

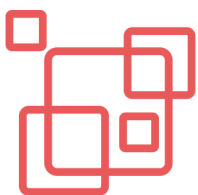
NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE
H. S. KOSTYUK INSTITUTE OF PSYCHOLOGY

PSYCHOLOGICAL JOURNAL

Scientific Review

Volume 6 Issue 2 (34) / 2020

APSCI

Per Aspera Ad Astra

Kyiv
2020

UDC 159.9(082) P 86

The publication is approved by the resolutions of the Scientific Council of H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Protocol № 3 of 26.02.2020)

State Registration Certificate of the scientific review «Psychological journal» as a printed mass media — KB № 24063-13903 ІП of 22.07.2019, issued by Ministry of Justice of Ukraine.

The collection of research papers was inserted in the List of specialized scientific editions of Ukraine in psychology as a Online edition (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1604 of 22.12.2016, Annex 9).

Reviewers:

Bevs Halyna — Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Laboratory of Communication Psychology, Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine). **Natalia Debbytska** — PhD (Psychological Sciences), Senior Researcher, Leading Researcher at the Laboratory of Organizational and Social Psychology, H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine).

Editor-in-Chief:

Serhiy Maksymenko, Doctor of Psychological Science, Professor, Full Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Director of H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

Editorial board:

Lyudmila Karamushka, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific and Organizational Work and International Scientific Relations of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Natalia Chepeleva, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific Work of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Oleg Kokun, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific and Innovative Work of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Halyna Bevs, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Laboratory of Communication Psychology, Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Tatyana Yablonskaya, Doctor of Psychology, Professor, Associate Professor, Department of Developmental Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine;

Vadim Barko, Doctor of Psychology, Professor, Chief Scientific Officer, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Michel Wieviorka, Professor, Doctor of Science, President de la Fondation Maison des Sciences Sociales de L'homme (FMSH), Paris, France.

Oleg Gorbanyuk, PhD, Associate Professor, Department of General Psychology, Institute of Psychology, Catholic University of Lublin, Lublin City, Republic of Poland;

Alfred Pritz, Professor, Doctor of Psychology and Pedagogy, Rector of the University, Sigmund Freud, Vienna, Austria.

Halina Humeniuk, PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, Scientific Secretary of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Olexey Chebikin, Doctor of Psychology, Professor, Rector of South Ukrainian Pedagogical University, Odessa, Ukraine;

Tetiana Melnychuk, PhD in Psychological Sciences, Senior Researcher in the Laboratory of Organizational and Social Psychology of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Ksenia Maksimenko, Doctor of Psychology, Professor, National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Anastasia Sidorenko, Doctor of Psychology, Associate Professor of the Department of General and Medical Psychology of the O.O. Bogomolets National Medical University, in combination with a doctor-psychologist of the consultative polyclinic of the State Scientific and Practical Medical Center of Pediatric Cardiology and Cardiac Surgery, Ministry of Health of Ukraine, Kyiv Ukraine;

Tamara Govorun, Doctor of Psychology, Professor, O.P. Jindal Global University. Joint Director, Jindal Institute of Behavioral Sciences and Associate Professor, O.P. Jindal Global University, Haryana, India;

Stanislav Klimovsky, PhD, Vice-President of the Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations, Paris, France.

Mykyta Panov, PhD in Psychological Sciences, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Special Pedagogy and Special Psychology, Municipal Institution of Higher Education “Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy” of Zaporizhzhia Regional Council, Zaporizhzhia (Ukraine)

P 86 Psychological Journal: Scientific Review / red. S. Maksymenko. — № 2. — Vol. 6. — Kyiv : H. S. Kostyuk Institute of Psychology of The National Academy of Educational Sciences of Ukraine , 2020. — 229 p.

This scientific review is dedicated to the discussion of the most prominent issues of contemporary psychology. It presents a wide range of scientific studies, for example, the psychological analysis of adolescence, the influence of the family in the psychological development of the child, the different aspects of emotional intelligence, personality representations, etc...

The target readership of this scientific review includes professional psychologists, graduate and postgraduate students, as well as everybody else who shows interest in the current state of psychology as a science.

CONTENTS

Halyna Handzilevska, Eduard Balashov, Anastasiia Onypchuk

THE ROLE OF SCENARIOS FOR THE ACHIEVEMENT OF PSYCHOLOGICAL
WELL-BEING BY UNIVERSITY LECTURERS AND SCIENTISTS IN
THEIR ACME-PERIOD.....9

Oleksii Bedlinskyi

LANGUAGE AS A FACTOR OF PASSIONARITY DYNAMICS.....19

Halyna Chuyko, Yan Chaplak

TOLERANCE IN THE LIFE
OF AN INDIVIDUAL AND SOCIETY.....29

Inna Chukhrrii

THE PSYCHOLOGICAL CORRECTIVE MODEL FOR PSYCHOLOGICAL
MECHANISMS OF SOCIAL ADAPTATION OF YOUNG PEOPLE WITH
MOTOR DISORDERS.....43

Zlata Gromova

THE COMPREHENSIVE SYSTEM FOR OVERCOMING RESISTANCE
TO CHANGES: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS.....51

Tamiliia Dotsevykh

META-COGNITIVE SELF-REGULATION AS A COMPONENT OF
META-COGNITION OF SENIOR PRESCHOOL-AGE CHILDREN.....66

Oleg Hmilar, Sergiy Cherevychnyi

UNCERTAINTY TOLERANCE IN THE PROCESS
OF COMMANDER'S DECISION-MAKING.....75

Alla Idobaeva, Evgen Prokopovych

PSYCHOLOGICAL STUDIES OF THE PHENOMENON OF TRUST AND
CORPORATE CULTURE.....84

Volodymyr Ilnytskyi, Ruslana Kalamazh

REFLEXIVE STYLE AS A META-COGNITIVE
FACTOR OF POLITICAL COMPETENCE FORMATION.....94

Ruslana Karkovska

THE SCALE OF PROPENSITY TO MORAL DISENGAGEMENT AS A
PSYCHO-DIAGNOSTIC TOOL OF AN ORGANIZATION'S ETHICS
DEVELOPMENT.....104

Artyom Liamets

THE EFFICIENCY OF THE REGISTERED-AXIAL
CLASSIFICATION OF OBSESSIVE-COMPULSIVE DISORDER.....120

Prakhova Svitlana, Makarenko Natalya

THE FORMATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AS THE
NECESSARY COMPETENCE FOR CHILD'S SOCIALIZATION.....134

Olha Proskurniak

PSYCHOSOCIAL DEVELOPMENT OF A CHILD DURING
SIBLING INTERACTIONS.....143

Olena Tarnavska

THE ANALYSIS OF RISK FACTORS INFLUENCING THE FORMATION
OF ADOLESCENTS' VEGETATIVE DYSFUNCTIONS.....153

Nadiia Laptieva

PSYCHOMETRIC ANALYSIS OF THE UKRAINIAN VERSION OF
THE OCCUPATIONAL SELF-EFFICACY SCALE.....164

Volodymyr Ostapovych, Vadym Barko, Olena Moiseieva

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE PROFESSIONAL WORK
PERFORMED BY POLICE OFFICERS FROM THE RESPONSE
UNITS OF THE SECURITY POLICE.....173

Ivan Danyliuk, Natalia Burkalo

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF AN INDIVIDUAL'S
SELF-ACTUALIZATION.....183

Larisa Schicker

THE PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES ACTIVATING
TEACHER'S PERSONAL SELF-DEVELOPMENT IN THE
CONDITIONS OF NON-FORMAL EDUCATION.....193

Iuliia Kobzieva

THE PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF HUMOUR AS A
COMPONENT OF LUDIC COMPETENCE (THE
SUMMATIVE ASSESSMENT).....203

Oksana Samoshchuk

THE THEORETICAL ANALYSIS OF CREATIVE ABILITIES
AS THEY PRESENTED IN FRANCIS GALTON'S WORKS.....216

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Том 6 Випуск 2 (34) / 2020

APSCI

Per Aspera Ad Astra

Київ
2020

УДК 159.9(082) П 86

Друкується та поширюється через мережу Інтернет за рішенням Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, протокол № 3 від 26 лютого 2020 року.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія KB № 24063-13903 ПР від 22 липня 2019 року.

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України згідно Додатку № 9 до наказу Міністерства освіти і науки України 22.12.2016 № 1604 як наукове фахове електронне видання.

Рецензенти:

Бевз Галина Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна).

Дембицька Наталія Миколаївна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна).

Головний редактор:

Максименко Сергій Дмитрович, доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Редакційна колегія:

Барко Вадим Іванович, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник, Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України, місто Київ, Україна;

Бевз Галина Михайлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Вієрвока Мішель, доктор наук, професор, Президент Наукової фундації суспільних наук (La Fondation Maison des sciences de l'homme), м. Париж, Франція;

Говорун Тамара, доктор психологічних наук, професор, Глобальний університет імені О. П. Джиндала, місто Хар'яна, Індія;

Горбанюк Олег, доктор хаб., доцент, кафедра загальної психології, Інститут психології Католицького університету Любліна, місто Люблін, Республіка Польща;

Гуменюк Галина Вадимівна, кандидат психологічних наук, доцент, вчений секретар Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-організаційної роботи та міжнародних наукових зв'язків Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Клімовський Станіслав, кандидат юридичних наук, віце-президент Асоціації з підтримки науки та інновацій (Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations), місто Париж, Франція;

Кокун Олег Матвійович, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-інноваційної роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Максименко Ксенія Сергіївна, доктор психологічних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ України, місто Київ, Україна;

Мельничук Тетяна Іванівна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Прітц Альфред, професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету ім. Зігмунда Фрейда, м. Відень, Австрійська Республіка.

Панов Микита Сергійович, кандидат психологічних наук, доцент, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя, Україна;

Сидоренко Анастасія Юріївна, доктор медичних наук, доцент кафедри загальної і медичної психології Національного медичного університету імені О.О.Богомольця, місто Київ, Україна;

Чебикін Олексій Якович, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, ректор Південноукраїнського педагогічного університету, місто Одеса, Україна;

Чепелева Наталія Василівна, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Яблонська Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, доцент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, місто Київ, Україна.

П 86 Психологічний часопис : науковий журнал / за ред. С.Д. Максименка. — № 2. — Вип. 6. — Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2020. — 229 с.

Збірник містить результати наукових робіт з актуальної проблематики психологічної науки та практики, зокрема, особливу увагу приділено психологічному аналізу підліткового віку, впливу сім'ї у психологічному становленні дитини, аспектам емоційного інтелекту, особистісних уявлень тощо, окрім того досліджено низку інших цікавих та корисних для психологічної практики проблем.

Цей випуск призначений для науковців у галузі психології, викладачів психологічних наук, практичних психологів та студентів-психологів.

APSCI
Per Aspera Ad Astra

© Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2020

© Колектив авторів, 2020

ЗМІСТ

Гандзілевська Г., Балашов Е., Онпчук А.

РОЛЬ СЦЕНАРНИХ УСТАНОВОК У ДОСЯГНЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО
БЛАГОПОЛУЧЧЯ НАУКОВО - ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗВО У
АКМЕПЕРІОДІ.....9

Бедлінський О. І.

МОВА ЯК ФАКТОР ДИНАМІКИ ПАСІОНАРНОСТІ.....19

Чуйко Г. В., Чаплак Я. В.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У ЖИТТІ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬСТВА.....29

Чухрій І.В.

МОДЕЛЬ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ
СОЦІАЛЬНОГО АДАПТУВАННЯ МОЛОДІ З ПОРУШЕННЯМИ
ФУНКЦІЙ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ.....43

Громова З. В.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМПЛЕКСНОЇ
СИСТЕМИ ПОДОЛАННЯ ОПОРУ ЗМІНАМ ОСОБИСТОСТІ.....51

Доцевич Т. І.

МЕТАКОГНІТИВНА САМОРЕГУЛЯЦІЯ ЯК КОМПОНЕНТ
МЕТАПІЗНАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....66

Хміляр О., Черевичний С.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРИЙНЯТТЯ
РІШЕННЯ КОМАНДИРОМ.....75
(стаття виконана англійською мовою)

Ідобаєва А. Л., Прокопович Є. М.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ДОВІРИ ТА
КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ.....84

Ільницький В. О., Каламаж Р. В.

РЕФЛЕКСИВНИЙ СТИЛЬ ЯК МЕТАКОГНІТИВНИЙ ЧИННИК
ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ.....94

Карковська Р. І.

ШКАЛА СХИЛЬНОСТІ ДО МОРАЛЬНОГО ВІДСТОРОНЕННЯ ЯК
ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОСТІ
ОРГАНІЗАЦІЇ.....104

Лямець А. М.

ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕГІСТРО-ВІСЬОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ
ОБСЕСИВНО-КОМПУЛЬСИВНОГО РОЗЛАДУ.....120

Прахова С. А., Макаренко Н. М.

ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК НЕОБХІДНОЇ
КОМПЕТЕНЦІЇ НА ШЛЯХУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ.....134

Проскурняк О. П.

ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ В ПРОЦЕСІ
СИБЛІНГОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....143

Тарнавська О. В.

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ФАКТОРІВ РИЗИКУ НА ФОРМУВАННЯ
ВЕГЕТАТИВНИХ ДИСФУНКЦІЙ У ПІДЛІТКІВ.....153

Лантєва Н. Л.

ПСИХОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ВЕРСІЇ ШКАЛИ
ПРОФЕСІЙНОЇ САМОЕФЕКТИВНОСТІ.....164

Остапович В. П., Барко В. В., Мойсєєва О. Є.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПОЛІЦЕЙСЬКОГО НАРЯДУ РЕАГУВАННЯ ПОЛІЦІЇ ОХОРОНИ.....173

Данилюк І. В., Буркало Н. І.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....183

Шикер Л. В.

ГЕНДЕРНО-ВІКОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРОФЕСІЙНІ
ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО САМОРОЗВИТКУ ВЧИТЕЛІВ
ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....193

Кобзєва Ю. А.

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ГУМОРУ
ЯК КОМПОНЕНТА ІГРОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ).....203

Самощук О. П.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ПРАЦЯХ ФРЕНСІСА ГАЛЬТОНА.....216

РОЛЬ СЦЕНАРНИХ УСТАНОВОК У ДОСЯГНЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ НАУКОВО - ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗВО У АКМЕПЕРІОДІ

Гандзілевська Галина¹, Балашов Едуард², Онпичук Анастасія³

¹Доктор психологічних наук, професор кафедри психології та педагогіки, Національний університет «Острозька академія», м. Острог (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6137-8344>

²Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки, Національний університет «Острозька академія», м. Острог (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6486-0494>

³Магістр психології, Національний університет «Острозька академія», м. Острог (Україна)

UDC: 159. 922. 6

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню на теоретико-методологічному рівні проблеми досягнення психологічного благополуччя науково-педагогічними працівниками ЗВО у акмеперіоді. Разом з теоретичним аналізом наукового доробку, що стосується дослідження цієї тематики, у статті ми намагалися емпірично вивчити особливості розгортання суб'єктивного та психологічного благополуччя науково-педагогічних працівників ЗВО (науковців) у акмеперіоді у порівнянні з не науковцями; дослідити сценарні установки науково-педагогічних працівників ЗВО як психологічні ресурси та бар'єри благополуччя в акмеперіоді.

За допомогою «Шкали суб'єктивного благополуччя» М. В. Соколової, «Шкали психологічного благополуччя» К. Рифф (в адаптації Т. Д. Шевеленкової, Т.П. Фесенко) та t-критерію Стюдента, виявлено, що показники загального рівня психологічного благополуччя у науково-педагогічних працівників ЗВО у акмеперіоді є вищими у порівнянні з показниками представників інших професій. Нами було досліджено, що науково-педагогічні працівники надають перевагу конструюванню цілей в житті та соціальних стосунків, особистісному росту та самовдосконаленню у повсякденній діяльності. За допомогою опитувальника ранніх дитячих рішень С. Максимової, що є модифікованим варіантом методики В. Петровського «Дитячі думки», адаптованого українською мовою Г. Гандзілевською та У. Нікітчук, а також кореляційного аналізу досліджено низку сценарних установок у науково-педагогічних працівників ЗВО, які виконують різні функції у процесі досягнення психологічного благополуччя. Так, ресурсними сценарними установками у досягненні психологічного благополуччя науковців виявлено приписи «Старайся», «Будь сильним», бар'єрами – приписи «Не будь маленьким, не будь спонтанним», «Не твори», «Не дорослішай», «Не будь успішним», «Не зближуйся». Разом з тим, виявлено, що припис «Поспішай» є ресурсним для конструювання цілей в житті та особистісного самовдосконалення, однак бар'єром для самооцінки здоров'я, як і припис «Будь досконалістю», який оптимізує соціальне оточення, однак не є сприятливим для самоприйняття. Окрім того, на вибірці українських письменників та науковців-емігрантів встановлено, що наративізація є чинником відмінностей у показниках певних типів соціокультурної адаптації, базових ресурсів акмеологічного потенціалу життєвих сценаріїв у порівнянні з емігрантами, які не займаються цією діяльністю.

Ключові слова: психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, науково-педагогічні працівники, сценарні установки, акмеперіод.

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Halyna Handzilevska, Eduard Balashov, Anastasiia Onypchuk

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими практичними завданнями

Освітні реформи, які зараз переживає Україна, створюють проблеми у досягненні акме успіху та відповідно психологічного благополуччя педагогічних працівників, зокрема закладів вищої освіти, адже адаптація до змін супроводжується втратою психологічних ресурсів. Специфічним компонентом самореалізації викладачів ЗВО є наукова діяльність, яка передбачає пошуково-творчу та пов'язана з генеруванням текстів, які на сучасному етапі все більше стають пронизані наративами (О. Афанасьєв, І. Василенко). Відтак виникає проблема пошуку психологічних ресурсів та бар'єрів реалізації професійного потенціалу викладачів ЗВО у контексті життєвої активності, розгортання їхніх життєвих сценаріїв. Зв'язок розвитку й реалізації життєвого, а отже й професійного, потенціалу людини з досягненням нею благополуччя (Л. Левіт) підсилює актуальність дослідження ролі сценарних установок у досягненні психологічного благополуччя науково-педагогічних працівників у акмеперіоді – віковому етапі життєвого шляху, найбільш сприятливому для акмереалізації у всіх сферах життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та визначення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття. Проблема благополуччя особистості є актуальною у полі наукового інтересу психологічних досліджень. Відповідно науковим розвідкам Л. Яворовської, Г. Хафізової (2011) сучасною тенденцією виступає спроба інтегрувати гедоністичне та евдемоністичне розуміння психологічного благополуччя, яка реалізується у концепції самодетермінації R. Ryan і E. Deci. Автори відзначають й те, що гедоністичний аспект представлений поняттям суб'єктивного благополуччя, та фокусується на відчутті задоволеності від життя, тоді як евдемоністичний – на сенсі життя та самореалізації, й відображає компонент метапотреб (особистісний зріст), трансцендентний аспект (наявність життєвих цілей), особистісний (самооціночний) та міжособистісний (компетентність у стосунках з оточуючими) аспекти (Яворовська, Хафізова, 2011). Традиційно евдемоністичний підхід пов'язують із дослідженнями С. Ryff (1995), який на відміну від інших дослідників, що ототожнюють поняття пси-

хологічне і суб'єктивне благополуччя або ж виокремлюють психологічне благополуччя складовою суб'єктивного, вважає суб'єктивне благополуччя особистості емоційною складовою, необхідною умовою переживання психологічного благополуччя. Його відома шестикомпонентна модель благополуччя, що включає позитивне ставлення до себе, інших та свого досвіду, і базується на довірі до світу, відображає й концепцію життєвих сценаріїв (Е. Берн), в основі якої є формування психологічної позиції особистості, зокрема власної самоцінності та поваги до інших. Основним компонентом життєвого сценарію транзактні аналітики вважають сценарні рішення-установки. У своїх попередніх дослідженнях (Гандзілевська, 2018) останні досліджувались у контексті функцій та гіперфункцій психологічного імунітету. За результатами емпіричного дослідження інтродюковані сценарні установки виділено акмебар'єрами українських емігрантів. Ймовірно, що сценарні установки виконують певну роль і у досягненні психологічного благополуччя науково-педагогічних працівників у акмеперіоді. Адже складові моделі С. Ryff, зокрема наявність цілі в житті, контроль над ним та особистісне зростання й самодетермінація, характеризують певні напрямки й акмеологічного підходу, сутність якого полягає в орієнтації на постійне самовдосконалення.

Відомі дослідження сучасних вітчизняних науковців тематики, що стосується психологічного, соціального та емоційного благополуччя студентів у контексті волонтерської діяльності (Balashov et al., 2018). Щодо проблем науково-педагогічних працівників, які досліджуються сучасниками, відмічаємо фокусування на професійних стандартах і профілях, конструюванні акмеограм та стратегій професійного розвитку та ін. Так, у цьому контексті відмітимо дослідження особливостей і структури професійних стандартів науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти країн близького зарубіжжя Ю. Скиби (2018), який на основі аналізу трудової функції розкрив вимоги до знань і вмінь різних категорій науково-педагогічних працівників. Разом з тим, психологічне благополуччя науково-педагогічних працівників крізь призму їхніх життєвих сценаріїв є малодослідженим. У зв'язку з цим для вивчення психологічного благополуччя – сукупності необхідних особистісних ресурсів, що забезпечує суб'єк-

тивну і об'єктивну успішність особистості в системі «суб'єкт-середовище» (Ширяєва, 2008, с. 9) науково-педагогічних працівників, діяльність яких спрямована на постійний саморозвиток, слід інтегрувати окреслені підходи. А тому поряд із сучасними дослідженнями психологічного благополуччя, які фокусуються на віковому та гендерному аспекті, дослідженні соціального інтелекту та часової перспективи як чинників психологічного благополуччя особистості, на виявленні взаємозв'язку психологічного благополуччя із особистісними рисами та ін. (Яворовська, Хафізова, 2011), актуальності набувають психолого-акмеологічні дослідження цього феномена крізь призму дослідження функцій сценарних установок.

Слід відмітити, що проблема акмеперіоду, яку традиційно пов'язують із дослідженнями радянських психологів Б. Ананьєва та О. Кроніка, є предметом дослідження, як західних науковців (Д. Бромлей, Г. Гримма, Е. Еріксона, Г. Крайг та ін.) так і сучасними вітчизняними дослідниками (У. Гуменюк, Є. Рибалко, І. Шестопал, В. Ямницький та ін.). Услід за дослідженнями В. Ямницького, який у співвідношенні з періодизацією Г. Крайг вікові межі акмеологічного періоду життя людини пов'язує з її акмеологічними проявами у період ранньої дорослості в межах 20–37 років та середньої дорослості – у межах 38–60 років, та працями У. Гуменюк, яка зважаючи на міру суб'єктивної готовності та об'єктивної можливості успішної реалізації свого життєвого потенціалу окреслює акмеперіод віковими рамками від 16 до 55–60 років, й у відповідності до концепції життєвих сценаріїв (Е.Берн), де відзначено, що останній завершує своє формування у віці 20 років, акмеперіод українських емігрантів вивчався нами у межах від 20 до 60 років (Гандзілевська, 2018). Нами було підтверджено думку У. Гуменюк, яка на підставі виявленого нею зв'язку ірраціональних вірувань зі смислотворчими процесами, заперечила типологізацію акме-спроможних й акме-неспроможних, наголошуючи на впливі «каталізувальних» і «стримувальних» чинників процесу досягнення вершинного розвитку. Услід за С. Максимовою, яка психологічними бар'єрами творчої активності означає сценарні установки, нами було виділено останні психологічними бар'єрами реалізації життєвих сценаріїв у акмеперіоді українських емігрантів.

Окрім того на вибірці українських письменників та науковці-емігрантів встановлено, що наративізація є чинником відмінностей у показниках певних типів соціокультурної адаптації, базових ресурсів акмеологічного потенціалу життєвих сценаріїв у порівнянні з емігрантами, які не займаються цією діяльністю. Імовірно, що показники й психологічного благополуччя науково-педагогічних працівників будуть відмінними у порівнянні з показниками людей інших професій.

Мету цієї статті скеруємо на емпіричне дослідження ролі сценарних установок у досягненні психологічного благополуччя науково-педагогічних працівників ЗВО у акмеперіоді. **Завдання:** емпірично вивчити особливості розгортання суб'єктивного та психологічного благополуччя науково-педагогічних працівників ЗВО (науковців) у акмеперіоді у порівнянні з не науковцями; дослідити сценарні установки науково-педагогічних працівників ЗВО як психологічні ресурси та бар'єри благополуччя в акмеперіоді.

Методи дослідження: теоретико методологічний аналіз категорійно-понятійного поля піднятої проблематики; критичний аналіз та порівняння основних аспектів суб'єктивного і психологічного благополуччя; теоретичний синтез та моделювання компонентів розгортання суб'єктивного та психологічного благополуччя науковців у акмеперіоді в порівнянні з не науковцями; дослідження сценарних установок науково-педагогічних працівників ЗВО як психологічних ресурсів та бар'єрів благополуччя в акмеперіоді; емпіричне виявлення за допомогою визначеного діагностичного інструментарію сценарних установок у науково-педагогічних працівників ЗВО, які виконують різні функції у процесі досягнення психологічного благополуччя.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Для реалізації мети і завдань дослідження був застосований такий діагностичний інструментарій: для визначення рівня суб'єктивного благополуччя науково-педагогічних працівників ЗВО – Шкала суб'єктивного благополуччя М. В. Соколової (Соколова, 1996), Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (в адаптації Т. Д. Шевеленкової, Т. П. Фесенко) (2005, С. 10); для виокремлення психологічних бар'єрів та ресурсів

благополуччя науково-педагогічних працівників ЗВО – опитувальник ранніх дитячих рішень С. Максимової, що є модифікованим варіантом методики В. Петровського «Дитячі думки» (Максимова, 2006), адаптований українською мовою Г. Гандзілевська, У. Нікітчук (Гандзілевська & Нікітчук, 2018). Для математико-статистичної обробки емпіричних даних використовували кореляційний аналіз, t-критерій Стюдента.

Емпірична вибірка дослідження включила 106 респондентів (n=106): 53 науково-педагогічних працівників ЗВО (науковців) (n₁=53) (з-поміж них 15 аспірантів, 28 викладачів без ступеню, 7 кандидатів наук, 3 доктори наук) та 53 особи, що не займаються науковою діяльністю (n₂=53). Вік респондентів охоплює межі акмеологічного періоду особистості від 20 до 60 років. Дослідження проводилося на базі Національного університету «Острозька академія», Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, Вінницького політехнічного університету та Вінницького торгівельно-економічного університету.

Застосування Шкали психологічного благополуччя К. Ріфф (в адаптації Т. Д. Шевеленкової, Т. П. Фесенко) дозволило визначити рівень психологічного благополуччя досліджуваних у акмеперіоді. Так, показник загального рівня психологічного благополуччя у науковців є вищим (M=457,23, SD=37,146), у порівнянні з показником не науковців (M=313,23, SD=53,145), як у віковому проміжку з 20 до 37 років,

так й у віці з 38 до 60 років (відповідно у науковців M=419,66 SD=36,595 та не науковців M=324,55, SD=55,389). Застосування t-критерію Стюдента дозволило статистично підтвердити значимі відмінності у показниках психологічного благополуччя науковців та не науковців у віковому проміжку 20-37 років (t=9,747, p=0,001), та у віковому проміжку 38-60 років (t=8,187, p=0,05). Досліджено, що для науковців у 20-37 років в пріоритеті є «Цілі в житті» (M=80,96, SD=3,065), «Особистісний ріст» (M=80,69, SD=4,296), «Позитивні відношення» з іншими (M=79,30, SD=7,368) (Рис. 1).

У віці 38-60 рр науковці, окрім «Особистісного росту» (M=79,51, SD=3,320), та конструювання «Цілей в житті» (M=79,03, SD=2,834), надають перевагу й «Самоприйняттю» (M=74,40, SD=7,281), що може пояснюватись віковими особливостями цього періоду (Рис. 1).

Досліджувані, які не займаються науковою діяльністю, домінуючими компонентами психологічного благополуччя у віці з 20 до 37 років виокремлюють «Управління середовищем» (M=78,96, SD=3,316), «Автономію» (M=78,80, SD=4,176) та «Позитивні відношення» з іншими (M=77,23, SD=4,572) (Рис. 2).

У віці 38-60 років не науковці виділяють в пріоритеті вмінням досягати «Життєві цілі» (M=75,18, SD=6,645), «Управління соціумом» (M=74,22, SD=7,196) та «Позитивні відношення» з соціальним середовищем (M=70,74, SD=20,329). Так, відмічаємо відмінності у пріоритетах науковців і не науковців,

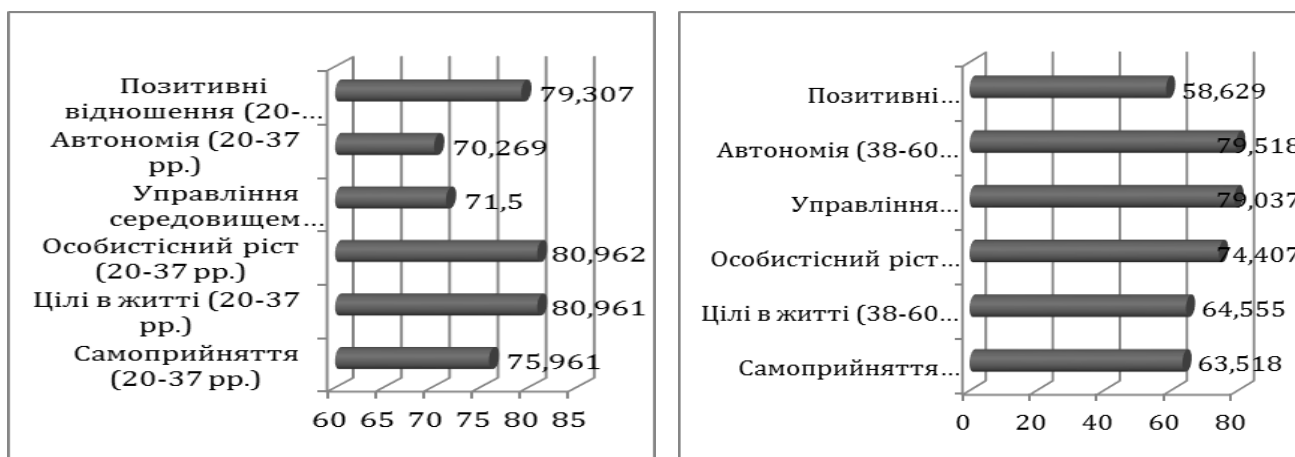

Рис. 1. Компоненти психологічного благополуччя у науковців в акмеперіоді

що можна пояснити специфікою професії. Разом з тим, спільним як у науковців, так і не науковців є спрямування на позитивні відношення з соціальним середовищем, особливо у віці 20-37 років, та розвитку умінь досягати життєві цілі у 38-60 рр.

За допомогою критерію Т-Стюдента та застосування Шкали суб'єктивного благополуччя М. В. Соколової нами було виявлено статистичні відмінності у показниках суб'єктивного благополуччя науковців та не науковців, як у віковому проміжку 20-37 років ($t=2,715$, $M_1=80,92$, $M_2=74,05$, $SD_1=8,650$, $SD_2=6,053$, $p=0,05$), так у віці 38 до 60 років ($t=0,838$, $M_1=78,38$,

настрою» ($M=12,SD=2,433$). У віці 38-60 років, у пріоритеті, окрім «Напруження/чутливості» ($M=19,07$, $SD=2,510$) та «Зміни настрою» ($M=12,33$, $SD=2,287$), для них характерною є «Психоемоційна симптоматика», тобто надмірна реакція та переживання невдачі чи перешкод ($M=18,18,SD=3,762$) (рисунк 4)

Так, відповідно до отриманих результатів виділяємо відмінності у виборі життєвих цінностей, що характеризують компоненти суб'єктивного благополуччя науковців та не науковців. Спільним домінуючим пріоритетом у науковців вікового проміжку 38-60рр та не науковців у двох вікових проміжках акмеперіоду вияв-

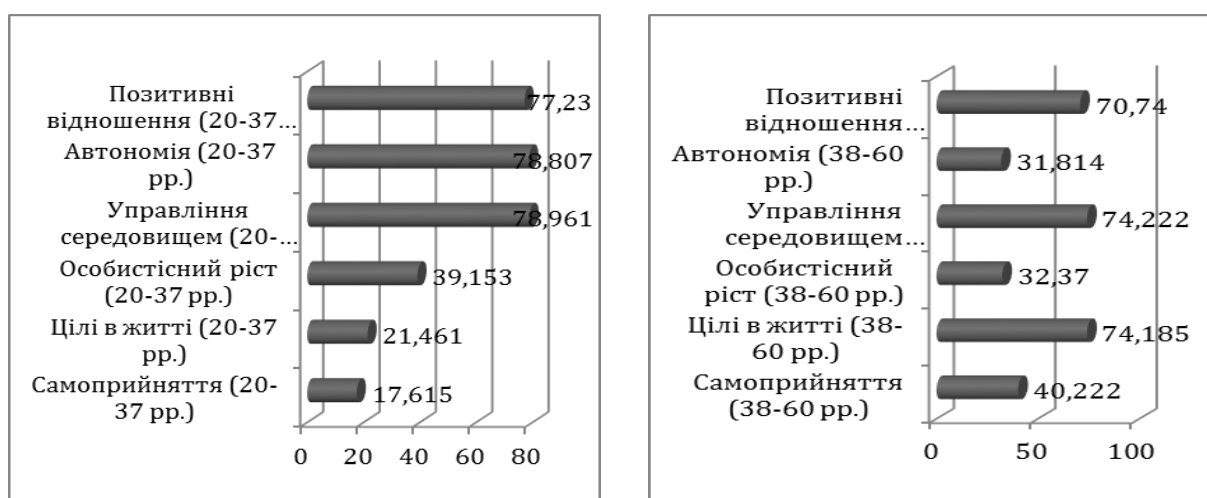

Рис. 2. Компоненти психологічного благополуччя у не науковців в акмеперіоді

$M_2=76,68$, $SD_1=7,170$, $SD_2=10,948$, $p=0,05$). Вищі показники суб'єктивного благополуччя виявлено у науковців.

Аналізуючи показники компонентів суб'єктивного благополуччя, досліджено, що для науковців у віковому періоді з 20 до 37 років пріоритетним є «Повсякденна діяльність» ($M=19,11$, $SD=2,818$), «Соціальне оточення» ($M=18,92$, $SD=1,831$), «Висока самооцінка здоров'я» ($M=10,07$, $SD=2,755$). У віковому проміжку акмеперіоду 38-60 років науковці, окрім переваг «Соціальному оточенню» ($M=19,11$, $SD=1,502$) та «Повсякденній діяльності» ($M=18,55$, $SD=2,172$), вагоме значення належить «Напруженню/чутливості», тобто потреби усамотнення ($M=18,03,SD=2,928$) (Рис. 3).

Для досліджуваних, які не займаються науковою діяльністю, у віці від 20 до 37 років домінуючими є «Напруження/чутливість» ($M=19,34$, $SD=1,765$), «Соціальне оточення» ($M=19,23$, $SD=1,607$), «Зміна

лено потребу в усамотненні.

Для виявлення психологічних бар'єрів у досягненні психологічного благополуччя нами було застосовано опитувальник С. Максимової, який дозволяє виділити сценарні заборони та приписи, які блокують життєву активність особистості, а отже й психологічне благополуччя респондентів.

Так, виявлено такі домінуючі сценарні заборони та приписи у не науковців (20-37рр): «Не будь собою» ($M=24,96$, $SD=2,144$), «Не будь маленьким, не будь спонтанним» ($M=23,96$, $SD=2,473$), що своєю чергою блокують автентичність і творчість, та «Не будь успішним» ($M=29,92,SD=6,621$), «Не будь першим» ($M=33,33$, $SD=1,921$), «Не роби» ($M=30$, $SD=7,651$) у віці 38-60 років. Науковцям віку 20-37 рр характерні такі драйвери, як «Будь досконалістю» (відповідно $M=29,65$, $SD=3,730$) та «Поспішай» ($M=21,65$, $SD=2,208$). Останній є доміную-

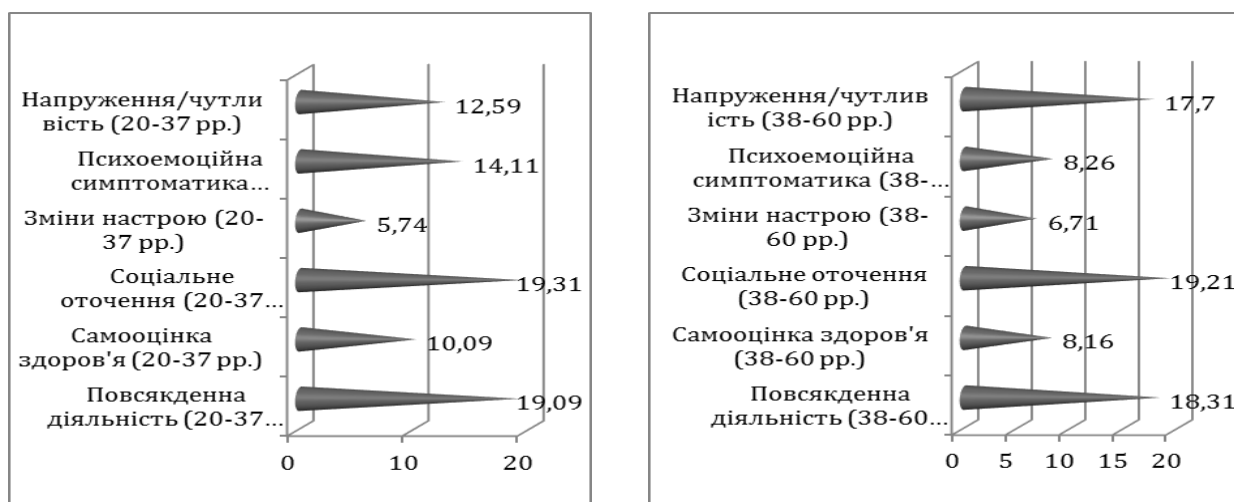

Рис. 3. Компоненти суб'єктивного благополуччя науковців у акмеперіоді

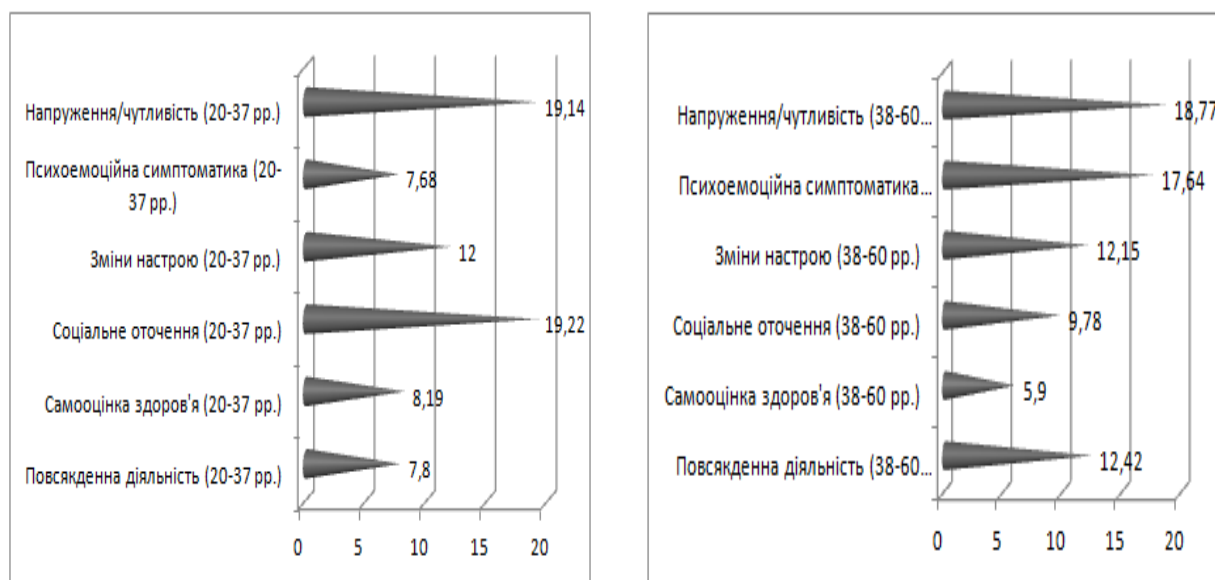

Рис. 4. Компоненти суб'єктивного благополуччя у не науковців у акмеперіоді

чим і у віці 38-60 років («Поспішай» ($M=22,11$, $SD=2,665$)).

За допомогою критерію кореляції Спірмена нами було виявлено статистично значимий обернений кореляційний зв'язок між показниками суб'єктивного благополуччя науковців віком 20-37 років з сценарними приписами, зокрема між показниками шкали «Повсякденна діяльність» та «Не твори» ($r=-0,867$, $p=0,05$), та прямий кореляційний зв'язок між показниками суб'єктивного благополуччя науковців шкали «Зміна настрою» та показником припису «Не будь маленьким, не будь спонтанним» ($r=0,821$, при $p=0,01$). Окрім того, виявлено прямий кореляційний зв'язок між показниками суб'єктивного благополуччя науковців

шкали «Соціальне оточення» та драйверу «Будь досконалістю» ($r=0,798$, при $p=0,05$); шкали «Повсякденна діяльність» ($r=0,755$, при $p=0,05$) та припису «Старайся»; та обернений між показниками шкали «Самооцінка здоров'я» і припису «Поспішай» ($r=-0,687$, при $p=0,05$). Було виявлено статистично значимий обернений кореляційний зв'язок між показниками суб'єктивного благополуччя та сценарними установками й у науковців віком 38-60 рр, зокрема шкали «Результативність» та приписом «Не дорослішай» ($r=-0,759$, при $p=0,05$); показником шкали «Я-господар власного життя» та «Не будь успішним» ($r=-0,693$, при $p=0,05$). Виявлено прямий кореляційний зв'язок між показниками суб'єктивного благополуччя шкали

«Мета у житті» та приписом «Поспішай» ($r=0,832$, при $p=0,05$); приписам шкали «Керованість у житті» та драйвером «Будь сильним» ($r=0,911$, при $p=0,01$). Отож, ресурсними сценарними установками у досягненні суб'єктивного благополуччя науковців віком 20-37 років виявлено наступне: для такого компоненту, як «Зміна настрою» – припис «Не будь маленьким, не будь спонтанним», для компоненту «Соціальне оточення» – драйвер «Будь досконалістю», «Повсякденна діяльність» – припис «Старайся». Бар'єрами у досягненні складової благополуччя «Повсякденна діяльність» виявлено припис «Не твори», для «Самооцінки здоров'я» – припис «Поспішай». Припис «Не будь маленьким, не будь спонтанним» стимулює зміну настрою. У науковців віком 38-60 рр, бар'єрами у досягненні «Результативності» виявлено припис «Не дорослішай», для такої складової благополуччя, як «Я-господар власного життя» – «Не будь успішним». Ресурсами суб'єктивного благополуччя, зокрема складової «Мета у житті», виділено припис «Поспішай», а для «Керованості у житті» – драйвер «Будь сильним».

За допомогою критерію кореляції Пірсона нами було виявлено й статистично значимий кореляційний зв'язок між показниками психологічного благополуччя та сценарних установок. Так, досліджено, що показники психологічного благополуччя науковці віком 20-37 шкали «Самоприйняття» обернено залежать від драйверу «Будь досконалістю» ($r=-0,725$, $p=0,05$), тоді як між показниками шкали «Особистісний ріст» та драйвером «Старайся» виявлено прямий кореляційний зв'язок ($r=0,838$, $p=0,01$). Виявлено пряму кореляційну залежність між показниками шкали «Цілі в житті» та драйверу «Поспішай» ($r=0,772$, $p=0,05$), та обернену між показниками шкали «Позитивні відношення» з іншими та приписом «Не зближуйся» ($r=-0,903$, при $p=0,01$). Виявлено прямий кореляційний зв'язок між показниками шкали психологічного благополуччя «Цілі в житті» науковців 38-60 років з драйвером «Поспішай» ($r=0,709$, $p=0,05$); та обернений між показниками шкали «Автономія» та приписами «Не будь собою» ($r=-0,803$, при $p=0,01$); «Позитивні відношення» з іншими та приписом «Не належ до групи» ($r=-0,631$, при $p=0,05$). Отож, бар'єрами у досягненні психологічного благополуччя у науковців віку 20-37 років, зокре-

ма такого компоненту, як «Самоприйняття» виявлено драйвер «Будь досконалістю», а для позитивних стосунків з іншими – припис «Не зближуйся». Ресурсами у цьому процесі для «Особистісного росту» виявлено драйвер «Старайся»; для складової психологічного благополуччя «Цілі в житті» – драйвер «Поспішай». Драйвер «Поспішай» є ресурсом для «Особистісного росту» та конструюванні «Цілей в житті» й для науковців 38-60 років.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, відповідно до отриманих результатів показники загального рівня психологічного благополуччя у науково-педагогічних працівників ЗВО є вищими у порівнянні з показниками представників інших професій, які не займаються науковою діяльністю, як у віковому проміжку з 20 до 37 років, так й у віці з 38 до 60 років акмеперіоду. Досліджено, що науково-педагогічні працівники надають перевагу конструюванню соціальних стосунків, особистісному росту та самовдосконаленню у повсякденній діяльності. Особистостям, які не займаються науковою діяльністю надають перевагу автономії, управлінню середовищем. Разом з тим, спільним як у науковців, так і не науковців є на розвиток умінь досягати життєві цілі, спрямування на позитивні відношення з соціальним середовищем, потреба в усамітненні. Виявлено низку сценарних установок у науково-педагогічних працівників ЗВО, які виконують різні функції у процесі досягнення психологічного благополуччя. Так, ресурсними сценарними установками у досягненні психологічного благополуччя науковців виявлено приписи «Старайся», «Будь сильним», бар'єрами – приписи «Не будь маленьким, не будь спонтанним», «Не твори», «Не дорослішай», «Не будь успішним», «Не зближуйся». Разом з тим, виявлено, що припис «Поспішай» є ресурсним для конструювання цілей в житті та особистісного самовдосконалення, однак бар'єром для самооцінки здоров'я, як і припис «Будь досконалістю», який оптимізує соціальне оточення, однак не є сприятливим для самоприйняття. **Перспективу подальших розвідок** вбачаємо у розробці психолого-акмеологічного супроводу науково-педагогічних працівників ЗВО.

References :

- Balashov, E., Pasichnyk, I., Kalamazh, R., Dovhaliuk, T. & Cicognani, E. (2018). Psychological, Emotional and Social Wellbeing and Volunteering: A Study on Italian and Ukrainian University Students. *Youth Voice Journal*, 18, 1–22.
- Handzilevska, H. B. (2018). *Zhyttyevi stsenariyi ukrayinskykh emigrantiv (psykholoho-akmeolohichnyy dyskurs): monohrafiya*. [Life Scripts of Ukrainian Emigrants (Psychological and Acmeological Discourse: Monograph)]. Ostroh: National University of Ostroh Academy [in Ukrainian].
- Handzilevska, H., & Nikitchuk, U. (2018, April). Adaptatsiya opytuval'nykh bat'kiv'skykh zaboron S. Maksymovoyi. [Adaptation of Questionnaire of Parental Bans by S. Maksymova]. *Osobystisne zrostantnya: teoriya i praktyka: zb. nauk. prats' za materialamy III-yi Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi internet-konferentsiyi*. Zhytomir: Vyd-vo ZHDU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Maksymova, S. V. (2006) *Tvorchestvo: sozidanye ili destruktysya: monografiya* [Art: Constructivism or Destruction]. Moscow: Akademicheskyy proekt [in Russian].
- Skyba, Y. A. (2018). *Dosvid rozroblennya profesiynykh standartiv i profiliv naukovykh-pedahohichnykh pratsivnykiv zakladiv vyshchoyi osvity v krayinakh blyz'koho zarubizhzhya* [Experience of Development of Professional Standards and Profiles of Scientific-Educational Workers of Higher Education Institutions]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka*. Ser.: Pedahohichni nauky, 3. 12–18 [in Ukrainian].
- Sokolova, M. V. (1996) *Shkala subiektyvnoho blagopoluchchya* [Scale of Subjective Wellbeing]. Yaroslavl: NPTS «Psikhodiagnostika» [in Russian].
- Shevelenkova, T.D. & Fesenko, P.P. (2005). *Psykhologicheskoye blagopoluchhie lichnosti (obzor osnovnykh kontseptsyy i metodika issledovaniya)* [Psychological Wellbeing (Review of Main Concepts and Methodology of Research)]. *Voprosy psikhologii*, 3, 95–128 [in Russian].
- Shyryaeva, O. S. (2008). *Psykhologicheskoye blagopoluchhie lichnosti v ekstremal'nykh usloviyakh zhyznedeyatelnosti: avtoref. dys. kand. psikh. nauk*. Petropavlovsk-Kamchatsky [in Russian].
- Yavorovska, L. M., & Khafizova, H. S. (2011) *Teoretychni pidkhody do vyznachennya psykholohichnoho blagopoluchchya osobystosti* [Theoretical Approaches to Determination of Psychological Wellbeing of Personality]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Psykholohiya*. № 985, vyp. 48, 46–49 [in Ukrainian].
- Ryff, C. (1995). The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69. № 4, 719–727.
- Halyna Handzilevska**
DSc. in Psychological Sciences, Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, National University "Ostroh Academy", Ostroh (Ukraine)
- Eduard Balashov**
PhD in Psychological Sciences, Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, National University "Ostroh Academy", Ostroh (Ukraine)
- Anastasiia Onypchuk**
Master in Psychology, National University "Ostroh Academy", Ostroh (Ukraine)

THE ROLE OF SCENARIOS FOR THE ACHIEVEMENT OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING BY UNIVERSITY LECTURERS AND SCIENTISTS IN THEIR ACME-PERIOD

ABSTRACT

The article studies theoretically and methodologically the problem of psychological well-being of university lecturers and scientists at their acme-period. In addition to the theoretical analysis of the examined scientific concepts, we make an attempt to research empirically the features of deployment of lecturers' and scientists' subjective and psychological well-being in their acme period in comparison with the personnel not engaged in scientific work; university lecturers' and scientists' scenarios is researched as the psychological resources or barriers for psychological well-being in the acme period.

We used the Scale of Subjective Well-Being of M.V. Sokolova, C. Ryff Scales of Psychological Well-Being (in adaptation of T.D. Shevelenkova, T. P. Fesenko) and Student's t-test and found that university lecturers' and scientists' general psychological well-being at their acme-period is higher than that of others professions. University lecturers and scientists prefer to construct goals in life and social relationships, they are focused on personal growth and self-improvement in daily activities. We used S. Maximova's questionnaire on early childhood decisions, which is the modification of V. Petrovsky's method "Children's Thoughts", adapted into Ukrainian by H. Handzilevska and U. Nikitchuk, and correlation analysis and investigated different scenarios of university lecturers and scientists; these scenarios perform various functions at achieving of psychological well-being. So, the scientists' resourceful scenarios for psychological well-being includes the prescriptions "Try", "Be strong"; the barriers scenarios includes prescrip-

tions “Don’t be small, don’t be spontaneous”, “Don’t invent”, “Don’t grow up”, “Don’t be successful”, “Don’t get closer”. At the same time, we found that the order “Hurry up” was a resource for life goal construction, personal growth, self-improvement, however, it was a barrier to self-acceptance. The same result was for the order “Be excellence”, which optimizes the social environment, however, is not favourable for self-acceptance. In addition, the comparison between the sample of the Ukrainian writers and scientists-emigrants and the sample of emigrants not involved in such activities showed that narrativization is a factor of differences appeared in certain types of social-cultural adaptation and in the basic acmeological resources for life scenarios.

Keywords: psychological well-being, subjective well-being, scientific and pedagogical employees, scripts, acme-period.

Гандзилевская Галина Борисовна

Доктор психологических наук, Профессор кафедры психологии и педагогики, Национальный университет «Острожская академия», г. Острог (Украина)

Балашов Эдуард Михайлович

Кандидат психологических наук, Профессор кафедры психологии и педагогики, Национальный университет «Острожская академия», г. Острог (Украина)

Онпичук Анастасия Сергеевна

Магистр психологии, Национальный университет «Острожская академия», г. Острог (Украина)

РОЛЬ СЦЕНАРНЫХ УСТАНОВОК В ДОСТИЖЕНИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ НАУЧНО - ПЕДАГОГИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ ВВО В АКМЕПЕРИОДЕ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию на теоретико-методологическом уровне проблемы достижения психологического благополучия научно-педагогическими работниками ВУЗов в акмеperiode. Вместе с теоретическим анализом научного вклада в разработку данной тематики, в статье мы пытались эмпирически изучить особенности развертывания субъективного и психологического благополучия научно-педагогических работников ВУЗов (ученых) в акмеperiode в сравнении с не учеными; исследовать сценарные установки научно-педагогических работников ВУЗов как психологические ресурсы и барьеры благополучия в акмеperiode.

С помощью «Шкалы субъективного благополучия» М. В. Соколовой, «Шкалы психологического благополучия» К. Рифф (в адаптации Т. Д. Шевеленковой, Т. П. Фесенко) и t-критерия Стьюдента выявлено, что показатели общего уровня психологического благополучия у научно-педагогических работников в акмеperiode есть выше в сравнении с показателями других профессий. Нами было исследовано, что научно-педагогические работники предпочитают конструирование целей в жизни и социальных отношений, личностный рост и самосовершенствование в повседневной жизни. С помощью опросника ранних детских решений С. Максимовой, который есть модифицированным вариантом методики В. Петровского «Детские мысли», адаптированного на украинский язык Г. Гандзилевской и У. Никитчук, а также корреляционного

анализа исследовано целый ряд сценарных установок у научно-педагогических работников ВУЗов, который исполняют разные функции в процессе достижения психологического благополучия. Так, ресурсными сценарными установками психологического благополучия ученых обнаружено предписания «Старайся», «Будь сильным», а барьерами – предписания «Не будь маленьким, не будь спонтанным», «Не твори», «Не взрослей», «Не будь успешным», «Не сближайся». Вместе с этим обнаружено, что предписание «Спеш» есть ресурсным для конструирования целей в жизни и личностного самосовершенствования, однако барьером для самооценки здоровья, как и предписание «Будь совершенством», который оптимизирует социальное окружение, однако не является благоприятным для самопринятия. Кроме того, на выборке украинских писателей и ученых-эмигрантов установлено, что нарративизация является фактором различий в показателях отдельных типов социокультурной адаптации, базовых ресурсов акмеологического потенциала жизненных сценариев по сравнению с эмигрантами, которые не занимаются этой деятельностью.

Ключевые слова: психологическое благополучие, субъективное благополучие, научно-педагогические работники, сценарные установки, акме-период.

Дата отримання статті: 21.01.2020

Дата рекомендації до друку: 20.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

МОВА ЯК ФАКТОР ДИНАМІКИ ПАСІОНАРНОСТІ

*Бедлінський Олексій Іванович*¹

¹ Кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, м. Суми (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0359-6706>

UDC: 159.922

АНОТАЦІЯ

У статті обґрунтовується вплив білінгвізму та змішаномовності на колективне несвідоме народу взагалі та зміну динаміки пасіонарності етносу зокрема. Мова розглядається, як матриця колективного несвідомого, яка є одним із факторів зміни пасіонарної енергії. Подано результати асоціативного експерименту, в якому взяли участь 360 студентів СумДПУ ім. А.С.Макаренка. У результаті експерименту було встановлено, що змішаномовність зумовлює, у значного відсотку популяції, появу асоціативних реакцій, які можуть впливати на формування норм, цінностей, стереотипів поведінки тощо. Обґрунтовується, що смисли, стереотипи поведінки, гешталти, архетипи тощо, можуть фіксуватися у колективному несвідомому та мові і передаватися нащадкам у процесі опанування рідною мовою, відносно незалежно від сучасної культури. Причини, як пасіонарних поштовхів, так і зниження пасіонарності, пов'язані зі змінами відношень між мовою, колективним несвідомим, середовищем існування, рівнем свідомості особистості та актуальною діяльністю. За природного розвитку етносу зростає кількість та якість засобів відображення загальнолюдських цінностей, як у мові, так і у колективному несвідомому етносу, що і зумовлює зниження пасіонарної енергії.

Ключові слова: асоціативний словник, асоціація, білінгвізм, етногенез, пасіонарність, рідна мова.

Постановка проблеми. Доки «Пасіонарна теорія етногенезу» (Гумилёв, 1989) Л.М. Гумільова, використовувалася для аналізу історичного розвитку етносів, спірність причин зміни пасіонарної енергії не мала особливого значення. Але з появою прогнозів розвитку окремих країн і цілих регіонів, наприклад, на основі «числового алгоритму етнополітогенезу» (Сайфуллин, 2018:50) проблема стала надактуальною, адже, такі прогнози, навіть за їх хибності, можуть викликати спокусу скористатися прогнозованими негативними фазами етногенезу з агресивною метою щодо чужих етносів. Часто, прогнози занепаду чужих держав спираються на механічне перенесення історичного розвитку етносів у сучасні умови, на основі положення Л.М. Гумільова – «причинами поштовхів можуть бути лише мутації..., які відображаються на стереотипах по-

ведінки» (Гумилёв, 1989: 329), спираючись саме на генетичні мутації, а не на психічні зміни, які можуть зумовлюватися іншими факторами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Сучасні дискусії, щодо причин зміни пасіонарної енергії точаться навколо соціального чи природничого обумовлення пасіонарних поштовхів. Ряд вчених шукає причини етногенезу у факторах космічних і планетарних масштабів. Так, Б.М. Владимирський виявив, що «пасіонарним поштовхам передують зростання сонячної активності» (Владимирський, 2015). На думку, О.В. Любичанковського виникнення нових етносів може пояснюватися «природною флуктуацією геофізичного поля» (Любичанковский, 2014:129). Але ці концепції

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Olexsii Bedlinskyi

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

пції не пояснюють механізмів спадковості пасіонарності. Зауважимо, що сам Л.М. Гумільов наголошував, що «етнос – це елементарне явище, що не зводиться ні до соціологічного, ні до біологічного, ні до географічного явищ» (Гумільов, 1989:56).

Необхідно виокремити низку спроб інтеграції природничих і соціальних факторів етногенезу: «Природно-культурне становлення пасіонарності» (Лобанкова, 2018); «біосоціальний підхід» (Сайфуллин 2018) та ін.. Так, з погляду «біосоціального» підходу «в основі феномену пасіонарності лежить явище гетерозису: пасіонарії народжуються при змішуванні відмінних у расово-антропологічному відношенні субстратів або в результаті схрещування інбредних ліній, що виділяються в ізолятах» (Сайфуллин 2018:53). Мабуть, передбачаючи можливість появи таких поглядів, Л.М. Гумільов досить однозначно наголосив, що «будучи послідовним противником расизму, я бачу «біологічність» етносу не в його анатомічних та генетичних рисах, а в поведінкових, у системі умовних рефлексів» (Гумільов, 1971:80). Вчений цілком слушно писав, що «умовні рефлекс передаються батьками дітям або старшими членами стада – молодшим, завдяки чому стереотип поведінки і є вищою формою адаптації. Це явище у людини іменується наступністю цивілізації, яку забезпечує «сигнал сигналів» – мовлення» (Гумільов, 1989:226).

На нашу думку, необхідно зробити наголос не на мовленні, а на мові як системі, яку можна розглядати як функціональний аналог ДНК (Бедлінський, 2019:91-92), коли, частина умовних рефлексів, у тому числі і складних, які впливають на формування ґештальтів та архетипних первнів колективного несвідомого, передається нащадкам у процесі опановування мовою, зокрема, через формування загальних уявлень та стереотипів поведінки на несвідомому рівні. Про що може свідчити, виявлена різна кількість визначень через опозицію «злу» в поясненні «добра» учнями молодших класів у залежності від рідної мови та мови навчання (Бедлінський, 2018:69).

Деякі вчені заперечують генетичну спадковість пасіонарності. Так, на думку, Є.К. Басаєвої та ін. «частка пасіонаріїв, що народжуються, приблизно постійна, але в процесі розвитку етносу пасіонарії законо-

мірно переходять від одних видів діяльності до інших» (Басаєва, 2015). Б.М. Владимирський зауважує, що пасіонарність «може бути вродженою, але може «включатися» сигналами зовнішнього середовища – природними і соціальними – і не є спадковою» (Владимирський, 2015). А.О. Горелов відносить виділену Л.М. Гумільовим «пасіонарну індукцію» (Гумільов, 1989:267) до «не спадкових засобів передачі пасіонарності» (Горелов, 2009:40). Сам Л.М. Гумільов поряд із зумовленням «пасіонарності як характеристики поведінки» (Гумільов, 1989:479) генетичними мутаціями, визначив «стереотип поведінки», як «комплекс стандартів поведінки членів етнічної системи, який змінюється з плином часу, та передається шляхом сигнальної спадковості» (Гумільов, 1989:480). Рідна мова, на нашу думку, якраз і є особливою формою сигнальної спадковості, яка формує у нащадків ставлення до стереотипів поведінки як частини колективного несвідомого етносу.

Виокремлення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. На нашу думку, зміни пасіонарної енергії та її спрямування можуть бути пов'язані зі змінами ставлень до стереотипів поведінки та їх невідповідністю середовищу існування популяції. Наприклад, динаміку патернальності «яка характеризується переважанням серед представників соціальної спільноти соціального авторитету (домінату) та влади батька як соціальної ролі та архетипу» (Крячко, 2012:124) можна змодельовати наступним чином. У Сумській області, переселенець із Закарпаття (на батьківщині якого коефіцієнт зволоження > 1), у кінці травня перекультивовав поле і пересіває буряк. З точки зору місцевого населення так робити не можна, але пішов дощ і він отримав гарний урожай. Така ж ситуація у посушливих районах Херсонщини майже на 100% приречена на невдачу. Відповідно на Сумщині діяльність усупереч загальноприйнятим способам господарювання заперечила стереотипи патернальності, а на Херсонщині зайвий раз підтвердила їх безальтернативність. У обох випадках вірогідні коментарі односельців, з жартами, прислів'ями, приказками і т. ін. Але у першому випадку вживаються прислів'я на ствердження патернальності «І строгий наш наказ та не слухають нас» (Даль, 2010), а у другому – на його заперечення.

Більше того, одна і та сама приказка, у наведених прикладах, може набувати різного змісту, впливаючи на ставлення до патернальності у колективному несвідомому популяції. За певної кількості подібних практик можуть змінюватися не лише ставлення до стереотипів поведінки певної популяції, а, і, через зміну мови – фрагменти колективного несвідомого етносу. Можна припустити, що у випадку зміни мови у значної кількості членів етнічної системи у наслідок білінгвізму чи змішаномовності зміна ставлень до стереотипів поведінки може відбуватися значно швидше, впливаючи на колективне несвідоме наступного покоління, а відтак і на зміну пасіонарної енергії.

Отже, метою дослідження є обґрунтування гіпотези впливу білінгвізму та змішаномовності на динаміку пасіонарності етносу.

Наукове обґрунтування методології проведення дослідження. Для досягнення поставленої мети ми збільшили вибірку досліджуваних, які брали участь у попередньому експерименті (Бедлінський, 2019). Кінцева кількість респондентів – 360 студентів перших та п'ятих курсів СумДПУ ім. А.С. Макаренка, які вільно володіють російською та українською мовами, розподілених за трьома вибірками (змішаномовні, україномовні та російськомовні білінгви) по 120 осіб у кожній вибірці.

Дослідження проводилося у 2018-2020 роках засобами асоціативного експерименту. Як стимули використали тридцять двох слів: життя, людина, радість, друг, добре, щастя, добро, любов, дім, смерть, спокій, гроші, кохання, надія, чоловік, сила, гарний, світ, робота, мати, великий, погано, жінка, краса, батько, дитина, зло, товариш, жити, розумна, розумний, пити. Перші 29 слів-стимулів поданого списку взяті зі «Слов'янського асоціативного словника» (далі «САС»), автори якого виокремили ці слова як ядро мовної свідомості (Уфимцева, 2004: 6-7).

З метою виявлення ставлення до алкоголю, залежно від мови, якою студенти послуговуються у побуті, додали слово-стимул «пити».

Замість слова-стимулу «розум» було використано два стимули «розумний» і «розумна», оскільки, стійкі словосполучення української мови «людина розумна» і російської – «человек разумный», на нашу думку,

повинні впливати на асоціативні реакції навіть за умови подачі слів-стимулів іншою мовою. Дж.А. Альварес та ін. (Alvarez & Oliva, 2008), (Alvarez, 2011) у дослідженнях сприймання візуальної інформації виявили можливість «поєднання неточної інформації для відновлення точного показника групи» (Alvarez, 2011:123). Щось подібне, на нашу думку, відбувається і з образами колективного несвідомого, образами збуджуваними словами, коли асоціації, обумовлюються мовою як системою – усіма контекстами вживання слова, незважаючи на те, що значна частина цих асоціацій не усвідомлюється (Бедлінський, 2019).

Послідовність слів-стимулів у всіх бланках дослідження була різною, час виконання завдання не обмежувався, але студентів просили виконати завдання якнайшвидше.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Обсяг статті не дозволяє подати всі результати емпіричних досліджень, тому, частину слів-стимулів та асоціативних реакцій на них не подаємо взагалі. Частину складених у результаті обробки отриманих у дослідженні даних, асоціативних словників україномовних, російськомовних та змішаномовних досліджуваних подаємо у скороченому вигляді, а асоціативні реакції до слова-стимулу «пити», подаємо у повному вигляді (див. Табл. 1).

Порівнюючи подані вище асоціативні реакції на задані слова-стимули (див. Табл. 1) з результатами нашого попереднього дослідження (Бедлінський, 2019), можна стверджувати, що за умов збільшення вибірки до 360 респондентів, основні висновки попереднього дослідження підтвердилися.

У студентів, які у побуті розмовляють російською мовою та суржиком, асоціацій за контрастом більше, ніж в україномовних студентів. Наприклад, асоціативних реакцій до слова стимулу «життя» – «смерть» в україномовних – 19, у змішаномовних – 34, у російськомовних – 39, асоціативній «смерть» – «життя» в україномовних – 23, у змішаномовних – 36, у російськомовних – 44 (див. Табл. 1).

Збільшення асоціацій за контрастом у сучасній українській молоді у порівнянні з дослідженнями двадцятирічної давності «САС» (Уфимцева, 2004), в яко-

Таблиця 1.

Асоціативні реакції змішаномовних, україномовних і російськомовних у побуті респондентів

Слово-стимул	Асоціативні реакції україномовних респондентів	Асоціативні реакції російськомовних респондентів	Асоціативні реакції, змішаномовних респондентів
Дитина	мати 14, маленька 12, щастя 10, немовля 8, людина 6, радість 5, дорослий 4, батьки 3, іграшка 3	мати 13, дорослий 9, батьки 8, маленька 7, щастя 6, радість 5, іграшка 4, людина 4, дитинство 3, навчання 3, радощі 3, сміх 3	щастя 16, маленька 13, дорослий 10, людина 7, радість 7, мати 5, батьки 3, іграшки 3, мала 3
Добро	зло 63, допомога 6, вчинки 3, світло 3, сонце 3	зло 80, щастя 5, милосердя 3	зло 68, милосердя 3, щирість 3
Життя	смерть 19, радість 12, довге 6, щастя 5, дорога 4, прекрасне 4, любов 3, час 3	смерть 39, розвиток 5, щастя 5, радість 4, час 4	смерть 34, буття 5, любов 4, довге 3, прекрасне 3, радість 3
Зло	добро 45, погано 4, війна 3, брехня 3, ненависть 3, чорне 3	добро 66, злодій 3, чорний 3	добро 56, погане 4, ненависть 4, погано 3
Кохання	любов 15, щастя 9, вірність 7, радість 6, почуття 5, ненависть 4, хлопець 3, чоловік 3	любов 22, почуття 5, вірність 4, життя 4, людина 4, серце 4, зітхання 3, радість 3	щастя 18, вірність 7, любов 6, зітхання 5, людина 5, чоловік 5, ненависть 4, почуття 4, довіра 3
Любов	ненависть 11, кохання 10, сім'я 9, мама 6, щастя 6, повага 4, вірність 3	ненависть 13, кохання 7, щастя 7, мама 6, життя 4, назавжди 4, почуття 4, серце 4, батьки 3, вірність 3, людина 3, розлука 3	ненависть 10, щастя 9, кохання 6, почуття 5, серце 5, родина 4, сім'я 4, зла 3, радість 3, сила 3, тепло 3, чоловік 3
Погано	добре 45, гарно 7, гірше 3, дощ 3, настрій 3, спати 3, хвороба 3	добре 64, гарно 6, зло 6	добре 49, гарно 9, біль 3
Розумна	людина 35, дурна 10, кмітлива 5, дівчина 4, освічена 4, мудра 3	людина 19, дурна 14, тупа 10, кмітлива 6, освічена 5, красива 4	людина 22, дурна 12, тупа 11, дитина 5, кмітлива 4, гарна 3
Розумний	дурний 19, кмітливий 8, чоловік 8, мудрий 5, учитель 4, досвідчений 4, хлопець 4, ерудований 3	дурний 20, тупий 14, кмітливий 7, чоловік 6, окуляри 5, мозок 4, освічений 4	дурний 19, тупий 10, кмітливий 8, хлопець 4, учень 4, вибір 3, відмінник 3, книги 3, книга 3, інтелект 3, студент 3, успішний 3, учитель 3
Смерть	життя 23, кінець 20, вічність 5, горе 5, чорне 4, втрата 3, погано 3, спокій 3, старість 3	життя 44, кінець 13, чорний 5, сльози 4, кладовище 3, смуток 3, спокій 3	життя 36, кінець 10, страх 6, сум 5, чорний 5, біль 4, труна 4, горе 3, сльози 3, смуток 3
Щастя	радість 15, сім'я 12, любов 7, горе 6, життя 4, кохання 4, родина 4, спокій 4, гармонія 3, нещастя 3, сум 3	радість 23, горе 6, любов 6, родина 6, сум 6, добро 5, здоров'я 5, сім'я 4	радість 19, кохання 9, любов 9, нещастя 9, сім'я 9, горе 5, добро 4, спокій 4, здоров'я 3, успіх 3
Пити	їсти 35, вода 25, воду 24, спрага 5, жити 2, зло 2, сік 2, чай 2, багато, вживати, вмирати, джерело, жага, жити, занепадати, звичка, здоров'я, зловживати, кава, ковтати, курити, лимонад, міцненьке, молоко, напій, невдачі, нетреба, погано, проблеми, спека, фанта	їсти 39, вода 25, воду 10, спрага 6, алкоголь 3, палити 3, дурити 2, гуляти 2, жити 2, погано 2, алкоголізм, алкоголь, біль, вживати, вино, жага, задоволення, збиватися, зло, ковтати, лежати, наснага, необхідність, печаль, похмілля, рідини, свіжість, сік, спати, споживати, творити, чай, читай, «глупість», «туманність», «в Питере»	їсти 34, вода 29, воду 12, чай 7, каву 4, жити 3, алкоголь 2, джерело 2, рідина 2, спрага 2, багато, бити, вживати, вити, горе, гуляти, кава, море, насолода, напій, небагато, погано, поливати, потреба, похмелятися, п'яніти, сік, спраглий, часто, чашка, «вредно», в міру, не пити

му, в асоціативному словнику російських студентів, асоціацій «зло-добро» – 167 із 591 досліджуваних, тобто 28%, в українців 49 із 480 – 10% (Уфимцева, 2004:124-127). У сучасної молоді асоціації «зло-добро»: в україномовних студентів – 45 (37,5%), у російськомовних – 66 (55%), у змішаномовних – 56 (47%) (див. Табл. 1).

Також, виявлена велика кількість асоціацій «погано-добре» у всіх вибірках зі значним переважання цієї асоціації за контрастом у російськомовних респондентів. Так, у російськомовних досліджуваних асоціацій «погано-добре» – 64 (53%), у змішаномовних – 49 (41%), в україномовних – 45 (37,5%) (див. Табл. 1).

До деяких слів-стимулів нашого дослідження кількість домінуючих асоціацій за контрастом перевищує 50% у всіх вибірках. Наприклад, асоціація «добро» – «зло» була виявлена в 63 україномовних студентів (52,5%), у 68 – змішаномовних досліджуваних (57%), та у 80 респондентів (67%), які у побуті спілкуються російською мовою (див. Табл. 1).

Отримані результати цілком узгоджуються з твердженням Л.М. Гумільова, що визначальним момен-

том етногенезу є «визнання кожною особою: «Ми такі-то, а всі інші відрізняються»» (Гумил'єв, 1989:94). На нашу думку, збільшення у значної частини популяції однакових асоціацій за контрастом впливає на ставлення до різних людей як до своїх чи чужих.

Разом із тим збільшення вибірки дає підстави для додаткових висновків. Аналізуючи отримані результати, можна констатувати наступні факти. Як в україномовних, так і у російськомовних досліджуваних студентів серед асоціативних реакцій до слова-стимулу «дитина» (див. Табл. 1) на першому місці за кількістю (далі домінуюча асоціація) стоїть асоціативна реакція «мати», а саме в україномовних досліджуваних 14 асоціацій, і 13 асоціативних реакцій у російськомовних респондентів, у яких до того ж наступними за кількістю, також ідуть асоціації за контрастом – «дорослий» 9 і «батьки» 8. У змішаномовних найчастіше зустрічається асоціація «щастя» виявлена у 16 респондентів, тобто, у 13,3%.

У змішаномовних респондентів асоціації «щастя – любов» і «щастя – кохання» (15% у сумі) переважають такі асоціації у інших вибірках (див. Табл. 1). Також, у змішаномовних домінує асоціативний зв'язок «кохання – щастя» (15%), у той час як у інших двох вибірках – «кохання – любов» (див. Табл. 1).

Схожа закономірність і у асоціативних реакціях до слова-стимулу «любов» – у змішаномовних на другому місці знаходиться асоціативна реакція «щастя» (7,5), а в україномовних і російськомовних респондентів «кохання» (див. Табл. 1).

У всіх вибірках домінуючою асоціацією до слова-стимулу «любов» є асоціація за контрастом – «ненависть» (див. Табл. 1), у той час як до слова «кохання» асоціативна реакція «ненависть» зустрічається не більш як у 3 % респондентів (див. Табл. 1). Що, на нашу думку, свідчить про різне кодування колективного несвідомого різними мовами. Ставлення до «кохання» україномовних і до «статевої любові» російськомовних респондентів відрізняється і кодується мовою як системою, тобто, усіма контекстами вживання слів незалежно від їх усвідомлення. Так, російською мовою тілесне («плотское») та статеве («половое») має негативне емоційне ставлення, тобто, любов може бути низькою, брудною, продажною тощо.

Асоціативні реакції на слово-стимул «любов» нашого дослідження відрізняються від асоціативних словників українців та росіян поданих у «САС» в якому, у російських студентів найчастіше зустрічаються асоціації «любов» – «щастя 63, зла 23, ненависть 23» із 594 досліджуваних (Уфимцева, 2004:138), а в українських домінують асоціації «любов» – «вічна 23, щастя 21, почуття 14, кохання 12, чиста 11, до Батьківщини 11, зла 11, щира 11, ненависть 9» із 478 респондентів (Уфимцева, 2004:139). В асоціативних реакціях сучасних студентів СумДПУ імені А.С. Макаренка до слова стимулу «любов» домінує асоціація за контрастом – «ненависть» (див. Табл. 1), що ще раз засвідчує значне збільшення асоціацій за контрастом у сучасної молоді порівняно з дослідженнями 20-річної давності.

Узагальнюючи, можна виділити асоціації «дитина – щастя» та «любов (кохання) – щастя» у значної кількості змішаномовних респондентів. Тобто, у змішаномовних членів етнічної системи з'являються домінуючі асоціації, відмінні від асоціативних реакцій як україномовних так і російськомовних респондентів. Окрім того, поява емоційно заряджених домінуючих асоціацій у значної кількості людей може, на нашу думку, впливати на зміну архетипних первнів колективного несвідомого, смислів, прагнень, стереотипів поведінки тощо.

Отже, дитина опановуючи рідною мовою, привласнює і колективне несвідоме. Ставлення до «любви», формується задовго до того як усвідомлюється значення слова. Такі ставлення можуть передаватися нащадкам через контексти вживання слів, які формують асоціації різної складності: рефлексії, гештальти, архетипні первні колективного несвідомого. Одним із механізмів динаміки пасіонарної енергії може бути перенесення смислів добра, справедливості, любові на структури інших масштабів. Наприклад, зміщення важливості інтересів сім'ї, на важливість інтересів громади або нації, чи навпаки, сприяє формуванню абсолютно інших ставлень, прагнень, стереотипів поведінки та відношень між ними, що впливає, як на переспрямування пасіонарної енергії, так і на її зниження чи підйом у формі емоційно заряджених ідей, інтересів, поглядів тощо.

Ми не абсолютизуємо роль мови, як матриці

колективного несвідомого, у механізмах динаміки пасіонарної енергії. Визначальними є зміни відношень між мовою, колективним несвідомим та його структурами, новоутвореннями свідомості особистості, середовищем існування та актуальною діяльністю. Наприклад, потужне збудження пасіонарної енергії обумовлюється появою «почуття дорослості» як центрального новоутворення підліткового віку, яке виявляється у емансипації від дорослих, реакціях групування, появою референтних груп, зміною мети самоствердження і т. ін. У результаті інтереси референтної групи стають важливішими власних інтересів та інтересів інших груп, що на нашу думку, може спричинити зміну пасіонарної енергії, появи здатності на «жертвовність часто заради ілюзорної мети» (Гумил'єв, 1989:479), наприклад, заради самоствердження у референтній групі. У майбутньому коли у підлітка з'явиться потреба самоствердження у власних очах, масштаби мети можуть змінитися.

Ідея дослідження пасіонарності у шкільному і навіть дошкільному віці не нова і активно розробляється російськими дослідниками з метою збільшення пасіонарної енергії у молодого покоління, оскільки вони, на нашу думку, помилково вважають, що ціла низка проблем їх сучасного суспільства пов'язана з недостатньою пасіонарною енергією молодого покоління. Зокрема, І.С Зіміна обстоює думку про необхідність розвитку пасіонарного мислення. «Правило, яке дозволяє виділяти «своїх» є необхідним інформаційним параметром мислення... однократно і назавжди заноситься в мислення вихователем у ранньому дитинстві. Це – імпринтинг» (Зіміна, 2007:61) наголошує авторка.

С.В. Циремпілов вважає, що визначальним компонентом високої суїцидальної активності циркулярних корінних народів «може виступити фактор пасіонарності, а точніше рівень пасіонарної енергії даного конкретного етносу, який визначається фазою етногенезу даного етносу» (Циремпілов, 2012:50-51). У згаданих та низці інших досліджень пасіонарність розглядається як позитивне явище. Хоча, сам Л.М. Гумільов зауважував, що «результати явищ завжди нейтральні: вони лежать поза сферою добра і зла, прогресу і регресу, користі і шкоди для біосфери, яка їх породжує. Їй будь-які процеси байдужі, крім тих, які йдуть від розуму» (Гумил'єв, 1989:452).

На наш погляд, більш продуктивним можуть бути дослідження пасіонарності підлітків, спираючись на виявлене О.Р. Лурия збільшення синтагматичних зв'язків у підлітковому віці (Лурия, 1979:157). Автор зауважив, що «є всі підстави думати, що парадигматичні (асоціативні) відповіді мають зовсім іншу природу і психологічну структуру, ніж синтагматичні (предикативні)» (Лурия, 1979:154).

Порівняльний аналіз асоціативних словників російських та українських студентів поданих у «САС» (Уфимцева, 2004), дає підстави для виокремлення більшої кількості парадигматичних (асоціативних) реакцій у російському асоціативному словнику порівняно з українським словником, та більшої кількості синтагматичних (предикативних) реакцій в українському асоціативному словнику порівняно з російським. Аналізуючи результати нашого експерименту, можна стверджувати, що синтагматичних (предикативних) реакцій до слова «розумна» більше в україномовних досліджуваних, а до слова «розумний» у змішаномовних (див. Табл. 1) – виділено курсивом. Тобто спостерігаються певні відмінності кількості парадигматичних та синтагматичних зв'язків в залежності від мови у побуті білінгвів. Окрім того, можна виокремити вплив другої мови на асоціативні реакції студентів незалежно від мови, якою подаються стимули. У всіх вибірках асоціативні реакції більш позитивні до слова-стимулу «розумна», ніж до слова «розумний» (див. Табл. 1). Ці факти заслуговують на окремий аналіз та потребують дослідження асоціативних реакцій молодших школярів та підлітків.

Коли норми, цінності, смисли, стереотипи поведінки тощо, фіксуються у колективному несвідомому та мові, то вони можуть передаватися нащадкам у процесі опанування рідною чи успадкованою мовою, хоча відокремити мовленнєві та культурні зумовлення доволі складно. Так, серед асоціативних реакцій до слова-стимулу «пити» поданими у «САС» (Уфимцева, 2004), чітко видно, що асоціативних реакцій російських студентів «пиво 41, водку 34, вино 21, водка 21, вредно 4, выпивать 4, до дна 4, алкоголь 2, бухать 2, шампанское 2», у сумі – 135 із 593 досліджуваних (Уфимцева 2004, 182), тобто, 23%, майже у двічі більше ніж в українських респондентів – «пиво 16, вино 14, горілка 9, горілку

8, в міру 5, водка 5, алкоголь 2, бренді 2, водку 2», у сумі 63 реакції із 479 відповідей (Уфимцева 2004, 183), лише 13 %. Як кількісний так і якісний аналіз асоціативних реакцій на слово-стимул пити може свідчити про значно вагомніше включення концептів алкоголю до колективного несвідомого росіян у порівнянні з українцями, в усякому разі тих, що брали участь у асоціативному експерименті (Уфимцева 2004). Але щодо причин, а тим більше механізмів формування окремих складових архетипних первнів народу зробити висновки складно.

У нашому дослідженні, серед асоціативних реакцій до слова-стимулу «пити» (див. табл. 1), в україномовних студентів, виявлено 12 асоціацій пов'язаних з алкоголем: «зло 2, вмирати, занепадати, звичка, здоров'я, зловживати, курити, міцненьке, нетреба, погано, проблеми». У змішаномовних студентів таких реакцій виявлено 17: «алкоголь 2, багато, бити, вживати, вити, горе, гуляти, насолода, небагато, погано, похмелятися, п'яніти, часто, «вредно», в міру, не пити». У російськомовних досліджуваних, асоціативних реакцій на слово-стимул «пити» виявлено 26: «алкоголь 3, палити 3, дурити 2, гуляти 2, погано 2, алкоголізм, алкоголік, біль, вживати, вино, задоволення, збиватися, зло, лежати, печаль, похмілля, споживати, «глупість», «туманність», тобто, у понад двічі більше від асоціативних реакцій україномовних досліджуваних і становить 21,6% від вибірки російськомовних у побуті студентів. Отже, в україномовних студентів порівняно з іншими вибірками асоціативних реакцій до слова «пити» пов'язаних з алкоголем значно менше. Окрім того, в україномовних студентів можна констатувати меншу кількість прямих і додатніх асоціацій. Тобто, спостерігається вплив мови на дещо різне ставлення до алкоголю, незважаючи на те, що всі досліджувані знаходяться в одному культурному полі. Мова, на нашу думку, формує колективне несвідоме (принаймні значну його частину) наступного покоління. Колективне несвідоме, яке кодується мовою, може зберігатися навіть за відсутності стереотипів поведінки упродовж кількох поколінь, створюючи певну напругу між колективним несвідомим і свідомою діяльністю, впливаючи на пасіонарну енергію популяції.

Причиною зниження пасіонарності

Л.М. Гумільов вважав «загибель пасіонаріїв та їх генів» (Гумилёв, 2089:271), або «відсутність нащадків у мирний час» (Гумилёв, 2089:272). На наш погляд, під час захоплення нових територій, мова завойовників трансформується через змішування з мовою місцевого населення як через запозичення, так і через зміну значень та смислів окремих слів, наприклад, староруське слово «уродливий», яке, відповідно колективному несвідомому землероба, означало урожайний, гарний, красивий змінилося на, конгруентне колективному несвідомому кочівника, російське – «уродливый», яке означає потворний.

Отже, відбуваються деякі зміни колективного несвідомого нащадків, для яких мовна мішанка стає рідною чи успадкованою мовою. У результаті зміни відношень між мовою, колективним несвідомим, свідомості особистості, середовищем існування та актуальною діяльністю відбувається диференціація пасіонарності – зменшується кількість гармонійних осіб і збільшується кількість пасіонаріїв і субпасіонаріїв. Відповідно зростає пасіонарна індукція. Як стверджував Л.М. Гумільов «Люди гармонійні (а ще у більшому ступені імпульсивні, опинившись в безпосередній близькості від пасіонаріїв, починають себе вести, так ніби вони були пасіонарні» (Гумилёв, 1989:267). З розвитком етносу напруга зменшується через збільшення формул загальнолюдських цінностей, як у мові, так і у колективному несвідомому етносу, завдяки завершенню гештальтів зафіксованих мовою (розвитку сімей слів, ідіом, приказок тощо). У результаті мовна мішанка стає системнішою, а пасіонарність поступово знижується.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. У результаті асоціативного експерименту було встановлено, що змішаномовність обумовлює появу значної кількості асоціативних реакцій, яких не було у вибірках білінгвів. Такі асоціації, можуть впливати на формування смислів, норм, цінностей, стереотипів поведінки, гештальтів, архетипних первнів колективного несвідомого тощо. Частина ставлень, норм, стереотипів і т.ін., фіксуються у колективному несвідомому та мові і може передаватися нащадкам у процесі опанування рідною чи успадкованою мовою, відносно незалежно від сучасної культури. Мову можна розглядати, як матрицю ко-

лективного несвідомого, яка є одним із факторів динаміки пасіонарності.

Причини, як пасіонарних поштовхів, так і зниження пасіонарності, пов'язані не з мутаціями генів, як стверджував Л.М. Гумільов, а зі змінами відношень між мовою, колективним несвідомим, середовищем існування, рівнем свідомості особистості та актуальною діяльністю, які зумовлюють диференціацію пасіонарності – зменшення кількості гармонійних осіб і збільшення кількості пасіонаріїв та субпасіонаріїв. За природного розвитку етносу пасіонарна напруга зменшується через збільшення засобів відображення загальнолюдських цінностей, як у мові, так і у колективному несвідомому етносу, що і зумовлює збільшення гармонійних осіб та зниження пасіонарної енергії.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у дослідженні предикативних реакцій підлітків в залежності від рідної мови та мови навчання, впливу підліткових реакцій на пасіонарність у майбутньому дорослому житті.

References (Transliteration):

- Alvarez, G.A., & Oliva, A. (2008). The representation of simple ensemble visual features outside the focus of attention. *Psychological Science*, 19, 392–398. doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02098.x
- Alvarez, G.A. (2011). Representing multiple objects as an ensemble enhances visual cognition. *Trends Cognitive Science*, 15, 122–131. doi: 10.1016/j.tics.2011.01.003
- Basaeva, E.K., Kamenetsky, E.S., Hosaeva, Z.H. (2015). K voprosu o modeli jetnogeneza L.N. Gumileva [ABOUT THE MODEL OF ETHNOGENESIS L.N. GUMILEV]. *Vestnik of Vladikavkaz Scientific Centre. Volume 15 №2*. [in Russian]. URL : <http://vestnik-vnc.ru/Portals/141/2015-2/05.pdf>
- Bedlinskyi, O. (2019). THE PSYCHOLOGICAL HYPOTHESIS ON PASSIONATE IMPULSES OF L.GUMILYOV'S ETHNOGENESIS THEORY. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 5(11), 90-105. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.11.6>
- Bedlinskyi, O., & Shcherbak, T. (2018). Peculiarities of Good Representations of the Fourth forms Single-Lingual and Mixed-Lingual Pupils. *PSYCHOLINGUISTICS*, 24(1), 63-78. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2018-24-1-63-78>
- Dal', V.I. (2010). *1000 russkikh poslovic i pogovorok*. [1000 Russian proverbs and sayings]. Moskva. RIPOL klassik. URL : [https://www.klex.ru/11o?](https://www.klex.ru/11o?sa=X&ved=2ahUKEwjEsriCvZLnAhUFcZoKHetHA7i4FBAWMA16BAgEEAE)
- Gorelov, A.A., Gorelova, T.A. (2009). Konceptcija passionarnosti i problema smysla zhizni [The Conception of Passionarity and the Problem of Meaning of Life]. *Knowledge. Understanding. Skill*. 1. 36-43. [in Russian]. URL : <http://www.zpu-journal.ru/zpu/contents/2009/1/Gorelovs/7.pdf>
- Gumilev, L.N. (1971). Jetnogenez – prirodnyj process [Ethnogenesis is a natural process]. *Priroda*. № 2. 80-82. [in Russian].
- Gumilev, L.N. (1989). *Etnogenez i biosfera Zemli [Ethnogenesis and the Earth's biosphere]*. Leningrad : Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. 496. [in Russian]. URL : <http://maximalibrary.org/mob/b/433647>
- Kriachko, V.I. (2012). *Sotsiodiagnostychnyi rakurs ukraïnskoi mentalnosti : monografiia [Socio diagnostic view the Ukrainian mentality: monograph]*. Kyiv: «NVP «Interservis». 248. [in Ukrainian]. URL : http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/2016/1/Sociodiagnostychnyy_rakurs_ukrayinskoyi_mentalnosti.pdf?
- Ljubichankovskij, A.V. (2014). Gipoteza vozniknovenija passionarnogo tolchka. [Hypothesis of the occurrence of a passionarity push]. *Vestnik OGU. 1 (162)*. 127-129. [in Russian]. URL : http://vestnik.osu.ru/2014_1/24.pdf
- Lobankova, I.P. (2018) Prirodno-kul'turnoe stanovlenie passionarnosti [Natural and cultural formation of passionarity]. *Human. Culture. Education*. 2 (28). 2018. 25-34. [in Russian]. URL : http://pce.syktsu.ru/wp-content/uploads/2018/06/ЧКО_28_2018-5.pdf
- Lurija, A. (2019). *Jazyk i soznanie. [Language and consciousness]*. SP.b.: Piter. 336. [in Russian]. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=FwCfDwAAQBAJ&pg=PA156&lpg=PA156&dq=%D0%BB>
- Saifullin, R.G. (2018). Ustojchivost' gosudarstva i dinamika giperjetnosa: analiz vzaimosvjazi na primere drevnego Egipta [The stability of the state and dynamics of hyper ethnos: analysis of the relationship on the example of ancient Egypt]. *Istorija i sovremennost' 4 (30)*, 50–75. [in Russian]. DOI: 10.30884/iis/2018.04.03
- Tsyrempilov, S.V. (2012). Suicidogennaja situacija v Burjatii: voprosy vlijanija jetnokul'tural'nyh faktorov i passionarnosti jetnosov [SUICIDES IN REPUBLIC BURYATIYA: THE IMPACT OF ETHNOCULTURAL FACTORS AND PASSIONARITY ETHNIC GROUPS] *Suicidologija* 3, 48-51. [in Russian]. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/suitsidogennaya-situatsiya-v-buryatii-voprosy-vliyanija-etnokulturnykh-faktorov-i-passionarnosti-etnosov/viewer>
- Ufimtseva, N.V., Cherkasova, G.A., Karaulov, Iu.N., & Tarasov, E.F. (2004). *Slavianskii assotsiativnyi slovar: russkii, belorusskii, bolgarskii, ukraïnskii [Slavic associative dictionary: russian, belarusian, bulgarian, ukrainian]*. Moscow : Iz-vo AGU [in Russian].

- Vladimirovsky, B.M. (2015). «Jethnogenez i biosfera Zemli»: vlijajut li variacii kosmicheskoy pogody na nastuplenie «passionarnykh tolchkov» L.N. Gumileva? [«Ethnogenesis and Biosphere of the Earth»: Whether Cosmic Weather Variations Affect Onset of Lev Gumilev's 'Passionary Incitements'?). *Space and Time*. 4 (22). 202-212. [in Russian]. URL : <https://space-time.ru/space-time/article/view/2226-7271provst4-22.2015.83>
- Zimina, I.S. (2007). Pedagogicheskie vozmozhnosti vospitaniya passionarnoj lichnosti. [Pedagogical possibilities of education of the passionate personality] *Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii*. №1. Sept. 59-72. [in Russian]. URL : journals.uspu.ru/inst/pedobraz/ped2007/ped_1_2007_9.pdf

Oleksii Bedlinskyi

Ph.D. in Psychology, Assistant Professor, assistant professor of the Department of Psychology, A.S. Makarenko State Pedagogical University in Sumy, Sumy (Ukraine)

LANGUAGE AS A FACTOR OF PASSIONARITY DYNAMICS

ABSTRACT

The article substantiates the influence of bilingualism and mixed-lingualism on the collective unconscious of people, in general, and the dynamics of the ethnic group's passionarity, in particular. Language is considered as a matrix of the collective unconscious, which is one of the factors changing the passionarity energy. Association dictionaries of Ukrainian-speaking, Russian-speaking and mixed-speaking bilinguals were composed; these dictionaries consist of 32 words-stimuli and associative reactions to them and were compiled by the results of an association experiment, which was attended by 360 students of A. S. Makarenko State Pedagogical University in Sumy. The performed analysis of the associative dictionaries confirms that Russian-speaking bilinguals have more paradigmatic (associative) responses by contrast. The syntagmatic (predicative) reactions of mixed-speakers are more similar to the reaction of investigated Ukrainian-speakers, and the paradigmatic (associative) reactions of mixed-speakers respondents are more similar to the reaction of Russian-speaking than that of Ukrainian-speaking people. It is proved that associations can influence the formation of norms, values, behaviour patterns, gestalts, archetypes, etc. The transfer of meanings of goodness, justice, love, and so

on onto social groups of other scales can become one of the excitation mechanisms of the passionarity energy. Meanings, norms, and behaviour stereotypes, etc. can be fixed in the collective unconscious and language and passed on to descendants during native language mastering, relatively independent of modern culture. The reasons for the passionarity surges and passionarity decreases are not related to gene mutations, as L. M. Humilev, the author of the "Passion theory of ethnogenesis", stated, but to changes in the relations between language, collective unconscious, environment, an individual's level of consciousness and performed activities, which determine the passionarity differentiation – a reduced number of harmonious individuals and an increased number of passionars and subpassionars. During the natural development of an ethnic group, the number and quality of the means displaying universal values is growing, both in the language and in the collective unconscious of the ethnic group, which leads to a large number of harmonic individuals and decreased passionarity energy.

Key words: association, association dictionary, bilingualism, ethnogenesis, native language, passionarity.

Бедлинский Алексей Иванович

Кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии Сумского государственного педагогического университета имени А.С. Макаренко, г. Сумы. (Украина)

ЯЗЫК КАК ФАКТОР ДИНАМИКИ ПАССИОНАРНОСТИ

АННОТАЦИЯ

В статье обосновывается влияние билингвизма и смешаноязычия на коллективное бессознательное народа вообще и динамику пассионарности этноса в частности. Язык рассматривается как матрица коллективного бессознательного, которая является одним из факторов изменения пассионарной энергии. Подано ассоциативные словари украиноязычных, русскоязычных и смешаноязычных билингвов, которые состоят из 32 слов-стимулов, и ассоциативных реакций на них, составленные по результатам ассоциативного эксперимента, в котором приняли участие 360 студентов СумГПУ имени А.С. Макаренко. В результате анализа

ассоциативных словарей было подтверждено, что в русскоязычных билингвов больше парадигматических (ассоциативных) реакций по контрасту. Выявлено, что синтагматические (предикативные) реакции смешаноязычных больше похожи на реакции украиноязычных испытуемых, а парадигматические (ассоциативные) реакции смешаноязычных респондентов больше похожи на реакции русскоязычных, чем украиноязычных испытуемых. Доказывается, что ассоциации могут влиять на формирование норм, ценностей, стереотипов поведения, гештальтов, архетипов и тому подобное. Одним из механизмов возбуждения пассионарной энергии может быть перенос смыслов добра, справедливости, любви и т.д. на социальные группы других масштабов. Обосновывается, что смыслы, нормы, стереотипы поведения и т.д., могут фиксироваться в коллективном бессознательном и языке, и передаваться потомкам в процессе освоения родного языка, относительно независимо от современной культуры. Причины, как пассионарных толчков, так и снижения пассионарности, связаны не с мутациями генов, как утверждал автор «Пассионарной теории этногенеза» Л.Н. Гумилёв, а с изменениями отношений между языком, коллективным бессознательным, средой обитания, уровнем сознания личности и актуальной деятельностью, которые обуславливают дифференциацию пассионарности – уменьшение количества гармоничных особей и увеличение количества пассионариев и субпассионариев. При естественном развитии этноса, растет количество и качество средств отображения общечеловеческих ценностей, как в языке, так и в коллективном бессознательном этноса, что и обуславливает увеличение гармоничных лиц и снижение пассионарной энергии.

Ключевые слова: ассоциативный словарь, ассоциация, билингвизм, пассионарность, родной язык, этногенез.

Дата отримання статті: 26.01.2019

Дата рекомендації до друку: 15.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У ЖИТТІ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬСТВА

Чуйко Галина Василівна¹, Чаплак Ян Васильович²

¹Кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-3348>
Researcher ID: D-9477-2016

²Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6763-2967>
Researcher ID: D-4081-2016

UDC: 316.647.5

АНОТАЦІЯ

Стаття пов'язана з аналізом розуміння поняття толерантності в психології та визначенням її ролі у житті людини та міжлюдських стосунках.

Зазначено, що цілісна, узгоджена різними вченими наукова теоретична концепція толерантності досі не сформована, що пояснюється неоднозначністю, багатоаспектністю і комплексним характером даного феномену.

Запропоновано поділ визначень толерантності на три групи: 1) толерантність розуміється як моральна якість особистості; 2) вона включається до системи цінностей людини; 3) підкреслюється роль толерантності у забезпеченні ефективної взаємодії у міжособистісних стосунках і досягненні взаєморозуміння та згоди людей. Однак насправді різні визначення толерантності поєднують різні її розуміння, підкреслюючи складний характер цього феномену.

Науковці розглядають доречність розмежування прояву толерантності до будь-якої людини (до Іншого), яка відрізняється зовнішністю, психологічними особливостями, способом життя, національністю, расою, віросповіданням, ін., та інтолерантності – до її аморальних вчинків. Зазначено, що межею толерантності є порушення людиною норм загальнолюдської та суспільної моралі.

Запропоновано виділення ієрархії видів толерантності за ступенем її прояву: 1) толерантності як свідомого і безумовного прийняття Іншого; 2) як прийняття іншої людини, якщо вона не чинить зла; 3) внутрішнє неприйняття, але повага до прав і свобод Іншого; 4) неприйняття при бажанні змиритися з відмінностями іншої людини заради спілкування з нею та досягнення згоди; 5) неприйняття з подавленням незгоди з Іншим заради взаєморозуміння та співпраці.

Результати дослідження узагальнено у висновку, що оскільки феномен толерантності аналізується в різних науках, й існує досить значна кількість тлумачень цього поняття, варто визнати його складний, комплексний характер і залежність не лише від конкретної науки та соціальної ситуації її розвитку, а також розуміння науковцями важливості цього феномену для існування і розвитку суспільства і цивілізації в цілому.

Зроблено висновок, що толерантність – це властивість особистості, що проявляється у доброзичливо-неупередженому ставленні до інших людей, які можуть відрізнятися за будь-якими ознаками, як до рівних у всьому, які мають право на власну систему життєвих цінностей, принципів і світогляд та свободу обирати свій спосіб життя та досягнення щастя і не чинять моральне зло (шкоду) іншій людині, природі чи цивілізації.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, межа толерантності, моральність, система цінностей, ставлення, доброзичливість.

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Halyna Chuyko, Yan Chaplak

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Постановка проблеми. Всі люди різні. Іноді ця різниця малопомітна і непринципова – з такими людьми нам легше знайти спільну мову і відносно вільно спілкуватися. Проте в деяких випадках ця відмінність настільки суттєва, що для забезпечення мирного і доброзичливого спілкування комунікатору та реципієнту необхідно проявляти толерантність як до поглядів, так і до прояву індивідуальних рис партнера. А за умови розширення кола спілкування в сучасному інформаційному світі, зокрема, завдяки Інтернету, значення толерантності особистості у наш час буде невпинно зростати.

Навколишній світ не лише поступово і постійно змінюється, розвивається у напрямку подальшої інформатизації та технізації, він водночас урізноманітнюється, ставлячи перед людиною вимогу швидко адаптуватися як до змін, так і до різноманіття проявів цивілізації і людини в ній. Тому проблему толерантності людини як щодо інших, несхожих на неї людей, так і до всього, що її оточує і далеко не завжди є визначено позитивним чи однозначно моральним, можна вважати однією з фундаментальних за обсягом і найбільш важливою за рівнем значимості у психологічній науці. Так, у філософському словнику зазначається, що «в сучасній Україні тема толерантності, зокрема межі толерантності, є важливою в контексті ідеологічного плюралізму та міжетнічних і міжнаціональних стосунків» (Філософський енциклопедичний, 2002 : 642).

Аналіз досліджень і публікацій. До аналізу проблеми толерантності зверталися багато вчених – представників різних наук, зокрема: В. В. Бойко, І. Б. Гріншпун, Д. Хейд, В. О. Лекторський, Л. Г. Почебут, А. К. Абрамян, С. О. Колот, О. Я. Шаюк, Н. Г. Капустіна, В. О. Петрицький, І. М. Дзялошинська, Г. О. Асташова, Г. В. Гладуш, Г. Г. Кравцов, Т. Нурі, Л. П. Шустова, О. А. Чебикіна, К. І. Локтев, І. В. Бідонько, С. П. Яланська та ін. Ними запропоновані різноманітні тлумачення феномену толерантності, виділені (за різними принципами) види та рівні толерантності, проаналізовані її структура та функції. Так, Н. Г. Капустіна наголошує, що «толерантність – це складний, багатоаспектний, багатокомпонентний і неоднорідний феномен, який неможливо описати лише в одному вимірі» (Капустіна, 2008). А О. Я. Шаюк оха-

рактеризувала толерантність в контекстах різних методологічних підходів (Палько, 2014). Е. А. Панасенко підсумовує, що в науці «толерантність – важливий компонент життєвої позиції зрілої особистості, яка має свої цінності та інтереси й готова їх захищати, але одночасно з повагою ставиться до позицій та цінностей інших людей» (Панасенко, 2019 : 130). А «противники толерантності, говорять про те, що вона з неминучістю руйнує всі цінності ... суспільства» (Хомяков, 2003). Досить багато науковців, доводячи, що розуміння толерантності залежне від культури, наводять його значення у різних мовах (А. К. Абрамян, К. І. Локтев, О. А. Чебикіна, ін.). Отже, толерантність – полінауковий феномен, що, з одного боку, сприяє розширенню його змістового обсягу, з іншого, – ускладнює його точну дефініцію, яка може достатньо відрізнитися від одної науки до іншої, тоді як означення цього поняття конкретизує його розуміння. Зазначимо у цьому контексті, що нам найближчим до суті поняття здається його тлумачення французькою, як «поваги до свободи іншої людини, її складу думок, поведінки, політичних і релігійних поглядів» (Абрамян, 2009). Проте накопичена наукою інформація з проблеми толерантності досі не допомогла створити цілісну, узгоджену наукову теоретичну концепцію толерантності, що й зумовило наш інтерес до цієї проблеми.

Мета цієї статті – проаналізувати розуміння феномену толерантності у психологічній науці, розглянути основні її тлумачення різними науковцями.

Методи дослідження. У статті використано систему методів наукового пошуку в психології: аналіз та послідовний синтез інформації, що стосується проблеми роботи, порівняння, осмислення, систематизацію, класифікацію й індуктивне узагальнення релевантних до теми та мети дослідження теоретичних даних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спочатку варто зазначити, що найбільше інформації у наукових дослідженнях, присвячених аналізу толерантності, стосуються розуміння та спроб тлумачення самого терміну.

У статті 1 Декларації принципів толерантності, зокрема, дається досить ґрунтовне і різноаспектне визначення толерантності : вона означає «повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття ку-

льтур нашого світу, наших форм самовираження і способів вияву людської індивідуальності... Вияв толерантності, який співзвучний повазі прав людини, не означає терплячого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожен вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими... визнання того, що люди за своєю природою розрізняються за виглядом, становищем, мовою, поведінкою й цінностями і володіють правом жити у мирі та зберігати свою індивідуальність... що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим» (*Декларація принципів*, 1995).

У цьому аспекті досить змістовним за своєю суттю є погляд О. Г. Асмолова: «Толерантність являє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовність до прийняття іншої логіки та поглядів, виступає як умова збереження різноманітності, історичного права на відмінність, несхожість...» (Бідонько, 2011).

У словнику іншомовних слів виявляємо таке визначення толерантності: «tolerantia (лат.) – терпимість, терпіння, стійкість, поблажливість до чогонебудь, здатність переносити несприятливі впливи» (Кравцов, & Нури, 2010 : 25). Згідно філософського енциклопедичного словника, толерантність (від лат. tolerantia – терпимість) – це термін, яким «позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних). Світоглядною основою толерантності є поцінування різноманітності – природної, індивідуальної, суспільної, культурної» (*Філософський енциклопедичний*, 2002 : 642).

У наукових джерелах часто зазначається, що термін «толерантність» початково походить з медицини (толерантність організму до дії ліків), проте й суспільні науки, зокрема, психологія, прагнучи адаптувати це поняття до свого категоріального апарату, частково засвоїли тлумачення феномену толерантності, близьке до медичного. Так у психологічному словнику пояснюється, що толерантність – це відсутність, послаблення реагування на якийсь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу (Капустина, 2008 : 66; Петровский, & Ярошевский, 1990 : 401-402),

тобто тут закладено розуміння толерантності як адаптації.

Дещо інакше, проте, у цьому ж контексті тлумачить толерантність І. Б. Гріншпун, який зводить її до «...здатності до збереження, саморегуляції при фруструючих впливах середовища, а також здатності до неагресивної поведінки щодо іншої людини на основі відкритості у відносній незалежності від дій іншого» (Бідонько, 2011 : 189).

По-іншому розуміє толерантність А. К. Абрамян: як «моральну якість особистості, що характеризується здатністю людини приймати іншу людину в усій її багатоманітності, визнавати індивідуальність, поважати свою та чужу думку і погляди. Вона виражається в прагненні досягти взаєморозуміння і згоди в процесі спілкування і взаємодії методом роз'яснення та переконання» (Абрамян, 2009 : 7).

М. К. Джанобілова розвиває тлумачення феномену толерантності, розглядаючи її як активну моральну позицію і психологічну готовність до терпимості заради позитивної взаємодії між етносами, соціальними групами, людьми інших культур, національностей, релігійного і соціального середовища (Яланська, & Атаманчук, 2017).

Інший акцент у визначенні толерантності виділяє О. Г. Левченко, згідно якої, толерантність варто розуміти як соціальну якість міжлюдських стосунків, індивідів і їх об'єднань, що «характеризується установкою на доброзичливе сприйняття «іншого», бажанням не лише зрозуміти, але й, наскільки можливо, прийняти традиції, культуру, переконання, вірування, інтереси, цінності і т. ін. цього «іншого»; це «інтегральна властивість особистості, що забезпечує ефективну взаємодію людей на основі визнання гуманістичних принципів оцінки та визначення ставлення до людей, до себе і до природного оточення» (Капустина, 2008 : 9). За суттю, науковець акцентує увагу на ролі толерантності у забезпеченні міжособистісної взаємодії, як і визначення Н. Г. Капустиної: толерантність – це «система внутрішніх ресурсів особистості, що відображає готовність і здатність особистості позитивно і продуктивно вирішувати складні завдання взаємодії із самим собою та іншим, який відрізняється за зовнішністю, думками, почуттями, цінностями, поведінкою, що сприяє несприй-

нятливості до провокуючих факторів середовища» (Капустина, 2008 : 67).

О. А. Рівчаченко певною мірою поєднує попередні розуміння поняття у власному визначенні: «толерантність – це, перш за все, моральна якість особистості, що характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок, поведінки інших людей, полягає в повазі до інших, а також прагненні досягти взаєморозуміння та узгодження різних інтересів, точок зору» (Рівчаченко, 2018 : 138).

Новий аспект у розумінні толерантності виділяють А. А. Гусейнова та І. С. Кон, при цьому розуміючи терпимість як її синонім: толерантність виражається в «прагненні досягти взаєморозуміння та узгодженості різномірних інтересів і поглядів без застосування тиску, переважно методами роз'яснення і переконання» (Абрамян, 2009 : 5). Близьке за змістом визначення знаходимо у І. М. Дзялошинської: науковець вважає толерантною людину, яка з повагою ставиться до інтересів, звичок, вірувань інших людей, прагне зрозуміти їх і досягти взаємної згоди не застосовуючи насилля, тиск. (Кравцов, & Нури, 2010 : 27).

У твердженні Н. О. Асташової толерантність з моральної якості чи інтегральної властивості особистості перетворюється на «...шанобливе ставлення до чужої думки, оцінку вчинків і поведінки інших людей, готовність до розуміння і співробітництва у вирішенні питань міжособистісної, групової та міжнаціональної взаємодії» (Бідонько, 2011). Г. В. Гладуш іде ще далі, витлумачуючи толерантність як соціальну установку і, водночас, акцентуючи ціннісний аспект феномену толерантності, яка науковцями «здебільшого розглядається як така якість стосунків між людьми, що характеризується настановою не тільки розуміти й допускати, але й певною мірою приймати відмінності іншого, зокрема його зовнішність, висловлювання, вподобання, особливості поведінки як такі, що мають право на існування і повагу за умови, якщо вони не шкодять самій ідеї толерантності, особистій та суспільній свободі іншого, не зачіпають гідності й прав людини» (Гладуш, 2011 : 243).

Більш філософським виглядає визначення толерантності І. М. Палько, згідно якої, толерантність – це «поважання, сприйняття та розуміння багатого різнома-

ніття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості; це, передусім, активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини; обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії та правопорядку» (Палько, 2014).

На думку О. Г. Левченко, толерантність особистості «переважно визначається центральними структурними її складовими: ціннісними орієнтаціями, емоційною стійкістю, емпатією, асертивністю» (Левченко, 2006 : 4). Це цілком узгоджується з думкою Г. Г. Кравцова і Т. Нурі, що «психологічна толерантність... пов'язана із сутнісним ядром особистості» (Кравцов, & Нури, 2010 : 27).

Ми долучаємося до думки Л. П. Шустової, яка вважає толерантність пов'язаною з такими властивостями людини, як прагнення до свободи та визнання цінності іншої людини (Шустова, 2015).

G. Corneo та O. Jeanne також пропонують мислити толерантність як «властивість системи цінностей, схваленої людьми. Людина толерантна, якщо вона вважає символічною цінністю не лише власні характеристики, але й також ті, яких у неї немає – але є в інших. І навпаки, нетерпима (інтолерантна) людина має незбалансовану систему цінностей, яка робить її одночасно самовдоволеною та схильною не поважати риси та спосіб життя, які не є її власними (Corneo, & Jeanne, 2009).

Близьке до такого розуміння толерантності виявляємо у С. О. Колот, яка вважає, що прояв толерантності опосередковується «ціннісними орієнтаціями, які визначають життєві цілі людини і повністю залежать від цінностей соціальної спільності, з якою себе ідентифікує особа». Настільки, що, «чим більший вплив на формування індивідуальних ціннісних орієнтацій надають етнокультурні та міжкультурні цінності, тим більшою мірою людина готова до формування толерантності на основі загальнолюдських цінностей» (Колот, 2017 : 71).

Найкоротшим, проте одним з найкращих, на нашу думку, є визначення толерантності, запропоноване Е. А. Панасенко: «толерантність передбачає готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди» (Панасенко, 2019).

С. П. Яланська дає не менш влучне визначення цього поняття, розуміючи толерантність як «доброзичливе та терпиме ставлення до оточуючих і навколишніх подій, що не порушує прав людини й не завдає шкоди навколишньому середовищу» (Яланська, 2016), яке певною мірою доповнює попереднє.

Але, на думку Л. П. Шустової, і ми цілком згодні з нею, досить повне визначення толерантності (в якому враховані різні її аспекти) належить І. В. Понкіну, для якого вона виявляється як «щира, усвідомлено поважна терпимість, специфічна психологічна установка, що орієнтує на шанобливе сприйняття чужої етнічної чи релігійної самобутності, інших культур, звичаїв і способу життя, моральних цінностей, світоглядних переконань і думок, проявів людської індивідуальності як гідних поваги. Толерантність пов'язана з процесом внутрішнього переборення чи ослаблення нетерпимості та неприйняття того, що відрізняється від нас на рівні менталітету, з вольовими зусиллями щодо ослаблення реакції на будь-який несприятливий фактор в міжрелігійних, міжнаціональних і в цілому міжособистісних стосунках і прагненням до мирного співіснування і взаєморозуміння» (Шустова, 2015). Додамо: «переборювати» для того, щоб проявити толерантність, людині доводиться далеко не все, що не узгоджується з її менталітетом, а, скоріше, лише те, що суперечить її системі смислотворчих цінностей та моральним установкам, вбудованим у структуру особистості.

М. Б. Хомяков, очевидно, здійснивши попередній ґрунтовний аналіз визначень поняття «толерантність», вважає, що «можна говорити про два види визначень цього поняття: сильне і слабе». При цьому «слабким» визначенням толерантності науковець вважає її розуміння як «ненасильницького допущення існування іншого, від поваги і прийняття до вимушеного прагматичного дозволу іншому існувати або навіть байдужого ставлення до іншого» (Хомяков, 2003). Тоді як «сильне» визначення (якому вчений вочевидь віддає перевагу) підкреслює активність цього поняття, намагається максимально сфокусувати його, «на відміну від байдужості, з одного боку, і беззастережного прийняття, з іншого» (Хомяков, 2003). Приклад такого «сильного» розуміння толерантності вчений знаходить у П. Ніколсона та, за твердженням М. Б. Хомякова, у

багатьох «ліберальних філософів політики і моралі», згідно якого, толерантною можна назвати людину, яка має силу (можливість) вплинути на іншу людину через її морально неприйнятну поведінку чи вчинки, однак через свою толерантну позицію вважає моральним відмовитися від застосування сили цього впливу (Хомяков, 2003).

Зазначимо, що ми не готові погодитися як з таким «сильним» розумінням поняття толерантності, яке, за суттю, позбавляє толерантність, як моральний феномен, власне моральності, ролі морального орієнтиру в спілкуванні/стосунках, так і з тим, що воно є «сильним», – щонайменше, – неточним. Наскільки моральною є людина, яка толерантна до моральних відхилень? На нашу думку, людина, яка спокійно сприймає «неприйнятне» порушення моралі, толерантна до того, що терпіти не можна, – не толерантна, а безпринципна, аморальна.

Вважаємо також, що «логічний парадокс», який М. Б. Хомяков бачить в «сильній» моделі толерантності («морально значима відмова від використання сили впливу на існування морально неприйнятного відхилення», тоді як моральним у цьому випадку, на думку вченого, є саме «використання всієї наявної сили для викорінення морального зла з лиця Землі»), насправді відсутній. Він зумовлюється саме розумінням науковцем поняття толерантності та сповіданням войовничості моралі («добро – з кулаками»), що обов'язково (будь-якими засобами) прагне викоренити моральне зло.

Крім того, у суб'єкта моралі/толерантності далеко не завжди виникає непереборне прагнення викоренити зло (згадаймо «непротівлення злу насильством» Л. М. Толстого), він може і не намагатися його насильно «викорінювати» (зрештою, засоби боротьби зі злом навряд чи можна визнати виключно «добрими», а «благі наміри» відомо, куди ведуть): людина може бути проти, не приймати скоєного зла, не погоджуватися з ним, бажати виправити порушення моральності, якщо це можливо, але при цьому не скоюючи інше зло, – не позбавившись толерантності до людини, яка вчинила погано.

Тому в дусі гуманістичної психології, можливо, варто розмежувати: толерантність може проявляти-

ся до будь-якої людини (до Іншого): яка відрізняється зовнішністю, психологічними особливостями, способом життя, національністю, расою, віросповіданням, ін., яка дотримується норм моралі і не чинить зла іншому, – але не до аморальних вчинків людини, тобто межею толерантності є порушення людиною моралі (як загальнолюдських моральних норм, що базуються на принципі: «Не чини іншому того, чого не бажаєш для себе», так і народу, до якого вона належить, та соціуму, в якому живе)?

Тоді, як філософський словник роз'яснює: «межі допустимої толерантності залежать від соціальних норм, що діють в даному суспільстві (і, отже, в своїй основі мають культурне походження); однак в межах діючих соціальних норм можливі більш толерантні і менш толерантні варіанти особистої та групової поведінки» (*Філософський енциклопедичний*, 2002).

При цьому, не заперечуючи морального характеру цих меж, Д. Хейд запропонував схожу концепцію толерантності як результату «зсуву в сприйнятті» (perceptual shift), який полягає в тому, що толерантна людина звертає увагу не на поведінку Іншого, яка її прямо не стосується, а на особистість цієї людини, або, навіть «забуваючи» про свою незгоду з вчинком, акцентує на праві іншої людини мати і висловлювати власні погляди, засновані на інших цінностях, та на своєму праві з ними не погоджуватися і не приймати їх за норму моралі (Хомяков, 2003). Погляд, як на нас, більш прийнятний, ніж поділ тлумачень толерантності на «сильні» та «слабкі», але також не бездоганний: навряд чи насправді пересічна людина здатна не звертати увагу на аморальні чи агресивні вчинки іншої людини (відділити людину від того, що вона зробила), зосередивши її виключно на людині – суб'єкті цієї неприйнятної поведінки. Це стає суто ймовірнісним, лише якщо мова йде про людину, до якої суб'єкт толерантності дуже позитивно ставиться, сприймаючи її як близьку особу чи друга.

Отже, нас не приваблює ідея поділу визначень толерантності на «сильні» і «слабкі» тлумачення у запропонованому М. Б. Хомяковим контексті, проте, у результаті досить ретельного аналізу наукової літератури з проблеми толерантності ми не могли не зауважити певних закономірностей у розумінні феномену толеран-

тності. Деякі з яких уже помічені психологами. Так, І. Б. Гріншпун зазначив, що використання поняття толерантності в психології в основному зорієнтовано на два напрямки його розуміння: як індивідуальної властивості (самозбереження) та для позначення здатності людини поводитися не агресивно (взаємодія) (Капустина, 2008 : 65). А В. О. Петрицький виділяє таку ієрархію визначень толерантності: 1) терпимість людини по відношенню до іншої людини, незважаючи на спочатку можливу негативну оцінку смаків, вчинків, стилю поведінки, способу життя, іншої культури; 2) визнання права на існування інших, відмінних від суб'єкта толерантності, смаків, вчинків, стилю поведінки, способу думок; іншої культури; 3) внутрішньо усвідомлена терпимість, заснована на морально-розуміючому співпереживанні (Кравцов, & Нури, 2010).

В. О. Лекторський пропонує розглядати чотири моделі толерантності, створені різними філософськими концепціями : 1) «толерантність як байдужість» – різні цивілізовані культури мають право на існування і, розділяючи спільні переконання, мають право на власну думку, що не суперечить основам цивілізованості; 2) «толерантність як неможливість взаєморозуміння» – обмежує прояв терпимості повагою до іншої культури з власними стосунками з реальністю, хоча зрозуміти її може бути неможливо, як і взаємодіяти з нею, оскільки ця культура існує ніби в дещо іншому вимірі; 3) «толерантність як поблажливість» – між різними культурами зі своїми системами цінностей і розумінням світу відбувається постійне змагання, інші культури більш розвинутою оцінюються як слабші, проте ставлення до них – поблажливе, доброзичливе; 4) «терпимість як розширення власного досвіду і критичний діалог» дозволяє прагнути зрозуміти і поважати чужу позицію, розширюючи власний життєвий досвід, як таку, що має право на існування та певне значення не лише для конфронтації, але й для вирішення своїх проблем (Абрамян, 2009 : 4). Близьке до останньої моделі толерантності її розуміння О. Хеффе, як «взаємної поваги різних культур і традицій, визнання самоцінності інших культур» (Абрамян, 2009). На нашу думку, лише таке розуміння толерантності гідне людини, де толерантність розуміється як увага і повага до поглядів і переконань іншої людини, відмінних від наших, на які

ця людина має повне право, і розуміння того, що інша людина не зобов'язана погоджуватися з нашою точкою зору чи принципами (Чуйко, & Чаплак, 2019). Ми також цілком погоджуємося з важливим уточненням К. Уейна, що це не просто повага до інших поглядів чи переконань, а «визнання і повага самих «інших людей», які відрізняються від нас» (Абрамян, 2009).

Частково підсумовуючи, зазначимо, що в результаті аналізу змісту різних визначень толерантності, їх можна умовно поділити на три відносно різні групи: 1) толерантність розуміється як моральна якість (позиція) особистості, тобто акцентується морально-етична сторона цього феномену; 2) толерантність включається до системи цінностей людини та пов'язується з її повагою до життєвих цінностей іншої людини; 3) підкреслюється роль толерантності у забезпеченні ефективної взаємодії людей як у міжособистісних стосунках, так і в досягненні взаєморозуміння та згоди у розв'язанні різних завдань. При цьому визначення толерантності, пропоновані науковцями, частіше поєднують різні її розуміння, вочевидь, підкреслюючи комплексний і складний характер цього феномену.

І. Б. Гріншпун, характеризуючи індивідуальні особливості толерантності, пропонує виділяти такі її параметри:

- ⇒ об'єктну віднесеність толерантності – диференційований прояв толерантності щодо різних об'єктів і впливів;
- ⇒ діапазон толерантності – індивідуально допустиму кількість (силу) фруструючих впливів;
- ⇒ фокус толерантності – це типологічна характеристика, що позначає близькість прояву толерантності до «відкритості» чи до «резистентності», або їх баланс;
- ⇒ стійкість толерантності – часова характеристика, тривалість толерантного ставлення до певного об'єкта;
- ⇒ динамічність толерантності – мінливість діапазону толерантності з перебігом часу та параметри цієї мінливості (Панасенко, 2019 : 131).

Науковці вважають показниками толерантності особистісну відповідальність, емпатію та конструктивну взаємодію з оточуючими і природним середовищем. Тоді як критеріями досягнення та прояву толерантності,

на їх думку, є: визнання різноманіття поглядів, життєвих принципів, цінностей інших людей; терпимість до оточуючих і навколишніх подій, що не порушують прав людини та не завдають шкоди природному середовищу; готовність допомогти (Яланська, & Атаманчук, 2017); інші вчені виділяють такі критерії загальної толерантності особистості: рівноправність; взаємоповага, доброзичливість і терпиме ставлення до представників різних груп і груп у цілому; рівні можливості для участі в політичному житті усіх членів суспільства; збереження та розвиток культурної самобутності і мов національних меншостей; можливість слідувати своїм традиціям; свобода віросповідання; співробітництво і солідарність у вирішенні спільних проблем; позитивна лексика в найбільш вразливих сферах міжетнічних відносин, стосунках між статями (Абрамян, 2009).

На думку А. К. Абрамяна, зрозуміти суть толерантності можна завдяки її протилежності – інтолерантності (нетерпимості), що передбачає трактування своїх поглядів, переконань, принципів, способу життя як вищих від інших людей, просто через те, що вони «інші» (Абрамян, 2009). Тоді як Г. Г. Кравцов і Т. Нури зазначають, що існують наукові дані щодо того, що до складу толерантності *необхідно включати* інтолерантність «як органічно властиву цій якості її внутрішню структурну характеристику», розуміючи інтолерантність «як відсутність терпимості й активне неприйняття іншого», що у крайніх формах може «переростати у ставлення до іншого як до ворога». А з ворогом уже не спілкуються, з ним ведуть перемовини (Кравцов, & Нури, 2010).

Зазначимо, що ми вважаємо інтолерантність не внутрішньою складовою толерантності, а її протилежним полюсом на континуумі толерантність – інтолерантність у ставленні до іншої людини (не можуть протилежні за змістом поняття бути складовими одне одного). Варто також зауважити, що хоча й можна припустити існування цілком толерантної або інтолерантної (до всього) людини, насправді така надтолерантна чи абсолютно не толерантна людина не правило, а аномалія. Навіть трактування толерантності як моральної якості людини передбачає її інтолерантність до того, що порушує/руйнує/зневажає норми моралі; що знаходиться за межею прояву толерантності, як і залежність

толерантності від суспільства, в якому живе людина, та народу/нації, до якого належить. «Толерантність ... містить певне небажання, несприймання помилкової позиції або неправильних вчинків... Це також визнання легітимності законних інтересів іншого, що не розходяться з мораллю, і відвертість по відношенню до його досвіду, готовність до діалогу і до розширення власного досвіду у цьому випадку» (Баранова, 2015). Тобто зазвичай і в толерантної людини можуть бути об'єкти, щодо яких вона не проявляє терпимості – інтолерантна: «Ворог може бути і в найбільш смиренної і толерантної людини» (Кравцов, & Нури, 2010). Більш того, це може бути один і той самий об'єкт, інша людина, зазвичай – близька і досить значима; до одних проявів, вчинків якої ми можемо бути толерантними, інших – абсолютно не приймати, не миритися з ними, виявляти інтолерантність. Однак усе сказане вище не вводить інтолерантність до структури толерантності (а толерантність може проявитися і як подавлення (заперечення) внутрішньої інтолерантності) – тільки до загальної структури ставлення людини до інших людей/подій, ін.

Тривалий час також одним зі спірних питань у психології виявляється співвідношення понять «толерантність» і «терпимість». Не сприймаючи це питання як ключову психологічну проблему, усе ж зазначимо: ми (як і частина науковців) вважаємо ці поняття тотожними: просто з латинської «tolerantia» перекладається як терпіння, терплячість (Tolerantia, 2003). І саме тому спроба розвести ці поняття (зокрема, Н. Г. Капустіної), на наш погляд, не вельми доречні чи результативні. По-перше, зважаючи на досить різне розуміння поняття толерантності у різних мовах, продемонстроване дослідниками (А. К. Абрамян, К. І. Локтев, ін.), семантику поняття «толерантність» неможливо обґрунтовано відрізнити від значення поняття «терпимість», особливо пам'ятаючи, що в основі обох категорій – феномен «терпіння». По-друге, обидва феномени можуть проявлятися як в активному стані, так і в пасивному, в спогляданні, бездіяльності. По-третє, і толерантність, і терпимість мають свою «страждальну» індивідуальну межу (а не лише поняття «терпимість», як вважає Н. Г. Капустіна, адже толерантність пов'язується з емпатією – співчуттям і співпереживанням (співстражданням) до іншої людини), і вона не є різною

для кожної з них. І нарешті, надто сумнівно, як на нас, стверджувати, що «фактором формування толерантності є наявність оптимістичного світосприйняття...» і «досвід інтересу», а не страждання (тобто, людям, яким довелося багато страждати у житті, що схилило їх до песимістичних поглядів на світ, – толерантність до іншої людини саме через це не властива?) (Капустіна, 2008 : 65). Зазначимо, що дослідника Н. Г. Капустіну такі розмірковування привели, за суттю, до заперечення морально-етичної природи толерантності: «толерантність, на відміну від терпимості, не оперує аксіологічними категоріями «добре – погано», на думку науковця, вона заснована на протиставленні «свій – чужий». На нашу думку, в демократичному суспільстві та з погляду норм моралі, проявляти толерантність до «Іншого» (і не обов'язково – «чужого») – це саме «добре», а толерантність входить до системи загально-людських моральних цінностей.

У той же час, аналізуючи структуру толерантності, Н. Г. Капустіна цілком логічно і справедливо зазначає очевидне: що «основою виділення складових толерантності послужила схема аттитюда, запропонована в 1942 р. М. Смітом» (Капустіна, 2008). До цієї думки приєднується і С. П. Яланська (Яланська, 2016 : 101). Додамо: ця схема стала традиційною у психології для усіх феноменів, які можна витлумачити як «ставлення» чи «готовність», що, власне, стосується і толерантності і що вважаємо досить доречним: толерантність – це готовність людини певним чином сприймати, ставитися і поводитися щодо іншої (не схожої на неї людини). Зазначимо також, що, на нашу думку, компоненти толерантності (когнітивний, афективний і поведінковий) можуть проявлятися різною мірою у різних життєвих ситуаціях. Наприклад, ми можемо бути толерантними до іншої людини, тому що знаємо її (про неї); тому, що вона, її життєва ситуація, викликали в нас співчуття і співпереживання (або вона просто симпатична нам), або тому, що вона, у свою чергу, раніше проявила толерантність до нас чи наших близьких. І додавання четвертого компоненту (а Л. Г. Почебут виділяє ще більше складових толерантності: афективний, когнітивний, конативний, потребо-мотиваційний, діяльно-стильовий, етико-нормативний, ціннісно-орієнтаційний, особистісно-смісловий, ідентифікацій-

но-груповий та ідентифікаційно-особистісний компоненти (Почебут, 2005), – які частково схожі на її функції, частково – на механізми), мотиваційно-ціннісного (Капустина, 2008), можна сприймати як насправді дроблення традиційних трьох компонентів, щоб з їх складників виділити четвертий (наприклад, мотиваційну складову – з поведінкового, а ціннісну – з когнітивного та емоційного компонентів толерантності). Тобто, напевно чи науково виправдано продовжувати «дробити» толерантність на складові аж до ентропії, щоб потім підсумувати, що це складний, комплексний феномен (це очевидно): у виділенні структурних елементів толерантності ми – на боці «бритви Оккама»: найкоротший склад толерантності і є оптимальним. Ми також цілком погоджуємося з думкою О. Г. Левченко щодо наявності у структурі толерантності «ядерних» (ціннісні орієнтації, емоційні стійкості, комунікативна компетентність, емпатія, асертивність особистості) та периферичних, додаткових, компонентів (Левченко, 2006), виділених з точки зору їх важливості для людини.

Серед основних психологічних механізмів толерантності: терпіння, прощення (О. Ю. Клепцова); копінг (поведінка подолання), смисловиробництво, самотрансценденція, перетворення форми, емпатія і почуття гумору (Н. К. Бахарєва); ідентифікація-відособлення (І. Б. Гріншпун); емоційно-когнітивний дисонанс, самовизначення і самоконтроль (О. О. Спіцина), – нам найближча позиція І. Б. Гріншпуна (Капустина, 2008 : 20): механізмом прояву толерантності може бути саме ідентифікація з іншою людиною та водночас відособлення від неї (на основі порівняння себе – й Іншого) у комбінації з поведінкою подолання (наприклад, якщо для вияву толерантного ставлення до людини нам необхідно подолати внутрішню незгоду з нею), тоді як терпіння та прощення (закономірно присутні в толерантності) ми схильні вважати не її механізмами, а передумовами прояву толерантного ставлення до значимої (якщо ми схильні проявити толерантність, то людина, якої це стосується, набуває для нас особливого значення) іншої (з різних поглядів) людини.

У психологічній науці різними вченими також виділено різні (за кількістю та змістом) функції толерантності, що виглядає цілком закономірним, адже кожен

вчений дещо по-своєму розуміє саме поняття «толерантності». Зокрема, О. А. Чебикіна зазначає, що у психолого-педагогічних дослідженнях виділені такі функції толерантності: орієнтовна, регуляторна або адаптаційна; забезпечення миру, збереження культури, феліцитологічна, креативна; комунікативна, управління когнітивними процесами розвитку і «енергізації» психічного стану суб'єкта; ціннісна, гносеологічна, прогностична та превентивна (Капустина, 2008 : 65; Чебыкина, 2012). Цікаво, що навіть поверховий аналіз показує, що толерантність здатна виконувати усі ці функції. Більш того, зважаючи на комплексність і складність характеру феномена толерантності, вона може виконувати й багато інших функцій (виділених різними науковцями), проте деякі з них (як, наприклад, комунікативна, адаптаційна, ціннісна, досягнення згоди) можна вважати головними, решту – менш значними, другорядними. Проте, не претендуючи на спробу створити ще один суб'єктивний варіант переліку функцій цього феномену чи об'єднання існуючих, зазначимо її непересічну роль у забезпеченні доброзичливого і відкритого спілкування та досягненні згоди в результаті вирішення різних проблем, з урахуванням обопільних інтересів сторін (партнерів). У наш час толерантність «визнається як необхідна умова єднання людей, які мають різні переконання, традиції, погляди, як умова збереження різноманітності, права індивідів на несхожість» (Колот, 2017).

Так само часто, як різні функції толерантності, в науковій літературі виділяються найрізноманітніші, за різними принципами і різними вченими, види (або типи) толерантності, серед яких, на нашу думку, один з найбільш зрозумілих, логічних, прийнятних і прийятих в психології, – це поділ толерантності на типи за соціальними сферами її буття. Отже толерантність поділяється на такі типи: 1) гендерна толерантність (до особи іншої статі); 2) вікова (до «недоліків» людини, пов'язаних з її віком); 3) освітня (рівень освіти не є вирішальним фактором у побуті); 4) міжнаціональна; 5) расова; 6) релігійна; 7) географічна (до жителів провінційних міст); 8) міжкласова; 9) фізіологічна (до хворих); 10) політична (до представників інших партій); 11) сексуально орієнтована (до осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією); 12) маргінальна (до бомжів,

жебраків, наркоманів, ув'язнених, ін.) (Баранова, 2015). Тоді як основними видами толерантності є політична (до політичних опонентів), релігійна (до всіх релігій і віросповідань), економічна (до конкуруючих економічних інтересів) та правова (до суб'єктів юридичної діяльності) толерантність (Баранова, 2015).

Підсумуємо: у результаті аналізу розуміння феномену толерантності в психології, ми схильні запропонувати власний ієрархічний поділ її на види (групи) за ступенем прояву власне толерантності (толерантного ставлення), що відображається у різних її визначеннях. Отже, початково види толерантності поділяються на дві великі групи: перша група орієнтує на свідоме (зовнішнє і внутрішнє) прийняття «Іншого»; друга – на внутрішнє неприйняття того, що відрізняється, однак, це «неприйняття» може мінімально проявлятися, або не проявлятися зовні.

У першій групі можна виокремити два дещо відмітні між собою ступені прояву толерантності: 1) повне прийняття іншої людини такою, як вона є (якою представляється), щире намагання зрозуміти її, що викликає довіру до неї, доброзичливе, емпатійне ставлення; 2) залишаючись в основному «прийняттям», така толерантність висуває умову для цього прийняття: не робити того, що означало б переступити межу, за якою толерантність закінчується (не вчиняти аморально, не шкодити іншій людині, природі).

Прояви толерантності (які, хоча й унікаючи алюзій, можна було б назвати «слабкими»), в основі яких – внутрішнє неприйняття Іншого (і які об'єднує також неприйняття тиску на іншу людину, стосунків з позиції сили), також розрізняються ступенем справжньої толерантності. Ми б поділили їх на три групи: 1) неприйняття Іншого, але *повага* до нього, його права на відмінності та свободу обирати свій спосіб життя та життєві цінності; 2) *бажання змиритися* з «інакшістю» Іншого, не акцентуючи увагу на різниці, у тому числі відділити об'єкт толерантності від його не завжди схвалюваних морально чи суспільством вчинків, проте, враховуючи різницю у спілкуванні та організації спільної діяльності; 3) не приймаючи, *подавити незгоду* з людиною через її несхожість на суб'єкта толерантності заради досягнення порозуміння та співпраці з метою оптимального вирішення спільної проблеми. Зазначи-

мо також, що, якщо прийняття може перерости в дружні стосунки з людиною, то крайнє неприйняття Іншого межує з інтолерантністю до нього, проте, не стає нею, поки ми зовні цього не проявимо, – тоді Інший може потенційно стати ворогом.

Також зазначимо, що серед різних видів толерантності, пропонованих науковцями, дещо особливи-ми виглядають *комунікативна толерантність* і *толерантність до невизначеності*. Перша – за своїм обсягом, що може вмістити будь-який вид толерантності, адже всі вони здатні проявлятися саме у спілкуванні. Толерантність же до невизначеності, на думку L. McLain, E. Kefallonitis, & K. Armani (2015), залежить від того, як людина сприймає інформацію. Зазначимо, що, можливі два протилежні трактування сприйнятої інформації: якщо людина сприймає неоднозначну ситуацію як загрозову, – це причина проявити інтолерантність до невизначеності, тоді ж, коли особа вважає невизначену (полівалентну) ситуацію за бажану, – проявиться толерантність. Однак, як зазначають L. McLain, E. Kefallonitis, & K. Armani (2015), можливий і третій, власне амбівалентний варіант: людину лякає невизначеність ситуації і водночас інтриguють (захоплюють) її можливі позитивні наслідки. Цікаво, що саме така ситуація може трапитися під час спілкування. Тоді прояв толерантності/інтолерантності до невизначеності покладається саме на особливості сприйняття і розуміння інформації людиною; того, що її більше лякає/вабить: стрес невизначеності чи захоплива таємниця очікуваного розвитку ситуації.

Вважаємо також цілком закономірним, що вчений К. І. Локтев – представник тоталітарного суспільства – виділяє такий особливий вид толерантності, як *ідеологічну толерантність* (Локтев, 2013) (зазначимо, що в науковій літературі ми насправді не виявили ідеологічної толерантності як окремого виду толерантності). Цікаво, що вважаючи її лише симулякром – знаком, за яким нічого не стоїть, немає реальності, науковець вважає можливим науково досліджувати те, чого немає. Зазначимо: у соціумі, де відсутня поліваріантність, плюралізм політичних і, як наслідок, ідеологічних поглядів і вимірів, ідеологічна толерантність – оксюморон (поєднання непок'єднуваного), нонсенс. У тоталітарній державі навіть толерантність у спілкуванні визначається

ся, в першу чергу, ідеологією і політичною приналежністю комунікаторів. Більш того, К. І. Локтев схильний вважати заклик міжнародних організацій до толерантності «експансією проти російської державності», якій властива «перевірена віками самобутня духовна традиція налагоджування гармонійних стосунків», та що «сформований за всю багатотисячолітню історію характер російської людини виключно толерантний» (Локтев, 2013). Але хоча ми визнаємо, що вчений має повне право як на виділення ідеологічної толерантності як окремого її виду, так і на таке розуміння ідеологічної толерантності, проте, на нашу думку, науково некоректно переносити розуміння ідеологічної толерантності на феномен толерантності в цілому, заявляючи про «розмитість» тлумачення даного поняття, його неоднозначність, ілюструючи свою точку зору думкою, що толерантність може означати виправдання підлого вчинку представника іншої національності чи раси: «Принципи толерантності можна виразити так. Не можна засуджувати негідника іншої національності і віри на тій підставі, що він належить не до мого народу і сповідує іншу віру» (Локтев, 2013); а те, «що зовні виглядає як толерантність, насправді може бути «конформністю, соціальною боягузливістю, безпринципністю, байдужістю чи навіть зневагою до партнера з взаємодії... може подавлятися індивідуальність, активна життєва позиція, прагнення до самовираження та самореалізації», тоді як внутрішня толерантність уже є ознакою «невисокого рівня моральної та духовної зрілості» (Локтев, 2013). Не доречно властивості суб'єктивно зрозумілої частини автоматично переносити на тлумачення цілого. Крім того, толерантність як морально-етичний і психологічний феномен ніяк не суперечить моральності чи духовності людини, вона входить до їх складу, цілком несуперечливо поєднуючись з ними. Звичайно, якщо не намагатися тлумачити толерантність як прояв конформізму та зневаги до моралі у душі ідеологічної і загальної інтолерантності і переносити її на тлумачення життєвої ситуації людини в цілому (Локтев, 2013). Толерантність можна розуміти як повагу до права іншої людини на власну думку, власне бачення і тлумачення світу й усього в ньому, при цьому залишаючись при власних життєвих і моральних принципах, поглядах і можливості їх як відстоювати, так і

аргументованої зміни. Крім того, «толерантність» і «духовність» не варто протиставляти, як, за суттю, робить К. І. Локтев, оскільки це поняття різного порядку (за обсягом), а за змістом вони не є протилежними.

Підсумовуючи, зазначимо, що у результаті аналізу наукової літератури, що стосується толерантності (численні і різноманітні визначення поняття, її види, моделі, механізми та структури), складається досить обґрунтоване враження, що сприйняття цього феномену в психологічній науці виключно суб'єктивне, цілком залежне від ступеня толерантності кожного окремого дослідника.

Висновки. 1. Враховуючи, що феномен толерантності аналізується в різних науках, і значну кількість тлумачень поняття, що множаться з часом, варто визнати як його неоднозначність і залежність не лише від конкретної науки, але й соціальної ситуації її розвитку, та складний, комплексний характер, так і розуміння науковцями важливості цього феномену для існування і розвитку суспільства і цивілізації в цілому.

2. Зважаючи на різноманітність розуміння толерантності, що іноді сягає протилежних за змістом тлумачень, вважаємо, що до цього часу психологічна теорія толерантності остаточно не сформована та науково і логічно не обґрунтована.

3. Не претендуючи на все загальність, пропонуємо власне підсумовуюче визначення толерантності: психологічна толерантність – це особистісна характеристика людини, що проявляється у доброзичливо-неупередженому ставленні до інших людей, які можуть відрізнятися за будь-якими ознаками, як до рівних у всьому, які мають право на власну систему життєвих цінностей, принципів і світогляд та свободу обирати свій спосіб життя та досягнення щастя і не чинять моральне зло (шкоду) іншій людині, природі чи цивілізації.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в ґрунтовному теоретичному аналізі проблеми комунікативної толерантності як одного з видів загальної толерантності в психології.

References :

- Abramjan, A. K. (2009). Tolerantnost' kak social'no znachimaja cennost' [Tolerance as a socially significant value]. *Vestnik Taganrogskogo instituta imeni A. P. Chehova*, 2, 3–12. [in Russian]
- Baranova, N. M. (2015). *Etyka* [Ethics]. Nizhyn : NDU im. M. Gogolja. Retrieved from URL: https://pidruchniki.com/81045/etika_ta_estetika/tolerantnist. [in Ukrainian]
- Bidon'ko, I. V. (2011). Zmist i skladovi tolerantnosti osobystosti [Content and components of individual tolerance]. *Visnyk pisljadyplomnoi osvity*, 3(16), 189–194. Retrieved from URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_2011_3_32. [in Ukrainian]
- Chebykina, O. A. (2012). Sistemnyj analiz podhodov ponjatija «tolerantnost'» [System analysis of the approaches to the notion of “tolerance”]. *Psihologicheskaja nauka i obrazovanie*, 2. Retrieved from URL: http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2012_2_2928.pdf. [in Russian]
- Chujko, G.V., & Chaplak, Ja.V. (2019). Rozuminnja ponjattja tolerantnosti v psihologii' [The understanding of the concept of tolerance in psychology]. *Aktual'nye nauchnye issledovanija v sovremenom mire*, 12(56), Part.7, 78-83. [in Ukrainian]
- Corneo, G. & Jeanne. O. (2009). Theory of Tolerance. *Journal of Public Economics*, 5–6, 93, 691–702 DOI: 10.1016/j.jpubeco.2009.02.005
- Deklaracija pryncypiv tolerantnosti (1995). Retrieved from URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503 (data zvernennja 25.01.2020). [in Ukrainian]
- Gladush, G. V. (2011). Formuvannja tolerantnosti jak osnovy pozytyvnyh mizhosobystisnyh stosunkiv u pidlitkovomu vici [Formation of tolerance as a basis for positive interpersonal relationships in adolescence]. *Problemy suchasnoi psihologii'*, Vol.12, 241–249. DOI: 10.32626/2227-6246.2011-12.%p. [in Ukrainian]
- Homjakov, M. B. (2003). Tolerantnost': paradoksal'naja cennost' [Tolerance: a paradoxical value]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii*, 6(4), 98–112. Retrieved from URL: <http://www.old.jourssa.ru/2003/4/4aHomiakov.pdf>. [in Russian]
- Jalans'ka, S. P. (2016). Psihologichni aspekty rozvytku tolerantnosti osobystosti v osvith'omu seredovyshhi [Psychological aspects of the development of individual tolerance in the educational environment]. *Psihologija osobystosti*, 1, Vol. 7, 100–109. DOI: 10.15330/ps.7.1.100-108. [in Ukrainian]
- Jalans'ka, S. P., & Atamanchuk, N. M. (2017). Psihologija formuvannja tolerantного seredovyshha v umovah novoi' ukrai'ns'koi' shkoly [Psychology of forming a tolerant environment in the new Ukrainian school]. *Nauka i osvita*, 1, 71–75. [in Ukrainian]
- Kapustina, N. G. (2008). Tolerantnost' kak vnutrennij resurs lichnosti [Tolerance as an internal resource of the individual]. *Sibirskij psihologicheskij zhurnal*, 30, 64–69. [in Russian]
- Kolot, S. A. (2017). Tolerantnost' i psihologicheskaja bezopasnost' lichnosti [Tolerance and psychological safety of personality]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 135, Vol. 60, 69–71. [in Russian]
- Kravicov, G. G., & Nuri, T. (2010). Psihologicheskoe sodержanie ponjatija tolerantnosti [Psychological content of the concept of tolerance]. *Vestnik RGGU. Serija “Psihologija. Pedagogika. Obrazovanie”*, 17(60), 23–35. [in Russian]
- Levchenko, E. G. (2006). Psihologicheskie uslovija razvitiya tolerantного povedenija uchitelja [Psychological conditions for the development of tolerant behavior of teacher]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Krasnojarsk: SibGTU. [in Russian]
- Loktev, K. I. (2013). Tolerantnost' kak simuljacr: ot ideologii protivorechij – k ideologii razvitiya duhovnosti (obzor pozicij) [Tolerance as simulacrum: from ideology of contradictions – to ideology of development of spirituality]. *Vestnik PGU*, 1(12), 96–101. [in Russian]
- McLain, D. L., Kefallonitis E. & Armani K. (2015). Ambiguity tolerance in organizations: definitional clarification and perspectives on future research. *Frontiers in Psychology*, 6, 344. DOI: 10.3389/fpsyg.2015.00344.
- Pal'ko, I. M. (2014). Tolerantnist'. Retrieved from URL: http://eprints.zu.edu.ua/23739/1/%D0%9F%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%BE_%D0%86.PDF. [in Ukrainian]
- Panasenko, E. (2019). Formuvannja komunikativnoi' tolerantnosti u majbutnih praktychnykh psihologiv: teoretyko-prykladnyj aspekt [Development of future practical psychologist's communicative tolerance: theoretical and applied aspect]. *Profesionalizm pedagoga: teoretychni j metodychni aspekty*, 10, 127–140. DOI: 10.31865/2414-9292.10.2019.182169. [in Ukrainian]
- Petrovskij, A. V., Jaroshevskij M. G. (Eds.). (1990). *Psihologija. Slovar'*. Moskva : Politizdat [in Russian]
- Pochebut, L. G. (2005). *Vzaimoponimanie kul'tur : Metodologija i metody jetnicheskoi i kross-kul'turnoi psihologii. Psihologija mezhetnicheskoi tolerantnosti* [Mutual understanding of cultures: Methodology and methods of ethnic and cross-cultural psychology. *Psychology of interethnic tolerance*]. Sankt Peterburg : SPbU. [in Russian]
- Rivchachenko, O. A. (2018). Psihologichne zabezpechennja formuvannja komunikativnoi' tolerantnosti v pracivnykiv Nacional'noi' policij' Ukrai'ny. [Psychological support in forming communicative tolerance of the Ukraine National police officers]. *Jurydychna psihologija*, 2, Vol. 23, 136–144. Retrieved from URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpp_2018_2_13. [in Ukrainian]
- Shustova, L. P. (2015). Fenomen tolerantnosti v filosofskih i psihologopedagogicheskikh naukah [The phenomenon of tolerance in the

philosophical and psychological-pedagogical sciences]. *Fundamental'nye issledovanija*, 2–19, 4324–4328. Retrieved from URL: <http://www.fundamental-research.ru/article/view?id=37952>. [in Russian]

Tolerantia (2003) Arakin, V. *Latinsko-russkij slovar' [Latin-Russian dictionary]*. Moskva, Vados. Retrieved from URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/latin_rus/43867/tolerantia. [in Russian]

Tolerantnist' (2002). Shynkaruk, V. I. (Ed.). *Filosofs'kyj encyklopedychnyj slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary]*. Kyi'v : Abrys, 642. [in Ukrainian]

Yan Chaplak

PhD in Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department of Psychology, Yuri Fedkovich National University in Chernivtsi, Chernivtsi (Ukraine)

Halyna Chuyko

PhD in Philological Sciences, Assistant Professor of the Department of Psychology, Yuri Fedkovich National University in Chernivtsi, Chernivtsi (Ukraine)

TOLERANCE IN THE LIFE OF AN INDIVIDUAL AND SOCIETY

ABSTRACT

The article analyses the understanding of tolerance in psychology and determines its role in human life and human relations.

The article notes that a complete, agreed by many scholars, scientific theoretical concept of tolerance has not yet formed, which is explained by the ambiguity, multi-aspect and the complex nature of this phenomenon.

We divided the definitions of tolerance into three groups: 1) tolerance understood as a moral quality of a person; 2) it included into the system of human values; 3) the role of tolerance in effective interactions at interpersonal relations to achieve mutual understanding and consent of people. However, factually, different definitions of tolerance combine different understandings of it, emphasizing the complex nature of this phenomenon.

The scholars propose to distinguish tolerance to any person (to Other), who differs in appearance, psychological characteristics, lifestyle, nationality, race, religion, etc., and intolerance to their immoral actions. The violations of the norms of universal human and public morality are the limit of tolerance.

We proposed to distinguish the hierarchy of tolerance types, according to the degree of its manifestation: 1)

tolerance as a conscious and unconditional acceptance of Other; 2) as acceptance of another people, if they do not commit evil; 3) internal non-acceptance, but respect to the rights and freedoms of Other; 4) non-acceptance with the wish to reconcile with the differences of another person for the sake of communication with them and mutual agreement; 5) non-acceptance with the suppression of disagreement with Other for the sake of mutual understanding and cooperation.

The study results are generalized in the conclusion that since the phenomenon of tolerance was analyzed in different sciences, and there were quite a large number of interpretations of this concept, it is worth admitting its complicated, complex nature, dependence on a specific science and social situation of its development, and the importance of this phenomenon for the existence and development of society and civilization as a whole.

The article concludes that tolerance is a personal trait manifested in a well-disposed and unprejudiced attitude to another person, who could differ in any way, as to an equal personality, who has the right to their own system of life values, principles and world outlook and freedom to choose their way of life and achieve happiness but does not commit moral evil (harm) to another person, nature or civilization.

Key words: tolerance, intolerance, limit of tolerance, morality, value system, attitude, benevolence.

Чаплак Ян Васильевич

Кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, г. Черновцы (Украина)

Чуйко Галина Васильевна

Кандидат филологических наук, доцент кафедры психологии Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, г. Черновцы (Украина)

ТОЛЕРАНТНОСТЬ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА

АННОТАЦИЯ

Статья связана с анализом понимания понятия толерантности в психологии и определением ее роли в жизни человека и человеческих отношениях.

Отмечено, что целостная, согласованная разными учеными научная теоретическая концепция толерантности до сих пор не сформирована, что объясняет

ся неоднозначністю, багатоаспектністю і комплексним характером даного феномена.

Предложено розділення визначень толерантності на три групи: 1) толерантність розуміється як моральна якість особистості; 2) вона включається в систему цінностей людини; 3) підкреслюється роль толерантності в забезпеченні ефективного взаємодія в міжособистісних відносинах і досягненні взаєморозуміння і згоди людей. Однак на самому справі різні визначення толерантності поєднують різні її розуміння, підкреслюючи складний характер цього феномена.

Учені розглядають доцільність обмеження прояву толерантності до будь-якої людині (до Другого), який відрізняється зовнішністю, психологічними особливостями, образом життя, національністю, расою, віросповіданням, др., і інтолерантності – до його аморальних вчинків. Відмічено, що межею толерантності є порушення людських норм загальнолюдської і суспільної моралі.

Предложено виділення ієрархії видів толерантності за ступенем її прояву: 1) толерантності як свідомого і безумовного прийняття Другого; 2) як прийняття іншої людини, якщо він не робить зла; 3) внутрішнє неприязнь, але повага до прав і свобод Другого; 4) неприязнь при бажанні змиритися з відмінностями іншої людини заради спілкування з ним і досягнення згоди; 5) неприязнь до пригнічення незгоди з іншим заради взаєморозуміння і співпраці.

Результати дослідження узагальнені в висновку, що, оскільки феномен толерантності аналізується в різних науках, існує достатньо велика кількість трактувань цього поняття, слід визнати його складний, комплексний характер і залежність не тільки від конкретної науки і соціальної ситуації її розвитку, а також розуміння ученими значущості цього феномена для існування і розвитку суспільства і цивілізації в цілому.

Зроблено висновок, що толерантність – це властивість особистості, яке проявляється в доброземно-непередвзятому ставленні до інших людей, які можуть відрізнятися за будь-якими ознаками, як до рів-

ним до всіх, які мають право на власну систему цінностей, принципів і світогляд і свободу вибирати свій образ життя і досягнення щастя і не принести морального зла (шкоди) іншій людині, природі або цивілізації.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, межа толерантності, моральність, система цінностей, ставлення, доброземність.

Дата отримання статті: 02.02.2020

Дата рекомендації до друку: 22.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

МОДЕЛЬ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ СОЦІАЛЬНОГО АДАПТУВАННЯ МОЛОДІ З ПОРУШЕННЯМИ ФУНКЦІЙ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ

Чухрій Інна Володимирівна¹

¹Кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця (Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6189-7873>

UDC: 159.922.62-056.29

АНОТАЦІЯ

З метою надання комплексної психологічної допомоги молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату було розроблено та апробовано програму подолання соціально-психологічної дезадаптованості молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. Опорною структурою зазначеної програми була модель психокорекції психологічних механізмів соціального адаптування молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. До компонентного складу моделі психокорекції увійшли просвітницький блок та блок психокорекційної роботи. Засоби психокорекційної моделі впливають на розвиток адаптивних стратегій психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності та формування у молодих людей позитивних особистісних змін. Запропонована у статті програма і модель психокорекції є ефективними і можуть впроваджуватись у діяльність центрів соціально-психологічної реабілітації для молоді з обмеженнями життєдіяльності.

Ключеві слова: молодь з порушеннями функцій опорно-рухового апарату, ветерани війни, психологічні механізми соціальної адаптації, психокорекція, психологічне консультування, психотерапія.

Постановка проблеми. У зв'язку із стрімкими економічно-політичними змінами в Україні особливого значення набуває проблема надання психологічної допомоги. Зростає попит на психокорекційні, консультаційні та психотерапевтичні послуги для населення країни. Особливої значущості набуває надання психологічних послуг молоді з обмеженнями життєдіяльності у тому числі ветеранам антитерористичної операції/ операції об'єднаних сил з набутих порушеннями опорно-рухового апарату. На державному рівні впроваджуються програми соціально-психологічного супроводу молоді з обмеженнями життєдіяльності, проте зазначена проблема недостатньо розроблена. З метою надання комплексного психологічної допомоги молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату було розроблено та апробовано програму подолання соціально-психологічної дезадаптованості молоді з порушеннями

функцій опорно-рухового апарату опорною структурою якої була модель психокорекції психологічних механізмів соціального адаптування молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічною основою запропонованої у статті моделі психокорекції психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату стали положення: про основні принципи психокорекційної роботи А.Ф. Бондаренко, Л.П. Л.Ф. Бурлачук, А.С. Кочарян (Бондаренко, Боровая, Вачков, Бурлачук, 2003), С.Д. Максименко, О.О. Прокоф'єва, (Гордеева, Кочарян, Максименко, Прокоф'єва, 2015) А.А. Осіпова, В.Б. Шапарь, Т.С. Яценко та інших; групового аналізу В.Біона, С.Фукса, Р.Славсона, Г.Барроу та інших; індивідуального психоаналізу З.Фрейда, Дж.Боулбі, О. Феніхель,

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Inna Chukhrrii

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

А.Фрейд, М.Кляйн, Д.Розенфельда (Розенфельд, 2015) та інших.

Основні положення психокорекційної роботи з дітьми та молоддю з обмеженнями життєдіяльності розкриті у наукових працях: методологічні принципи психокорекційної роботи з особами з обмеженнями життєдіяльності В.М.Синьова (Синьов, 2010), А.Г.Шевцова (Шевцов, 2009); особливості психокорекційного впливу на емоційні порушення дітей з обмеженнями життєдіяльності описані у наукових працях Л.М. Руденко (Руденко, 2016), психокорекційний вплив комунікативного потенціалу на комунікативну діяльність дітей з обмеженнями життєдіяльності дослідила Мартиненко І.В. (Мартиненко, 2017); особливості психокорекції мотивації дітей з когнітивними порушеннями описала у своїй науковій роботі Л.І. Прохоренко (Прохоренко, 2019); у наукових здобутках С.Д. Яковлевої розроблено комплекс психологічної корекції вищих психічних функцій при дитячому церебральному паралічі (Яковлева, 2013).

Водночас **недостатньо уваги** у науковій літературі приділено проблемі психокорекції психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з обмеженнями життєдіяльності, зокрема з порушеннями функцій опорно-рухового апарату.

Тому **метою** статті є висвітлення основних засад психокорекційної роботи з молоддю з порушеннями функцій опорно-рухового апарату спрямованої на корекцію дезадаптивних проявів психологічних механізмів соціальної адаптації та формування адаптивних стратегій зазначених механізмів.

Виклад основного матеріалу дослідження. За результатами емпіричного дослідження психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату (Чухрій, 2019), було встановлено, що у компонентній структурі психологічних механізмів суттєве місце займають дезадаптивні стратегії і в цілому наявні несприятливі тенденції зазначених механізмів особливо у молоді з набутими порушеннями функцій опорно-рухового апарату, зокрема ветеранів антитерористичної операції / операції об'єднаних сил. Зазначені особливості потребують психологічної корекції для гармонізації особистісних особливостей, зниження рівня прояву дезадаптивних стратегій

психологічних механізмів соціальної адаптації досліджуваних молодих людей і підвищення соціальної адаптації в цілому.

Для вирішення описаних завдань було розроблено систему психокорекції соціально-психологічної дезадаптованості і модель психокорекції психологічних механізмів соціального адаптування молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату (Рис.1). Опорною структурою моделі психокорекції була теоретична модель психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату Шевцова А.Г., Чухрій І.В. (Шевцов, Чухрій, 2017).

До компонентного складу моделі психокорекції психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату (Рис.1) увійшли такі складові:

І. Засоби психокорекції психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. До засобів психокорекції увійшли такі **функціональні блоки**:

1. Просвітницький блок. Психологічна просвіта – це долучення працівників центрів соціально-психологічної реабілітації, членів родин молоді з обмеженнями життєдіяльності, викладачів які працюють в системі інклюзивної освіти та самих молодих людей з обмеженнями життєдіяльності до психологічних знань. Просвітницька діяльність може здійснюватися під час участі молодих людей з обмеженнями життєдіяльності у:

- ⇒ навчальних семінарах для молоді з обмеженнями життєдіяльності;
- ⇒ літніх таборів для молоді з обмеженнями життєдіяльності;
- ⇒ прес-конференціях;
- ⇒ лекціях;
- ⇒ програмах соціально-психологічного супроводу молоді з обмеженнями життєдіяльності (Наприклад: Програма соціально-психологічного супроводу молоді з обмеженнями життєдіяльності «Нові можливості працевлаштування»);
- ⇒ круглих столах та інших заходах.

Компоненти просвітницького блоку можуть формуватися відповідно до регіонального та державно-

го запиту, з врахуванням потреб молоді з обмеженнями життєдіяльності та можливостей реалізовувати соціально-психологічні просвітницькі програми.

2. Блок психокорекційної роботи. Основні завдання блоку психокорекційної роботи здійснити цілеспрямований психологічний вплив на особистісну сферу молоді з обмеженнями життєдіяльності та зокрема, на їх психологічні механізми соціальної адаптації. До складу психокорекційного блоку розробленої автором моделі увійшли:

Психологічне консультування. Основа психологічного консультування молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату розв'язати проблеми, що виникають у їхньому повсякденному житті. Переважно розглядаються проблеми сьогодення з прогнозуванням майбутнього. У запропонованій автором психокорекційній програмі виокремлені такі види психологічної роботи:

- індивідуальне консультування;
- телефонне консультування;

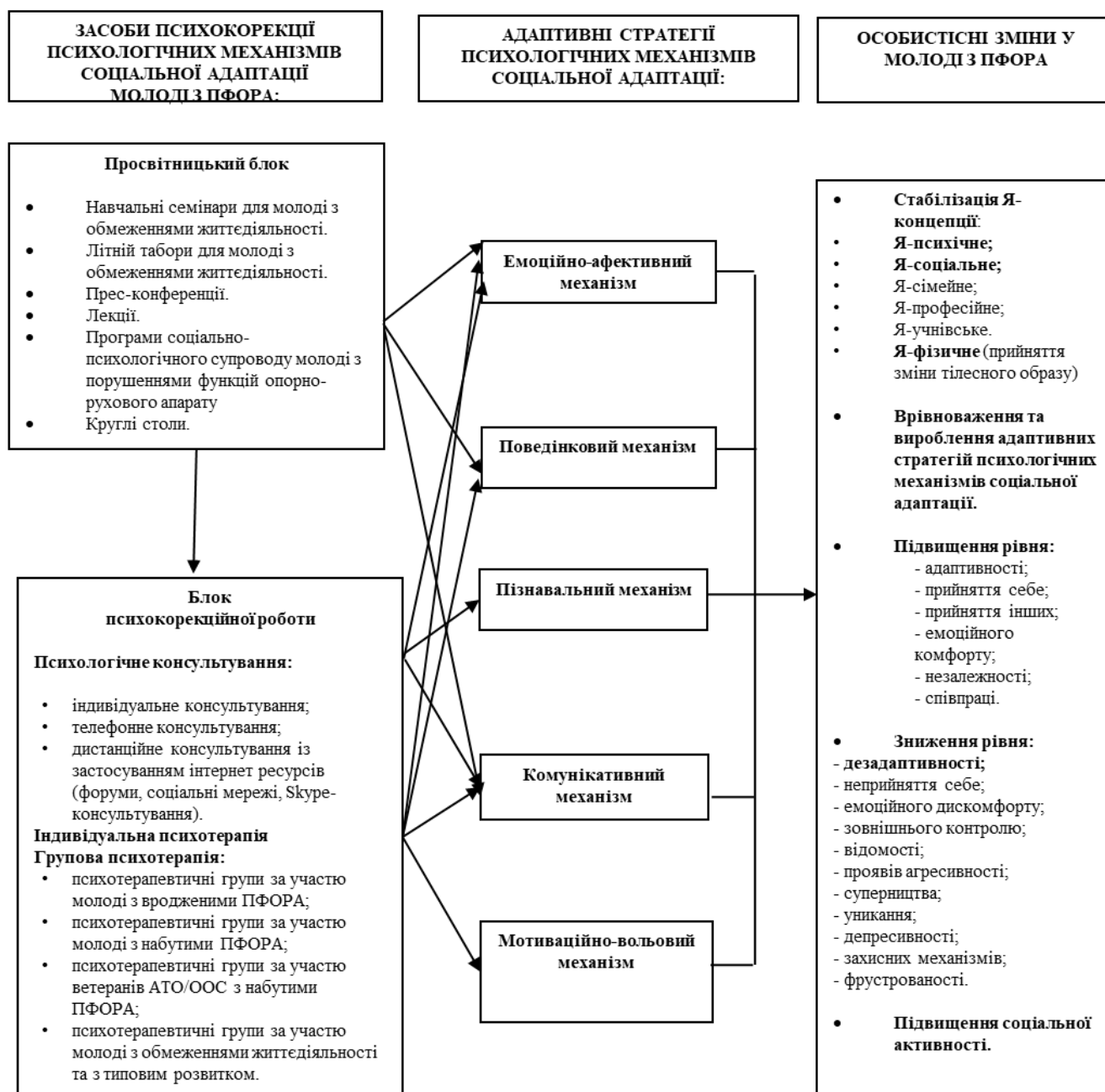

Рисунок 1. Модель психокорекції психологічних механізмів соціального адаптування молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату

- дистанційне консультування із застосуванням інтернет ресурсів (форуми, соціальні мережі, Skype-консультування).

Індивідуальна психотерапія. Психотерапевтична допомога поступово починає посідати провідне місце в Україні. Кризові соціальних змін, зокрема наявність бойових дій на території держави, збільшення кількості молоді з обмеженнями життєдіяльності, вимушені переселення та трудова міграція потребують більш глибоких методів психологічної допомоги. Значна частина фахівців з галузі психології вивчають методику надання психотерапевтичної допомоги і активно застосовують набуті знання у своїй практичній діяльності. Завдання психотерапевтичної роботи у процесі розвитку психотерапії формувались по-різному, в залежності від напрямку психотерапії. З позиції психоаналізу (З.Фрейд, К.Г.Юнг, Х.Кохут, О.Феніхель та інших представників напрямку) психотерапія розглядалась як звільнення від невротичних симптомів, обмежень аномалій характеру, зменшення особистісного страждання, сприяння процесу індивідуалізації, розвитку і становлення Самості та інших прогнозів. Представник гештальт-терапії (Ф.С.Перлз) за мету психотерапії вважав допомогу людині стати аутентичною та усвідомленою. Головною метою клієнт-центрованому напрямку (К.Роджерс) є досягнення самореалізації, повного особистісного функціонування за допомогою безумовного прийняття клієнта. Психодраматичний напрямок (Я.Л.Морено) метою психотерапії вважає зменшення збільшеної ролі дистанції, що призводить до неврозу креативності та відновлення творчих здібностей та спонтанного виявлення. Представники Когнітивно-поведінкової психотерапії (А.Бек, А.Елліс) психотерапевтичними засобами впливали на зміну «когнітивних викривлень», особистісних когнітивних схем, що викликали виникнення розладу (Бондаренко, Боровая, Вачков, Бурлачук, 2003), (Гордеева, Кочарян, Максименко, Прокоф'єва, 2015).

Групові психотерапія. Останнім часом в Україні все більшої популярності набуває робота психотерапевтичних груп. Мета та задачі створення таких груп дуже різноманітні. У більшості випадків вони визначаються тими соціальними проблемами, що існують у нашому суспільстві.

Останнім часом у вітчизняній психотерапії і спеціальній психології піднімається проблема психологічної та психотерапевтичної допомоги молодим людям з порушенням функцій опорно-рухового апарату. Особливої уваги заслуговує психологічна та психотерапевтична допомога ветеранам антитерористичної операції/операції об'єднаних сил, особливо якщо внаслідок участі у війні вони набули обмеження життєдіяльності. Важливість описаних проблем полягає в тому, що надання психотерапевтичної допомоги молодим людям з обмеженнями життєдіяльності – це нова не лише українська, але й світова практика. У науковій психотерапевтичній літературі детально описана психотерапевтична робота з особами, які мають порушення ментального здоров'я (Розенфельд, 2015) проте, про психотерапевтичну допомогу особам з порушеннями функцій опорно-рухового апарату відомо не багато. Варто зауважити, що в країнах Європи все більшої популярності набувають психотерапевтичні групи, участь у яких беруть учасники з різним рівнем здоров'я та різними обмеженнями життєдіяльності (переважно з різними порушеннями психічного здоров'я). В запропонованій автором психокорекційній програмі як завершальний етап психокорекційного впливу пропонується впровадження психотерапевтичних груп за участю молоді з обмеженнями життєдіяльності та з типовим розвитком. Зазначені групи переважно функціонують за участю студентської молоді (Томчук, Комар, Скрипник, 2005).

В запропонованій психокорекційній програмі пропонуються проводити такі види психотерапевтичних груп:

- психотерапевтична група за участю молоді з вродженими ПФОРА;
- психотерапевтична група за участю молоді з набутими ПФОРА;
- психотерапевтична група за участю ветеранів АТО/ООС з набутими ПФОРА;
- психотерапевтичні групи за участю молоді з обмеженнями життєдіяльності та з типовим.

Описані засоби психокорекції психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату спрямовані на вироблення адаптивних стратегій зазначених механізмів. Відповідно до теоретичної моделі психологічних механізмів

мів соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату Шевцова А.Г., Чухрій І.В. (Шевцов, Чухрій, 2017) виділено наступні адаптивні стратегії зазначених механізмів:

II. Адаптивні стратегії психологічних механізмів соціальної адаптації молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату:

Адаптивні стратегії поведінкового механізму (діяльнісний вимір): адаптивні стратегії – поведінка особистості, під час якої вона співпрацює з досвідченими людьми, шукає підтримку в найближчому соціальному середовищі, або ж сама пропонує її оточуючим в долати труднощі, компроміс та співпраця, прийняття «боротьби».

Адаптивні стратегії пізнавального механізму (соціально-психолого-індивідуальний та діяльнісний виміри) - форми поведінки спрямовані на аналіз труднощів, що виникають та можливих шляхів їх подолання, наслідків та здобуття адаптаційного індивідуального досвіду, підвищення самооцінки та самоконтролю, усвідомлення власної цінності як особистості, віра в власні ресурси долати складних ситуацій, вміння та стратегії розв'язувати психологічні задачі, пов'язані з соціальною адаптацією, пізнання своєї активності у контексті психосоціальної активності оточуючих.

Адаптивні стратегії емоційно-афективного механізму (соціально-психолого-індивідуальний та діяльнісний виміри) – емоційний стан з активним протестом по відношенню до труднощів та впевненістю в існування розв'язання будь-якої, навіть складної ситуації.

Адаптивні стратегії комунікативного механізму (соціально-психолого-індивідуальний вимір) – стратегії, форми та методи комунікації, що призводять до соціальної адаптації;

Адаптивні стратегії мотиваційно-вольового механізму (соціально-психолого-індивідуальний та діяльнісний виміри) – внутрішньо-мотиваційні стратегії та контролююче-вольові якості, які призводять до соціальної дезадаптації.

Апробація запропонованої психокорекційної програми відбувалася на базі: Вінницький соціально-економічний інститут Відкритого міжнародного університету розвитку людини Україна, Вінницького місь-

кого центр соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями «Гармонія», Вінницького міжрегіонального центру професійної реабілітації інвалідів «Поділля», Вінницького обласного клінічного госпіталю ветеранів війни; ГО «ВА Асоціація ветеранів, інвалідів війни та волонтерів АТО».

Участь у психокорекційній програмі взяли молоді люди з вродженими порушеннями функцій опорно-рухового апарату, молоді люди з набутими порушеннями функцій опорно-рухового апарату і ветерани антитерористичної операції/ операції об'єднаних сил з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. Загальна кількість осіб, які брали участь у психокорекційній програмі 35 осіб.

Для перевірки ефективності було проведено дослідження до та після участі досліджуваних молодих людей в психокорекційній програмі та через місяць. Ефективність запропонованої психокорекційної програми доведено статистично.

За результатами участі молоді з обмеженнями життєдіяльності у розглянутій психокорекційній програмі встановлено, що відбулись такі особистісні зміни:

III. Особистісні зміни молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату після участі у психокорекційній програмі: стабілізація Я-концепції (Я-психічного, Я-фізичного (прийняття зміни тілесного образу), Я-соціального: Я-сімейного; Я-професійного; Я-учнівського); зрівноваження та вироблення адаптивних стратегій психологічних механізмів соціальної адаптації; підвищення рівня: адаптивності, прийняття себе, прийняття інших, емоційного комфорту, незалежності, співпраці; зниження рівня: дезадаптивності, неприйняття себе, емоційного дискомфорту, зовнішнього контролю, відомості, проявів агресивності, суперництва, уникання, депресивності, захисних механізмів, фрустрації; підвищення соціальної активності.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Сучасне сьогодення ставить перед суспільством ряд завдань, які потребують швидкого вирішення. Одне з зазначених завдань психологічна допомога молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату, зокрема ветеранам АТО/ООС з обмеженнями життєдіяльності. Запропонована у статті про-

грама психокорекції і модель психокорекції психологічних механізмів соціального адаптування молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату є вдалим поєднанням сучасних методів психологічної і психотерапевтичної допомоги. Пропонована програма є ефективною і може впроваджуватись у діяльність центрів соціально-психологічної реабілітації для молоді з обмеженнями життєдіяльності.

References (Transliteration):

- Burlachuk, L.F., Kocharyan, A.S., Zhy'dko, M.E. (2003) *Psy'xotherapy'ya: uchebny'k dlya vuzov* [Psychotherapy: textbook for higher education] SPb.: Py'ter [in Russian].
- Maksy'menko, S.D., Prokof'yeva, O.O., Czar'kova, O.V., Kochkurova, O.V. (2015) *Prakty'kum iz grupovoyi psy'xokorekciyi: pidruchny'k* [Workshop on group psychocorrection: textbook] Melitopol': Vy'davny'chopoligrafichny'j centr «Lyuks» [in Ukrainian].
- Tomchuk, M.I., Komar, T.O., Skrypyk, V.A. (2005) *Psykhohiia adaptatsii do navchannia studentiv z osoblyvymy potrebamy* [Psychology of adaptation to learning for students with special needs.] Vinnytsia. Hlobus-pres. [in Ukrainian].
- Sy'n'ov, V.M. (2010) *Metodologiya ta teoriya doslidzhen' v galuzi defektologiyi* [Methodology and theory of research in the field of defectology] *Zbirny'k naukovy'x prac' Kam'yanez'-Podil's'kogo nacional'nogo universy'tetu imeni Ivana Ogiyenka. Seriya: Social'no-pedagogichna. Vy'pusk 15. s.7.* [in Ukrainian].
- Rudenko, L.M., Gavrylenko, Yu.V., Osadcha, T.M. (2016) *Suchasni pidkhody' do psy'xokorekciyi emocijny'x porushen' u ditej, xvory'x na czukrovyy' diabet 1 ty'pu i xronichny' tonzy'lit* [Modern approaches to psychocorrection of emotional disorders among children with type 1 diabetes and chronic tonsillitis] *Aktual'ni py'tannya korekciynoyi osvity' (pedagogichni nauky') Zbirny'k naukovy'x prac'. Vy'pusk 8.* [in Ukrainian].
- Marty'nenko, I.V. (2017) *Komunikaty'vny'j potencial osoby'stosti yak ob'yekt psy'xokorekciynogo vply'vu u sy'stemi formuvannya komunikaty'vnoyi diyal'nosti ditej iz sy'stemny'my' porushennyamy' movlennya.* [The communicative potential of an individual as an object of psychocorrective influence in the system of forming the communicative activity of children with systemic speech disorders] *Pedagogichna osvita: teoriya i prakty'ka. Psy'xologiya. Pedagogika. Vy'pusk 27; Ky'yivs'ky'j universy'tet imeni Bory'sa Gry'nchenka, Nacional'na akademiya pedagogichny'x nauk Ukrayiny', Insty'tut problemy' vy'xovannya. s 71-76* [in Ukrainian].
- Proxorenko, L. (2019) *Psy'xokorekciya moty'vaciyi ditej iz kognity'vny'my' porushennyamy'.* [Psychocorrection of motivation of children with cognitive disorders] *Osobly'va dy'ty'na: navchannya i vy'xovannya. Tom 2. Vy'pusk 75-85.* [in Ukrainian].
- Yakovleva, S.D. (2013) *Kompleks psy'xologichnoyi korekciyi vy'shy'x psy'xichny'x funkcij pry' dy'tyachomu cerebral'nomu paralichu.* [A complex of psychological correction of higher mental functions in children's cerebral palsy] *Zbirny'k naukovy'x prac' Kam'yanez'-Podil's'kogo nacional'nogo universy'tetu imeni Ivana Ogiyenka. Seriya: Social'no-pedagogichna. Vy'pusk 23(3). S.386-391.* [in Ukrainian].
- Rozenfel'd, D. (2015) *Dusha, razum y' psy'xoanaly'ty'k: sozdany'e psy'xoanaly'ty'cheskogo setty'nga s pacy'entamy' s psy'xoty'chesky'my' aspektamy' ly'chnosty'.* per. s ang. [A soul, a mind and an psychoanalyst: creating a psychoanalytic setting with patients with mental aspects of personality] *Xar'kov, Planeta-Pry'nt.* [in Ukrainian].
- Chuxrij, I.V. (2019) *Doslidzhennya psy'xologichny'x mexanizmv social'noyi adaptaciyi molodi z nabuty'my' porushennyamy' oporno-ruxovogo aparatu* [Research of psychological mechanisms of social adaptation of young people with acquired motor disorders] *Psy'xologichny'j chasopys: zbirny'k naukovy'x prac' za red. S.D.Maksy'menka. Vy'p.5. Ky'yiv: Insty'tutu psy'xologiyi im. G.S. Kostyuka Nacional'noyi akademiyi pedagogichny'x nauk Ukrayiny'. s. 119-132.* [in Ukrainian].
- Shevcov, A.G. (2009) *Osvitni osnovi reabilitologii: [Educational Foundations of Rehabilitation].* Kyiv: «MP Lesja» [in Ukrainian].
- Shevtsov, A., Chuhrii, I. (2017). *Psychological mechanisms of social adaptation of young disabled people. American Journal of Applied and Experimental Research. №3(6). New York NY. USA. P.6-14.* <http://online.fliphtml5.com/vuiiz/ltqf/#p=9>.

Inna Chukhrii

PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, associate professor of the Department of Psychology and Social Work, M. Kotsiubynsky State Pedagogical University in Vinnytsia, Vinnytsia (Ukraine)

THE PSYCHOLOGICAL CORRECTIVE MODEL FOR PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF SOCIAL ADAPTATION OF YOUNG PEOPLE WITH MOTOR DISORDERS

ABSTRACT

Due to the rapid economic and political changes in Ukraine, the problem of psychological assistance is becoming increasingly important. The demand for psychocorrective, counselling and psychotherapeutic services for the country population is growing. The psychological services to disabled young people, including anti-terrorist operation veterans with past-damage motor disorders, are of particular importance. The programs of socio-psychological support for disabled young people with are being imple-

mented at the state level, but this problem is not sufficiently developed. In order to provide comprehensive psychological assistance to young people with motor disorders, we developed and tested a new program aimed at overcoming the socio-psychological maladaptation of young people with motor disorders. Its main component is a psychological corrective model of psychological mechanisms of social adaptation of young people with motor disorders.

The basic structure of the model is the theoretical model of psychological mechanisms of social adaptation of young people with motor disorders proposed by Shevtsov A.G., Chukhrii I.V. The proposed model covers the psychological means correcting the psychological mechanisms of social adaptation of young people with motor disorders and consisted of an educational part (educational seminars for young disabled people; summer camps for them; press-conferences; lectures; programs of socio-psychological support of young people with motor disorders; round tables) and the psychological corrective work (psychological counselling, individual and group psychotherapy).

The psychological corrective means influence the psychological adaptive strategies of social adaptation used by young people with disabilities. As a result of the proposed means application, these young people can experience the following personal changes: a more stable self-concept; balancing and developed adaptive strategies of social adaptation; increased adaptability, improved self-acceptance, acceptance of others, better emotional comfort, higher independence, deeper cooperation; reduced maladaptation, self-rejection, emotional discomfort, submissiveness, lower external control, less manifestations of aggression, competition, avoidance, depression, defence mechanisms, frustration; increased social activity. The program proposed in the article is effective and can be implemented in the centres for social and psychological rehabilitation of young people with disabilities.

Keywords: young people with motor disorders, veterans of war, psychological mechanisms of social adaptation, psychological correction, psychological counselling, psychotherapy.

Чухрий Інна Владимировна

Кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии и социальной Винницкого государственного педагогического университета имени Михаила Коцюбинского, г. Винница (Украина)

МОДЕЛЬ ПСИХОКОРРЕКЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТИРОВАННОСТИ МОЛОДЕЖИ С НАРУШЕНИЯМИ ФУНКЦИЙ ОПОРНО-ДВИГАТЕЛЬНОГО АППАРАТА

АННОТАЦИЯ

В связи со стремительными экономическими-политическими изменениями в Украине особое значение приобретает проблема оказания психологической помощи. Растет спрос на психокоррекционные, консультативные и психотерапевтические услуги для населения страны. Особую значимость приобретает предоставление психологических услуг молодежи с ограничениями жизнедеятельности в том числе ветеранам антитеррористической операции / операции объединенных сил с приобретенными нарушениями опорно-двигательного аппарата. На государственном уровне внедряются программы социально-психологического сопровождения молодежи с ограничениями жизнедеятельности, однако эта проблема недостаточно разработана. С целью предоставления комплексной психологической помощи молодежи с нарушениями функций опорно-двигательного аппарата было разработано и апробировано программу преодоления социально-психологической дезадаптованности молодежи с нарушениями функций опорно-двигательного аппарата, опорной структурой которой была модель психокоррекции психологических механизмов социального адаптации молодежи с нарушениями функций опорно-двигательного аппарата.

Опорной структурой модели психокоррекции стала теоретическая модель психологических механизмов социальной адаптации молодежи с нарушениями функций опорно-двигательного аппарата Шевцова А., Чухрий И.В. К компонентному составу модели психокоррекции психологических механизмов социальной адаптации вошли следующие составляющие: Средства психокоррекции психологических механизмов социальной адаптации молодежи с нарушениями функций опорно-двигательного аппарата, которые в свою очередь состояли из: просветительского блока (семинары

для молодежи с ограничениями жизнедеятельности; летние лагеря для молодежи по ограничениями жизнедеятельности; пресс-конференции; лекции, программы социально-психологического сопровождения молодежи с нарушениями функций опорно-двигательного аппарата; круглые столы) и блока психокоррекционной работы (психологическое консультирование, индивидуальная и групповая психотерапия).

Описанные средства психокоррекции влияют на развитие адаптивных стратегий психологических механизмов социальной адаптации молодежи с ограничениями жизнедеятельности в результате чего, у молодых людей с ограничениями жизнедеятельности прослеживаются такие личностные изменения: стабилизация Я-концепции; уравнивания и выработка адаптивных стратегий психологических механизмов социальной адаптации; повышение уровня: адаптивности, принятия себя, принятия других, эмоционального комфорта, независимости, сотрудничества; снижения уровня: дезадаптивности, неприятия себя, эмоционального дискомфорта, внешнего контроля; снижение уровня проявлений: агрессивности, соперничества, избегания, депрессивности, защитных механизмов, фрустрированности; повышение социальной активности. Предложенная в статье программа является эффективной и может внедряться в деятельность центров социально-психологической реабилитации для молодежи с ограничениями жизнедеятельности.

Ключевые слова: молодежь с нарушениями функций опорно-двигательного аппарата, ветераны войны, психологические механизмы социальной адаптации, психокоррекция, психологическое консультирование, психотерапия.

Дата отримання статті: 23.01.2020

Дата рекомендації до друку: 25.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМПЛЕКСНОЇ СИСТЕМИ ПОДОЛАННЯ ОПОРУ ЗМІНАМ ОСОБИСТОСТІ

Громова Злата Володимирівна¹

¹ Аспірантка кафедри психології, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України,
м. Київ (Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6203-7058>

UDC: 159.98:331.005.95/96

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено обґрунтуванню теоретико-методологічних засад комплексної системи подолання опору змінам особистості (КСПОЗО). Наведено результати емпіричного дослідження, завдяки якому встановлено психологічні особливості, що пов'язані з рівнем опору змінам (ОЗ) особистості: механізми психологічного захисту (витіснення, заміщення, раціоналізація), ригідність (симптомокомплекс ригідності, актуальна ригідність, сенситивна ригідність, преморбідна ригідність), тривожність (ситуативна, особистісна), компоненти темпераменту (нейротизм, екстраверсія), копінг-стратегія “пошук соціальної підтримки”. Встановлено, що дана модель пояснює 70,6% розподілу рівнів ОЗ. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади та представлено зміст складових КСПОЗО: Шкали скринінгової оцінки ОЗ особистості та тренінгу з подолання ОЗ особистості. У розробці КСПОЗО дотримано принципів системного підходу, а саме: ієрархічність, структурність, функціональність, цілеспрямованість, робастність та емерджентність. Так, елементом діагностичного та контрольного вимірювання є ШСО, що складається з 3 блоків різних за змістом, формою та фокусом: переконання щодо змін, індивідуальні способи впоратися з окремими компонентами ОЗ, емоційний стан. Використання Шкали скринінгової оцінки ОЗ особистості до та після тренінгової роботи дозволяє відстежити її ефективність. Формувальним елементом КСПОЗО є тренінг з подолання ОЗ особистості, який розроблено на основі встановлених взаємозв'язків з психологічними особливостями. Силу та направленість зв'язків враховано при розробці тренінгових вправ для здійснення точкового впливу саме на ті складові, значущість впливу яких було доведено у контексті ОЗ особистості. Тренінг складається з 8 блоків, зміст яких розкрито у статті: вступний блок, емоційна реакція, блок завершення 1 дня, короткостроковий фокус, прагнення до рутини, когнітивна ригідність, керування ОЗ, блок завершення. Наведено дані, на основі яких проводилася оцінка ефективності етапу апробації КСПОЗО. За результатами впровадження КСПОЗО встановлено, що на етапі констатуючого експерименту другого порядку виявлена ефективність апробації КСПОЗО, зокрема її компонентів: ШСО та тренінгу з подолання ОЗ особистості. Так, у досліджуваних експериментальній групі встановлено зниження ОЗ (початковий розподіл: високий – 11%, середній – 64%, низький – 25%, контрольний розподіл: високий – 1%, середній – 39%, низький – 60%) після формувального експерименту порівняно з контрольною групою (початковий розподіл: високий – 6%, середній – 45%, низький – 11, контрольний розподіл: високий – 5%, середній – 46%, низький – 11%). Обговорюються перспективи подальших досліджень, які полягають у пошуку чинників, що пояснюють 29,4% мінливості даних, які не були встановлені у рамках даного дослідження.

Ключові слова: опір змінам, психологічні чинники опору змінам, комплексна система подолання опору змінам.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

У наукових публікаціях вітчизняних та закор-

донних науковців широко досліджується явище опору змінам (ОЗ) в організації (Гвініашвілі, 2016; Карамушка, Толков, 2015; Приб, 2014; Толков, 2010; Adams, 2017; Barak, 2018; Grama, Todericiu, 2016; Shah, Irani,

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Zlata Gromova

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Sharif, 2017; Shimoni, 2017). Увага вчених сфокусована на організаційних причинах виникнення ОЗ та керівницьким заходам впливу та подолання ОЗ. Такий фокус наукових досліджень зумовлений необхідністю розробки заходів для адаптації індивідів до організаційних змін швидкість та частота яких підвищується через стрімкість економічних, політичних, соціальних, технологічних та інших трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Найчастіше ОЗ розглядається з точки зору розвитку організації, у цьому контексті ОЗ розуміється як компонент психологічної диспозиції особистості, компонент соціального контексту або результат взаємодії агентів та акцепторів змін (Gram, Todericiu, 2016; Shimoni, 2017). Окремі дослідження розглядають гнучкість мислення як протилежність ОЗ (Barak, 2018). Інші дослідники протиставляють ОЗ готовність особистості до змін (Adams, 2017; Shah, Irani, Sharif, 2017). Останнім часом з'являються праці, що визнають ОЗ як явище, що має поєднане коріння як соціального так і психологічного характеру. Зазначається вплив минулого досвіду, наявної інформації та індивідуальних пізнавальних процесів на ставлення осіб до організаційних змін (Gram, Todericiu, 2016; Shimoni, 2017). Недавнє дослідження визначило 4 чинники, що впливають на ОЗ: відносини між особою та керівником, «залученість особи у процес прийняття рішень», «гарантія трудової занятості» та «особистісні риси» (Amarantou, Kazakopoulou, Chatzoudes, Chatzoglou, 2018). Фокус вітчизняних вчених щодо ОЗ полягає в управлінсько-організаційному вимірі (Гвініашвілі, 2016; Карамушка, Толков, 2015; Пріб, 2014; Толков, 2010).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Недостатня вивченість психологічного аспекту ОЗ на рівні особистості не дозволяє розробити комплексну систему подолання ОЗ в особистості на основі знання психологічних особливостей індивіда, що пов'язані з виникненням ОЗ.

Мета статті – теоретично обґрунтувати комплексну систему подолання ОЗ в особистості (КСПОЗО).

Виходячи з мети, завданням дослідження ста-

ло:

- ⇒ визначити психологічні особливості, що пов'язані з виникненням ОЗ.
- ⇒ розробити шкалу скринінгової оцінки ОЗ в особистості (ШСО).
- ⇒ розробити програму психо-соціального тренінгу на основі зв'язків компонентів ОЗ та психологічних особливостей індивіда.
- ⇒ оцінити ефективність КСПОЗО.

Наукове обґрунтування методології проведеного дослідження. Методи дослідження: *загальнотеоретичні*: міждисциплінарний аналіз і синтез літератури з проблеми дослідження; порівняння, систематизація, узагальнення, інтерпретація наявних теоретичних підходів та емпіричних результатів. *Опитувальні методи дослідження*: Шкала опору змінам (RTC scale, ШОЗ). *Статистичні методи обробки матеріалу*. Для обробки даних застосовувалися табличний процесор MS Excel v.16.0 та IBM SPSS Statistics 20. Для обробки емпіричних даних використовувалися методи описової статистики, для вимірювання ступенів кореляційної залежності – кореляційний аналіз, для визначення змінних, що передбачають розподіл за рівнями ОЗ – дискримінантний аналіз.

Проведення формуального експерименту відбувалося протягом 2019 р. У дослідженні взяли участь 138 осіб – студентів старших курсів та магістрантів, які проходили навчання в Інституті підготовки кадрів державної служби зайнятості України та Національному університеті “Києво-Могилянська академія” у м. Київ. Заплановано було сформувати дві групи – експериментальну та контрольну кількістю (ЕГ, КГ) по 76 осіб у кожній. Дійсна кількість учасників склала 76 осіб у експериментальній групі, та 62 особи у контрольній. Студенти-учасники експерименту мали різну стать, досвід роботи, досвід значущих організаційних змін та рівень опору змінам на початку формуального експерименту.

Для експериментальної групи в навчальний процес було інтегровано КСПОЗО. Для зручності реалізації системи ЕГ була розділена на 5 підгруп: 4 підгрупи по 15 осіб та 1 підгрупа, що складалася з 16 осіб. Для контрольної групи КСПОЗО не було реалізовано.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Було проведено лінійний дискримінантний аналіз із використанням 12 предикторів: витіснення, заміщення, раціоналізація, симптомокомплекс ригідності, актуальна ригідність, сенситивна ригідність, преморбідна ригідність, ситуативна тривожність, особистісна тривожність, екстраверсія, нейротизм, пошук соціальної підтримки, які визначали приналежність людини до

представлені у табл.1

Було визначено дві дискримінантні функції, які пояснюють 79,5% та 20,5% дисперсії моделі відповідно. Перша функція була позитивно пов'язана з симптомокомплексом ригідності, актуальною ригідністю, сенситивною ригідністю та негативно пов'язана з екстраверсією. Друга функція була позитивно пов'язана з пре-

Таблиця 1.

Результати однофакторного дисперсійного аналізу

Змінна	Лямбда Вілкса	Критерій Фішера	p
Екстраверсія	0.911	5.681	0.004
Нейротизм	0.987	0.754	0.473
Пошук соціальної підтримки	0.967	1.969	0.144
Ситуативна тривожність	0.959	2.492	0.087
Особистісна тривожність	0.952	2.923	0.058
Витіснення	0.986	0.838	0.435
Заміщення	0.994	0.340	0.713
Раціоналізація	0.995	0.318	0.728
Симптомокомплекс ригідності	0.903	6.195	0.003
Актуальна ригідність	0.854	9.895	0.000
Сенситивна ригідність	0.910	5.714	0.004
Преморбідна ригідність	0.925	4.677	0.011

однієї з груп: с низьким рівнем опору змін, середнім та високим.

Однофакторний дисперсійний аналіз показав, що найбільш істотно групи відрізняються за змінними симптомокомплекс ригідності, актуальна ригідність, сенситивна ригідність, преморбідна ригідність, ситуативна тривожність, особистісна тривожність, екстраверсія. Результати однофакторного дисперсійного аналізу

морбідною ригідністю, та негативно з регресією та заміщенням. В табл.2 наведені коефіцієнти кореляції між змінними та дискримінантними функціями.

У табл.3 наведено нестандартизовані коефіцієнти кореляції змінних та двох дискримінантних функцій.

Перерозподіл випадків на основі нових канонічних змінних був досить успішним: 70,6% випадків

Таблиця 2.

Коефіцієнти кореляції між змінними та дискримінантними функціями

Змінна	Функція	
	1	2
Екстраверсія	-0.459*	-0.375
Нейротизм	0.177*	-0.079
Пошук соціальної підтримки	-0.293*	0.000
Ситуативна тривожність	0.316*	-0.184
Особистісна тривожність	0.333*	-0.250
Раціоналізація	0.106*	0.099
Симптомокомплекс ригідності	0.507*	0.217
Актуальна ригідність	0.641*	0.273
Сенситивна ригідність	0.479*	-0.270
Преморбідна ригідність	0.393	0.435*
Витіснення	0.077	-0.343*
Заміщення	0.029	-0.232*

Примітки: * – найбільша абсолютна кореляція між кожною змінною та дискримінантною функцією.

Таблиця 3.

Нестандартизовані коефіцієнти кореляції між змінними та дискримінантними функціями

Змінна	Функція	
	1	2
Екстраверсія	-0.070	0.170
Нейротизм	0.010	-0.055
Пошук соціальної підтримки	-0.102	-0.022
Ситуативна тривожність	0.013	-0.012
Особистісна тривожність	0.013	0.003
Витіснення	0.001	-0.018
Заміщення	-0.015	-0.005
Раціоналізація	0.000	0.020
Симптомокомплекс ригідності	0.005	0.012
Актуальна ригідність	0.101	0.038
Сенситивна ригідність	0.054	-0.062
Преморбідна ригідність	0.004	-0.106
Константа	-3.535	-5.451

Таблиця 4.

Результати перерозподілу випадків на основі нових канонічних змінних

Фактичні показники		Прогнозовані показники			Разом
Рівень ОЗ		низький	середній	високий	
N	низький	8	2	0	10
	середній	14	70	18	102
	високий	0	1	6	7
%	низький	80	20	0	100
	середній	13.7	68.6	17.6	100
	високий	0	14.3	85.7	100

були правильно перекласифіковані в їх початкові категорії, що наведено у табл.4

З даних представлених у табл.4 можна констатувати наступне:

80% спостережень з низьким рівнем ОЗ було класифіковано правильно, а 20% було віднесено до групи з середнім рівнем ОЗ.

68,6% спостережень з середнім рівнем ОЗ було віднесено до своєї групи, 13,7% до групи з низьким рівнем ОЗ та 17,6% до групи з високим рівнем ОЗ.

85,7% спостережень з високим рівнем ОЗ було віднесено до своєї групи, 14,3% до групи з середнім рівнем ОЗ.

За результатами аналітичної частини дослідження було доведено взаємозв'язок рівня ОЗ особистості та наступних психологічних особливостей (чинників): механізми психологічного захисту (витіснення, заміщення, раціоналізація), ригідність (симптомокомплекс ригідності, актуальна ригідність,

сенситивна ригідність, преморбідна ригідність), тривожність (ситуативна, особистісна), компоненти темпераменту (нейротизм, екстраверсія), копінг-стратегія “пошук соціальної підтримки”. Дана модель пояснює 70,6% розподілу рівнів ОЗ. Тому метою формувального експерименту стало розроблення та експериментальна апробація КСПОЗО.

У розробці КСПОЗО ми дотримувались принципів системного підходу.

Цілісність – це загальносистемна властивість, завдяки якій система розглядається одночасно і як самостійне єдине ціле, і як елемент більшої системи, у якому всі компоненти пов'язані між собою та відчувають вплив один одного.

Ієрархічність – наявність елементів нижчого рівня, що знаходяться у підпорядкуванні елементів вищого рівня; кожна система може вважатися елементом більшої системи, одночасно кожен власний елемент системи вважається системою нижчого рівня.

Структурність – композиція системи, що складається з окремих елементів, зв'язки між якими можна встановити та дослідити в рамках конкретної організаційної структури.

Функціональність забезпечує дію та взаємодію всіх елементів системи в рамках її функціонального призначення.

Цілеспрямованість – життєдіяльність системи спрямована на досягнення певної цілі.

Робастність – здатність системи зберігати відносну функціональність (ефективність) при відмові або втраті її окремих елементів чи підсистем.

Емерджентність – наявність у системи особливих властивостей, що не є притаманними її підсистемам, та сумі елементів, не пов'язаних системоутвірними зв'язками; зведення властивостей системи до суми властивостей її компонентів неможливе.

Розробка КСПОЗО також проводилася з дотриманням системних параметрів:

1. Простота. Мінімізація витрат ресурсів у рамках досягнення максимального ефекту.

2. Складеність. Побудований із декількох взаємодоповнюючих елементів.

3. Надійність. Здібність функціонування системи при відмові або втраті одного з її елементів, збереженість діяльності в рамках досягнення цілі протягом запланованого періоду.

Гнучкість. Можливість зміни у певному діапазоні, завдяки чому досягається динамічна сталість.

Для розробки гармонійного тренінгового впливу на всі складові опору змінам за допомогою системного підходу, ми користувалися запропонованими П.Н. Шимуковичем наступними аспектами системного дослідження:

1. Системно-цільового, тобто необхідність визначення цілей дослідження, їх взаємозв'язки та положення відносно одне одного.

2. Системно-елементного, що полягає у вияв-

ленні елементів, що складають дану систему.

3. Системно-структурного, що означає виявлення внутрішніх зв'язків і залежностей між елементами системи.

4. Системно-функціонального, тобто визначення функцій, для виконання яких створені та існують відповідні об'єкти системи.

5. Системно-ресурсного, що полягає визначенні ресурсів, використання яких є необхідним для досягнення рішення.

6. Системно-інтеграційного, що полягає у визначенні сукупності якісних властивостей системи, що забезпечують її цілісність і ефективність.

7. Системно-комунікаційного, що висвітлює необхідність врахування зовнішніх зв'язків системи з іншими, тобто, її зв'язків з навколишнім середовищем.

8. Системно-історичного, що дозволяє виявити умови виникнення та становлення системи, пройдені нею етапи, сучасний стан, а також можливі перспективи розвитку.

9. Системно-управлінського, спрямованого на вивчення системи з точки зору забезпечення її цілеспрямованого функціонування в умовах внутрішніх і зовнішніх дестабілізуючих умов.

Системно-інформаційного, спрямованого на вивчення системи з точки зору передачі, отримання, зберігання і обробки даних усередині системи і в її зв'язку з середовищем.

Загальна схема етапів КСПОЗО представлена на рис.1 та має наступні складові (Див. Рис.1).

Розробка КСПОЗО почалася зі створення Шкали скринінгової оцінки ОЗ (ШСО), що призначена для динамічної оцінки рівня опору змінам в особистості з метою виявлення критичних відхилень від його оптимальних характеристик. Функціональне застосування ШСО полягає в оцінці ефективності тренінгу з подолання ОЗ в особистості через порівняння рівня ОЗ до та

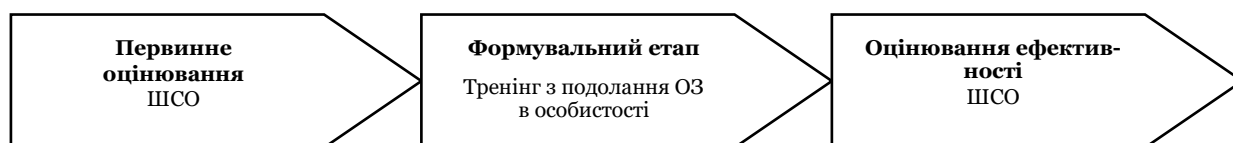

Рис.1 Загальна схема етапів КСПОЗО

після тренінгової роботи. Додатково, зміст відповідей на певні питання дозволяють тренеру адаптувати тренінгову роботу під окремі групи. Структурно ШСО складається з 3 блоків.

Блок 1 складається з 6 тверджень, які відображають різні переконання щодо ситуації змін. Досліджуваній дає відповіді “так” чи “ні” відповідно до того чи погоджується він з окремим твердженням.

Блок 2 складається з 4 пунктів. Досліджуваному пропонується навести способи, завдяки яким він може впоратися з зазначеними у пункті ситуаціями. Запропоновані ситуації сформовані відповідно 4-компонентній структурі явища ОЗ за Ш.Орегом (2003) та націлені на дослідження когнітивної ригідності, емоційної реакції, короткострокового фокусу та прагнення до рутини (Oreg, 2003).

Загальна кількість питань шкали – 10.

Блок 3 є додатковим і представляє проєктивну методику Р.Вілсона (2017) “Дерево Блоба” (Wilson 2017). У рамках ШСО вказана методика дозволяє візуально представити стан досліджуваного у контексті

змін. Додатково, при використанні шкали повторно, після проведення тренінгової роботи, дає змогу швидко оцінити зміну стану досліджуваного у контексті змін, а при використанні разом з питаннями шкали, оцінити ефективність проведеної тренінгової роботи з подолання опору змін в особистості. Перевагами використання даної методики є:

⇒ Швидкість. Виконання завдання займає до 5 хвилин. Отримання інтерпретації результатів відбувається одразу.

⇒ Інтуїтивна зрозумілість результатів. Завдяки візуальній репрезентації учасник може самостійно побачити зміни власного стану.

⇒ Легкість інтерпретації. Дана методика не потребує складних математичних обчислень та аналізу.

⇒ Точність. Через специфіку роботи механізмів аперцепції і проєкції, досліджуваній обирає малюнок відповідно до власних переживань.

Нижче наведено зміст ШСО та ключі до інтерпретації отриманих результатів.

Таблиця 4.

Шкала скринінгової оцінки опору змінам в особистості

Ім'я (тренінгове):			
Вік:			
Посада:			
Очікування від тренінгу:			
І. Нижче наведені твердження, які відображають різні переконання. Вирішіть чи Ви погоджуєтесь з ним. В кожному випадку відзначте ту відповідь, яка найкраще відображає Вашу думку. Пам'ятайте, що не існує правильних і неправильних відповідей, ви висловлюєте вашу особисту думку і властивий вам стан.			
№	Твердження		
1.	Я знаю, що я впораюся зі змінами		
2.	Звичне завжди краще незнайомого.		
3.	Будь-яку проблему можна вирішити		
4.	Мені не цікаво спробувати робити звичні речі новим способом.		
5.	Я можу приймати рішення у ситуації, коли не володію повною інформацією.		
6.	Я не намагаюся пристосуватися до життя .		
ІІ. Нижче наведені 4 ситуації. До кожної ситуації пригадайте всі способи, якими ви користуєтесь, та вкажіть кількість біля кожної групи способів. Наприклад: У ситуації, коли зміни порушують звичний порядок життя, особа ходить у кіно, стрибає з парашутом, подорожує – це 3 способи з групи “отримання нових вражень”.			
7.	Якщо зміни порушують мій звичний порядок життя, я можу впоратися з цим такими способами:		
Спосіб			
Усамітнення			
Спілкування з іншими людьми (офлайн, онлайн)			
Фізичне навантаження (спорт, фізична праця)			
Організація простору (прибирання, перестановка, ремонт та інше)			
Отримання нових вражень (кіно, музеї, подорожі, екстремальні розваги)			
Спілкування з природою та живими істотами			
Отримання нових знань (навчання, консультації, дослідження проблеми)			
Хобі			
Занурення у власні емоції			
Підтримка фахівця (психолог, психотерапевт, коуч, консультант)			
Розмірковування (аналіз, синтез, пошук варіантів дій)			
Відпочинок			
Спеціальні вправи та практики			

8. Якщо зміни викликають у мене сильні емоції, ось, що я зроблю, щоб впоратися з ними:

Спосіб
Усамітнення
Спілкування з іншими людьми (офлайн, онлайн)
Фізичне навантаження (спорт, фізична праця)
Організація простору (прибирання, перестановка, ремонт та інше)
Отримання нових вражень (кіно, музеї, подорожі, екстремальні розваги)
Спілкування з природою та живими істотами
Отримання нових знань (навчання, консультації, дослідження проблеми)
Хобі
Занурення у свої емоції
Підтримка фахівця (психолог, психотерапевт, коуч, консультант)
Розмірковування (аналіз, синтез, пошук варіантів дій)
Відпочинок
Спеціальні вправи та практики

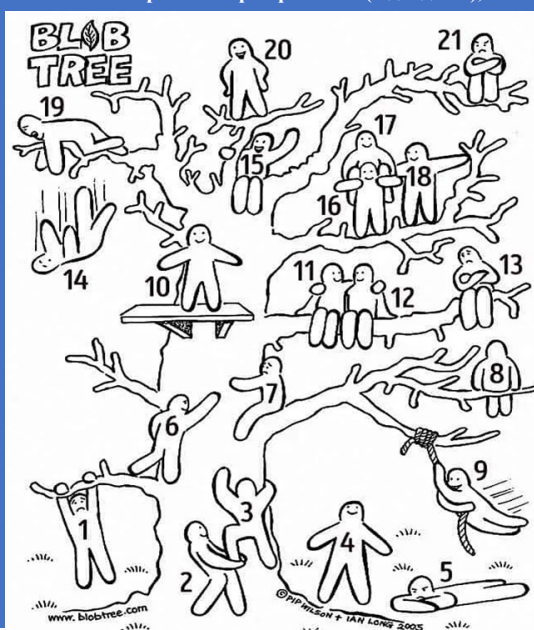
9. Коли я стикаюся з чимось новим чи незвичним, ось, що я роблю, щоб впоратися:

Спосіб
Усамітнення
Спілкування з іншими людьми (офлайн, онлайн)
Фізичне навантаження (спорт, фізична праця)
Організація простору (прибирання, перестановка, ремонт та інше)
Отримання нових вражень (кіно, музеї, подорожі, екстремальні розваги)
Спілкування з природою та живими істотами
Отримання нових знань (навчання, консультації, дослідження проблеми)
Хобі
Занурення у свої емоції
Підтримка фахівця (психолог, психотерапевт, коуч, консультант)
Розмірковування (аналіз, синтез, пошук варіантів дій)
Відпочинок
Спеціальні вправи та практики

10. Ось, що я можу зробити, щоб краще побачити, як запропоновані зміни вплинуть на моє короткострокове і довгострокове майбутнє

Спосіб
Зупинка (відпочинок, усамітнення, пауза)
Підтримка фахівця (психолог, психотерапевт, коуч, консультант)
Спілкування з іншими людьми (офлайн, онлайн)
Творча діяльність
Отримання нових знань (навчання, консультації, дослідження проблеми)
Використовування спеціальних прийомів та методик
Сбір інформації (спілкування з колегами, консультації, дослідження проблеми)
Перегляд власних пріоритетів, планів, цілей
Розмірковування (аналіз, синтез)
Залишення питання без уваги на деякий час

III. Уважно подивіться на зображення нижче і оберіть номер персонажа (від 1 до 20), який найбільш повно відображає ваш настрій з приводу змін, що відбуваються.
Мій номер персонажа – ...

Переваги ШСО полягають у наступному:

Швидкість. Оскільки шкала включає всього 10 пунктів, її заповнення триває декілька хвилин, що є вигідним з боку економії ресурсів часу та енергії учасників.

Різноманітність. ШСО включає 3 блока з різними за формою завданнями, це дозволяє уникнути монотонності у методиці, що у психодіагностиці може призводити до спотворення результатів.

Змістовність відповідей. Відповіді блоку 2 дають змогу тренеру адаптувати тренінгову роботу під конкретну групу для підсилення тренінгового впливу.

Легкість інтерпретації. Не потребує складних математичних обчислень, можливість негайного отримання результатів та їх інтерпретації.

Наступним кроком стала розробка тренінгу з подолання ОЗ в особистості.

За визначенням С.І. Макшанова “Тренінг – це багатофункціональний метод цілеспрямованих змін психологічних феноменів людини, групи або організації з метою гармонізації професійного та особистісного буття людини”. Згідно з К. Мілютіною (2004) “тренінгова група створює модель соціальних стосунків, мініатюрне суспільство, у якому відбувається відверте та безпечне спілкування”, що робить можливим аналіз власних стратегій, випробування нових у безпечному середовищі та отримання відвертої інформації щодо себе (Мілютіна, 2004).

Розроблений нами тренінг було створено з інтеграцією принципів тренінгової роботи, розроблених на основі гуманістичного та демократичного підходів К.Роджерса, що висвітлені К. Мілютіною (2004):

Добровільність. Усі сторони-учасники тренінгу, зокрема, ведучий беруть участь у роботі з власної волі.

Рівноправність. Усі учасники тренінгу мають однакові права та обов'язки.

Активність. З боку тренера – створення умов для прояву активності учасників, з боку учасників – свідоме спрямування зусиль у тренінгову роботу з метою отримання практичного та емоційно-чуттєвого досвіду.

Дослідницька позиція. Позиція учасників, яка полягає у відкритості до нового досвіду, спрямовані

зусилля щодо активного спостереження за власними особистісними змінами.

Конфіденційність. Для практичного впровадження цього принципу учасники використовують у тренінговій роботі інше ім'я, та формуються домовленості щодо конфіденційності чужого досвіду, набутого протягом тренінгу (Мілютіна, 2004).

В основу розробки тренінгу з подолання опору змінам в особистості покладено взаємозв'язки, що були визначені у результаті аналізу отриманих даних. Знання взаємозв'язків компонентів опору змінам та психологічних особливостей робить можливим розробку заходів, що спрямовують точковий вплив саме на ті складові, значущість впливу яких було доведено у контексті опору змінам особистості. До них відносяться наступні взаємозв'язки:

1. Компонент опору змінам “короткостроковий фокус” та механізми психологічного захисту (витіснення, заміщення, раціоналізація), ригідність (актуальна ригідність, симптомокомплекс ригідності, сенситивна ригідність, преморбідна ригідність), тривожність (ситуативна, особистісна), нейротизм.

2. Компонент опору змінам “прагнення до рутини” та ригідність (актуальна, сенситивна, преморбідна), особистісна тривожність, екстраверсія.

Схема взаємозв'язків компонентів опору змінам «короткостроковий фокус», «прагнення до рутини» та психологічних особливостей графічно представлені на рис. 2 (Див. Рис. 2).

3. Компонент опору змінам “емоційна реакція” та ригідність (актуальна, сенситивна, преморбідна), тривожність (ситуативна, особистісна), екстраверсія, нейротизм, механізми психологічного захисту “заміщення”, копінг-стратегія “пошук соціальної підтримки”.

4. Компонент опору змінам “когнітивна ригідність” та екстраверсія, механізми психологічного захисту (витіснення, заміщення).

Схема взаємозв'язків компонентів опору змінам «емоційна реакція», «когнітивна ригідність» та психологічних особливостей графічно представлені на рис. 3 (Див. Рис. 3).

Метою тренінгу є зниження інтенсивності

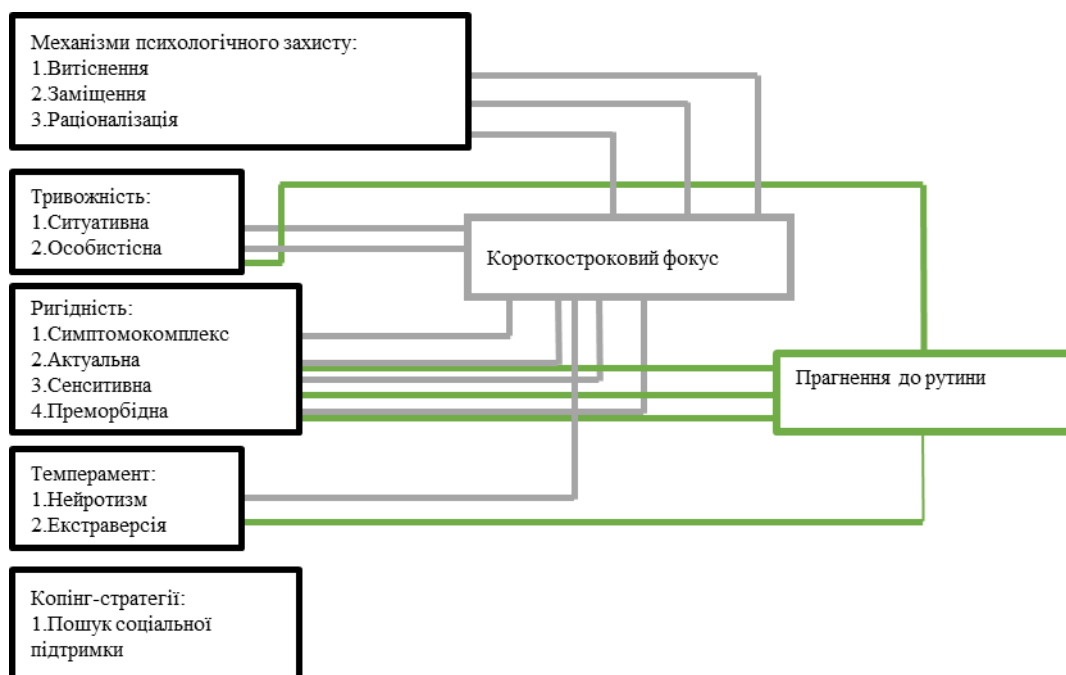

Рис.2 Схема взаємозв'язків компонентами опору змінам «емоційна реакція», «когнітивна ригідність» та психологічних особливостей.

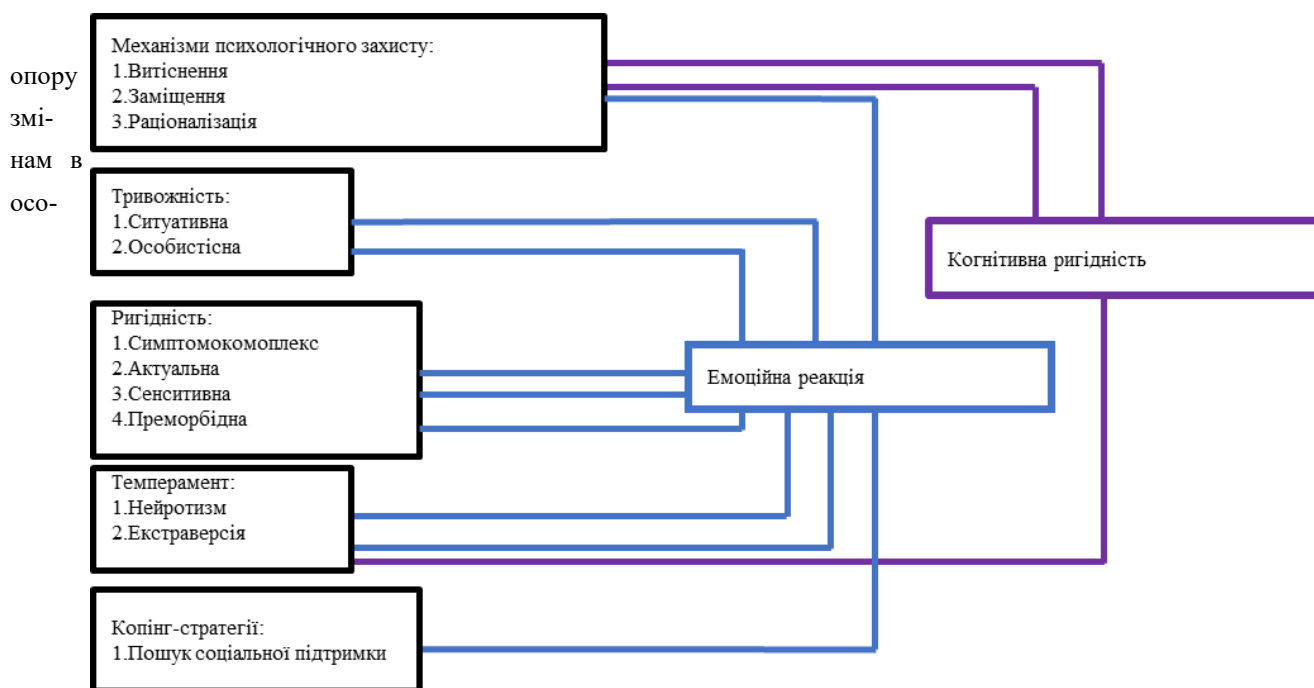

Рис.3 Схема взаємозв'язків компонентами опору змінам «емоційна реакція», «когнітивна ригідність» та психологічних особливостей.

бистості. Відповідно до мети визначено наступні завдання:

1. Оцінити стартовий рівень ОЗ осіб учасників.
2. Розширити знання щодо психологічних та психосоціальних механізмів виникнення опору змінам.
3. Розширити знання про адаптивні та дезадап-

тивні чинники ОЗ.

4. Отримання досвіду та розвиток адаптивних умінь, пов'язаних з компонентом опору змінам «емоційна реакція» та психологічними особливостями (чинниками), що пов'язані з ним.

5. Розвиток адаптивних навичок, пов'язаних з

опірним комплексом, що включає компонент опору змінам “короткостроковий фокус”, механізми психологічного захисту “заміщення” та “витіснення”, симптомокомплекс ригідності, актуальну ригідність, ситуативну та особистісну тривожність, нейротизм.

6.Розвиток адаптивних навичок, пов’язаних з компонентом опору змінам “когнітивна ригідність” та механізмом психологічного захисту “заміщення” та “витіснення”.

7.Розвиток адаптивних навичок, пов’язаних з опірним комплексом, що включає компонент опору змінам “прагнення до рутини”, актуальну та сенситивну ригідність, особистісну тривожність.

8.Формування індивідуальної бази способів

адаптації особистості до змін для кожного учасника з метою індивідуального користування нею у пост тренінговий період.

Оцінити рівень ОЗ учасників після тренінгу.

Тренінг включає вправи наступного характеру: вправи на налагодження міжособистісного контакту, вправи на встановлення правил роботи групи, міні-лекції, демонстрації, методи арт-терапії (робота за метафоричними асоціативними картами), вправи на усвідомлення, вправи на рефлексію, вправи на керування власним емоційним станом, вправи на дослідження та корегування власних способів взаємодії з ОЗ, вправи на розвантаження внутрішньої напруги, рухові вправи.

План тренінгу з подолання ОЗ в особистості наведено у табл.5.

Таблиця 5.

План тренінгу з подолання опору змінам в особистості

День 1		4 год. 25 хв.
БЛОК 1	Вступ	1 год. 10 хв.
1.	ШСО. Первинне оцінювання.	10 хв.
2.	Знайомство та очікування Мета: встановити контакт із учасниками, познайомити їх, створити у групі привітну, доброзичливу атмосферу, визначити їхні очікування та рівень знань щодо теми заняття. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот.	20 хв.
3.	Правила тренінгу та умови зворотного зв’язку. Мета: сформулювати правила роботи групи, домовитися щодо правил взаємодії між учасниками, зокрема правила надання та отримання зворотного зв’язку принципи ненасильницької комунікації (ННК). Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот, роздруківки з матеріалами ННК.	10 хв.
4.	Вправа “Розтиснути кулак” Мета: отримати досвід усвідомлення дії власних сил опору змінам. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот.	25 хв.
5.	Міні-лекція. Ввідна інформація про опір змінам в особистості. Мета: розширити знання про механізм дії явища опору змінам в особистості, причини виникнення, чинники. Матеріали та обладнання: мультимедійна презентація, дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот.	15 хв.
6.	Кава-брейк	15 хв.
БЛОК 2	Емоційна реакція	2 год. 35 хв.
1.	Вправа “Емоційні реакції” Мета: актуалізація власного досвіду та усвідомлення впливу емоційних реакцій на особистість в ситуації змін.	20 хв.
2.	Міні-лекція про емоції та їх регуляцію. Мета: розширити знання про механізм дії емоцій у ситуації змін та способи їх регуляції. Матеріали та обладнання: мультимедійна презентація, дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот.	10 хв.
3.	Вправа “Контейнування”. Мета: набути досвід та вміння регуляції емоційного стану за допомогою прийому контейнування. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот. Фокус: емоційна реакція, когнітивна ригідність, заміщення, пошук соціальної підтримки, ситуативна тривожність, сенситивна ригідність, нейротизм.	25 хв.
4.	Мозковий штурм “Як прожити емоцію”. Мета: розширити палітру способів проживання сильних емоцій. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот. Фокус: емоційна реакція, когнітивна ригідність, заміщення, пошук соціальної підтримки, ситуативна тривожність, сенситивна ригідність, нейротизм.	25 хв.
5.	Кава-брейк	15 хв.
6.	Вправа “Тривожні ситуації”. Мета: аналіз власних існуючих способів взаємодії та впливу на тривожність, розширити палітру способів впливу на власну тривожність, набути досвід та вміння використання нових способів впливу на тривожність. Матеріали та обладнання: набір карток “тривожні ситуації”, дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот. Фокус: ситуативна тривожність, нейротизм, пошук соціальної підтримки, сенситивна ригідність, актуальна ригідність.	20 хв.
7.	Руханка для дихання.	10 хв.

8.	Вправа “Самоповага”. Мета: набуття досвіду та вмінь надавати підтримку собі та оточуючим, підвищення відчуття самоцінності, самоповаги, цінності та поваги до інших. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот. Фокус: нейротизм, ситуативна тривожність, особистісна тривожність, пошук соціальної підтримки, сенситивна ригідність.	20 хв.
9.	Кава-брейк.	10 хв.
БЛОК 3	Завершення 1 дня. Мета: узагальнення та усвідомлення знань, отриманих під час тренінгу, та їх практичного використання. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот.	40 хв.
День 2		4 год. 45 хв.
БЛОК 4	Короткостроковий фокус.	1 год. 30 хв.
1.	Активність-перехід “Перемотування плівки”. Мета: актуалізувати знання та вміння набуті під час першого дня тренінгу, відповіді на питання учасників, які виникли у період між тренінговими заняттями. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот.	20 хв.
2.	Вправа “Витіснення”. Мета: розширення знань про дію механізму психологічного захисту “витіснення”, набуття досвіду та вмінь встановлення контакту з витісненими частинами, розширення палітри способів взаємодії з витісненими частинами. Матеріали та обладнання: набір карт “Архетипи та тіні”, аркуші паперу, дошка або фліпчарт, маркери, олівці, ручки, робочий блокнот. Фокус: витіснення, пошук соціальної підтримки.	40 хв.
3.	Руханка.	10 хв.
4.	Вправа “Що робити”. Мета: усвідомлення аспектів ситуації змін, що викликають тривогу, набуття досвіду та вмінь впливу на тривожність. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот, аркуші паперу. Фокус: короткостроковий фокус, ситуативна тривожність, особистісна тривожність, нейротизм, актуальна ригідність, симптомокомплекс ригідності, сенситивна ригідність.	20 хв.
БЛОК 5	Прагнення до рутини.	25 хв.
1.	Вправа “Нові рутини”. Мета: усвідомлення існуючих рутин особистості, розробка нових рутин, що можуть стати джерелом підтримки у ситуації змін. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот. Фокус: прагнення до рутини, актуальна ригідність, сенситивна ригідність, особистісна тривожність.	25 хв.
2.	Кава-брейк.	20 хв.
БЛОК 6	Когнітивна ригідність.	30 хв.
1.	Міні-лекція про потреби, емоційні та поведінкові реакції особистості. Мета: розширити знання про зв'язок потреб, емоційних та поведінкових реакцій особистості. Матеріали та обладнання: друковані матеріали “список емоцій та потреб”, дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот. Фокус: когнітивна ригідність, емоційна реакція, прагнення до рутини.	10 хв.
2.	Вправа “Справжні потреби”. Мета: набуття досвіду та вмінь розпізнавання власних потреб, емоційних реакцій, поведінкових реакцій та їх взаємозв'язку, набуття досвіду усвідомлення власних потреб, емоційних реакцій, поведінки, набуття досвіду та вмінь вибору адаптивної поведінки, що задовольняє потребу. Матеріали та обладнання: друковані матеріали “кроки ненасильницької комунікації”, дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот. Фокус: когнітивна ригідність, емоційна реакція.	20 хв.
БЛОК 7	Керування опором змінам.	50 хв.
1.	Інтерактивна міні-лекція про діючі сили під час змін та керування опором змінам. Мета: розширити знання про “силове поле” змін та додаткові способи регуляції опору змінам особистості. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот.	10 хв.
2.	Вправа “Сили опору і сили змін” (з використанням МАК). Мета: набуття досвіду та вмінь розпізнавання сил опору та сили змін особистості. Матеріали та обладнання: набір МАК, дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот. Фокус: когнітивна ригідність.	20 хв.
3.	Вправа “Три дії”. Мета: формування розуміння кордону власної відповідальності, розробка 3 дій від індивіда, від співробітників та від керівництва, які можуть знизити опір змінам на 1 пункт, та які можуть підвищити опір змінам на 1 пункт. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот. Фокус: когнітивна ригідність, ситуативна тривожність, витіснення, заміщення, раціоналізація, симптомокомплекс ригідності, сенситивна ригідність, пошук соціальної підтримки.	20 хв.
4.	Кава-брейк.	20 хв.
БЛОК 8	Завершення. Шкала скринінгової оцінки опору змінам в особистості. Фінальне оцінювання. Мета: узагальнення та усвідомлення знань, отриманих під час тренінгу, та їх практичного використання, оцінка ефективності тренінгової роботи особи. Матеріали та обладнання: дошка або фліпчарт, маркери, робочий блокнот.	50 хв.

Оцінка ефективності тренінгу з подолання опору змінам в особистості проходила в 2 етапи. Етап 1 – первинне оцінювання рівня опору змінам ЕГ та КГ) проводився перед початком тренінгової роботи. Для

вимірювання рівня ОЗ використовувалася розроблена в ході дослідження ШСО та для підтвердження її чутливості додатково використовувалась Шкала опору змінам Ш.Орега (ШОЗ). Після проведення тренінгової роботи зі всіма підгрупами ЕГ було проведено контрольне оцінювання рівня опору змінам у ЕГ та КГ. Результати щодо ефективності тренінгу з подолання опору змінам в особистості представлені у табл.6

після тренінгової роботи зі всіма підгрупами. Одночасно з ЕГ контрольне оцінювання було проведено для КГ без попередньої тренінгової роботи. Для оцінювання ОЗ знов було використано ШСО та ШОЗ для підтвердження даних.

Вищевикладені дані свідчать про зміну розподілу рівнів ОЗ у ЕГ. Показники контрольного оцінювання ЕГ свідчать про зниження кількості осіб з висо-

Таблиця 6.

Ефективності тренінгу з подолання опору змінам в особистості за рівнем опору змінам

Рівень опору змінам	ЕГ				КГ			
	Шкала							
	СШО		ШОЗ		СШО		ШОЗ	
	N	%	N	%	N	%	N	%
I етап								
Високий	8	11	10	13	6	10	6	9
Середній	49	64	46	60	45	72	42	68
Низький	19	25	20	27	11	18	14	23
Разом	76	100	76	100	62	100	62	100
II етап								
Високий	1	1	2	3	5	9	6	9
Середній	30	39	33	43	46	74	42	68
Низький	45	60	41	54	11	17	14	23
Разом	76	100	76	100	62	100	62	100

З наведених вище даних можна стверджувати, що розподіл досліджуваних щодо рівня ОЗ є схожим у ЕГ та КГ: згідно ШСО більшість досліджуваних мають середній рівень ОЗ, 64% та 72% відповідно, що є близьким до показників ШОЗ – 60% та 68%. Для учасників з середнім рівнем ОЗ відмінність між ШСО та ШОЗ становила 4%. За ШСО другою за розміром стала група з низьким рівнем ОЗ 25% та 18%, що також є справедливим для даних, отриманих за ШОЗ – 27% та 23%. Для учасників з високим рівнем ОЗ відмінність між ШСО та ШОЗ становила 2-5%. Найменшою виявилась група з високим рівнем ОЗ – 11% та 10% за ШСО, що є близьким до показників ШОЗ – 13% та 9%. Для учасників з низьким рівнем ОЗ відмінність між ШСО та ШОЗ становила 2%. Отже, можна стверджувати, що ШСО та ШОЗ мають схожу чутливість до визначення рівня опору змінам в особистості для первинного оцінювання. Слід також зазначити, що отриманий розподіл досліджуваних за рівнями ОЗ є типовим, де більшість досліджуваних потрапляють у групу з середнім рівнем ОЗ (60-72% для наших даних), а екстремальні показники – високий та низький рівень ОЗ мають значно меншу кількісну долю.

Для ЕГ контрольне оцінювання було проведено

ким рівнем ОЗ, цей показник зменшився з 11% до 1% за ШСО, та з 13% до 3% згідно з ШОЗ. Можна зазначити значне зменшення кількості осіб з середнім рівнем ОЗ, цей показник зменшився з 64% до 39% за ШСО та з 60% до 43% згідно з ШОЗ. Відповідно кількісно збільшується група з низьким рівнем ОЗ, так цей показник збільшився з 25% до 60% за ШСО та з 27% до 54% згідно з ШОЗ. Вважаємо, що перехід з групи до групи за рівнем ОЗ переважно відбувався у рамках сусідніх груп, тобто особи з високим рівнем ОЗ у більшості переходили до групи з середнім рівнем ОЗ, та, відповідно, особи з групи середнім рівнем ОЗ при зміні рівня ОЗ переходили до групи з низьким рівнем ОЗ. Природним є те, що рівень ОЗ деяких осіб не змінився.

Показники контрольного оцінювання КГ не виявили значних відмінностей порівняно з показниками первинного оцінювання. Так, за ШСО показник групи з високим рівнем ОЗ змінився з 10% на 9%, з середнім рівнем ОЗ з 72% до 74% та з низьким рівнем з 18% до 17%. Тобто відмінність у показниках не перевищує 2%. Показники за ШОЗ не змінилися відповідно до показників первинного оцінювання.

Відмінність у розподілі даних оцінювання за ШОЗ та ШСО пояснюється тим, що ШОЗ є інструмен-

том розробленим для вимірювання диспозиційного ОЗ, тобто схильності до прояву ОЗ, та є менш чутливою до прояву ситуативного ОЗ. Це додатково підтверджується даними отриманими для КГ – відмінності у даних за ШСО можуть свідчити про зміну відношення деяких осіб до ситуації змін за той час, що минув між первинним та контрольним оцінюваннями, у той час як рівень їх диспозиційного ОЗ не змінився. Таким чином, можна констатувати, що при апробації програми формувального експерименту зменшилася кількість осіб з високим та середнім рівнем ОЗ, та збільшилася кількість осіб з низьким рівнем ОЗ. Зміст відповідей на питання 7-10 ШСО свідчить про збільшення кількості способів впливу на компоненти ОЗ («емоційна реакція», «когнітивна ригідність», «прагнення до рутини», «короткостроковий фокус»), регуляції емоційного стану, ригідності, тривожності, які є доступні для користування досліджуваними. Зміст відповідей проєктивного тесту «Дерево Блоба», що є додатковою складовою ШСО, демонструє зміни стану досліджуваних у контексті змін на більш адаптивний в ЕГ. Значні зміни стану досліджуваних КГ не зафіксовані.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. За результатами дослідження встановлено взаємозв'язок між низкою індивідуальних психологічних особливостей та виникненням явища ОЗ. Наша модель достовірно описує 70,6% мінливості даних щодо рівнів ОЗ. До встановлених психологічних особливостей, що пов'язані з ОЗ належать: механізми психологічного захисту «витіснення», «заміщення», «раціоналізація», складові ригідності «симптомокомплекс ригідності», «актуальна ригідність», «сенситивна ригідність», «преморбідна ригідність», ситуативна та особистісна тривожність, екстраверсія, нейротизм, та копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки». На основі встановлених взаємозв'язків психологічних особливостей та ОЗ нами розроблено шкалу скринінгової оцінки особистості, яка складається з 3 частин та є швидким точним інструментом з інтуїтивно зрозумілими результатами, які легко інтерпретувати. Виявлені зв'язки між психологічними особливостями та ОЗ також лягли в основу розробленої нами програми психо-соціального тренінгу, що спрямований на зниження рівня ОЗ. ШСО та тренінг з подолання ОЗ особистості є складовими

КСПОЗО.

За результатами оцінки ефективності впровадженої КСПОЗО встановлено, що на етапі констатуючого експерименту другого порядку виявлена ефективність апробації КСПОЗО, зокрема її компонентів: ШСО та тренінгу з подолання ОЗ в особистості. Так, у досліджуваних ЕГ встановлено зниження ОЗ (початковий розподіл: високий – 11%, середній – 64%, низький – 25%, контрольний розподіл: високий – 1%, середній – 39%, низький – 60%) після формувального експерименту порівняно з КГ (початковий розподіл: високий – 6%, середній – 45%, низький – 11, контрольний розподіл: високий – 5%, середній – 46%, низький – 11%). Таким чином, можна зазначити, що за результатами порівняльного аналізу даних щодо оцінки рівня ОЗ досліджуваних ЕГ та КГ, ШСО є високо чутливим інструментом вимірювання ОЗ особистості. Змістовність другої частини ШСО (питання 7-10) є такою, що дозволяє фахівцю, що впроваджує КСПОЗО адаптувати її, відповідно до потреб учасників. Змістовність третьої частини ШСО (методика «Дерево Блоба») дозволяє фахівцю та самим учасникам швидко помітити результати впровадження КСПОЗО завдяки зміні стану, яку наочно демонструє третя частина ШСО. Таким чином, теоретично обґрунтовано комплексну систему подолання ОЗ в особистості (КСПОЗО).

Перспектива подальшого дослідження полягає у визначенні чинників, що відповідають за 29,4% ОЗ, які наша модель не охоплює.

References :

- Adams, C. M. (2017). *Assessing 'readiness for change' in organisational culture: a descriptive study using a sequential explanatory mixed method design* (Doctoral dissertation).
- Amarantou, V., Kazakopoulou, S., Chatzoudes, D., & Chatzoglou, P. (2018). Resistance to change: an empirical investigation of its antecedents. *Journal of Organizational Change Management*.
- Barak, M. (2018). Are digital natives open to change? Examining flexible thinking and resistance to change. *Computers & Education*, 121, 115-123.
- Grama, B., & Todericiu, R. (2016). Change, resistance to change and organizational cynicism. *Studies in Business and Economics*, 11 (3), 47-54.
- Gviniashvili, T.Z. (2016). *Anallz pldhodlv do viznachennya sutnosti*

- oporu organlatsiynim zminam na pidpriemstvah.[Analysis of approaches to determining the essence of resistance to organizational change in enterprises] *Науковий вісник НЛТУ України*, 26(2).
- Karamushka. L. M. & Tolkov. O. S. (2015). *Psihologichni osoblivosti oporu zmlnam personalom vischoyi shkoli*. [Psychological features of resistance to changes in higher education personnel] *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2, 35-42.
- Milutina, K.L. (2004). *Teoriya ta praktika psihologichnogo treningu* [Theory and practice of psychological training]. *Kuiv: MAVI*.
- Oreg, S. (2003). Resistance to change: Developing an individual differences measure. *Journal of applied psychology*, 88(4), 680.
- Prib, K. A. (2014). *Priroda ta mehanizmi oporu zminam v organlatsiyi* [The nature and mechanisms of resistance to change in the organization] *Ринок праці та зайнятість населення*, (3), 34-39.
- Shah, N., Irani, Z., & Sharif, A. M. (2017). Big data in an HR context: Exploring organizational change readiness, employee attitudes and behaviors. *Journal of Business Research*, 70, 366-378.
- Shimoni, B. (2017). What is resistance to change? A habitus-oriented approach. *Academy of Management Perspectives*, 31(4), 257-270.
- Tolkov. O. S. (2010). *Psihologichni osoblivosti dlyalnosti personalu vischoyi shkoli v umovah oporu zmlnam*. [Psychological features of activity of higher education institutions personnel under resistance to change.] *Вісник післядипломної освіти*, (1 (2)), 415-422.
- Wilson, P. (2017). *The Blob Anger Book*. Routledge.

Zlata Gromova

Postgraduate student, Department of Psychology, Ukrainian State Employment Service Training Institute (USESTI), Kyiv (Ukraine)

THE COMPREHENSIVE SYSTEM FOR OVERCOMING RESISTANCE TO CHANGES: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS

ABSTRACT

The article substantiates theoretically and methodologically the foundations of the comprehensive system for overcoming resistance to changes by a person (CSOCR). The empirical study aimed at identification of the psychological characteristics associated with resistance to changes is presented. The performed study determined that certain psychological defence mechanisms (repression, displacement, rationalization), mental rigidity (the rigidity symptom complex, actual rigidity, sensitive rigidity, pre-

morbid rigidity), anxiety (state, trait), certain personality traits (neuroticism, extraversion) and “seeking support” coping strategy are support resistance to changes. The presented model explains 70,6 percent of the change resistance variation. The theoretical and methodological foundations are substantiated and the content of the following CSOCR components is presented: the scale screening resistance to changes (SSRC) and the training to overcome change resistance. The data on the CSOCR effectiveness are presented and analyzed. During CSOCR development, the principles of the systemic approach were observed, namely: hierarchy, structuralism, functionality, determination, robustness and emergence. The SSRC is a diagnostic and control element; it consists of 3 blocks with different content, forms and focuses: beliefs about changes, individual ways to cope with resistance to changes, and an emotional state. We used the SSRC before and after the proposed training to measure its effectiveness. The formative element of CSOCR is the training to overcome a person’s resistance to changes; it was developed on the basis of determined relations between examined psychological characteristics. The relations strength and direction were taken into account when developing training exercises to influence on the components significant for resistance to changes. The training consists of 8 modules; their contents are presented in the article: the introductory module, emotional reaction, the module at the end of the first day, short-term focus, routine seeking, cognitive rigidity, change resistance management, the completion module. The article presents data for CSOCR effectiveness evaluation. The summative assessment of these data revealed the effectiveness of the CSOCR and its components, in particular: the SSRC and the training to overcome a person’s resistance to changes. The data obtained at the experimental group showed decreased resistance to changes after the forming experiment in the experimental group (initial distribution: 11% of the respondent had high resistance to changes, 64% had medium one, and 25% had low one, control distribution: 1% of the respondent had high resistance to changes, 39% had medium one, 60% had low one) in comparison to the control group (initial distribution: 6% of the respondent had high resistance to changes, 45% had medium one, and 11% low one; control distribution: 5% of the respondent had high resistance to changes, 46% had medium one, and 11% had low one). The

prospects for further research: to find factors responsible for 29.4% of data variability not determined in this study.

Key words: change resistance, psychological factors of change resistance, comprehensive system for overcoming change resistance.

Громова Злата Владимировна

Аспирантка кафедры Психологии, Институт подготовки кадров государственной службы занятости Украины, г. Киев (Украина)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОМПЛЕКСНОЙ СИСТЕМЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ ИЗМЕНЕНИЯМ ЛИЧНОСТИ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена обоснованию теоретико-методологических основ комплексной системы преодоления сопротивления изменениям личности (КСПСИЛ). Приведены результаты эмпирического исследования, в ходе которого установлено психологические особенности, связанные с уровнем сопротивления изменениям (СИ) личности: механизмы психологической защиты (вытеснение, замещение, рационализация), ригидность (симптомокомплекс ригидности, актуальная ригидность, сенситивная ригидность, преморбидная ригидность), тревожность (ситуативная, личностная), компоненты темперамента (нейротизм, экстраверсия), копинг-стратегия "поиск социальной поддержки". Установлено, что данная модель объясняет 70,6% распределения уровней СИ. Обоснованы теоретико-методологические основы и представлено содержание составляющих КСПСИЛ: Шкалы скрининговой оценки сопротивления изменениям личности и тренинга по преодолению СИ личности. В разработке КСПСИЛ соблюдены принципы системного подхода, а именно: иерархичность, структурность, функциональность, целеустремленность, робастность и эмерджентность. Так, элементом диагностического и контрольного измерения является ШСО, состоящий из 3 блоков различных по содержанию, форме и фокусу: убеждения об изменениях, индивидуальные способы справиться с отдельными компонентами СИ, эмоциональное состояние. Использование Шкалы скрининговой оценки СИ личности до и после тренинговой работы позволяет отследить ее эффективность. Формирующим элементом КСПСИЛ является

тренинг по преодолению СИ личности, разработанный на основе установленных взаимосвязей с психологическими особенностями. Силу и направленность связей учтено при разработке тренинговых упражнений для осуществления точечного воздействия именно на те составляющие, значимость влияния которых была доказана в контексте СИ личности. Тренинг состоит из 8 блоков, содержание которых раскрыто в статье: вводный блок, эмоциональная реакция, блок завершения 1 дня, краткосрочный фокус, стремление к рутине, когнитивная ригидность, управление сопротивлением изменениям, блок завершения. Приведены данные, на основе которых проводилась оценка эффективности этапа апробации КСПСИЛ. По результатам внедрения КСПСИЛ установлено, что на этапе констатирующего эксперимента второго порядка обнаружена эффективность апробации КСПСИЛ, в частности ее компонентов: ШСО и тренинга по преодолению СИ личности. Так, у исследуемых экспериментальной группы установлено снижение СИ (начальное распределение: высокий - 11%, средний - 64%, низкий - 25%, контрольное распределение: высокий - 1%, средний - 39%, низкий - 60%) после формирующего эксперимента по сравнению с контрольной группой (начальное распределение: высокий - 6%, средний - 45%, низкий - 11%, контрольное распределение: высокий - 5%, средний - 46%, низкий - 11%). Обсуждаются перспективы дальнейших исследований, которые заключаются в поиске факторов, объясняющих 29,4% изменчивости данных, которые не были установлены в рамках данного исследования.

Ключевые слова: сопротивление изменениям, психологические факторы сопротивления изменениям, комплексная система преодоления сопротивления изменениям.

Дата отримання статті: 29.01.2019

Дата рекомендації до друку: 26.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

МЕТАКОГНІТИВНА САМОРЕГУЛЯЦІЯ ЯК КОМПОНЕНТ МЕТАПІЗНАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Доцевич Тамілія Іванівна¹

¹ Доктор психологічних наук, професор кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», м. Переяслав (Україна)

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-6424-7801>

UDC: 159.938.342-053]:159.923.53

АНОТАЦІЯ

У статті виділені найбільш суперечливі питання, що стосуються проблеми метакогнітивної саморегуляції дітей старшого дошкільного віку. Існують метакогнітивні процеси, що відповідають за управління ходом поточної інтелектуальної діяльності. Розглядається роль метакогнітивних здібностей, які контролюють і регулюють діяльність пізнавальних процесів щодо переробки сприйнятої інформації і займають по відношенню до останньої більш високий рівень. Метакогнітивні здібності, що є основою інтелектуальної рефлексії, передбачають можливість довільного управління суб'єктом своїми когнітивними ресурсами. Увага акцентується на ролі рефлексії в метапізнанні, проблемах саморегуляції пізнавальною діяльністю, які обговорюються в основному в контексті навчання дітей. Звертається увага на те, що застосування в психології поняття «пізнавальна діяльність дошкільника» припускає, що її здійснює суб'єкт, який самостійно ініціює і контролює процес пізнання та результат цієї діяльності. Відповідно, метакогнітивні процеси починають розвиватися в дошкільному віці. Метапізнання проявляється у всіх формах активності дитини, де дошкільник цілеспрямоване пізнає навколишнє середовище: експериментування, спостереження, читання книг, бесіди з дорослими та інше. Аналіз літератури показує, що необхідні для довільної саморегуляції зачатки рефлексії розвиваються вже в дошкільному віці, що рефлексивні здібності можна констатувати в дітей 6-ти років. Це дає підстави стверджувати, що передумови рефлексії, які виробляються в дошкільному віці, достатньо для саморегуляції процесу пізнання.

Ключові слова: метакогнітивна саморегуляція, дошкільний вік, інтелект, пізнавальна діяльність, самоконтроль, рефлексія, метакогнітивна усвідомленість, метакомпоненти.

Постановка проблеми. Проблема вивчення закономірностей формування саморегуляції, керування людиною власною поведінкою є в психології одним із найбільш фундаментальних завдань. У сучасній психологічній науці її розробка ведеться у багатьох теоретико-прикладних напрямках.

Значення саморегуляції для досягнення успіхів у діяльності очевидна. Її роль у розвитку дитини підкреслювали окремі автори, називаючи її по-різному (довільна поведінка, самоконтроль, керування своєю діяльністю тощо). Саморегуляція впливає на розвиток потенційних можливостей дитини, у тому числі й інте-

лекту. Цілеспрямованим стає вивчення особливостей формування саморегуляції в дошкільному віці, оскільки саме в цей період іде інтенсивний розвиток усіх здібностей і задатків дітей, що обумовлює подальше успішне й адекватне навчання в школі. У сучасній науці загальноновизнано, що даний період є сенситивним для розвитку дитини як суб'єкта діяльності. Разом з тим, у дитячій психології залишається велика кількість фундаментальних питань про межі можливостей дітей дошкільного віку у виконанні саморегуляції. Можливості, які виявляються у цей період, або недооцінюються (дорослий повністю бере на себе організацію активності дитини,

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Tamiliia Dotsevykh

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

не дає їй самій планувати й контролювати її), у результаті чого випускаються можливості віку, або навпаки, до дитини пред'являються надто високі вимоги, яким вона не може відповідати через свої психофізичні особливості й дефіцит досвіду. У дошкільному віці необхідно формувати основи культури пізнання, що допомагає оволодіти вміннями поставити пізнавальну мету, обрати засоби її досягнення. Для успішності інтелектуальної діяльності дітям необхідно оволодіти процесами планування, поточного контролю за діяльністю, передбачення результатів. Як показали дослідження (Юркевич, 1977; Лейтес, 1997) несформованість саморегуляції породжує неуспішність у плані незасвоєння знань у заданому темпі, недостатню продуктивність інтелектуальної діяльності тощо. Сприйняття завдання, збереження його до кінця роботи, самоконтроль у процесі діяльності, адекватна оцінка результату забезпечується розвитком саморегуляції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

За останні роки в психології ведуться інтенсивні дослідження метакогнітивного розвитку в дошкільному віці, поширення набуває проблема метапізнання. Але спеціальних досліджень, які б розкривали природу і сутність даного явища в психологічній науці ще досить мало. Даній проблемі присвячені роботи (Flavell, 1979, 2004; Sterberg, 1988) та інші. Вчені вважають, що метакогнітивні процеси є визначним компонентом пізнавальної діяльності людини.

R. Sternberg, визначаючи інтелект як «цілеспрямовану адаптивну поведінку», висуває на перший план дослідження метакогнітивних компонентів інтелектуальної активності. Автор указує, що ці компоненти відіграють важливу роль під час переробки інформації про довкілля, однак на сьогоднішній день вони менше всього досліджені (Sternberg, 1988). Дослідження, проведені в метакогнітивній психології, указують на дошкільний вік як сензитивний період для розвитку метакогніцій (Basilio, Whitebread, 2012; McLeod L, 2012) та інші виявили, що вже у віці 4-5 років діти показують вербальну й невербальну «метакогнітивну поведінку» під час вирішення завдань: можуть вербалізувати метакогнітивні знання, здійснювати пізнавальне регулювання. Дослідники дійшли висновку, що нарівні з розвитком власне когнітивних складових пізнавальної

діяльності педагогам необхідно звернути увагу на метакогнітивний розвиток дітей, на засвоєння метакогнітивних знань.

У ряді досліджень до метакогнітивних знань відносяться лише уявлення про власні інтелектуальні особливості, знання своїх можливостей, мотивів, інтересів, бажань, стратегій навчання (Bruce, Whitebread, 2012). Це «рівень і тип інтроспективних уявлень людини про свої індивідуальні ресурси» (Холодна, 1997: 211). Метакогнітивні знання поєднані з оцінкою суб'єктом своїх пізнавальних можливостей, з вмінням розрізняти метакогнітивну обізнаність і метакогнітивну оцінку (судження про свої мислиневі можливості й обмеження, їх затребування в конкретній ситуації) (Wilson, 1999).

Т.Є.Чернокова досліджувала особливості метакогнітивних стратегій у молодшому та середньому дошкільному віці й довела, що можливість застосування метакогнітивних стратегій дошкільнятами існує, відповідно, існує можливість формування й інших компонентів метапізнання в дошкільному віці (Чернокова, 2001).

Засвоєння метакогнітивних знань відбувається в дошкільному віці. Діти розуміють роль сприйняття, мислення й уваги в пізнанні, розрізняють деякі властивості цих процесів і умову їх здійснення, але знання ці далекі від формальних наукових теорій, являють собою базові, первинні знання (Flavell, 2004). Діти у віці 3-6 років можуть вербалізовувати метакогнітивні знання (Whitebread, Colman, Pasternak, 2009).

Психологічна наука на сьогодні має значні відомості про сутність, природу і роль свідомої активності суб'єкта в інтелектуальній діяльності (Л.С.Виготський, (О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн, Б.Г.Ананьєв). Але спеціальних досліджень, присвячених керуванню формуванням саморегуляції для реалізації вікового потенціалу дитини-дошкільника, а також пошуку оптимальних умов її становлення дуже мало.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі проблеми метакогнітивної саморегуляції, можливості й умов її формування у дітей старшого дошкільного віку.

Методи дослідження. У статті використано систему методів загальнонаукового пошуку: аналіз наукової літератури з проблеми роботи, синтез, порівнян-

ня, класифікацію, систематизацію, осмислення, інтерпретацію й індуктивне узагальнення релевантних до окресленого проблемного поля та мети роботи теоретичних даних.

Виклад основного матеріалу. У сучасній психології функції, які забезпечують саморегуляцію, називаються метакогнітивними. Визначаючи метапізнання як систему компонентів, що забезпечують ініціацію, організацію і контроль суб'єктом власної пізнавальної діяльності, до структури метапізнання включені дві складові: а) метакогнітивні знання; б) метакогнітивні процеси: гностичні, цілеспрямовані; моделювання значних умов здійснення пізнавальної діяльності; програмування пізнавальних дій; самоконтроль результатів пізнання (Чернокова, 2012).

Регулювати свою пізнавальну діяльність за допомогою знань її особливостей дошкільники не можуть, контролювати власну пам'ять, а також й сприйняття та інші пізнавальні процеси. Знання про пізнавальні явища досить мізерні. Отже, метакогнітивні можливості дошкільнят обмежені. Надається особливого значення рефлексії, на яку діти-дошкільнята нездатні, а також на контролюючі функції метакогнітивних процесів (Чернокова, 2001). У триархічній теорії автора метакомпоненти включають в себе: визначення завдання, вироблення стратегії рішення, оцінку й моніторинг самої діяльності вирішення завдання. Метакомпоненти є основою рефлексії і передбачають можливість керування своїми інтелектуальними (когнітивними) ресурсами. Учені, які розробляли проблему рефлексії (О.К.Тихомиров, В.Д. Шадриков, О.З. Зак та ін.) вважають, що інтелектуальна рефлексія передбачає осмислення своїх дій, осмислення методів пізнання, самопізнання; а також уточнення своїх знань, виявлення основи виконуваних дій і того, як виробляються ті чи інші знання.

Метакомпоненти можна розділити на метакогнітивну усвідомленість, яка включає знання про свої пізнавальні якості, оцінюючи слабкі й сильні сторони цих якостей, відслідкування ходу протікання розумової діяльності, свідоме використання прийомів налаштування й стимуляції роботи власного інтелекту й регулятивних процесів, які відповідають за координацію різних форм пізнавальної активності, зміну стратегій пере-

робки інформації, припинення або стримування інтелектуальних операцій, планування (Sternberg, 1988).

Метакомпоненти включають в себе:

- ⇒ Визнання існування проблеми.
- ⇒ Чітке розуміння того, яке саме завдання повинно бути вирішено. Почасти складність полягає (і в дорослих, і в дітей) не в тому, щоб вирішити завдання, а в тому, щоб зрозуміти, що воно собою являє.
- ⇒ Вибір способів вирішення, сприйняття й первинної обробки інформації, які підходять для даного завдання.
- ⇒ Вибір ментальної репрезентації, тобто певного уявлення інформації, яке має місце в завданні (вибір більш ефективного уявлення, що підходить для умов даного завдання).
- ⇒ Вибір стратегії для комбінування компонентів більш низького рівня (вибір стратегії перебору для визначення всіх можливих відношень між умовами завдання може призвести до марної витрати часу).

Розподіляючи власні розумові ресурси, R.Sternberg виявив, що більш успішні випробовувані, як правило, витрачають багато часу на планування глобальної стратегії. Час не є показником високого інтелектуального потенціалу людини. R.Sternberg упевнений, що важлива не швидкість сама по собі, а вміння розуміти, коли необхідно бути швидким, а коли працювати повільніше. У цьому він вбачає вияв інтелекту (Sternberg, 1988).

Отже, метакомпоненти пояснюють, як вирішити завдання, але в процесі власне вирішення завдання беруть участь виконавчі компоненти. Основною функцією метакогнітивних процесів є регуляція когнітивних процесів переробки інформації (Sternberg, 1979).

В структурній організації інтелекта («ментального досвіду»), зазначено, що поряд з традиційними способами переробки інформації (сприйняття, пам'ять та ін.) існують метакогнітивні процеси, що відповідають за керування ходом поточної інтелектуальної діяльності (Холодная, 1997:203). Метакогнітивні здібності контролюють і регулюють діяльність пізнавальних процесів щодо переробки сприйнятої інформації і займають у відношенні до останньої більш високий рівень.

Отже, крім удосконалення когнітивних механізмів переробки інформації інтелектуальний розвиток передбачає формування метакогнітивних механізмів інтелектуальної саморегуляції.

Метакогнітивні здібності, що є основою інтелектуальної рефлексії, передбачають можливість довільного керування суб'єктом своїми когнітивними ресурсами.

Крім того, до метакогнітивних здібностей відносяться і регулятивні процеси, що відповідають за координацію різноманітних форм пізнавальної активності, зміну стратегій і способів переробки інформації, припинення або зміну будь-яких інтелектуальних операцій. Метакогнітивний досвід – це ментальні структури, що дозволяють здійснювати недоцільну регуляцію процесу переробки інформації в довільну організацію власної інтелектуальної активності. Метакогнітивний досвід включає в себе довільний інтелектуальний контроль, мимовільний інтелектуальний контроль, метакогнітивну поінформованість, відкриту пізнавальну позицію (Холодная, 1997).

М.О. Холодна у своїх дослідженнях розробила проблему когнітивних стилів, що є своєрідними способами переробки інформації. Вони описуються через полярні перемінні: вузькість – широта сканування, «полезалежність» – «полenezалежність», «толерантність – не толерантність» тощо. У зарубіжній психології цю проблему вивчали Г. Уиткін, Дж.Келли, Дж. Каган.

Оскільки дошкільники не володіють рефлексивними здібностями, то можливість формування метакогнітивних процесів у дітей цього віку відсутні, тому в основі метапізнання знаходяться процеси рефлексії (Flavell, 2004). Інші вчені вважають, що метакогнітивні процеси мають безпосереднє відношення до когнітивних процесів переробки інформації, здійснюючи регуляцію пізнавальної діяльності (Sternberg, 1988; Холодная, 1997). Можливість формування у дошкільників метакогнітивних процесів була доведена в дослідженні (Т.Е. Чернокової, 2001).

Проблема метапізнання досліджується в межах рефлексії і контролю інтелектуальної діяльності. Однак рефлексія в дошкільному віці не може бути засобом регуляції діяльності. Дослідження рефлексії значно

збагачують галузь метапізнання, дозволяють вивчати можливості формування метакогнітивних процесів в дошкільному віці.

В організації контролю пізнавальної діяльності виділяється поняття плану (Міллер, Галантер, Прибрам 1986). Наявність плану забезпечує певний рівень організації пізнавальної діяльності. Дане поняття має на увазі процес контролю за здійсненням окремих дій. Автори виділяють два види плану:

- ◆ Систематичний план (докладний, детальний пошук і орієнтування у великій кількості об'єктів і предметів);
- ◆ Евристичний план (швидке знаходження потрібних предметів, скорочений пошук і опробування деякої частини об'єктів, їх признаков і властивостей) (Міллер, 1986).

Представники когнітивної психології висловлюють думку про те, що наявність різноманітних стратегій і способів забезпечують організацію процесів вирішення завдань (П. Ліндсей, Д. Норман, 1974). Обробка інформації в плані її інтерпретації, перетворення здійснюється керуючою ланкою, що виконує регуляцію процесу переробки інформації, прийняття рішення про дію на основі певних альтернатив.

Організація поведінки можлива за допомогою спеціальних засобів, які засвоюються дитиною в процесі взаємодії з навколишнім світом. Успішного формування метакогнітивних процесів у дошкільнят можна добитися шляхом вироблення засобів регуляції власної діяльності, які повинні відповідати потенціальним можливостям дітей і умовам їхнього формування. Під час організації власної інтелектуальної діяльності важливе значення мають створення і включення до поведінки спеціальних стимулів, а також використання цих стимулів для оволодіння власною поведінкою. Стимули (знаки) використовуються для управління своєю поведінкою, завдяки їх використанню вищі психічні процеси (функції) стають усвідомленими і довільними (Выготський, 1983).

Процес пізнання дитиною не усвідомлюється, однак, вирішуючи доступні завдання, вона може діяти цілеспрямовано.

Регуляція пізнавальної діяльності може відбуватися як на усвідомленому, так і на неусвідомленому

рівні. Дитина не може усвідомлено регулювати процес пізнання, однак під час створення певних умов здатна діяти цілеспрямовано, дотримуючись послідовності виконання всіх цих етапів вирішення завдання.

У дітей дошкільного віку виникають певні труднощі свідомого засвоєння процесів планування, вироблення адекватного способу вирішення завдання, перебудовання й корекції в ході рішення окремих етапів, операцій. Однак існують і неусвідомлені механізми організації і координації роботи пізнавальних процесів і вибору способу вирішення завдання.

У психології вивчення несвідомої інтелектуальної регуляції здійснюється в основному в межах проблеми мимовільної уваги, що розглядається як важлива передумова інтелектуального росту дитини (Гальперін, 1996). Автор вважає, що контроль людини за ходом інтелектуальної діяльності пов'язаний з діяльністю уваги. Причому увага – це дія контролю, що перетворюється в скорочення розумової дії.

Орієнтовна (регуляторна) частина розумових дій розуміється як уявлення дитини про мету, план і засоби здійснення дії. Ядро орієнтовної основи – це об'єктивне знання про суттєві властивості, ознаки об'єкта дії. Отже, орієнтовна частина дії виконує якраз функції метапізнання: цілепокладання, аналіз умови завдання, вибір безпосередньо когнітивних засобів. Формування орієнтовної частини (основи) дії як засобу регуляції власної діяльності в дошкільному віці досить ефективне (Гальперін, 1996).

Звертаючись до проблеми метапізнання, дослідники доходять висновку, що процеси організації пізнавальної діяльності варто об'єднувати в особливу групу метакогнітивних процесів (Холодная, 1997). Про можливість розвитку метакогнітивної сфери дошкільників свідчать дослідження (Чернокова, 2001). Автори вважають, що діалектичне мислення виконує метакогнітивну функцію, воно виступає механізмом перевтілення мисленнєвих стратегій. Метакогнітивні стратегії як компоненти метапізнання забезпечують перевтілення способів вирішення завдань (Чернокова, 2001). Перетворення способів рішення означає, що діти можуть діяти згідно з умовами завдання, тобто цілеспрямовано.

Функціонування метакогнітивної саморегуляції забезпечується внутрішніми психологічними механі-

змами, у якості яких можна виділити керування і контроль здійснювальної діяльності. Керування має на меті організацію процесу свідчення діяльності для досягнення результату, контроль забезпечує оцінку і корекцію виконуваної діяльності.

Метакогнітивна саморегуляція являє собою більш глибокий пласт інтелектуальної сфери особистості, пов'язаної з управлінням когнітивними процесами. В ментальному досвіді мають місце регулюючі діяльність пізнавальних процесів компоненти щодо переробки сприйнятої інформації. Отже, інтелектуальний розвиток передбачає формування метакогнітивної саморегуляції, що здійснює цю регуляцію (Холодная, 1997).

Під метакогнітивною саморегуляцією ми розуміємо процес управління дитиною інтелектуальною діяльністю і контролем за процесами переробки інформації й когнітивними ресурсами.

Метакогнітивні процеси відіграють важливу роль в інтелектуальній діяльності і справляють вплив на її успішність.

Аналіз літератури дозволяє виділити ряд найбільш спірних питань, що стосуються проблеми метакогнітивної саморегуляції дітей старшого дошкільного віку: неможливість дошкільнят самостійно організовувати і контролювати пізнавальну діяльність пояснюється тим, що фізіологічні передумови психічної саморегуляції в дошкільному віці несформовані.

Нейропсихологічні дослідження показують, що програмування, регуляція і контроль діяльності здійснюється передніми відділами мозку, дозрівання якого закінчується до 12-15 років. Разом з тим, указані в статті автори підкреслюють наступне. Одним із значних етапів становлення регуляторних функцій є старший дошкільний вік. Безумовно, дозрівання структур мозку є необхідною передумовою розвитку психічних функцій, але при цьому не можна ігнорувати роль соціальних впливів, що стимулюють на дозрівання відповідних структур мозку, на зону ближнього розвитку. Крім того, якби можливість саморегуляції визначалася лише дозріванням мозкових структур, то вона не проявлялася б і в інших видах діяльності.

Більшість авторів акцентують, що метапізнання вимагає високого інтелекту і рефлексії. Рефлексія в

дошкільному віці перебуває в зачатковому стані і це пояснює труднощі здійснювання дошкільнятами повноцінної саморегуляції.

Визнаючи роль рефлексії в метапізнанні, відзначимо, що ступінь усвідомлення може бути різним: процеси цілепокладання, організації і контролю діяльності можуть здійснюватися інтуїтивно, породжуючи смутні образи, що регулюють діяльність (завдання, план дій), стають керівною дією і базою для самоконтролю. Виділяють чотири рівні метапізнання: а) мовчазне використання; б) свідоме використання; в) стратегічне використання окремих свідомих стратегій; г) рефлексивне використання стратегій (McLeod L., 2012). У ряді досліджень указується, що необхідними для довірливої саморегуляції зачатки рефлексії розвиваються вже в дошкільному віці, що рефлексивні здібності можна констатувати в дітей 6-ти років (Цукерман, 2005). Вони проявляються у вигляді потенційної актуалізуючої можливості діяти в новій ситуації не методом проб і помилок, а розумно звертаючись до основ власної дії, виявляючи найбільш суттєві елементи орієнтування попередньої дії» (Цукерман, 2005:496). Вищезазначене дає основу покладатися, що передумов рефлексії, які складаються в дошкільному віці, достатньо для самореалізації процесу пізнання.

Проблеми саморегуляції пізнавальної діяльності (метапізнання) обговорюються в основному в контексті навчання дітей. У дошкільному віці формуються лише передумови навчальної діяльності. На відміну від гри та образотворчої діяльності, навчальна діяльність дітей старшого дошкільного віку розглядається як активність, яка ініціюється і організовується дорослими (Якобсон, Доронова, 1988:33). Дійсно, навчальна діяльність у повному значенні слова в дошкільному віці відсутня, але пізнавальна діяльність, безумовно, існує саме як діяльність у всій повноті мотиваційно-особистісних і операційно-когнітивних складових і відіграє в розвитку особистості важливу роль, забезпечуючи соціалізацію (Ельконін, 2007). Зміст і структура пізнавальної діяльності відрізняється від навчальної: освоюються не теоретичні, а емпіричні знання; навчальні завдання, безумовно, дитиною не ставляться. Пізнавальні завдання подані в дитячих запитаннях, ініціативах; пізнавальні дії мають практично-емпіричний характер. Але регуля-

торний компонент у пізнавальній діяльності обов'язковий. Називають цей компонент метапізнанням (не метанавчанням, а метапізнанням) (Чернокова, 2012).

Тому, якщо в психології застосовують поняття «пізнавальна діяльність дошкільника», то допускають, що її здійснює суб'єкт, який самостійно ініціює і контролює процес пізнання та результат цієї діяльності. Відповідно, метакогнітивні процеси починають розвиватися в дошкільному віці. Метапізнання проявляється у всіх формах активності дитини, де вона цілеспрямоване пізнає навколишнє середовище: експериментування, спостереження, читання книг, бесіди з дорослими.

Висновки. Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що проблема метакогнітивного розвитку є однією з найбільш актуальних у сучасній психології, але аналіз досліджень дозволяє констатувати суперечність позицій авторів. Однозначної думки про сутність метапізнання і можливостей його формування в дошкільному віці не існує. Одні автори стверджують, що в старшому дошкільному віці складаються передумови метапізнання, які забезпечують саморегуляцію пізнавальної діяльності і підкреслюють необхідність їх формування, інші вказують на обмеженість можливості дітей. Пояснюється це тим, що дана проблема мало досліджена в психології і вимагає як практичних, так і теоретичних розробок. Безсумнівним залишається той факт, що метакогнітивні процеси являють собою окрему групу процесів, що беруть участь у здійсненні інтелектуальної діяльності.

Необхідно зазначити, що регуляція розглядається як складний системний процес, взаємодія компонентів якого підпорядкована певній меті і завданням. Під час аналізу різних теорій інтелекту вияснилося, що особлива роль відводиться регуляції пізнавальної діяльності фактора, що впливає на інтелектуальний розвиток дитини. Саморегуляція є передумовою виникнення нової галузі вивчення в психології – метапізнання. Метапізнання, згідно з думкою деяких авторів (G. Flavell, R. Sternberg, М.О. Холодна) та інші, являє собою групу метакогнітивних процесів, які регулюють і керують пізнавальною діяльністю людини. Метакогнітивна саморегуляція-це процес управління інтелектуальною діяльністю, процесами переробки інформації і контролю над когнітивними ресурсами дітей. У дошкільному

віці формування саморегуляції є основою метапізнання і здійснюється завдяки розвитку довільності поведінки й діяльності. Основна функція саморегуляції полягає в керованості пізнавальною діяльністю і підпорядкуванні бажань певним вимогам.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в поглибленні вивчення метакогнітивної саморегуляції в старших дошкільнят. Провести комплексне емпіричне дослідження особливостей формування метакогнітивної саморегуляції, структури і динаміки метапізнання в дошкільному віці (метакогнітивна регуляція, а також умови формування метакогнітивних знань і процесів в умовах сучасної освіти). За результатами отриманих експериментальних даних розробити практичні рекомендації для батьків, психологів, вихователів закладів дошкільної освіти щодо формування метакогнітивної саморегуляції в дітей дошкільного віку.

References (Transliteration):

- Vygotskii, L. S. (1983). *Pamiat i ee razvitie v detskom vozraste* [Memory and its development at early age]. Vol. 2, 381–395. Moskva: Pedagogika [in Russian].
- Galperin, P. Ia. (1996). Metod «srezov» i metod poetapnogo formirovaniia v issledovanii detskogo myshleniia [The method of “slices” and the method of phased formation in the study of children’s thinking]. *Khrestomatiiia po detskoii psikhologii: uchebnoe posobie – Reading book on children’s psychology: manual*. G. V. Burmenskaia (Ed.), (124–133). Moskva: In-t prakticheskoi psikhologii [in Russian].
- Leites, N. S. (1997). *Vozrastnaia odarennost i individualnye razlichii* [Age talent and individual differences]. Moskva: Voronezh, institut prakticheskoi psikhologii – NPO, MODEK [in Russian].
- Lindsei, P., & Norman, D. (1974). *Pererabotka informatsii u cheloveka* [Human information processing]. A. R. Lurii (Ed.). Moskva: Mir [in Russian].
- Miller, D., Galanter, Iu., & Pribram, K. N. (1986). Plany i struktura povedeniia [Plans and structure of behavior]. *Istoriia zarubezhnoi psikhologii 30-60-e gody XX veka* [History of Foreign Psychology of the 30s–60s of the 20th century]. P. Ia. Galperin, A. N. Zhdan (Eds.), (pp. 97–116). Moskva: MGU [in Russian].
- Morosanova, V. I. (2005). Individualnyi stil samoregulatsii v proizvolnoi aktivnosti cheloveka [Individual style of self-regulation in arbitrary human activity]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological Journal*, 4, 45–49 [in Russian].
- Kholodnaia, M. A. (1997). *Psikhologiiia intelekta: paradoksy issledovaniia* [Psychology of intelligence: research paradoxes]. Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta; Moskva: Bars [in Russian].
- Tsukerman, G. A. (2005). Razvitie refleksii posredstvom obucheniia [Development of reflection through training]. *Psikhologiiia razvitiia: Uchebnoe razvitie – Psychology of development: Training development*. T. D. Martinkovskaia (Ed.), (pp. 489–519). Moskva: Akademiia [in Russian].
- Chernokova, T. E. (2001). Formirovanie metakognitivnykh strategii u detei doshkolnogo vozrasta [Forming metacognitive strategies in preschool children]. *Candidate’s thesis*. Moskva [in Russian].
- Chernokova, T. E. (2012). Osobennosti protsessov samoregulatsii poznatelnoi deiatelnosti u detei starshego doshkolnogo vozrasta [Peculiarities of processes of self-regulation of cognitive activity in senior preschoolers]. *Sovremennoe doshkolnoe obrazovanie: teoriia i praktika – Modern Preschool Education: Theory and Practice*, 4, 62–67 [in Russian].
- Elkonin, D. B. (2007). *Detskaia psikhologiiia: ucheb. Posobie* [Child psychology: teaching manual]. Moskva: Akademiia [in Russian].
- Iurkevich, V. S. (1977). Samoregulatsiia kak faktor obshchei odarennosti [Self-regulation as a factor of general endowments]. *Problemy differentsialnoi psikhofiziologii – Problems of Differential Psychophysiology*. Moskva: Pedagogika [in Russian].
- Iakobson, S. G., & Dronova, T. N. (1988). Psikhologicheskie printsiipy formirovaniia nachalnykh form uchebnoi deiatelnosti u doshkolnikov [Psychological principles of forming primary forms of educational activity in preschool children]. *Voprosy psikhologii – Psychology Issues*, 3, 31–37 [in Russian].
- Basilio, M., & Whitebread, D. (2012). The emergence and early development of self-regulation in young children. *Journal of Curriculum and Teacher Education*, 15(6), 5–34 [in English].
- Bryce, D., & Whitebread, D. (2012). The development of metacognitive skills: evidence from observational analysis of young children’s behavior during problem-solving. *Metacognition and Learning*, 7(3). [Online]. Available at: <http://www.citeulike.org/article/11343829> [in English].
- Flavell, J. H., & Wellman, H. M. (1977). Metamemory. *Perspective on the development of memory and cognition*, 3–34. Hillsdale, N.J.: Erlbaum [in English].
- Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 34, 906–911 [in English].
- Flavell, J. H. (2004). Theory-of-Mind Development. Retrospect and Prospect. *Merrill-Palmer Quarterly*, 50(3), 274–290 [in English].
- McLeod, L. (1997). Young children and metacognition: Do we know what they know they? And if so, what do we do about it? *Australian Journal of Early Childhood*, 22(2), 6–11 [in English].
- Schraw, G., & Moshman, D. (1995). *Metacognitive theories. Education*

Psychology Review, 7 (2), 351–371 [in English].

Sternberg, R. J. (1977). *Intelligence, information processing and analogical reasoning: The componential analysis of human abilities*, 83–87. Hillsdale, N. J.: Erlbaum [in English].

Sternberg, R. J. (1988). *The triarchic mind: A new theory of human intelligence*, 48–53. N.Y.: Viking Penguin Inc. [in English].

Whitebread, D., Colman, P., & Pasternak, D. P. (2009). The development of two observational tools for assessing metacognition and self-regulated learning in young children. *Metacognition and Learning*, 4 (1), 63–85 [in English].

Wilson, J. (1999). *Defining Metacognition: A step towards recognizing metacognition as a worthwhile part of the curriculum*. [Online]. Available at: <http://www.aare.edu.au> [in English].

Tamiliia Dotsevykh

DSc. in Psychological Sciences, Professor of the Department of Psychology, Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University in Pereiaslav-Khmelnytskyi, Pereiaslav (Ukraine)

META-COGNITIVE SELF-REGULATION AS A COMPONENT OF META-COGNITION OF SENIOR PRESCHOOL-AGE CHILDREN

ABSTRACT

The article highlights the most controversial issues regarding the problem of the meta-cognitive self-regulation of senior preschool-age children. There are meta-cognitive processes responsible for managing the progress of a current intellectual activity. The role of meta-cognitive abilities, which control and regulate cognitive processes for perceived information processing and occupy a higher level in relation to them, is considered. Meta-cognitive abilities, being the basis of intellectual reflection, help an individual to arbitrary control his/her cognitive resources. In addition, meta-cognitive abilities contain regulatory processes, which are responsible for coordinating cognitive activities of various forms, changing strategies and methods of information processing, and terminating or changing any intellectual operation. Attention is focused on the role of reflection in meta-cognition, the problems of self-regulated cognitive activities, which are discussed mainly in the context of children's education. However, reflection at the preschool age cannot be a means regulating an activity. Therefore, investigations of reflection significantly enrich the field of meta-cognition and allow studying the possibilities to form children's meta-cognitive processes at the preschool age. At-

tention is also drawn to the fact that the concept of "a preschooler's cognitive activities", used in psychology, means that activities are carried out by an agent who independently initiates and controls cognition, and a result of these activities. Consequently, the meta-cognitive processes begin to develop at the preschool age. Meta-cognition is manifested in a child's all activities, when a preschooler purposefully learns the surrounding reality: experimenting, observing, reading books, talking with adults, etc. The literature analysis shows that the buds of reflection necessary for voluntary self-regulation are already developed at the preschool age, and reflexive abilities can be ascertained at 6-year-old children. This suggests that the prerequisites of reflection, which are formed at the preschool age, should be sufficient for self-regulation of cognitive processes.

Keywords: meta-cognitive self-regulation, preschool age, intellect, cognitive activity, self-control, reflection, meta-cognitive awareness, meta-components.

Тамилія Іванівна Доцевич

Доктор психологічних наук, професор кафедри психології ГВУЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди", г. Переяслав (Україна)

МЕТАКОГНИТИВНА САМОРЕГУЛЯЦІЯ ЯК КОМПОНЕНТ МЕТАПОЗНАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТУ

АННОТАЦІЯ

В статті виділені найбільш спірні питання, касаючі проблеми метакогнітивної саморегуляції дітей старшого дошкільного віку. Існують метакогнітивні процеси, відповідаючі за управління ходом текущої інтелектуальної діяльності. Розглядається роль метакогнітивних здібностей, які контролюють і регулюють діяльність пізнавальних процесів по переробці сприймаємої інформації і займають по відношенню до останній більш високий рівень. Метакогнітивні здібності, будучи основою інтелектуальної рефлексії, передбачають можливість произвольного управління суб'єктом своїми когнітивними ресурсами. Крім того, до метакогнітивних здібностей належать і регулятивні процеси, які відповідають за координацію різноманітних форм пізнавальної активності, зміну стратегій і способів переробки інформації,

прекращение или изменение любых интеллектуальных операций. Акцентируется внимание на роли рефлексии в метапознании, проблемах саморегуляции познавательной деятельности, которые обсуждаются в основном в контексте обучения детей. Однако рефлексия в дошкольном возрасте не может быть средством регуляции деятельности. Поэтому исследования рефлексии значительно обогащают область метапознания, позволяют изучать возможности формирования у дошкольников метакогнитивных процессов в дошкольном возрасте. Обращается внимание на то, что применение в психологии понятия «познавательная деятельность дошкольника», допускает, что ее осуществляет субъект, самостоятельно иницилирующий и контролирующий процесс познания, и результат этой деятельности. Следовательно, метакогнитивные процессы начинают развиваться в дошкольном возрасте. Метапознание проявляется во всех формах активности ребенка, где дошкольник целенаправленно познает окружающую действительность: экспериментирование, наблюдение, чтение книг, беседы с взрослым и др. Анализ литературы показывает, что необходимые для произвольной саморегуляции зачатки рефлексии развиваются уже в дошкольном возрасте, что рефлексивные способности можно констатировать у детей 6-ти лет. Это дает основание полагать, что предпосылок рефлексии, которые складываются в дошкольном возрасте достаточно для саморегуляции процесса познания.

Ключевые слова: метакогнитивная саморегуляция, дошкольный возраст, интеллект, познавательная деятельность, самоконтроль, рефлексия, метакогнитивная осведомленность, метакомпоненты.

Дата отримання статті: 11.01.2020

Дата рекомендації до друку: 16.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

UNCERTAINTY TOLERANCE IN THE PROCESS OF COMMANDER'S DECISION-MAKING

Oleg Hmilar¹, Sergiy Cherevychnyi²

¹*Doctor of Psychology, Associate Professor, Head of the Department of Social Sciences of Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine (Ukraine)*

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-2693-1906>

²*Adjunct of the Department of Social Sciences of Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine (Ukraine)*

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-9691-5261>

UDC: 159.9.: [316.6475+355.133.1]

ABSTRACT

The uncertainty tolerance is an example of a phenomenon, the value of which is increasing in all spheres of modern life. In the article, uncertainty tolerance is interpreted through the prism of the concept of authoritarian individuality, dispositional models and algorithms for managerial decision-making. Semantically, uncertainty tolerance and intolerance are decoded by the authors as a personality trait, socio-psychological setting, cognitive-perceptual formation, and as a potential source of threat.

It was found that uncertainty tolerance is a multiplicity of complex reactions that have a situation-specific variable. With this approach, the future of the individual is perceived as a source of discomfort, potential danger, and causes feelings of fear, anxiety, and uncertainty. On the contrary, a person with a high level of uncertainty tolerance understands the future as an opportunity to get new experience.

85 officers-trainees of Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine participated in our study. It was defined that the subjects of uncertainty, which is mainly caused by the complexity of the situation, are experiencing negative emotions and stress. We identified two types of coping strategies among the ways of overcoming uncertainty: problem-oriented and emotionally-oriented.

Uncertainty factors that have a significant influence on the commander's decision-making process and basic behavioural strategies to reduce the impact of uncertainty on the decision-making were investigated.

It was found out that it is important for the decision-maker to develop the ability to regulate the course of his mental states. The article concludes that uncertainty enables a commander to obtain, find and implement a solution, which does not come from his life experience, but, in turn, unlocks his potential. On the contrary, a constant desire for certainty often leads, at the same time, to static, stagnant, "vicious circle" past mistakes.

Keywords: tolerance; intolerance; uncertainty; decision-making; commander; coping strategy; difficult situation; stress.

Formulation of the problem in general. The existing approaches to the education and upbringing of the individual (in the family, at school, at the institute) not always teach how to act in the uncertainty conditions. When entering the adulthood period, a young individual is often

trained to act only in accordance with the given algorithm, to follow standards, rules, instructions. This implies, that a recent school graduate, who is accustomed to the specific daily homework, having entered a higher military educational institution, has to deal with the absence of a single

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Oleg Hmilar, Sergiy Cherevychnyi

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

correct algorithm of actions, whereas the proposed methods of learning seem unusual, undefined, unspecified. In future, after graduation from a higher military education institution, the young officer should solve not only the task, but also the problem. Unlike the task, the problem will always lack the raw data that you will need to collect and evaluate yourself, while dealing with contradictions and differences. With this approach, uncertainty becomes a stress factor for many officers. If the situation of uncertainty in the civilian life, does not constitute any significant threats to the life of the individual and the surrounding environment, apart from the negative mental reactions, then the situation of uncertainty in the combat conditions dramatically differs in the level of experience and responsibility, possible consequences.

To sum up, it is worth noting that the problem of uncertainty tolerance of the commanders is extremely urgent nowadays, given the six-year time of hostilities in eastern Ukraine, accompanied by the use of hybrid methods of warfare, which each time create new situations of uncertainty.

Therefore, **the purpose of the article** is to recognise the problem of the commander's decision-making process, to determine the level of tolerance for uncertainty, to identify the components of uncertainty that have a significant impact on the commander's decision-making process, and to define main behavioural strategies to reduce the impact of uncertainty on the decision-making.

The analysis of the recent research and publications. The notion of tolerance of uncertainty has been analysed by means of different approaches. The first is represented by the concept of authoritarian individuality. In 1948-1949, E. Frankel-Brunswick introduced the concept of "tolerance for ambiguity", that refers to a two-digit, dynamically changing and contradictory situation. The content of the concept of tolerance for uncertainty is seen as the opposite of the concept of uncertainty intolerance, which characterises the individuality of the authoritarian type. Intolerance was defined by the scientist as a tendency to make decisions on the principle of "black and white", i.e. quickly proceeding to clarity, without taking into account any complex realities, and rejecting the needs of other people. The psychological nature of uncertainty tolerance reveals the phenomenon of attitudes associated

with interpersonal tolerance, impartiality, objectivity of judgments and judgments, cognitive and behavioural flexibility (Frenkel-Brunswick, 1948).

The second approach to the study of the tolerance for uncertainty is presented by the dispositional models, the source of which is the S. Badner's concept of perception. This approach preserves the continuity of the psychology of individuality, but represents an understanding of uncertainty tolerance as a stable personal characteristic, which allows to describe and predict the behaviour of a person in a situation of uncertainty. Tolerance for uncertainty is viewed as a personal continuum, a pole of the scale, opposite to the uncertainty intolerance, reflecting cognitive, emotional and behavioural responses. This approach has also defined the concept of "uncertainty", which meant unspecified stimuli and situations, combined with the parameters of novelty, complexity, non-solvability (Badner, 1962).

The third approach appeals to decision-making models and shifts the focus of the attention from the sphere of individuality to the sphere of interaction between personality and situation. Uncertainty tolerance is seen as a choice among several alternatives combined with uncertainty and risk. The concepts of "objective uncertainty" and "subjective uncertainty" have resulted in the consideration of the phenomenon in the context of subject-activity methodology, which focuses not just on the parameters of external stimulation, but also on its mental representation. The self-presentation is a source of transformation of the situation, which collectively determines the direction of the mental activity.

Psychologists are studying the phenomenon of tolerance for uncertainty and uncertainty intolerance on the basis of different conceptual approaches. For example, tolerance for uncertainty is seen as a personality trait. F. Hartmann, B. Hazen, N. Rotter view it as a basic, time-resistant personality trait that influences interaction between people and behaviour in different situations. This notion is sometimes identified as a feature that enables a person to withstand the uncertainty of individual principles in the process of their gradual change.

J. Litman and O. Lukovitska consider tolerance for uncertainty as a socio-psychological setting with a three-component structure. S. Bochner and R. Norton define

tolerance for uncertainty as a cognitive-perceptual entity that plays a significant role in evaluating probable outcomes in uncertain situations. They also claim, that uncertainty intolerance means the perception of uncertainty as a topical or potential source of a threat.

Psychologists R. Brislin, R. Hallman, P. Lushin have developed an approach to treating uncertainty tolerance as the ability of the individual to accept conflict and tension in situations of uncertainty, to resist the incoherence and contradictions of information, the ability to feel positive emotions in new, unstructured situations and enjoy being in such situations. J. Hofstede interprets tolerance for uncertainty as a cultural component that determines emotional response (attitude) to risk and ambiguity.

Moreover, D. McLane, J. Herman and J. Ray define tolerance for uncertainty as the multiplicity of reactions (from invasion to attractiveness), complex, dynamically uncertain, or having contradictory interpretations of stimuli, and uncertainty intolerance as a situation-specific variable.

S. Anderson, K. Stoycheva, A. Schwartz, T. Kornilova treat tolerance for uncertainty as a characteristic of individual self-regulation of decisions and actions in conditions of uncertainty and readiness to risk in choosing how to resolve uncertain situations. They identify uncertainty intolerance as a sign of depression, when a person is concerning the negative aspects of life.

The presentation of the main material. Decision-making is rightly considered to be central in the multifaceted commander's activity. The "decision-making" function is prescribed by the commander's social status, which allows him to use both own and environmental objective capabilities, subjective qualities to influence the course of events. The commander is responsible for the consequences of the chosen opportunities. In this regard, within the framework of social psychology of management, the set of traits and personality characteristics of the commander, which will ensure the success of his leadership, are being searched for. Behaviour in the decision-making process, especially in the uncertainty conditions, is the result of reflecting the public demands for the commander's individual activity.

The commander's managerial activity plays a particularly important role in tense social and psychological

situations as they lead to the acceleration of the decision-making process in the conditions of information and time deficiency. When the threats are absent and the decision does not lead to the loss of human and material capital, the decision-making may be customary (routine), and the commander himself will limit its implementation by means of the control function. At the same time, in the situations of uncertainty and risk, that imply a rapid change in decision-making schemes and the search for alternatives, the commander's activity is accompanied by a high search activity for options and paths of kaleidoscopic emergence of dangerous tasks.

Even if none of the proposed alternatives of the event development does not fully satisfy the commander, he must make a decision, i.e. a "volitional act", choosing one of the options, relying on his professionalism, intelligence, intuition. The choice is made even when it is impossible to reduce the prevalence of one of the two existing alternatives to a single criterion. If the prevalence of one of the proposed options is definite, then we can talk about the typical task of finding the right solution, where the intellectual abilities and critical thinking of the commander will not obviously play a key role (Hmilar, 2018).

The psychological decision theory takes into account personality traits, which play an important role in the decision-making process. The most important functions of psychological decision theory are the prediction of human behaviour and the explanation of the processes, which determine such behaviour. There are three possible attitudes to applying this theory to the problems of uncertainty: 1) tolerance and intolerance; 2) inclination and disinclination; 3) indifference. Depending on the subject's attitude to uncertainty, the same situation may be perceived as defined, partially uncertain. In this context, factors that relate to the subject and the decision-making process must be taken into account during the research and assessment of the uncertainty.

In modern literature, the concept of tolerance for uncertainty describes the processes of personal self-regulation in the absence of stable choices and the impossibility of applying established ready-made solutions. On the one hand, this concept can be treated as the acceptance of conditions of uncertainty and the willingness

to function productively under such conditions. On the other hand, it is the avoidance of uncertainty, the fear of it, feeling of stress in new, unusual situations (Kornylova T. V. & other, 2010). The difference should be viewed in detail.

Individuals with a high level of tolerance for uncertainty, search for solutions, ways to solve a particular problem and make decisions taking into account the variability and inconsistency of the context. The perception of the future is seen as an opportunity to gain new experience that gives rise to a sense of hope, enthusiasm, an opportunity to make a choice. Individuals with predominant intolerance for uncertainty (ITU) in conditions of uncertainty exhibit confusion, "stupor", inability to act in the absence of clear benchmarks.

The future is perceived as a source of discomfort and potential dangers that cause feelings of fear, anxiety and uncertainty. The perception of life is generally defined as black and white, one-dimensional. They are not ready to accept reality in all its ambiguity and complexity; they tend to deny that it does not fit into a rigidly set model. They need a template, a ready-made algorithm for solving a particular problem. Each decision is usually perceived as a turning point, after which it will be difficult to return and make the "second move". The value of the decision is often overestimated, which as a result complicates the decision-making process. In communication with others they constantly strive to achieve maximum clarity, accuracy and unambiguity. There arises a need to know as much as possible information about others, sometimes rejecting their right to personal space. This leads to difficulties in respecting the boundaries in relationships. An uncertainty tolerance is one of the key components in the system of personal choice and decision making in an uncertain environment. For instance, uncertainty tolerance is seen as the ability of the individual to act productively in the face of uncertainty and to solve tasks characterised by a significant degree of uncertainty (Kornylova T. V. & other, 2010).

The Method

In order to define the uncertainty tolerance level of the officers of the Armed Forces of Ukraine during the decision-making process, we conducted a test using S. Badner's technique "Uncertainty Tolerance" (adapted by G. Soldatova). With the help of this technique, we determined

the levels of uncertainty intolerance of commanders, and also tried to find out, which factors have the worst influence on the commander's decision-making in the situation of uncertainty. This technique has made it possible to identify three main factors that can adversely affect the commander's decision-making process, namely: the novelty factor, the factor of the complexity of the received information or situation, the factor of uncertainty. The study involved 85 officers of the Armed Forces of Ukraine (from majors to lieutenant colonels) who study at the staff command institute of Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine.

The Results of the Test

The analysis of the conducted research has made it possible to obtain the following results. According to the obtained data in the course the psychological study, 5% of the subjects had a high level of intolerance for uncertainty. For a given category of the commanders, the decision-making process in the uncertainty conditions can cause a number of negative psychological reactions. The novelty, the complexity, the uncertainty of the situation and the lack of clear algorithms of actions cause confusion. Such commanders often wait for the instructions from senior commanders, delay decision-making, try to achieve maximum clarity, under any circumstances, to avoid uncertainty, which is perceived as a source of potential danger, fear, anxiety, and lack of confidence. These data prove the intolerance and complexity of the uncertainty experience, manifestation of negative attitude and feeling of unpleasant emotions, sometimes stress and anxiety in the subjectively difficult, ambiguous, uncertain situations.

The vast majority of respondents (80%) have an average level of uncertainty intolerance. This indicates a sufficient level of both psychological training and professional skills, which help commanders act in complex and extreme situations, as well as to take responsibility for the decisions. Although the timeliness and correctness of the decision will depend on the degree of complexity and uncertainty of the situation.

Low levels of uncertainty intolerance were found in 15% of the respondents. This is an example that, in fact, only 15% of commanders have a high level of uncertainty tolerance. These officers are constantly searching optimal solutions, answers, ways to solve a particular problem,

despite the uncertainty conditions, and make decisions based on the variability and contradiction of the context. They do not accept stereotyped solutions, always have a creative approach to problem-solving, despite the complexity level. The uncertainty situation leads them to find non-standard, non-directive and optimal approaches to

of the individual, which the surveyed officers control properly.

On the contrary, the complexity factor was inversely proportional, which adversely affects the officer's tolerance. Thus, for 28% this factor is crucial and for the remaining 72% it also plays a significant role (they have an

Table 1

The levels of uncertainty intolerance of commanders

Intolerance levels	The number of participants, %
Low	15
Medium	80
High	5

solve it.

The summary of the results of empirical study has made it possible to identify the factors that influence the formation of the uncertainty intolerance of the surveyed officers when making decisions in the uncertainty conditions, concerning the results on different scales (novelty of the problem, complexity of the problem, non-solvability of the problem).

According to the obtained results, it was found out that the novelty factor negatively affects 1% of the respondents (high level of intolerance), has a low effect on 14% of the respondents (low level of intolerance), and 80% of the respondents has an average result. This, in turn, may indicate that the novelty of the problem does not create significant difficulties for the commander's decision-making process. In fact, it mainly influences the emotions

average level of intolerance). No one of the surveyed mentioned that this factor did not affect him. This situation indicates the difficulties associated with cognitive processes in solving complex problems in the uncertainty situation and making quick, correct decisions by commanders.

A similar situation was noted concerning the factor of non-solvability of the problem. Only 6% of the surveyed commanders are not significantly influenced by this factor. For the remaining 94% of the respondents, this factor plays a significant role (80% of respondents have a medium level of intolerance and 14% have a high level of intolerance). These indicators prove the complexity of the uncertainty situation that is associated with cognitive processes, which are transmitted into the behavioural plane and become the factor of non-solvability. It becomes too difficult for commanders to make decisions in such situations and will

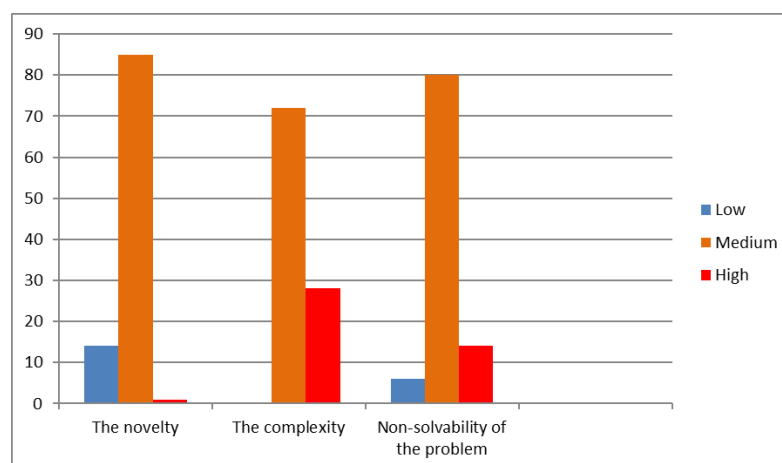

Fig. 1. The main factors influencing the intolerance for uncertainty

depend on their personal qualities.

The Analysis

The vast majority of commanding officers have an average level of tolerance for uncertainty that enables them to make decisions in different situations. However, there are considerable difficulties if this uncertainty situation is complex (the factor of the perception of uncertainty as a problem is predominant) and hard to solve. And the more complicated the task is, the greater the level of intolerance for uncertainty can be indicated.

This leads to the understanding that the development of the ability to tolerate uncertainty can be viewed as one of the successful coping strategies. The readiness of the commander to act lacking information, without the clear guidelines and ready-made templates makes him more adaptable. Such a commander analyses the real situation more deeply. He is focused on solving the problem, not avoiding it due to the insufficient data. He can also rebuild, change a strategy, make non-standard decisions in case of necessity.

Uncertainty is often seen as a factor that complicates different life situations. That is why, the methods to overcome it are often referred to as so-called coping strategies. There are different classifications of coping strategies in the psychological literature. For example, S.Folkman and R. S. Lazarus proposed a classification, which indicates two main types – problem-focused and emotionally-oriented coping (Herman, 2010). The problem-focused coping, according to the authors, is related to the attempts of a person to improve the relations "man-environment". This can be a change in the assessment of the situation, finding information on how to deal with the problem, planning your actions to overcome any difficulties. Emotionally-oriented coping includes thoughts and actions that help reduce the impact of a stressful situation on the psyche. These thoughts or actions give a sense of relief, but are not aimed at eliminating the threatening situation. They are simply making the person feel better. It can be avoidance of problematic situations, imaginary or behavioural distancing, humour, use of tranquillizers and so on.

There are two strategies that can be applied in situations of uncertainty:

1. The self-creation of certainty if it is possible.

For example, an individual has a difficult task. He has an idea of what results he might get after coping with the problem, but he does not have a ready algorithm for solving it. However, he can develop a plan to follow, that, in case of necessity, can be adjusted by preserving the basic algorithm to help the person reach the goal.

2. The unconditional acceptance of uncertainty as a fact that cannot be influenced. For example, a person faces a disease that cannot be completely cured. The development of the disease is difficult to predict, and the individual is in a state of uncertainty about his future. If a person cannot objectively influence this situation, it is important to be able to accept it and concentrate on solving problems other than experiencing stress caused by the state of uncertainty. To a greater extent, this strategy refers to emotionally-oriented coping.

Our world is often viewed as very uncertain nowadays. It is difficult to predict what will happen in a month, in a few years. If we mentally built a scenario of our lives, we have no guarantee that we will be able to put it into practice. In these circumstances, one way to maintain internal balance is to create and maintain certainty on your own. To accomplish this, an individual can rely on rules, norms, algorithms that he has developed, or those that are offered by the society. The person maintains certainty and continues to move in the presupposed direction in spite of any circumstances. In this case, the methods of achieving goals can be repeatedly adjusted. A person is "an island of stability" in the stormy ocean of the outside world. It is important to be able to separate the uncertainty of the outside world from the own internal state. However, not every individual is capable of creating this inner certainty and stability. The lack of this ability leads to the intolerance for the external uncertainty.

In his work, "Men's Search for Meaning", Victor Frankl describes the psychotherapeutic method, concerning his personal experience of survival in a concentration camp. This method is related to the existential therapy and is based on the fact that the main crisis in human life is associated with the loss of meaning in this life. Conversely, the restoration of mental strength is possible only if one finds meaning in all manifestations of life, even the most tragic and cruel ones. This statement partially reflects our perception of uncertainty. The people in the concentration

camp did not even know if they would survive, and whether it made sense to endure the suffering. Victor Frankl's memoirs tell us that he found a way out of the cruelty around him by creating certainty within himself. He had no idea, whether he would ever live outside the concentration camp. However, he imagined that future, drawing it in his imagination, thus giving his life certainty and meaning (Frankl, 1990).

If the situation of the certainty self-creation is quite obvious, then the facts of accepting uncertainty and adapting to it are a more complicated strategy. The complexity lies in its irrationality and prevalent emotional component. If a person is regarded as uncontrollable, unpredictable and cannot be influenced, it becomes impossible to apply coping strategies related to actions planning.

The facts of accepting uncertainty and adapting to it are examples of emotionally-oriented coping. The main goal is to distance yourself from the stress caused by the state of uncertainty. One way to achieve it is to focus on the positive consequences of the situation. Uncertainty can be seen as a vacuum that is known to attract everything that can fill it. When facing uncertainty, we get the opportunity to find something that has never really had a meaning in our lives. It can be a new experience that contributes to the full development of the individual and his potential. At the same time, our striving for certainty, often leads to stagnation, to the recurrence of past mistakes.

Conclusions of the Research

Although tolerance for uncertainty is a strategy for success, development and prosperity, both types of uncertainty perception – tolerant and intolerant – have an equal right to exist and are variants of the psychological norm. Moreover, the presence of both types in interpersonal relationships and in the society as a whole is a way to ensure equality and a balance of power. While some people strive for innovation and change, others preserve traditions and care for sustainability. The main point is that they should find the way to negotiate with each other. Both sides should develop the skills they lack. An innovator and a lover of change need to learn how to "play by the rules" and follow these rules on the way to success. On the contrary, a conservative stability fighter should sometimes voluntarily immerse himself in the conditions of

uncertainty and learn how to act as effectively in such cases, as in the conditions of transparency and certainty.

References :

- Kornylova T. V., Chyhrynova Y. A., Korniylov S. A., Novykova M. A. (2010). *Principy neopredelennosti: Edynstvo intelektualno-lichnostnoho potentsyala*. Moscow: Smysl.
- Lukovytskaya E. G. (1996). Neopredelennost i otnosheniye k ney: psichologicheskoye opredeleniye. *Teoretycheskiye prykladniye voprosy psichologyy*, 2 (2), 53–62.
- Lushyn P. V. (2005). *Lychnostnie izmeneniya kak protses: teoriya i praktika: monohr*. Odessa, Aspekt.
- Leonov Y. N. (2004). Tolerantnost k neopredelennosti kak psichologicheskyy fenomen: istoriya stanovleniya konstrukta. *Vestnyk Udmurtskoho universiteta*, 4, 43–52.
- Frankl V. (1990). *Men's Search for Meaning*. Moscow: Progress.
- Hmilar O. F. (2018). The critical and positive thinking of the officer. *Scientific notes of the National University of Ostroh Academy. Section "Psychology"*, 7, 72–76.
- Andersen S. M., Schwartz A. H. (1992) Intolerance of ambiguity and depression: A cognitive vulnerability factor linked to hopelessness. *Social Cognition*, 10 (3), 271–298.
- Bochner S. (1965). Defining Intolerance of Ambiguity. *The Psychological Record*, 15, 393–400.
- Badner S. (1962). Intolerance of Amdiguity as a Personality Variable. *Journal of Personality*, 30, 29–50.
- Frenkel-Brunswik E. (1948). Tolerance of Ambiguity as a Personality Variable. *American Psychologist*, 3, 263–268.
- Hallman R. J. (1963). The Necessary and Sufficient Conditions of Creativity. *Journal of Humanistic Psychology*. 3 (1), 14–27.
- Hartmann F. (2005). The effects of tolerance for ambiguity and uncertainty on the appropriateness of accounting performance measures. *Abacus*, 41(3), 241–264.
- Hofstede G. (2003). *Cultures Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (P. 543–551). Thousand Oaks CA: Sage Publications.
- Litman J. A. (2010). Relationships between measure of I-and D-type curiosity, ambiguity tolerance, and need for closure: An initial test of the wanting-liking model of information-seeking. *Personality and Individual Difference*. 48(4), 397–402.
- McLain D. L. (1993). The MSTAT-I: A new measure of an individuals tolerance for ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*. 53 (1), 183–189.
- Norton R. W. (1975). Measure of ambiguity tolerance. *Journal of Personality Assessment*, 39(6), 607–619.

- Ray J. J. (1987). Intolerance of ambiguity among psychologist: A comment on maier and lavrakas. *Sex Roles*, 16(11/12), 559–562.
- Rotter N. G. Connel A. N. (1982). The relationships amongsex-role orientation, cognitive complexity and tolerance for ambiguity. *Sex Roles*. 8(12), 1209–1220.
- Stoycheva K. (2010). Tolerance for ambiguity, creativity, and personality. *Bulgarian Journal of Psychology*. 11(4), 178–188.
- Hazen B. T. (2012). The role of ambiguitytolerance in consumer perception of remanufactured product. *International Journal of Production Economics*, 135(2), 781–790.
- Herman J. L. (2010). The tolerancefor ambiguity scale: Towards a more refined measure for international management research. *International Journal of Intercultural Relations*. 34(1), 58–65.

Олег Хмиляр

Доктор психологических наук, доцент, начальник кафедры общественных наук Национального университета обороны Украины имени Ивана Черняховского, г. Киев (Украина)

Сергей Черевичный

Адъюнкт кафедры общественных наук Национального университета обороны Украины имени Ивана Черняховского, г. Киев (Украина)

ТОЛЕРАНТНОСТЬ К НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ В ПРОЦЕССЕ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЯ КОМАНДИРОМ

АННОТАЦИЯ

Толерантность к неопределенности служит примером феномена, вес которого растет во всех сферах современной жизни. В статье толерантность к неопределенности проинтерпретировано через призму концепции авторитарной индивидуальности, диспозиционных моделей и алгоритмов принятия управленческих решений. В семантической плоскости толерантность и интолерантность к неопределенности декодируются авторами как черта личности, социально-психологическая установка, когнитивно-перцептивное образования и как потенциальный источник угрозы.

Установлено, что толерантность к неопределенности является множественностью сложных реакций, которые имеют ситуационно-специфическую переменную. При таком подходе будущее личности представляется как источник дискомфорта, потенциальной опасности и вызывает чувство страха, тревоги и неуверенности. Личность с высоким уровнем толерантности к неопределенности, – наоборот воспринимает будущее как возможность получить новый опыт.

В проведенном нами исследовании приняли участие 85 офицеров-слушателей Национального университета обороны Украины имени Ивана Черняховского. Найдено, что исследуемые в ситуации неопределенности, которую в основном порождает сложность ситуации, переживают негативные эмоции и стресс. Среди способов преодоления неопределенности нами выделены два вида копинг-стратегии: проблемно-ориентированный и эмоционально-ориентированный.

Исследованы факторы неопределенности, которые оказывают значительное влияние на принятие решения у командиров, а также основные стратегии поведения для снижения влияния неопределенности при принятии решения.

Выявлено, что командиру, который принимает решение в ситуации неопределенности важно развить у себя умение регулировать протекания своих психических состояний. В статье резюмировано, что неопределенность позволяет командиру получить, отыскать и реализовать то решение, которого не было в его жизненном опыте и тем самым раскрыть свой потенциал. В то же время, постоянное стремление к определенности, наоборот, часто приводит к статичности, стагнации, «хождению по замкнутому кругу» прошлых ошибок.

Ключевые слова: толерантность; интолерантность; неопределенность; принятие решения; командир; копинг-стратегия; сложная ситуация; стресс.

Олег Хмиляр

Доктор психологічних наук, доцент, начальник кафедри суспільних наук Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, м. Київ (Україна)

Сергій Черевичний

Ад'юнкт кафедри суспільних наук Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, м. Київ (Україна)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ КОМАНДИРОМ ВЗАЙМОДЕЙСТВИИ

АНОТАЦІЯ

Толерантність до невизначеності слугує прикладом феномену, вага якого зростає у всіх сферах сучасного життя. В статті толерантність до невизначеності проінтерпретовано через призму концепції авторитарної індивідуальності, диспозиційних моделей та алго-

ритмів прийняття управлінських рішень. В семантичній площині толерантність та інтолерантність до невизначеності декодуються авторами як риса особистості, соціально-психологічна установка, когнітивно-перцептивне утворення та як потенційне джерело загрози.

Встановлено, що толерантність до невизначеності є множинністю складних реакцій, які мають ситуаційно-специфічну змінну. За такого підходу майбутнє особистості постає як джерело дискомфорту, потенційної небезпеки й викликає почуття страху, тривоги і невпевненості. Особистість з високим рівнем толерантності до невизначеності, – навпаки сприймає майбутнє як можливість отримати новий досвід.

В проведеному нами дослідженні прийняли участь 85 офіцерів-слухачів Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. Знайдено, що досліджувані в ситуації невизначеності, яку в основному породжує складність ситуації, переживають негативні емоції та стрес. Серед способів подолання невизначеності нами виокремлено два види копінг-стратегій: проблемно-орієнтований та емоційно-орієнтований.

Досліджено чинники невизначеності, які мають значний вплив на прийняття рішення командиром, а також основні стратегії поведінки задля зниження впливу невизначеності при прийнятті рішення.

Виявлено, що командир, який приймає рішення в ситуації невизначеності важливо розвинути в собі вміння регулювати протікання своїх психічних станів. В статті резюмовано, що невизначеність дає змогу командиру отримати, відшукати й реалізувати те рішення, якого не було в його життєвому досвіді й тим самим розкрити свій потенціал. В той же час, постійне прагнення до визначеності, навпаки, часто призводить до статичності, стагнації, «ходіння по замкнутому колу» минулих помилок.

Ключові слова: толерантність; інтолерантність; невизначеність; прийняття рішення; командир; копінг-стратегія; складна ситуація, стрес.

Дата отримання статті: 13.01.2020

Дата рекомендації до друку: 17.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ДОВІРИ ТА КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

Ідобаєва Алла Леонідівна¹, Прокопович Євгеній Михайлович²

¹Студентка ОР «Магістр» 2 року навчання Спеціальності: 053 «Психологія» Київського інституту сучасної психології та психотерапії, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0914-2710>

²Кандидат медичних наук Доцент кафедри психології розвитку факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8601-5419>

UDC: 159.9

АНОТАЦІЯ

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження феномену довіри та корпоративної культури. На підставі теоретичного аналізу та результатів дослідження зроблено висновок про те, що довіра, психологічна атмосфера і організаційна культура є не тільки значимими факторами економічної ефективності підприємства, а й основними показниками психологічної ефективності організації. Під психологічною ефективністю організації розуміється різного ступеня здатність і готовність персоналу виконувати покладені на нього завдання, в тому числі готовність до необхідних або неминучих змін зовнішнього і внутрішнього середовища організації. Корпоративна культура і довіра є інтегративними показниками психологічної ефективності організації, так як, крім психологічних відносин, включають в себе також нормативну систему прийняття рішень і організаційної поведінки. Питання взаємозв'язку типу організаційної культури з особистісними цінностями співробітників залишається досить гострим і відкритим в даний час. Без його вирішення складно зрозуміти і спрогнозувати процес формування культури організації. Будь-яке підприємство здійснює свою діяльність у відповідності до цінностей, що представляють значимість для його співробітників. Ступінь прийняття членами організації цінностей компанії і ступінь відданості цим цінностям з боку персоналу є факторами, що забезпечують силу організаційної культури. Труднощі створення і підтримки необхідного рівня та унікального для кожної організації змістовного наповнення організаційної культури полягає в тому, що індивідуальні особистісні цінності як новачків, які тільки що прийшли в компанію, так і працюючих співробітників, можуть істотно різнитися з цінностями організації. Новачки, які прийшли в організацію, крім нових ідей, способів, підходів у вирішенні завдань, привносять із собою і власні погляди, переконання, цінності, установки, які можуть істотно розхитати вже сформовані загально організаційні культурні цінності. Тому для підтримки і зміцнення існуючої системи цінностей необхідно впливати на співробітників, формуючи у них ціннісні орієнтації, максимально наближені до організаційних. У зв'язку з цим вивчення взаємозв'язку цінностей працівників і організаційної культури є досить актуальним на сьогоднішній день.

Ключові слова: феномен довіри, корпоративна культура, психологічне дослідження довіри в організаціях, психологічна проблематика, психологічні аспекти ефективності організацій, довіра як чинник успішності, оптимізація діяльності, психологічні засоби оптимізації діяльності.

Постановка проблеми. В даний час дослідження довіри є одним з найбільш затребуваних напрямків в суспільних науках (Журавлев & Сумарокова,

1998;с. 297). Причиною цьому став яскраво виражений суспільно-психологічний феномен, який отримав назву «дефіцит довіри». Він сформувався до середини 90-х

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Alla Idobaeva, Evgen Prokopovych

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

років XX ст. в пострадянському суспільстві та став одним з негативних наслідків тих радикальних економічних і політичних перетворень, які мали місце в країнах СНД на початку 1990-х років. Дефіцит довіри гостро відчувався у багатьох верствах суспільства того історичного періоду і в більшості сфер життєдіяльності людей, особливо в економіці, політиці і соціальній сфері. Таким чином, справжнім джерелом формування наукового інтересу до проблем довіри були саме практичні потреби, завдяки яким і виникла суспільна атмосфера необхідності знань про довіру, що дозволять не тільки описувати, а й пояснювати, прогнозувати і, по можливості, впливати на неї, керувати нею (Lewicki, Mcallister & Bies, 1998).

В останні роки особлива увага приділяється психологічним факторам, за допомогою яких можна збільшити ефективність роботи організації. Вивчення довіри в організації є одним з найбільш розвинених і затребуваних напрямів досліджень в зарубіжній психології, соціології, менеджменті. Сучасні дослідники одностайно визнають довіру важливим для життя організації психологічним фактором, що сприяє її розвитку і підвищує ефективність діяльності (Шо, 2000).

Для досягнення успіху в бізнесі необхідні перш за все дві речі: виграшна конкурентна стратегія і висококласне організаційне виконання. Недовіра – ворог і того, і іншого. Багато невдач, які ми спостерігаємо сьогодні в бізнесі, є наслідком підозрілості між тими, хто заради процвітання фірми повинен мислити і діяти в дусі співробітництва. Консультанти з менеджменту приходять до висновку, що «розбіжні» стратегічні цілі і нечіткі виробничі завдання часто є результатом недовіри. Вона ж призводить і до недостатньо продуманих і погано реалізованих нововведень. Іншими словами, недовіра – джерело безлічі проблем, що долають наші організації.

Вплив недовіри поширюється далеко за межі вищого керівництва. Вона може просочити всю організацію і звести нанівець її вміння пристосовуватися до змін в конкурентному оточенні. Будь-кому, хто працював у великій організації, відома тенденція різних груп не довіряти один одному. У багатьох фірмах функціональні, виробничі та регіональні групи працюють якщо не відкрито антагоністично по відношенню один до

одного, то, принаймні, самі на себе (Levis & Weigert, 1985).

У сучасній конкурентній економіці недовіра стає набагато більшою проблемою, ніж просто проблема персоналу. Організації з високим ступенем недовіри фактично неконкурентоспроможні, і навпаки: ті, які будуються на основі довіри, мають найкращі шанси для досягнення передбачуваних комерційних результатів в швидко змінюючихся і стресових умовах. В цьому відношенні довіра є одним з найважливіших факторів досягнення відчутних успіхів в бізнесі (March & Olsen, 1994).

Поступово формується напрямок дослідження впливу довіри на ефективність організацій і у вітчизняній соціальній психології. Однак, емпіричних досліджень, виконаних на базі реальних сучасних організацій, поки що вкрай мало. Відмінності підходів до розуміння сутності довіри в організації обумовлюють специфіку теоретичних моделей і методів оцінки цього феномена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Відповідно до одного з найбільш поширених підходів, довіра визначається в термінах когнітивних процесів. Визначена таким чином довіра є усвідомлення людиною власної вразливості або ризику, що виникає в результаті невизначеності мотивів, намірів та очікуваних дій людей, від яких вона залежить (Д. Левіс і А. Вейгерта, С. Робінсон). Р. Левицькі, Д. Мак-Алістер і Р. Біс відзначають, що в рамках теорії соціальних виборів можна виділити дві протилежні моделі довіри (Hamel & Prahalad, 1994). Одна, витoki якої виявляються в соціологічній (Дж. Колеман), економічній (О. Вільямсон) і політичній (Р. Хардін) теорії, пояснює довіру у відносно раціональних, розбірливих термінах. У зв'язку з цим Х. Шрадер зазначає, що традиція розглянутого терміну довіри як результату раціонального вибору і розрахунку корисностей є найбільш поширеною в теорії прийняття рішень та теорії ігор (Hamel & Prahalad, 1994). Інша модель більше схиляється до соціальних і психологічних основ вибору в скрутних ситуаціях (М. Дойл) (Журавлев & Шорохова, 1998).

Багато сучасних дослідників справедливо стверджують, що довіру потрібно розуміти як більш складне, багатовимірне психологічне явище, що включає

емоційні та мотиваційні компоненти (П. Бромілей і Л. Камінгз, Р. Крамер, Д. Леві та А. Вейгерта, Д. Мак-Алістер, Т. Тайлер і П. Дегой). Як відзначили Г. Файн і Л. Холіфілд, когнітивні моделі довіри відображають необхідне, але недостатнє уявлення про довіру. Вони вважають, що довіра включає в себе також аспекти «культурних значень, емоційні реакції та соціальні відносини... Необхідно не тільки усвідомлювати довіру, а й відчувати її (Lewicki, Mcallister & Bies, 1998). Ця позиція, яку поділяє більшість соціологів (Г. Зіммель, А. Гідденс), найбільш близька до соціально-психологічного розуміння довіри як психологічних відносин, що включають когнітивний, емоційний і конотативний компоненти.

Вивчаючи динаміку організаційної довіри Г. Файн і Л. Холіфілд проводили дослідження входження нових членів в культуру довіри організації (Fine & Holyfield, 1996). Особлива роль тут відводиться досвідченим співробітникам, які навчають новачків почуттю відповідальності. Інший спосіб формування довіри полягає у впливі правил, що її стимулюють. Дж. Марч і Дж. Олсен відзначають, що в цьому випадку організація діє, подібно до «помічника режисера», роблячи «підказки, які викликають схожість в певних ситуаціях» (March & Olsen, 1994). Г. Міллер пропонує приклад позитивної динаміки соціально створеної довіри в організації, яка закріплюється самостійно. Під час обговорення засад співробітництва в компанії «Хьюлетт-Паккард», він відзначає, що вони запровадили політику «відкритих дверей» для співробітників, яка не тільки допускає інженерів до всього обладнання в лабораторіях, але і схвалює, якщо вони беруть його додому для особистого користування.

Багато положень, сформульованих в теоретичних роботах, були підтверджені в рамках прикладних досліджень довіри і недовіри. В їх рядах можна виділити кілька добре оформлених напрямків досліджень. Перший з них – економіко-психологічний. Емпіричні дослідження А.Л. Журавльова та В.А. Сумарокової, В.П. Познякова присвячені аналізу довіри сучасних російських підприємців різних видів організацій і ділових партнерів. Довіру в комерційній діяльності і ділових відносинах вивчали Г.А. Агурєєва, І.А. Антоненко, А.Я. Кібанов, Т.А. Нестік, А.В. Філіппов і В.А. Дени-

сов, П.Н. Шихирєв і ін. Як показує аналіз, роботи соціальних і економічних психологів тісно переплітаються з проблематикою і методами досліджень економістів і соціологів (Ю.В. Веселов, А.К. Ляско, Е.В. Капусткіна, Б.З. Мільнер, В. В. Радаєв, М.В. Синютин і ін.) (Журавлев & Сумарокова, 1998; с. 37).

Сучасні дослідники одностайно визнають довіру важливим для життя організації психологічним фактором, що сприяє її розвитку і підвищує ефективність діяльності. Необхідно враховувати, що дослідження феноменів довіри і недовіри в організації мають особливості, в порівнянні з їх вивченням в міжособистісних стосунках. Одна з них обумовлена тим, що організаційні довіра і недовіра існують в трьох основних формах і відповідно розуміються різними дослідниками. По-перше, вони проявляються в інституційній формі – як система норм, що регулює умови обміну інформацією та іншими ресурсами, а також правил контролю і нагляду за співробітниками. По-друге, довіра і недовіра в організації можуть розумітися як психологічні відносини або як уявлення працівників про організацію, своїх колег, керівників, партнерів і т.д. Ці оцінки в високій мірі суб'єктивні і визначаються особистісними та груповими особливостями. Зокрема, вони залежать від задоволення потреб і очікувань працівників, ціннісно-смыслових утворень (відношення до світу та інших людей, значимість довіри і ін.) і деяких індивідуально-психологічних характеристик. По-третє, організаційна довіра і недовіра існують у формі психологічного простору взаємин співробітників і організації, а також окремих її груп. Р.Б. Шо справедливо зазначає, що поняття довіри необхідно розглядати як структурну і культурну характеристику організації (Шо, 2000; с. 13). Дана форма довіри і недовіри не може розглядатися як сума або середнє значення суб'єктивних оцінок співробітників, тому вона є найбільш складною для вивчення і нерідко «вислизає» від дослідників. Можливим вирішенням цієї проблеми може виступати аналіз соціальної поведінки в цілому і окремих вчинків членів організації в ситуаціях прояву довіри і недовіри. Необхідно також виявляти в системі організаційних відносин конкретні «зони» субкультур з особливим типом, формою або стадією довіри і недовіри. Такі «зони», а також індивідуальні та групові особливості довіри і недовіри в організації були

виявлені в ході емпіричних досліджень. Основна їх мета полягала в аналізі взаємозв'язків, які існують між довірою і недовірою в організації і феноменів спільної життєдіяльності, зокрема, психологічною атмосферою, психологічним кліматом, організаційною культурою і т.д. Предметом дослідження виступає також вплив, який чинять на оцінку довіри в організації та психологічної атмосфери деякі особистісні детермінанти: загальна установка на довіру, особливості довіри/недовіри іншим людям, рівень суб'єктивного контролю, тривожність, агресивність і гендерна ідентичність. Крім того, аналізувався вплив соціально-економічних і організаційно-психологічних факторів діяльності організацій і окремих груп їх працівників (Журавлев & Шорохова, 1998; с. 258).

Вивчення довіри в організації (а в останні роки і недовіри) є одним з найбільш розвинених і затребуваних напрямів досліджень в зарубіжній психології, соціології, менеджменті. Про це свідчать ряд недавніх великих колективних робіт і оглядових публікацій (Sho, 2000; Farrell, 2004; Fine, 1996). Поступово формується даний напрямок соціальної психології і в Росії. До проблеми довіри в ділових відносинах в різні роки зверталися І.В. Антоненко, І.В. Балущий, А.Л. Журавльов і В.А. Сумарокова, П.Н. Шихірев і деякі інші автори. Однак емпіричних досліджень, виконаних на базі реальних сучасних організацій, поки ще вкрай мало. Міждисциплінарний характер досліджень організаційного довіри призводить до того, що розуміння цього феномена і підходи до його аналізу, привнесені з організаційної теорії, економіки, менеджменту, соціології, психології, культурології та інших суспільних наук, у високому ступені різняться і не завжди є порівнянними. Так, Р.М. Крамер, вказуючи на протиріччя в ряді існуючих напрямків досліджень, відзначає формулювання, які виділяють соціальні та моральні аспекти довіри, в яких довіра розуміється як елемент політики управління, ніяк не пов'язаний з питаннями моралі (Р. Барт, М. Кнез). Існує також традиція, основи якої лежать в соціологічній (Дж. Колеман), економічній (О. Вільямсон) і політичній (Р. Хардін) теорії, розглядати довіру як результат раціонального вибору. Зокрема, Р. Хардін зазначає, що раціональний розрахунок довіри включає два елементи: знання, які дають можливість людині

довіряти іншій, і оцінку бажання і готовність людини, котрій довіряють, виправдати довіру. Ситуація ускладнюється ще й тим, що довіра і недовіра в організації, як зазначено вище, існує в інституційній формі, у формі суб'єктивних уявлень і в формі об'єктивних взаємин. Відмінності підходів до розуміння сутності довіри в організації обумовлюють специфіку теоретичних моделей і методів оцінки цього феномена.

Незважаючи на різноманіття моделей і принципів аналізу довіри в організації, можна виділити наступні основні напрямки робіт в цій галузі. Перший напрямок розглядає довіру і недовіру як чинники економічної ефективності організації. У фокусі уваги дослідників названого напрямку виявляються показники ефективності і механізми впливу організаційної довіри і недовіри на них (безпосередньо, опосередковано і т.д.). На думку більшості дослідників, довіра знижує внутрішні витрати, підвищуючи здатність працівників до співпраці і командної роботи, дозволяючи знизити витрати на контроль їх діяльності та впливаючи на готовність підпорядковуватись наказам керівника. Крім того, довіра в організації знижує плинність кадрів і, отже, скорочує адміністративно управлінські витрати на підбір, адаптацію і навчання персоналу. Довіра забезпечує ефективність організаційних змін, а також своєчасність реагування на зміни зовнішніх і внутрішніх умов. Слід зазначити, що до недавнього часу роботи в цій області носили в основному теоретичний характер. В останні роки з'являються експериментальні дані про вплив того чи іншого рівня довіри на поведінку працівників організації. Поширеним є аналіз довіри в якості основи важливого організаційного ресурсу – соціального капіталу. Р.М. Крамер зазначає, що в організаційному середовищі довіру як соціальний капітал в основному розглядають на трьох рівнях: зменшення витрат всередині організацій (Levis & Weigert, 1985); підвищення інтенсивності неформального і невимушеного спілкування серед співробітників організації; формування певних адаптивних відносин (поваги і підпорядкування) керівникам організації.

У дослідженнях, присвячених аналізу зменшення внутрішніх витрат організації, довіра часто розуміється як соціально регульована евристика, тобто апріорна готовність співробітників до певної поведінки при

прийнятті рішення і до конструктивних реакцій на різного роду скрутні ситуації. На думку В. Уззі, організаційна довіра як евристика дозволяє працівнику в складних ситуаціях давати найкращу інтерпретацію мотивів і вчинків інших співробітників (Uzzi, 1997; с. 43). Зниження внутрішніх витрат підприємства досягається, по-перше, в результаті скорочення часу на обговорення проблем і прийняття рішень, по-друге, в результаті оптимального розподілу і руху ресурсів, по-третє, за рахунок відсутності формального моніторингу, контрольних процедур, а також штучних методів стимулювання співпраці і взаємодії. В. Уззі зазначає, що евристичний характер довіри дозволяє дійовим особам оперативної і позитивно реагувати на стимул (Uzzi, 1997; с. 44). Таким чином, евристична довіра породжує безоплатний і добровільний обмін різними ресурсами, економлячи ресурси організації, збільшуючи її конкурентоспроможність і здатність долати несподівані проблеми.

Висвітлення раніше невіршених частин загальної проблеми, якій присвячена стаття. Без вирішення проблеми довіри як чинника ефективності організації важко зрозуміти і передбачити процес формування культури організації. Будь-яке підприємство здійснює свою діяльність відповідно до цінностей, які мають важливе значення для його працівників. Ступінь прийняття членами організації цінностей компанії та ступінь прихильності цих цінностей персоналом є чинниками, що забезпечують силу організаційної культури. Труднощі створення та підтримання необхідного рівня та змісту організаційної культури, що мають значення для кожної організації, полягають у тому, що індивідуальні особистісні цінності як новачків, так і працівників можуть суттєво відрізнятися від цінностей організації.

Мета статті полягає у висвітленні результатів психологічного дослідження, що дало змогу встановити взаємозв'язок між рівнем довіри у організації та її результативністю.

Наукове обґрунтування методології проведення дослідження.

Виділяють чотири основні напрями досліджень довіри і недовіри в організації. Перший розглядає довіру і недовіру як чинники економічної ефективності організації. Другий вивчає фактори формування цих феноменів. Третій присвячено динаміці і механізмам фор-

мування довіри і недовіри в організації. Четвертий напрямок включає дослідження взаємозв'язків довіри в організації та інших феноменів її спільної життєдіяльності.

Сучасна управлінська наука все частіше звертає увагу на «людський фактор», говорячи про його важливість і труднощі урахування і використання. З розвитком ринкової економіки, переходом до інформаційного суспільства великої ролі набувають знання, кваліфікація, мотивація персоналу без яких не можливо реалізовувати ідеї, ініціативи працівників. Організаційну культуру зараз вважають сильнішим мотиватором, регулятором і індикатором діяльності персоналу у організації. Актуальність вивчення організаційної культури пов'язана з тим, що знання особливостей організаційної культури підприємства дозволить оцінити ступінь стабільності організації, її конкурентоспроможність, передбачити можливі напрямки управлінських рішень, а також сприятиме досягненню запланованих результатів.

Наше дослідження є ілюстрацією взаємозв'язку між рівнем довіри в організації та її результативністю. Також, в контексті нашого дослідження особливий інтерес представляє аналіз взаємозв'язку результативності з іншими організаційно-психологічними феноменами – послідовністю і турботою.

Ми припустили, що існує взаємозв'язок між рівнем довіри в колективі і його результативністю (досягнення KPIs). Об'єктом дослідження є колективи обраних організацій. Предметом дослідження є вплив довіри в організаціях на їх результативність. Були поставлені наступні завдання:

- провести дослідження в 22 колективах обраних організацій;
- визначити, чи впливає довіра на результативність роботи організації;
- визначити, чи впливає корпоративна культура на формування довіри в колективі;
- визначити, чи впливає довіра співробітників до оточуючого світу на формування довіри в колективі, в якому вони працюють.

В якості інструментарію для проведення дослідження використовувались онлайн-анкети. Для виявлення поведінкових індикаторів довіри і недовіри в

організації проводилися інтерв'ю з працівниками підприємств і керівниками. При проведенні дослідження використовувалися наступні методики:

- Методика оцінки організаційної довіри (Р.Б. Шо)
- Методика інтерперсональних відносин (Т. Лірі)
- Методика «Віра в людей» (М. Розенберга)
- Методика оцінки організаційної культури «Рамочна конструкція конкуруючих цінностей» (К. Камерона і Р. Куінна)
- Методика оцінки сили організаційної культури (Р.Ф. Дафта).

Дослідження проводилося протягом травня-червня 2019 р. в двадцяти двох колективах двадцяти однієї організації. Підприємства відносяться до середнього бізнесу і мають різний профіль діяльності: сім з них є виробничими підприємствами, дві компанії з аграрного бізнесу, а також 13 компаній, що займаються фінансами, проектуванням, освітою та зв'язком. З них 8 іноземних компаній і 13 українських. Загальна вибірка склала 177 осіб.

Для обробки та інтерпретації даних використовувались кореляційний та регресійний аналізи.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

У результаті емпіричного дослідження встановлено взаємозв'язок типів організаційної культури з по-

казниками організаційної довіри. Результати дослідження підтверджують гіпотезу про те, що існує тісний взаємозв'язок між рівнем довіри і результативністю організації (0,479). Послідовність і турбота також мають значний вплив на результативність, ще більший ніж довіра (0,661 і 0,565 відповідно) (див. Табл. 1).

У ході бесіди з співробітниками організацій, в яких проводилося дослідження, було також встановлено, що особливості уявлень колективів про довіру (чи недовіру) в організації у більшості випадків визначаються особовими та професійними якостями лінійних керівників. В свою чергу, домінуюча корпоративна культура підприємства формує установку на певне відношення до інших людей, що розвиває навички взаємодії з ними у відповідності з нормами і правилами організації.

Сила організаційної культури має високу ступінь кореляції з показниками довіри, послідовності, результативності та турботи. Чим вищий показник потужності організаційної культури, тим вища кореляція з вищезгаданими показниками. (див. Рис. 1).

Організаційна культура відображає систему взаємин співробітників усього персоналу підприємства між собою, або між окремими його групами, на основі положень кодексу етики – правил задекларованих, або ж прийнятих в усній формі. Недоліки формування й

Таблиця 1.

Кореляційний зв'язок типів організаційної культури з методики К.Камерона і Р.Куінна з показниками організаційної довіри методики Р.Б. Шо

Організаційна культура	Фактори	Коефіцієнт кореляції	р-значення
Кланова	Довіра	0,557	0,006
	Послідовність	0,229	0,293
	Результативність	0,032	0,886
	Турбота	0,454	0,029
Адхократична	Довіра	0,476	0,022
	Послідовність	0,419	0,046
	Результативність	-0,076	0,73
	Турбота	0,45	0,031
Ринкова	Довіра	0,164	0,454
	Послідовність	0,199	0,362
	Результативність	0,254	0,242
	Турбота	0,07	0,752
Бюрократична	Довіра	-0,559	0,006
	Послідовність	-0,283	0,19
	Результативність	0,004	0,986
	Турбота	-0,387	0,068

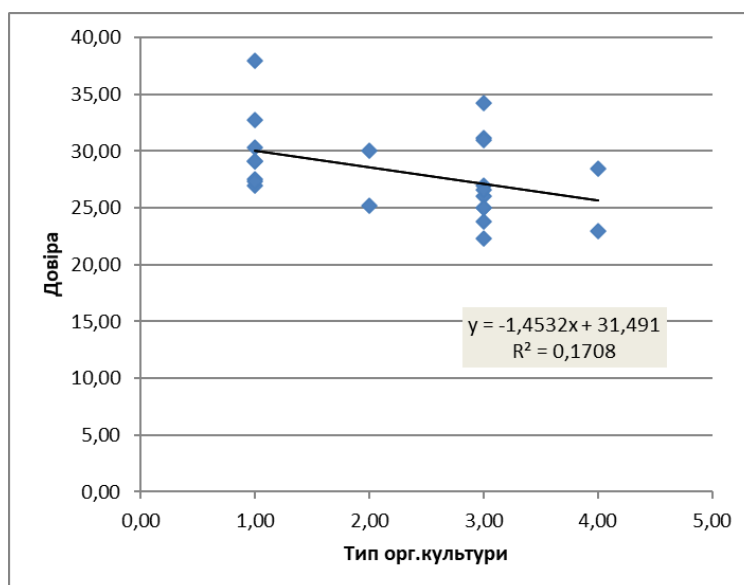

Рис. 1. Кореляційний зв'язок довіри з типом організаційної культури

розвитку організаційної культури керівників негативно позначаються на їхньому організаційному поведінні, мотивації персоналу, ефективності праці, стані соціально-трудових відносин, які, у свою чергу, перешкоджають ефективній діяльності підприємств та утриманню їхніх конкурентних позицій на ринку.

Організації, в яких слабка сила корпоративної культури (менше 25 балів), мають низьку адаптацію до зовнішнього середовища, не відповідають потребам її членів і, як результат, мають низьку ефективність і результативність. Графічно представимо кореляційний

зв'язок показника результативності з силою організаційної культури.

Міжособистісна поведінка працівників компанії відіграє важливу роль, вона може викликати напруженість у відносинах між людьми або, навпаки, сприяти створенню довірчих відносин і формуванню позитивної взаємодії або співпраці, сприяє реалізації цілей організації. На рисунку 3 ми бачимо досить сильну кореляцію (коефіцієнт кореляції: -0,502) між типом організаційної культури і поведінкою її працівників (домінування/підкорення).

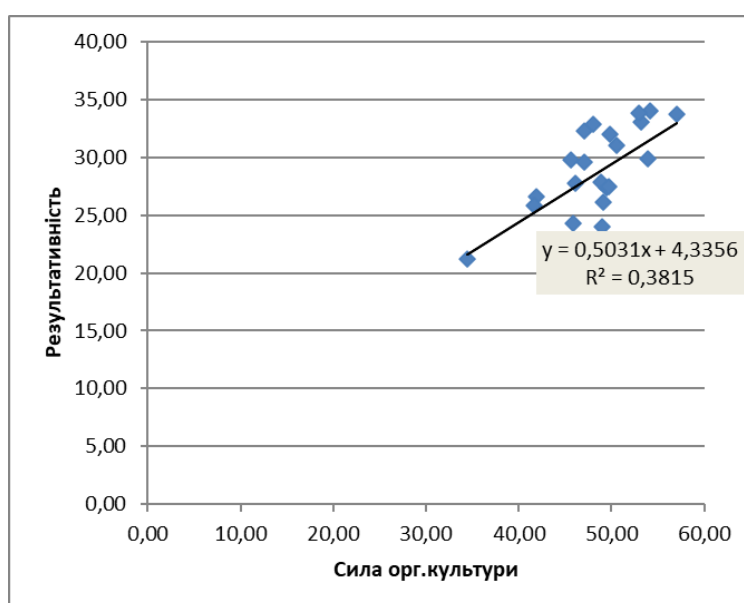

Рис. 2. Кореляційний зв'язок показника результативності з силою організаційної культури

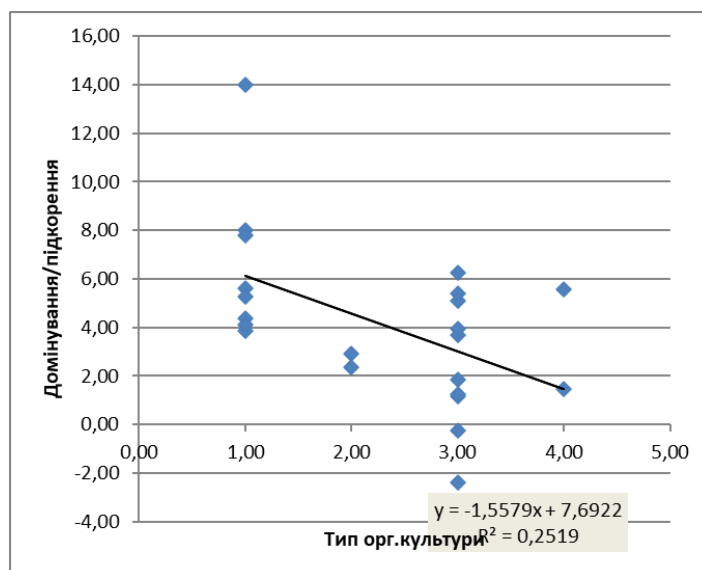

Рис. 3. Кореляційний зв'язок між типом організаційної культури і показниками домінування/підкорення

Висновки. На підставі теоретичного аналізу та результатів дослідження зроблено висновок про те, що довіра, психологічна атмосфера і організаційна культура є не тільки значимими факторами економічної ефективності підприємства, а й основними показниками психологічної ефективності організації. Під психологічною ефективністю організації розуміється різного ступеня здатність і готовність персоналу виконувати покладені на нього завдання, в тому числі готовність до необхідних або неминучих змін зовнішнього і внутрішнього середовища організації. Корпоративна культура і довіра є інтегративними показниками психологічної ефективності організації, так як, крім психологічних відносин, включають в себе також нормативну систему прийняття рішень і організаційної поведінки.

Перспективи подальших досліджень. Питання взаємозв'язку типу організаційної культури з особистісними цінностями співробітників залишається досить гострим і відкритим в даний час. Без його вирішення складно зрозуміти і спрогнозувати процес формування культури організації. Будь-яке підприємство здійснює свою діяльність у відповідності до цінностей, що представляють значимість для його співробітників. Ступінь прийняття членами організації цінностей компанії і ступінь відданості цим цінностям з боку персоналу є факторами, що забезпечують силу організаційної культури.

Труднощі створення і підтримки необхідного рівня та унікального для кожної організації змістовного наповнення організаційної культури полягає в тому, що індивідуальні особистісні цінності як новачків, які тільки що прийшли в компанію, так і працюючих співробітників, можуть істотно різнитися з цінностями організації. Новачки, які прийшли в організацію, крім нових ідей, способів, підходів у вирішенні завдань, привносять із собою і власні погляди, переконання, цінності, установки, які можуть істотно розхитати вже сформовані загальноорганізаційні культурні цінності. Тому для підтримки і зміцнення існуючої системи цінностей необхідно впливати на співробітників, формуючи у них ціннісні орієнтації, максимально наближені до організаційних. У зв'язку з цим вивчення взаємозв'язку цінностей працівників і організаційної культури є досить актуальним на сьогоднішній день.

References:

- Zhuravlev A.L. & Sumarokova V.A. (1998). *Doveriye predprinimateley k raznym vidam organizatsiy: regionalnyye osobennosti* [The confidence of entrepreneurs in different types of organizations: regional features]. *Sotsialno psikhologicheskaya dinamika v usloviyakh ekonomicheskikh izmeneniy*. M.: Izd vo «Institut Psikhologii RAN. S. 258–272.
- Zhuravlev A.L. & Shorokhova E.V. (1998). *Svyaz obshchitelnosti lichnosti i doveriya k lyudyam* [The relationship of sociability of personality and confidence in people].

- sonality and trust in people]. M.: Izd vo «Institut psikhologii RAN». S. 258–272.
- Sho R.B. (2000). Klyuchi k doveryu v organizatsii: Rezultativnost, por-yadochnost, proyavleniye zaboty [Keys to trust in the organiza-tion: Efficiency, decency, care]. M.: Delo. 272 s.
- Fine G. & Holyfield L. (1996). Secrecy, trust and dangerous leisure: gen-erating group cohesion in voluntary organizations. Soc. Psy-chol. Q. V.59.
- Hamel G. & Prahalad C. K. (1994). Competing for the future. Boston: Harvard Business School Press.
- Lewicki R.J., Mcallister D.J. & Bies R.J. (1998). Trust and distrust: New relationships and realities. Academy of Management Review. V. 23. Is. 3. P. 438–459.
- March J.G. & Olsen J.P. (1994). Democratic Governance. NY: Free Press.
- Levis D. & Weigert A.J. (1985). Social atomism, holism, and trust. The sociological quarterly. V. 26. Is. 4. P. 455–471.
- Uzzi B. (1997). Social structure and competition interfirm networks: the paradox of embeddedness. Admin. Sci. Q. V. 42. P. 35–67.

Alla Idobaeva

2nd-year master in Psychology, Kyiv Institute of Modern Psychology and Psychotherapy, Kyiv (Ukraine)

Evgen Prokopovych

PhD in Medical Sciences, associate professor of the Department of Deve-lopmental Psychology, Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

PSYCHOLOGICAL STUDIES OF THE PHENOMENON OF TRUST AND CORPORATE CULTURE

ABSTRACT

The article presents the results of theoretical and empirical studies on the phenomenon of trust and corporate culture. Based on the theoretical analysis, we concluded that trust, psychological atmosphere and organizational culture are not only significant factors of an enterprise's economic efficiency, but also the main indicators of its psy-chological climate. The psychological efficiency of an or-ganization is understood as its staff's ability and willing-ness to perform their assigned tasks, including the willing-ness to make necessary or inevitable changes to the external and internal environment of the organization. Corporate culture and trust are integrative indicators of an organiza-tion's psychological efficiency, since, besides of psycho-logical relationships, they also include the regulatory sys-tem of decision-making and organizational behavior. The

question of relations between the type of organizational culture and the personal values of its employees remains quite acute and open now. Without its solution, it is diffi-cult to understand and predict formed culture of an organi-zation. Any enterprise carries out its activity in accordance with the values important to its employees. The acceptance of organizational values by its members and commitment to these values by its staff are factors that make the organiza-tional culture strong. It is difficult to create and maintain the necessary level of organizational culture and its corre-sponding unique content because the individual personal values of both newcomers and seasoned employees can differ significantly from the organizational values. New-comers, in addition to new ideas, or approaches to problem solving, bring their own views, beliefs, values, attitudes, which can significantly shake the already formed organiza-tional cultural values. Therefore, in order to maintain and strengthen the existing value system, it is necessary to in-fluence employees by forming values that are as close as possible to the organizational ones. Thus, the study of the relations between employees' values and organizational culture is quite relevant today.

Keywords: trust phenomenon, corporate culture, psychological research on trust in organizations, psycholog-ical issues, psychological aspects of organizational effec-tiveness, trust as a factor of success, optimization of activi-ties, psychological means of activity optimization.

Идобаева Алла

Студентка ОП «Магистр» 2 года обучения Специальности: 053 «Психология» Киевского института современной психологии и пси-хотерапии, г. Киев (Украина)

Прокопович Евгений

Кандидат медицинских наук, Доцент кафедры психологии развития, факультета психологии, Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, г. Киев (Украина)

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФЕНОМЕНА ДОВЕРИЯ И КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты теоретиче-ского и эмпирического исследования феномена доверия и корпоративной культуры. На основании теоретиче-

ского анализа и результатов исследования сделан вывод о том, что доверие, психологическая атмосфера и организационная культура является не только значимыми факторами экономической эффективности предприятия, но и основными показателями психологической эффективности организации. Под психологической эффективностью организации понимается разной степени способность и готовность персонала выполнять возложенные на него задачи, в том числе готовность к необходимым или неизбежным изменениям внешней и внутренней среды организации. Корпоративная культура и доверие является интегративными показателями психологической эффективности организации, так как, кроме психологических отношений, включают в себя также нормативную систему принятия решений и организационного поведения. Вопрос взаимосвязи типа организационной культуры с личностными ценностями сотрудников остается достаточно острым и открытым в настоящее время. Без его решения сложно понять и спрогнозировать процесс формирования культуры организации. Любое предприятие осуществляет свою деятельность в соответствии с ценностями, представляющие значимость для его сотрудников. Степень принятия членами организации ценностей компании и степень преданности этим ценностям со стороны персонала являются факторами, которые обеспечивают силу организационной культуры. Трудности создания и поддержания необходимого уровня и уникального для каждой организации содержательного наполнения организационной культуры заключается в том, что индивидуальные личностные ценности как новичков, которые только что пришли в компанию, так и работающих сотрудников, могут существенно различаться с ценностями организации. Новички, пришедшие в организацию, кроме новых идей, способов, подходов в решении задач, привносят с собой и свои взгляды, убеждения, ценности, установки, которые могут существенно расширять уже сформированы общеорганизационные культурные ценности. Поэтому для поддержания и укрепления существующей системы ценностей необходимо воздействовать на сотрудников, формируя у них ценностные ориентации, максимально приближенные к организационным. В связи с этим изучение взаимосвязи ценностей работников и организационной культуры

является весьма актуальным на сегодняшний день.

Ключевые слова: феномен доверия, корпоративная культура, психологическое исследование доверия в организациях, психологическая проблематика, психологические аспекты эффективности организаций, доверие как фактор успешности, оптимизация деятельности, психологические средства оптимизации деятельности.

Дата отримання статті: 19.01.2019

Дата рекомендації до друку: 16.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

РЕФЛЕКСИВНИЙ СТИЛЬ ЯК МЕТАКОГНІТИВНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Ільницький Володимир Олегович¹, Каламаж Руслана Володимирівна²

¹ Аспірант кафедри психології Національного Університету «Острозька Академія», м. Острозь (Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3590-1004>

² Доктор психологічних наук, професор, проректор з навчально-виховної роботи Національного Університету «Острозька Академія», м. Острозь (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2051-0732>

UDC: 159.955.4:[378:32-047.22]

АНОТАЦІЯ

У статті представлено теоретичне обґрунтування ролі рефлексії як метакогнітивного чинника формування політичної компетентності студентської молоді та аналіз емпіричного дослідження особистісного рефлексивного стилю розв'язання проблемно-конфліктної ситуації студентів (n=93 особи). Встановлено такі особливості стильових проявів, як переважання у досліджуваній вибірці конструктивно-деструктивного рефлексивного стилю, що проявляється у наданні переваги зовнішній активності, спрямованій на розв'язання проблеми, порівняно з внутрішньою активністю, мета якої – не лише зрозуміти своє місце в проблемно-конфліктній ситуації, а й змінити ставлення до неї. Доведено, що означені особливості можуть впливати як на процеси політичного самовизначення студентської молоді, так і на їх політичну компетентність.

Ключові слова: рефлексія, метакогніція, стиль, політична компетентність, політичне самовизначення.

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціалізації метакогнітивна компетентність є важливим чинником сприйняття та переробки інформації й усвідомленого прийняття рішень суб'єктом. У царині політичної поведінки метакогнітивна компетентність має потенціал, щоб вплинути на переконання та дії суб'єкта й не дозволити йому стати заручником різних політичних технологій. У системі метакогніцій ключове місце займає рефлексія як суттєвий фасилітатор (полегшувач) метакогнітивних процесів. Значну роль відіграє здатність людини правильно оцінити й застосувати свої власні ресурси, сильні й слабкі боки своєї особистості, свою здатність впливати на соціально-політичні процеси, брати участь у прийнятті суспільно-важливих рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. М.

Вебер та К. Кьохлер у своїй публікації (Weber, Koehler, 2017) стверджують, що «готовність громадян брати участь у політичному житті держави залежить не лише від фактичних політичних знань, а передусім від їх суб'єктивного сприйняття компетентності». Вони зауважують, що різні теорії демократії мають спільний ідеал: усі вони опираються на широко інформованого, раціонально мислячого та політично обізнаного громадянина. Відповідно громадяни потребують ґрунтовних політичних знань, щоб усвідомити власні політичні інтереси та успішно досягати їх шляхом ефективної участі. Однак фактичний рівень знань громадян щодо політичних питань та інститутів, відповідно до аналізу згаданих вище дослідників, у більшості західних демократій відзначається постійно низьким рівнем. Як свідчать результати досліджень українських учених, подібне

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Volodymyr Ilynetskyi, Ruslana Kalamazh

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

можна стверджувати й стосовно українських громадян (Центр Разумкова, 2017 : 4-13). Однак парадокс стабільності західних демократичних систем пояснюють тим, що «політична участь громадян не визначається їх фактичними знаннями, для вирішення політичних питань вони використовують евристики та інформаційні ярлики», «однак при цьому, щоб уміти хоча б дискутувати з політичних питань, достатньо бути у цих питаннях хоча б трохи обізнаними» (Weber, Koehler, 2017). Це явище називають «ілюзією знань». Тобто, якщо йдеться про політичну царину, то люди зазвичай виявляють тенденцію до завищення реальної картини щодо своїх політичних знань і діяти, опираючись на те, що вони, на їхню думку, знають, а не на те, що вони знають насправді.

Із політичною участю громадян тісно пов'язане *суб'єктивне сприйняття ними своєї політичної компетентності*. Тобто, люди не братимуть у ній участі, якщо не будуть упевненими, що зможуть це робити, якщо недовірятимуть своїм політичним знанням.

Протилежним поняттям до *відчуття політичної некомпетентності* є *ілюзія знання*. У цьому випадку громадяни відчувають себе достатньо обізнаними у політичних питаннях, хоча інколи їм може не вистачати фактичних знань, необхідних для прийняття обґрунтованих рішень. Таку невідповідність між сприйнятою та фактичною компетенцією можна вважати несприятливим чинником для масового прийняття політичних рішень. Якщо фактичні знання не настільки адекватні, як про це думають громадяни, вони ризикують діяти не найкращим чином відповідно до власних інтересів. Крім того, ілюзія знань може заважати громадянам у пошуку додаткової інформації, що стосується політичних питань, оскільки вони вже відчувають себе достатньо поінформованими.

Отже, ілюзорне знання – це 1) «знання, яке не піддається рефлексії (або супроводжується лише частковою рефлексією), тобто позбавлене критичного ставлення до нього» (Тихомирова, 2013); 2) «неповне, викривлене, спотворене несистематизоване знання, не розмежоване на «вже знаю» та «щойно вивчив»» (Августюк, 2016 : 20).

Щоб ілюзорне знання було сприйняте як ілюзія, необхідна наявність неілюзорного рефлексивного знання, тобто знання з розряду метакогніції. До метако-

гнітивних знань включають *знання про себе та інших* (про власну мотивацію, ідентичність, самосвідомість, універсальні знання про людську взаємодію); *знання про задачу* та її контекст; *знання про стратегію* та *процедурні метакогнітивні знання* (про те, як здійснювати метакогніції) (Найдьонова, 2014). Таким чином, метакогнітивне знання полегшує процес включення молоді в соціально-політичні взаємодії, що супроводжуються «розпізнанням позитивної та негативної спрямованості дій інших індивідів, з'ясуванням ступеня близькості чи віддаленості їх соціальної позиції від тієї, яка визнається як «своя» (Зубок, 2012). Це яскраво можна простежити на прикладі формування політичної ідентичності.

Як зазначає О.Кірієнко, «ідентичність є ознакою «входження» індивіда у соціальну позицію. У зв'язку з цим політичну ідентичність слід розглядати як конкретний випадок соціальної ідентичності, що є одночасно як раціональною, так і рефлексивною, адже людина, яка займає будь-яку статусну позицію, повинна не лише оцінювати власну позицію та систему поглядів, а й співвідносити їх із позиціями інших індивідів та груп, що є політичними суб'єктами» (Кірієнко 2016 : 11).

У своєму дослідженні Т. Золхауг стверджує, що знання, самоефективність та мотивація є ключовими змінними компетентності, які необхідно розглядати в комплексі (Solhaug, 2006). Автор зауважує, що підвищення самоефективності студентів у сфері політики (у зарубіжних дослідженнях її зазвичай називають «internal political efficacy» – «інтернальною політичною ефективністю») може мати суттєве значення для розвитку громадянської компетентності всіх учасників освітнього процесу. Встановлено, що самоефективність у зв'язку із її опосередкованим ефектом мотивації є значно сильнішим предиктором майбутньої політичної участі, ніж, наприклад, знання. При цьому знання є сильнішим предиктором толерантності. Автор також висловлює думку, що термін «інформований громадянин» («informed citizen») передусім означає те, наскільки громадянин у чомусь обізнаний, тоді як «діючий громадянин» («sensible citizen») – це громадянин, достатньо обізнаний для виявлення доступних цілей своєї громадянської активності та впливу.

Загалом у зарубіжній і вітчизняній психологічній та політологічній науці дослідники зверталися до різноманітних знань і навичок, які вважаються життєво необхідними у питаннях демократії. Так, замість терміна «знання» було уведено дефініцію «компетентність» для більш ґрунтовної характеристики знань, умінь та навичок. Поняття компетентності автори розглядають поза знаннями, розуміючи останні передусім як складову політичної інформації.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Метакогнітивна активність спрямовується на такі значущі для особистості сфери, як: пізнавальна активність; емоційна саморегуляція; відтворення досвіду; моніторинг середовища (А. Карпов, І. Скітєва). Саме метакогнітивна активність забезпечує здатність до саморегулювання, «усвідомлену компенсацію обмежень, визначення засобів та перспектив когнітивного та особистісного розвитку».

У зв'язку з цим, чим більше розвинуті рефлексивні здібності, тим більше можливостей має особистість для розвитку та саморозвитку. Зокрема, це стосується й розвитку особистості як суб'єкта соціально-політичних відносин. Крім того, автори зазначають, що «недостатній самомоніторинг часто призводить до недооцінки внутрішніх та зовнішніх ресурсів, а це, як відомо, знижує їх загальну оцінку і самовідчуття власної політичної суб'єктності, зневіри в можливості щось змінити, відчуження та нігілізму» (Зубок, 2012). Однак практично відсутні емпіричні дані щодо впливу метакогнітивних детермінант на політичну культуру такої активної частини юнацької молоді, як студенти. Напри-

клад, не досліджувалися можливості врахування стильової організації рефлексивної активності студентів для сприяння формуванню їх політичної компетентності.

Мета статті – теоретично обґрунтувати роль рефлексії як метакогнітивного чинника формування політичної компетентності студентів; емпірично дослідити прояв стильових особливостей розв'язання проблемно-конфліктних ситуацій студентів як компонента їхньої рефлексивної компетентності.

Методологія дослідження. У нашому дослідженні ми застосовуємо принципи особистісно-діяльнісного підходу, згідно з яким реалізується погляд на рефлексію як на важливу внутрішню детермінанту ефективності діяльності, а також компетентісного та стильового підходів, згідно з якими здійснюється аналіз стильових особливостей розв'язання проблемно-конфліктних ситуацій як компонента рефлексивної компетентності особистості.

У емпіричному дослідженні, проведеному нами у 2019 р., узяти участь студенти другого, третього та четвертого курсів Національного університету «Острозька академія» (усього – 93 особи). Для психодіагностичного дослідження нами було використано: методику «Особистісний стиль розв'язання -конфліктної ситуації» (О. Савченко, Д. Студенцопроблемнова).

Виклад основного матеріалу. Порівняння наведених автором статистичних показників та отриманих нами середніх даних за шкалами методики «Особистісний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації» засвідчує, що результати перебу-

Таблиця 1.

Порівняння статистичних та середніх показників за шкалами методики «Особистісний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації» (О. В. Савченко, Д. Ю. Студенцова), N=93

№ з/п	Стиль	Середнє статистичне значення	Середнє значення	Станайни	Рівень
1	Діяльнісний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації	38,85±5,68	35,34	–	
2	Конструктивно-рефлексивний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації	36,84±5,66	34,60	–	
3	Деструктивно-рефлексивний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації	34,20±6,90	32,51	4	середній
4	Унікаючий стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації	30,37±5,72	33,1	6	середній
5	Діялісно-унікаючий стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації	47,84±5,98	44,12	3	низький
6	Конструктивно-деструктивний рефлексивний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації	43,44±6,47	42,24	5	середній

вають у межах середніх статистичних значень, представлених розробником методики (Савченко, 2016).

Аналіз даних показує, що в досліджуваній вибірці студентів серед однополярних стильових проявів переважає діяльнісний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації ($M=35,34 \pm 5,21$). Найнижчі показники досліджувані демонструють щодо унікаючого стилю розв'язання проблемно-конфліктної ситуації ($M=33,1 \pm 4,24$), що свідчить про «відсутність яскраво вираженої установки на відкладання проблем та ігнорування їх наявності» (Савченко, 2016 : 235).

Серед проявів діяльнісного стилю (див. табл. 2) привертає увагу значний відсоток студентів, які різною мірою погодилися із твердженнями «Чим більше мій день насичений подіями, тим більш задоволеним я себе відчуваю» (58,06%), «Я не люблю довго сидіти без діла і легко придумую собі заняття» (58,06%), «Успіху у своїх діях я досягаю завдяки гнучкій поведінці, постійній орієнтації на обставини, що змінюються» (45,16%). Водночас 41,94% опитаних погодилися із твердженням «У складні для мене періоди життя я можу впродовж тривалого часу згадувати минуле і фантазувати про майбутнє». Це передусім є свідченням того, що поринання у спогади чи фантазії в складні періоди життя, ігнорування реальних обставин не

підвищуватиме ефективність таких людей у процесі долаття життєвих негараздів, оскільки мало усвідомлюються елементи досвіду.

Серед проявів унікаючого стилю (див. табл. 3) насамперед привертає увагу значний відсоток студентів (54,84%), які погодилися із твердженнями «Я не схильний планувати майбутнє і більше орієнтуюся на обставини "тут і зараз"», «Мені властиво сподіватися на випадок, «пливти за течією», а не проти неї» – 38,71%, «Життя має циклічний характер, події весь час повторюються» – 38,71%. Близько третини опитаних погодилися із твердженнями: «Я вважаю, якщо проблему на деякий час відкласти, то згодом вона сама вирішиться певним чином» (29,03%), «Якщо мені важко прийняти важливе рішення в житті, я намагаюся якомога довше відтягувати цей момент, забороняю собі думати про дану ситуацію» (32,26%), «Стирання з пам'яті» неприємних моментів мого життя допомагає мені впоратися з труднощами сьогодення» (29,03%). Про наявність недостатньої ініціативності, певної пасивності свідчить те, що 35,48% студентів погодилися з твердженням «Я люблю, коли рішення приймають інші, а я їх втілюю в життя».

Отже, найбільш виражені проблеми в досліджуваній вибірці пов'язані з умінням студентів плану-

Таблиця 2.

Дані за шкалою

«Діяльнісний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації», N=93

№ твердження	Основні характеристики стилю	Абсолютно не згоден	Не згоден	Складно визначити	Згоден	Повністю згоден
7	Чим більше мій день насичений подіями, тим більше я задоволеним себе відчуваю	6,45%	22,58%	12,91%	35,48%	22,58%
11	Успіху у своїх діях я досягаю завдяки гнучкій поведінці, постійній орієнтації на обставини, що змінюються	0%	22,58%	32,26%	25,81%	19,35%
15	Я не люблю довго роздумувати, зважувати варіанти, а швидко приймаю рішення	3,23%	29,03%	41,94%	19,35%	6,45%
19	До мене можна застосувати вислів «мета виправдовує засоби»	12,91%	19,35%	32,26%	32,26%	3,22%
23	У мене є уявний ідеальний образ себе, і я постійно працюю над тим, щоб його досягти	6,45%	25,81%	29,03%	32,26%	6,45%
25	У мене підвищені вимоги до себе, я самокритичний	3,23%	19,35%	29,03%	32,26%	16,13%
27	Я не люблю довго сидіти без діла і легко придумую собі заняття	3,22%	16,13%	22,58%	41,94%	16,13%
1	Розмови із самим собою дозволяють мені знайти вихід зі складних ситуацій	0%	22,58%	35,48%	29,03%	12,91%
9	Я вмію контролювати перебіг власних думок і вчасно зупиняти його	3,22%	25,81%	32,26%	32,26%	6,45%
10	У складні для мене періоди життя я можу впродовж тривалого часу згадувати минуле і фантазувати про майбутнє	3,22%	16,13%	38,71%	25,81%	16,13%
21	Я вмію контролювати власні емоції і стани	0%	29,03%	29,03%	29,03%	12,91%

Таблиця 3

Дані за шкалою «Уникаючий стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації»,

N=93

№ твердження	Основні характеристики стилю	Абсолютно не згоден	Не згоден	Складно визначити	Згоден	Повністю згоден
8	Якщо мені в житті важко прийняти важливе рішення, я намагаюся якомога довше відтягувати цей момент, забороняю собі думати про дану ситуацію	6,45%	35,48%	25,81%	25,81%	6,45%
12	Я вважаю, якщо проблему відкласти на певний час, то згодом вона сама вирішиться певним чином	16,13%	29,03%	25,81%	22,58%	6,45%
16	"Стирання з пам'яті" неприємних моментів мого життя допомагає мені справлятися з труднощами в сьогоденні	16,13%	29,03%	25,81%	9,68%	19,35%
20	Я люблю, коли рішення приймають інші, а я їх втілюю в життя	9,68%	12,90%	41,94%	32,26%	3,22%
22	Життя має циклічний характер, події постійно повторюються	0	38,71%	22,58%	32,26%	6,45%
24	Я не схильний планувати майбутнє і більше орієнтуюся на обставини «тут і зараз»	3,23%	22,58%	19,35%	45,16%	9,68%
28	Мені властиво сподіватися на волю випадку, «плисти за течією», а не проти неї	6,45%	32,26%	22,58%	25,81%	12,90%
4	Я часто відчуваю бажання все кинути і почати «з чистого аркуша», кардинально змінити своє життя	0	29,03%	41,94%	19,35%	9,68%
15	Я не люблю довго роздумувати, зважувати варіанти, а швидко приймаю рішення	3,22%	29,03%	41,94%	19,35%	6,45%
17	Перед початком дії я продумую свою стратегію, намагаюся спрогнозувати результат, передбачити наслідки своїх дій	6,45%	29,03%	22,58%	25,81%	16,13%
26	Мені властиво наступати «на ті ж граблі», навіть якщо я знаю про можливі наслідки	3,23%	12,90%	41,94%	32,26%	9,68%

вати свою діяльність та своє майбутнє, проявляти ініціативу у вирішенні проблем та протиріч.

Результати за шкалою «Деструктивно-рефлексивний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації» наведено в таблиці 4.

Таблиця 4.

Дані за шкалою «Деструктивно-рефлексивний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації», N=93

№ твердження	Основні характеристики стилю	Абсолютно не згоден	Не згоден	Складно визначити	Згоден	Повністю згоден
2	Мені складно перервати свої думки і переживання після того, як я довго роздумував про свої проблеми, невдачі	12,9%	22,58%	32,26%	25,81%	6,45%
4	Я часто відчуваю бажання кинути все і почати «з чистого аркуша», кардинально змінити своє життя	0%	29,03%	41,94%	19,35%	9,68%
6	Ситуація невдачі паралізує мене, я почуваюсь розгубленим, «не у своїй тарілці»	6,45%	9,68%	29,03%	45,16%	9,68%
10	У складні для мене періоди життя я можу впродовж тривалого часу згадувати минуле і фантазувати про майбутнє	3,22%	16,13%	38,71%	25,81%	16,13%
14	Мені складно заснути після невдачі, оскільки я подумки перебираю різні варіанти своєї поведінки	3,22%	25,81%	29,03%	32,26%	9,68%
18	Я помічаю, що з віком стаю дуже критичним до себе, до своїх досягнень, я рідко можу виправдати свої невдачі	3,23%	16,13%	38,71%	29,03%	12,90%
26	Мені властиво наступати «на ті ж граблі», навіть коли я знаю про можливі наслідки	3,22%	12,90%	41,94%	32,26%	9,68%
8	Якщо мені важко прийняти важливе рішення, я намагаюся якомога довше відтягувати цей момент, забороняю собі думати про дану ситуацію	6,45%	35,48%	25,81%	25,81%	6,45%
9	Я вмію контролювати перебіг власних думок і вчасно зупинитися	3,22%	25,81%	32,26%	32,26%	6,45%
21	Я вмію контролювати свої емоції і стани	0%	29,03%	29,03%	29,03%	12,91%
25	У мене підвищені вимоги до себе, я самокритичний	3,23%	19,35%	29,03%	32,26%	16,13%

Отже, чим вищим є рівень сформованості деструктивно-рефлексивного стилю, тим вищі показники розвиненості рефлексивних здібностей, але нижчий рівень показників самоконтролю поведінки. О. Савченко припускає, що деструктивний характер рефлексії пов'язаний передусім із дефіцитом регулятивних ресурсів суб'єкта, несформованістю його індивідуального стилю саморегуляції, що виражається в неспроможності самостійно планувати та програмувати власну поведінку, залежно від обраних засобів реагування та зовнішніх чинників (Савченко, 2016 : 234-235).

У досліджуваній нами вибірці середньогрупове значення прояву деструктивно-рефлексивного стилю відповідає середньому рівню. Більша частина опитаних погодилися із твердженням *«Ситуація невдачі паралізує мене, я почуваюсь розгубленим, «не у своїй тарілці»* (54,84%) та *«У мене підвищені вимоги до себе, я самокритичний»* (48,39%). Водночас 29% респондентів відчувають проблеми з умінням *«контролювати перебіг власних думок і вчасно зупиняти його»* та вмінням *«контролювати свої емоції і стани»* (29%). Таким чином, у цих студентів простежується негативний фактор низького рівня контролю емоцій, переживань, думок та надто критичне ставлення до власних можливостей. Означене може відчутно ускладнювати пошук ефективних засобів виходу зі складної ситуації.

Значний відсоток студентів погодилися з твердженнями *«Мені складно заснути після невдачі, оскільки я подумки перебираю різні варіанти своєї поведінки»* (41,94%), *«Мені властиво наступати «на ті ж самі граблі», навіть коли я знаю про можливі наслідки»* (41,94%), *«Я помічаю, що з віком стаю дуже критичним до себе, до своїх досягнень, я рідко можу виправдати свої невдачі»* (41,94%), *«У складні для мене періоди життя я можу впродовж тривалого часу згадувати минуле і фантазувати про майбутнє»* (41,94%). Це свідчить про те, що вони надто концентрують увагу на власних недоліках і невдачах у вирішенні важливих життєвих питань. У зв'язку з цим їм важко переключати увагу на інші аспекти важливої ситуації, ефективно розподіляти увагу між її значущими елементами.

Виразений деструктивно-рефлексивний стиль «свідчить про нездатність особистості ефективно конт-

ролювати власні переживання та емоції, підпорядковувати їх актуальним цілям; надмірне зосередження суб'єкта на власних невдачах, песимістичній спрямованості мислення. Особистість відчуває певні труднощі з активізацією зусиль, необхідних для реалізації власних задумів та подолання перешкод» (Савченко, 2017). Водночас дослідники вказують і на позитивний вплив деструктивного рефлексивного стилю на загальний рівень організації системи рефлексивних ресурсів, оскільки це може бути пов'язано з інтенсивною роботою зі змістом власної «Я-концепції». Як наслідок, – таким суб'єктам радять використовувати рефлексивні практики, які «допомагають опановувати тривогу та переживання, що пов'язані з поразками, завдяки фіксуванню того, що вже зроблено, та плануванню своїх дій на два-три дні наперед, відпрацьовуванню навичок ефективного спілкування та впливу, використанню технік, які передбачають майбутнє» (Савченко, 2017).

Порівняння біполярних стилів розв'язання проблемно-конфліктних ситуацій засвідчило, що рівень вираженості діяльнісно-унікаючого стилю вищий ($M=44,12+6,01$) ніж рівень вираженості конструктивно-деструктивного рефлексивного стилю ($M=42,24+6,13$). Це свідчить про те, що в юнацькому віці орієнтація на зміну обставин переважає орієнтацію на зміну себе.

Результати за шкалою «Діяльнісно-унікаючий стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації» наведено в таблиці 5.

У досліджуваній нами вибірці середньогруповий рівень прояву діяльнісно-унікаючого стилю відповідає 3 станайнам, а отже, є низьким. Це означає, що значна частина осіб мають низький рівень активності, схильність уникати відповідальності за власні рішення, їм притаманне відчуття труднощів та низька спроможність ефективно діяти в ситуаціях вибору та самовизначення. Суб'єкти демонструють недостатньо сформовану готовність до активних спроб розв'язати проблемно-конфліктну ситуацію, схильність до уникнення ситуацій, що призводять до підвищення рівня психічної напруги, відкладання терміну вирішення проблеми та розраховування на волю випадку (Савченко, 2016 : 242). Водночас студенти більше віддають перевагу зовнішній активності, спрямованій на розв'язання проблеми порівняно з внутрішньою активністю, мета якої –

Таблиця 5

Дані за шкалою «Діяльнісно-уникаючий стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації», N=93

№ твердження	Основні характеристики стилю	Абсолютно не згоден	Не згоден	Складно визначити	Згоден	Повністю згоден	Середнє значення в балах
8	Якщо мені важко прийняти важливе рішення в житті, я намагаюся якомога довше відтягувати цей момент, забороняю собі думати про дану ситуацію	6,45%	35,48%	25,81%	25,81%	6,45%	3,1
12	Я вважаю, що якщо проблему відкласти на певний час, то згодом вона сама якось вирішиться	16,13%	29,03%	25,81%	22,58%	6,45%	3,25
16	«Стирання з пам'яті» неприємних моментів мого життя допомагає мені справлятися з труднощами в сьогоденні	16,13%	29,03%	25,81%	9,68%	19,35%	3,13
20	Я люблю, коли рішення приймають інші, а я їх втілюю в життя	9,68%	12,90%	41,94%	32,26%	3,22%	2,94
22	Життя має циклічний характер, події весь час повторюються	0	38,71%	22,58%	32,26%	6,45%	2,94
24	Я не схильний планувати майбутнє і більше орієнтуюся на обставини «тут і зараз»	3,23%	22,58%	19,35%	45,16%	9,68%	3,09
28	Мені властиво сподіватися на волю випадку, «плисти за течією», а не проти неї	6,45%	32,26%	22,58%	25,81%	12,90%	2,94
7	Що більше насичений подіями мій день, то більш задоволеним я себе відчуваю	6,45%	22,58%	12,91%	35,48%	22,58%	3,45
11	Успіху в своїх діях я досягаю завдяки гнучкій поведінці, постійній орієнтації на обставини, що змінюються	0%	22,58%	32,26%	25,81%	19,35%	3,41
15	Я не люблю довго роздумувати, зважувати варіанти, я швидко приймаю рішення	3,23%	29,03%	41,94%	19,35%	6,45%	2,97
19	До мене можна застосувати вислів «мета виправдовує засоби»	12,91%	19,35%	32,26%	32,26%	3,22%	2,94
23	У мене є уявний ідеальний образ себе і я постійно працюю над тим, щоб його досягти	6,45%	25,81%	29,03%	32,26%	6,45%	3,06
25	У мене підвищені вимоги до себе, я – самокритичний	3,23%	19,35%	29,03%	32,26%	16,13%	3,39
27	Я не люблю довго сидіти без діла і легко придумую собі заняття	3,22%	16,13%	22,58%	41,94%	16,13%	3,52
Середнє сумарне значення							44,12

зрозуміти своє місце в проблемно-конфліктній ситуації та змінити ставлення до неї. Так, 45,16% студентів погодилися із твердженням «Успіху в своїх діях я досягаю завдяки гнучкій поведінці, постійній орієнтації на обставини, що змінюються» (хсер=3,41 балів) і значно менше погодилися з відповіддю «У мене є уявний ідеальний образ себе і я постійно працюю над тим, щоб його досягти» (38,71%; хсер=3,06 балів). Отже, розумова активність у проблемно-конфліктній ситуації переважає над смислотворною. При цьому простежується критичність у сприйнятті власних дій (48,39% студентів погодилися з твердженням «У мене підвищені вимоги до себе, я – самокритичний» – хсер=3,39 балів), що може значно знижувати самооцінку та підвищувати рівень внутрішньої напруги та тривоги.

Конструктивний рефлексивний стиль виявляється у вираженні тенденцій до самопізнання особистості та осмислення власних особливостей. При цьому

суб'єкт відчуває впевненість у своїй здатності контролювати власні думки, переживання та емоційні прояви, керувати ними, спрямовуючи свою активність в ефективне русло.

Результати за шкалою «Конструктивно-деструктивний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації» наведені в таблиці 6.

Показники сформованості конструктивно-деструктивного рефлексивного стилю були обрані автором методики як основний показник сформованості рефлексивного стилю особистості. Як бачимо, середньогрупове сумарне значення за шкалою конструктивно-деструктивного рефлексивного стилю відповідає середньому рівню його сформованості (42,24 – 5 стандартів). Середнє сумарне значення деструктивного полюсу становить 19,64 балів, а конструктивного – 22,6 балів. Таким чином, можемо зробити загальний висновок, що в досліджуваній групі студентів на середньому

Таблиця 6

Дані за шкалою «Конструктивно-деструктивний стиль розв'язання проблемно-конфліктної ситуації», N=93

№ твердження	Основні характеристики стилю	Абсолютно не згоден	Не згоден	Складно визначити	Згоден	Повністю згоден	Середнє значення в балах
2	Мені складно перервати свої думки і переживання після того, коли я довгий час роздумував над своїми проблемами та невдачами	12,9%	22,58%	32,26%	25,81%	6,45%	3,09
4	Я часто відчуваю бажання кинути все і почати «з чистого аркуша», кардинально змінивши своє життя	0%	29,03%	41,94%	19,35%	9,68%	2,90
6	Ситуація невдачі паралізує мене, я почуваюся розгубленим, «не у своїй тарілці»	6,45%	9,68%	29,03%	45,16%	9,68%	2,58
10	Я можу впродовж тривалого часу згадувати минуле і фантазувати про майбутнє, особливо – у складні для мене періоди життя	3,22%	16,13%	38,71%	25,81%	16,13%	2,90
14	Мені складно заснути після невдачі, оскільки я подумки перебираю різні варіанти своєї поведінки	3,22%	25,81%	29,03%	32,26%	9,68%	2,81
18	Я помічаю, що з віком стаю дуже критичним до себе, своїх досягнень та рідко можу виправдати власні невдачі	3,23%	16,13%	38,71%	29,03%	12,90%	2,68
26	Мені властиво наступати «на ті ж самі граблі» навіть тоді, коли я знаю про можливі наслідки	3,22%	12,90%	41,94%	32,26%	9,68%	2,68
1	Розмови із самим собою дають мені змогу знаходити вирішення складних проблем	0%	22,58%	35,48%	29,03%	12,91%	3,32
3	Я використовую результати своїх минулих досягнень для прогнозування майбутнього	3,23%	16,13%	32,26%	35,48%	12,9%	3,39
5	У складній ситуації я спочатку певний час спостерігаю за своїми думками і почуттями та лише потім приймаю рішення	0	32,26%	19,35%	35,48%	12,9%	3,29
9	Я вмію контролювати власні думки і вчасно зупиняти їх	3,22%	25,81%	32,26%	32,26%	6,45%	3,13
13	В основі моєї успішності – ретельний аналіз моїх дій у минулому	3,23%	35,48%	19,35%	35,48%	6,45%	3,06
17	Перед початком дії я продумую свою стратегію, намагаюся спрогнозувати результат, передбачити наслідки своїх дій	6,45%	29,03%	22,58%	25,81%	16,13%	3,16
21	Я вмію контролювати власні емоції і стани	0%	29,03%	29,03%	29,03%	12,91%	3,25
Середньогрупове сумарне значення							42,24

рівні виражені тенденції до самопізнання, осмислення власних особливостей, схильностей та рис. При цьому суб'єкт відчуває недостатню впевненість у своїй здатності контролювати власні думки, переживання та емоційні прояви, здатності керувати ними, спрямовуючи свою активність в ефективне русло.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз засвідчив вагомий роль метакогнітивних чинників у формуванні політичної компетентності молоді. Зокрема, рефлексивний стиль розв'язання проблемно-конфліктних ситуацій можна розглядати як важливий механізм становлення особистості юнацького віку та суб'єкта політичних відносин. Отримані емпіричні дані щодо особливостей прояву рефлексивного стилю розв'язання проблемно-конфліктних ситуацій студентів експлікують ту проблему, що значній частині студентів притаманні прояви уникаючого та деструктивного рефлексивного стилів. Вони проявляються в низькому рівні

ініціативності, схильності уникати відповідальності за власні рішення, відчутті низької спроможності ефективно діяти в ситуаціях вибору та самовизначення, імпульсивному характері прийняття рішень, схильності до відкладання терміну вирішення проблем тощо. У близько третини опитаних простежується негативний фактор низького рівня контролю емоцій, переживань, думок та занадто критичне ставлення до своїх можливостей. Ігнорування або надмірна зосередженість на невдачах не дають змоги суб'єктам своєчасно активізовувати зусилля на реалізацію цілей, досягнення успіху. Варто зауважити, що студенти більше віддають перевагу зовнішній активності, спрямованій на розв'язання проблеми, порівняно з внутрішньою активністю, мета якої – зрозуміти своє місце в проблемно-конфліктній ситуації та змінити ставлення до неї. Означені особливості можуть впливати як на процеси політичного самовизначення студентської молоді, так і на їх політичну компетентність. Пе-

ревірка такого взаємозв'язку і стане перспективою подальшого дослідження.

References :

- Avhustiuk, M. M. (2016) *Iliuziia znannia v metakohnityvnomu monitorynhu navchalnoi diialnosti studentiv VNZ. [Illusion of knowledge in metacognitive monitoring of educational activities of university students]*. Ostroh. [in Ukrainian].
- Kirienko, O. D. (2016) *Pryntsyty transformatsii politychnoi identychnosti indyvida v umovakh hlobalizatsii. [Principles of transformation political identity of the personality in conditions of globalization]*. Lviv. [in Ukrainian].
- Weber, M. Koehler, C. (2017) *Illusions of Knowledge: Media Exposure and Citizens' Perceived Political Competence* International Journal of Communication. Retrieved from URL: <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/5915>.
- Naidonova, L. M. (2014) *Hrupova refleksii yak mekhanizm rekonstruktsii sotsialnykh nastanoven. [Group reflection as a mechanism of reconstruction of social attitudes]*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Savchenko, O. V. (2017) *Konstruktyvni ta destruktyvni formy refleksii. [Constructive and destructive forms of reflection]*. Likarska sprava. 238–244. Retrieved from URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/720395.pdf> [in Ukrainian].
- Savchenko, O. V. (2016) *Refleksyivna kompetentnist osobystosti. [Reflective competence of the personality]*. Kherson: PP:Vyshemyrskyi. 596. [in Ukrainian].
- Solhaug, T. (2006) *Knowledge and Self-efficacy as Predictors of Political Participation and Civic Attitudes: with relevance for educational practice*. Policy Futures in Education.
- Tikhomirova, L. S. (2013) *Priznaki ilyuzornogo znaniya v nauchnom tekste. [Signs of illusion of knowledge in scientific text]*. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Retrieved from URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/priznaki-illyuzornogo-znaniya-v-nauchnom-tekste>. [in Russian].
- Tsentr Razumkova (2017) *Politychna kultura hromadian Ukrainy: stan, osoblyvosti, tendencii. [Political culture Ukrainian citizens: status, features, trends]*. Kyiv. 4–13. Retrieved from URL: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Politychna_kultura.pdf. [in Ukrainian].
- Zubok, Y. A. (2012) *Refleksiya v samoregulyatsii sotsialnopoliticheskikh vzaimodeystviy molodezhi. [Reflection in the self-regulation of social and political interactions of youth]*. Sotsiologiya vlasti. [in Russian].

Volodymyr Ilnytskyi

PhD student of the Department of Psychology, National University "Ostroh Academy", Ostroh (Ukraine)

Ruslana Kalamazh

DSc in Psychological Science, professor, Vice-rector for educational work National University "Ostroh Academy", Ostroh (Ukraine)

REFLEXIVE STYLE AS A META-COGNITIVE FACTOR OF POLITICAL COMPETENCE FORMATION

ABSTRACT

In the modern socialization conditions, meta-cognitive competence is an important factor in the perception and processing of information and informed decision making by a person. In the realm of political behavior, meta-cognitive competence has the potential to influence a person's beliefs and actions and prevents him/her to become a hostage of various political technologies. At the system of meta-cognition, reflection plays a key role as a significant facilitator of meta-cognitive processes. A significant role plays also a person's ability to properly evaluate and use own resources, strengths, and weaknesses of his/her personality, his/her ability to influence socio-political processes and participate in socially important decisions.

The main article goal is to theoretically justify the role of reflection as a meta-cognitive factor in the formation of students' political competence, and also to empirically investigate the stylistic features of problem-conflict situation solving by students as a component of their reflective competence.

The analyzed study results showed that the dominant indicator in the sample of 93 persons was the constructive-destructive reflexive style. A significant number of students used the evasive style. Its manifestations are a low initiative, tendency to avoid responsibility for one's own decisions, the poor capability to act effectively in situations when a quick decision is needed, in situations of self-determination, an impulsive nature of their decision making and tendency to postpone problem resolving. One-third of the students showed low control over emotions, feelings, thoughts and a highly critical attitude to personal capabilities. Ignored failures or over-focusing on them do not allow people to intensify efforts to achieve goals and be successful.

ful. Students prefer external efforts for problem solving, rather than an internal activity that aims to understand their personal place in a problem or conflict situation. These features can affect political self-determination and the political competence of students. Checking of this interconnection will be a prospect for further research.

Keywords: reflection, meta-cognition, style, political competence, political self-determination.

Ильницький Владимир Олегович

Аспирант кафедри психології Національного Університету «Острозька Академія», г. Острог (Україна)

Каламаж Руслана Владимировна

Доктор психологічних наук, професор, проректор по навчально-виховній роботі Національного Університету «Острозька Академія», г. Острог (Україна)

РЕФЛЕКСИВНИХ СТИЛЬЯК ЯК МЕТАКОГНИТИВНИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧЕСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

АННОТАЦІЯ

В сучасних умовах соціалізації метакогнітивна компетентність є важливим фактором сприйняття та обробки інформації, а також усвідомленого прийняття рішень суб'єктом. В області політичного поведіння метакогнітивна компетентність має потенціал, щоб впливати на переконання та дії суб'єкта і не дозволити йому стати заложником різних політичних технологій. В системі метакогніції ключове місце займає рефлексія як суттєвий фасилітатор (облегачувач) метакогнітивних процесів. Важливу роль грає здатність людини правильно оцінити і застосувати свої власні ресурси, сильні та слабкі сторони своєї особистості, свою здатність впливати на соціально-політичні процеси, брати участь у прийнятті загальноважливих рішень.

Метою статті є теоретичне обґрунтування ролі рефлексії як метакогнітивного фактора формування політичної компетентності студентів та емпіричне дослідження прояву стилевих

особливостей рішення проблемно-конфліктних ситуацій студентів як компонента їх рефлексивної компетентності.

Аналіз результатів дослідження показав, що в досліджуваній вибірці (93 осіб) переважають показники конструктивно-деструктивного рефлексивного стилю, а також значущої частини студентів притаманні прояви уникального стилю. Це виявляється в низькому рівні ініціативності, схильності уникати відповідальності за власні рішення, відчутті низької здатності ефективно діяти в ситуаціях вибору і самоопределення, імпульсивному характеру прийняття рішень, схильності до відкладання терміну рішення проблем. У третій опитаній студентів прослідковується негативний фактор низького рівня контролю емоцій, переживань, мислей і надмірно критичне ставлення до своїх можливостей. Ігнорування або надмірна зосередженість на невдачах не дозволяють суб'єктам своєчасно активізувати зусилля на реалізацію цілей і досягнення успіху. Звертає увагу, що студенти більше віддають перевагу зовнішню активність, спрямовану на рішення проблеми, порівняно з внутрішньою активністю, метою якої є зрозуміти своє місце в проблемно-конфліктній ситуації і змінити ставлення до неї. Зазначені особливості можуть впливати як на процеси політичного самоопределення студентської молоді, так і на їх політичну компетентність. Перевірка такої взаємозв'язи стане перспективою подальшого дослідження.

Ключові слова: рефлексія, метакогніція, стиль, політична компетентність, політичне самоопределення.

Дата отримання статті: 06.02.2020

Дата рекомендації до друку: 26.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ШКАЛА СХИЛЬНОСТІ ДО МОРАЛЬНОГО ВІДСТОРОНЕННЯ ЯК ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Карковська Руслана Ігорівна¹

¹Кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів (Україна)

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0416-4371>

UDC: 159.9.072:174

АНОТАЦІЯ

В статті описано адаптацію Шкали схильності до морального відсторонення (С. Мур із співавторами) українською мовою. Опитувальник має три форми – 24, 16 і 8 тверджень (Moore et al., 2012). Переклад оригіналу на українську зроблено із залученням експертів психологів, перекладачів, носіїв англійської мови. Попереднє опитування (N = 32) дозволило покращити зрозумілість опитувальника (уточнити питання №19). Переклад еквівалентний оригіналу – є пряма кореляція ($p \leq 0,001$) між показниками СМВ, отриманими в одній групі (N = 58) у ході двох замірів (українською і англійською). Український варіант Шкали СМВ показав добру відтворюваність результату – корелюють результати двох опитувань, проведених в одній групі з інтервалом чотири тижні (N = 122, $p \leq 0,001$). В українському варіанті чим коротша форма опитувальника, тим нижча його внутрішня узгодженість – коефіцієнт α -Кронбаха становив в першому і другому замірах відповідно 0,82 і 0,86 (СМВ-24), 0,77 і 0,8 (СМВ-16), 0,54 і 0,56 (СМВ-8), N = 122. Шкала СМВ українською лише у формі із 24 тверджень має достатню факторну валідність: $\chi^2/df = 2,76$; RMSEA = 0,06; CFI = 0,83; GFI = 0,9 (N = 477, модель із восьми взаємопов'язаних факторів). Отримано значущі зв'язки ($p < 0,001$) СМВ-24 із доброзичливістю ($r = -0,18$), соціальною актуалізацією ($r = -0,21$), соціальним внеском ($r = -0,15$), макіавеллізмом ($r = 0,49$); у чоловіків вища СМВ-24, ніж у жінок (M1 = 81,41, M2 = 71,42, $p = 0,000$, $t = 7,18$). Це узгоджується з існуючими науковими відомостями і доводить конструкту валідність методики. Отже, в українському варіанті рекомендовано застосовувати Шкалу СМВ із 24 тверджень як надійний і валідний психодіагностичний інструмент.

Ключові слова: схильність до морального відсторонення, етична організаційна поведінка, макіавеллізм, соціальне благополуччя, соціальна відповідальність, доброзичливість.

Постановка проблеми. Неетична організаційна поведінка – результат взаємодії зовнішніх факторів та індивідуальних якостей працівників (Kish-Gephart et al., 2010). До зовнішніх належать і фактори організаційного середовища (етичний клімат, етична організаційна культура тощо), і етичний клімат на рівні суспільства, галузі (Ashforth & Anand, 2003). Завдяки процесам соціалізації та раціоналізації неетична поведінка може вкорінюватись в організації, набуваючи колективних форм. Через систему формальних і неформальних заохочень неетичні практики фіксуються в організаційній поведінці,

стають організаційною нормою. Згодом нові працівники у ході адаптації засвоюють ці деструктивні моделі поведінки і продовжують їх відтворювати (Anand et al., 2004; Ashforth & Anand, 2003; Moore, 2008). В публікаціях щодо вкорінення неетичної організаційної поведінки найперше йдеться про корупцію, але описані механізми поширюються також на інші форми порушень етики в організації (обман, шахрайство, крадіжки, імітація діяльності тощо) (Trevino et al., 2006).

На індивідуальному рівні етична (чи неетична) організаційна поведінка є не лише результатом обмір-

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Ruslana Karkovska

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

кованого вибору. Вона буває імпульсивною, інтуїтивною, спонукувана емоціями і неусвідомленими мотивами. Етично значущій поведінці інколи передують повністю або частково неусвідомлювані когнітивні процеси, які полегшують порушення моральних норм. Моральне відсторонення – один з механізмів вкорінення неетичної поведінки в організації. Завдяки йому працівники, які щиро розділяють моральні цінності, не дають собі звіту, що поведуться неетично (Martin et al., 2014). Моральне відсторонення полегшує прийняття неетичних рішень. Сілія Мур обґрунтувала, що моральне відсторонення сприяє процесам ініціювання, поширення і вкорінення неетичної проорганізаційної поведінки – порушення працівниками моральних норм для досягнення організаційних цілей (Moore, 2008). В Україні таке проорганізаційне порушення етики має особливо високу ймовірність, оскільки в суспільстві загалом низький етичний клімат. Наприклад, за Індексом сприйняття корупції-2018 Україна зайняла 120 місце в рейтингу із 180 країн (Corruption Perceptions Index 2018). Порушення доброчесності в освіті, зокрема, у вищій школі, мають системний характер (Огляди ОЕСР на тему доброчесності в освіті: Україна 2017). В таких умовах і керівники, і підлеглі вдаються до неетичних дій з метою відстояти не лише персональні інтереси, але й інтереси своїх організацій, а низька етична культура в суспільстві є зручним виправданням власного неетичного вибору.

Соціалізуючий потенціал організаційних середовищ можна трансформувати в ресоціалізуючий. Організації як платформи впровадження змін з метою розвитку етичності суспільства мають переваги. Організація може бути ретельніше діагностована, ніж суспільство загалом. А знання специфіки конкретного організаційного середовища дозволяє обрати адекватні інструменти розвитку етичної інфраструктури і клімату. Щоб підвищити етичність організації доцільно включати морально-етичні показники у критерії відбору кандидатів на вакантні посади та проводити заходи із зниження неетичної поведінки уже існуючих працівників. Діагностика схильності до морального відсторонення (СМВ) кандидатів на вакантні посади дасть змогу попереджати прихід в організацію людей, які здатні із легкістю ініціювати порушення моральних норм та

підтримувати наявні неетичні практики. Діагностика СМВ працівників потрібна, щоб виявити доцільність внутрішньоорганізаційного інформування про етичні норми (Zhang et al., 2014), соціально-психологічних тренінгів з корекції професійно-етичних настанов і поведінки, а також для усунення організаційних факторів, які активізують моральне відсторонення працівників.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Механізми морального відсторонення описав Альберт Бандура в рамках соціально-когнітивної теорії. Моральне відсторонення – когнітивна нейтралізація самосанкціонування у саморегуляції поведінки, яка дозволяє особі порушувати засвоєні моральні норми без переживання провини, погіршення самостварення. Самосанкціонування має антиципуючу дію – стримування чи ініціювання поведінки на основі передбачення позитивних і негативних санкцій, які особа застосовує щодо себе. Дія особистої моральності проявляється в тому, що людина утримується від порушення моральних норм, бо передбачає своє майбутнє почуття провини, зниження самооцінки. І навпаки, очікувані позитивні емоції, похвала себе за гідні вчинки, спонукають поводитись справедливо, гуманно. Відповідно, моральне відсторонення як когнітивний процес нейтралізації моральної саморегуляції передуює поведінці. Моральне самосанкціонування може бути виключеним з детермінації поведінки через мінімізацію шкідливих наслідків аморальних дій, формування негативного ставлення до жертви чи представлення неетичних дій із применшенням їхньої аморальності. А. Бандура описав вісім взаємопов'язаних механізмів морального відсторонення. Три з них є способами презентувати свої дії так, щоб вони виглядали менш аморальними:

Моральне виправдання – представлення аморальної поведінки соціально прийнятною через трактування її як способу досягнення моральних, соціально корисних цілей.

Евфемістичне маркування – застосування евфемізмів в окресленні неетичних дій для маскування їхнього справжнього значення. Слова чи вирази, якими замінюють неприємні, емоційно негативно забарвлені означення, суттєво впливають на трактування поведінки. Евфемістична мова здатна знизити критичність у

сприйнятті деструктивної поведінки чи навіть надати їй ознак порядності.

Вигідне порівняння – представлення дій як більш правильних, ніж є насправді, порівнюючи їх з грубішими порушеннями моральних норм. Через ефект контрасту на фоні чийось злочинів, вкрай згубної поведінки власний обман чи дрібне шахрайство можуть виглядати зовсім незначними.

Ще один з механізмів морального відсторонення полягає у спотворенні наслідків неетичної поведінки:

Спотворення наслідків неетичних дій – заперечення чи мінімізація їхньої деструктивності дозволяють не картати себе за порушення моральних норм, не піддавати сумніву свої чесноти. Особа не має підстав утримуватись від аморальних дій, наприклад, корисливої поведінки, якщо вона не бачить її потенційної шкоди, або вважає майбутні негативні наслідки мізерно малими.

Наступні два механізми ґрунтуються на формуванні ставлення до адресата своїх дій, яке звільняє від майбутніх докорів сумління і самозвинувачення:

Приписування вини за свої неетичні дії адресату цих дій чи обставинам. Цей механізм може виявлятися у звинуваченні жертви аморальної поведінки в тому, що вона заслужила на вкрай суворе ставлення, сама його провокує. Приписуючи іншому, наприклад, ворожі наміри, суб'єкт аморальних дій може навіть сам почуватись жертвою. Інколи люди виправдовують свої шкідливі дії обставинами, які склались.

Дегуманізація – повне або часткове позбавлення іншої особи (групи) людських якостей, приписування їй нелюдських рис (тваринних, демонічних тощо). Наприклад, позбавлення права на повагу і свободу, чутливості, здатності страждати. Таке об'єктивізоване бачення іншого стає бар'єром у виникненні до нього емпатії, жалю, викликає неприйняття і презирство. Дегуманізація позбавляє підстав стримувати сувору, жорстоку поведінку щодо іншого.

Решту два механізми означають зняття із себе відповідальності за власні дії, завдяки чому поведінка виглядає менш аморальною (оскільки не є самостійно ініційованою), а її наслідки менш шкідливі (через применшення особистої ролі у згубних діях):

Перекладання відповідальності – бачення своїх дій не як добровільних, а таких, що були вчинені під соціальним тиском або відвертим примусом, наприклад, через виконання обов'язків перед керівником. Якщо особа не вважає себе ініціатором своїх дій, то й не почувується причетною до майбутніх наслідків.

Дифузія відповідальності – послаблення морального самоконтролю через розподіл відповідальності за неетичну поведінку між членами групи, задіяної в порушенні моральних норм. Підставами такого розподілу відповідальності можуть бути групове прийняття рішення, розподіл обов'язків між працівниками організації чи інший груповий спосіб вчинення дій. Групові дії чи рішення дають людині можливість применшити свою роль в груповому процесі, щоб зняти із себе персональну відповідальність за їхні наслідки (Bandura et al., 1996; Bandura, 1999, 2002).

Схильність до морального відсторонення (СМВ) – особистісна риса, яка полягає у тенденції, приймаючи рішення, вибираючи дії з етичним значенням, вдаватись до когнітивних процесів, які дозволяють порушувати моральні норми без негативних переживань і самозвинувачення (Moore et al., 2012). Існують обернені зв'язки між СМВ і прогнозом особи щодо виникнення у неї провини, розкаяння і самокритики за свою трансгресивну поведінку (Bandura et al., 1996).

Доведено, що СМВ є предикатором неетичних рішень та неетичної поведінки, зокрема, працівників в організації (Detert et al., 2008; Moore et al., 2012). Причому СМВ більш ймовірно вестиме до неетичного вибору, неетичної поведінки працівників за умов стривоженості (ніж почуття безпеки) (Chugh et al., 2014), і в ситуаціях із слабшим моральним навантаженням (Knoll et al., 2016).

Серед напрямків вивчення морального відсторонення – дослідження СМВ як медіатора та модератора у детермінації неетичної поведінки (Moore, 2015). СМВ є медіатором між прийняттям неетичних рішень та індивідуальними психологічними рисами, з якими вона пов'язана. Йдеться про прямі зв'язки СМВ з макіавеллізмом, цинічністю, вірою у залежність життєвих подій від долі і випадковостей; обернені – з емпатійністю, моральною ідентичністю (Detert et al., 2008), когнітивним моральним розвитком, ідеалістичними мораль-

ними переконаннями (на противагу релятивістичним) (Moore et al., 2012), автентичністю (Knoll et al., 2016).

СМВ здатна впливати на напрямок і силу зв'язку (бути модератором) між неетичною поведінкою і психічними станами, властивостями особи. СМВ послаблює обернений зв'язок між неетичною поведінкою лідера та його підтримкою з боку працівників (Fehr et al., 2019), посилює зв'язок між схильністю до негативних переживань і контрпродуктивною поведінкою на робочому місці (крадіжки, дисциплінарні порушення, саботаж тощо) (Samnani et al., 2014).

Метою статті є представлення результатів адаптації українською мовою Шкали схильності до морального відсторонення (автори Сілія Мур, Джеймс Р. Десерт, Лінда К. Тревіно, Вікі Л. Бейкер та Девід М. Майєр). Ця методика складається із 24 тверджень. Досліджуваному пропонується оцінити кожне з тверджень за 7-бальною шкалою Лайкерта залежно від того, наскільки він погоджується з висловленою думкою. Опитувальник містить по три твердження для кожного із восьми механізмів морального відсторонення. Показника СМВ – сума балів за кожним із тверджень. Також опитувальник має коротші форми – по 16 і 8 тверджень (відповідно, по два і по одному твердженню на кожен з восьми механізмів морального відсторонення) (Moore et al., 2012).

Методологія дослідження. Адаптація Шкали СМВ передбачала виконання кількох завдань: 1) переклад оригіналу на українську мову; 2) підтвердження того, що переклад еквівалентний оригіналу; 3) перевірка надійності української версії методики (відтворюваності результатів і внутрішньої узгодженості опитувальника); 4) перевірка валідності української версії методики (Новик, Іонова, 2007; Кемпбелл, 1980; Бурлачук, Морозов, 2000). Процедура перекладу включала такі кроки: прямий переклад, експертна оцінка перекладу та узгодження попередньої версії, обернений переклад, експертна оцінка оберненого перекладу, створення тест-версії опитувальника, пілотне опитування, створення остаточної версії українського тексту опитувальника, літературне редагування. Способом перевірити еквівалентність перекладу і оригіналу було встановлення кореляції (лінійна кореляція Пірсона) між замірами українською і англійською, зробленими в гру-

пи осіб, які володіють обома мовами. Обраний часовий інтервал між двома замірами – чотири тижні (Бурлачук, Морозов, 2000). Внутрішню узгодженість опитувальника перевірено за допомогою коефіцієнта α -Кронбаха; відтворюваність результатів – встановленням кореляції (лінійна кореляція Пірсона) між результатами двох замірів в одній групі (з інтервалом чотири тижні). Конфірматорний факторний аналіз застосовано для перевірки факторної валідності методики – відповідності емпіричних результатів теоретичній моделі явища морального відсторонення (Bandura et al., 1996; Moore et al., 2012). Для підтвердження конвергентної і дискримінантної валідності методики застосовано кореляційний аналіз (лінійна кореляція Пірсона) і порівняльний аналіз за t -критерієм Стюдента (для зіставлення чоловіків і жінок). На основі відомостей про СМВ та етичність українського суспільства (розгорнутий аналіз із відповідними посиланнями подано нижче), в якості ознак конвергентної валідності української версії методики обрано прямі зв'язки СМВ з макіавеллізмом і обернені – з соціальним внеском та соціальною актуалізацією, вищі бали за СМВ у чоловіків, ніж у жінок; в якості ознак дискримінантної валідності – відсутність зв'язків із сумлінністю, соціальним прийняттям, узгодженістю із суспільством, соціальною інтеграцією. На цьому етапі застосовано такі методики: Мак-шкала (IV) (Christie & Geis, 1970; Знаков, 2000; Гребінь, 2016); «Шкала соціального благополуччя» (Keyes, 1998; Четверик-Бурчак, 2014), «Локатор великої п'ятірки» (Howard et al., 1996; Бурлачук, Корольов, 2000).

Виклад основного матеріалу дослідження.

На першому етапі адаптації української версії методики Шкала схильності до морального відсторонення (СМВ) зроблено переклад опитувальника з англійської мови на українську.

Два незалежних прямих переклади опитувальника зробили носії української мови: Галина Пехник, перекладач (англійська мова), асистент кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Григорія Кочура, ЛНУ імені Івана Франка, та Оксана Сенік, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології ЛНУ імені Івана Франка.

Здійснили експертну оцінку прямих перекладів та створили узгоджену попередню версію опитувальни-

ка Руслана Карковська, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології ЛНУ ім. Івана Франка, Марина Кліманська, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології ЛНУ ім. Івана Франка та Уляна Гураль, перекладач англійської мови, мовна школа «Діалект» (м. Львів).

Оберненні переклади попередньої української версії опитувальника на англійську зробили особи, які володіють і українською, і англійською мовами – Іван Джур, бакалавр філософії та психології, Облатська Теологічна Школа (Сан-Антоніо, США) та особа, яка є білінгвом та має вищу філологічну освіту (Швейцарія). Ім'я другого експерта не вказано відповідно до його побажання зберегти конфіденційність.

Експертами оцінки обернених перекладів були носії англійської мови Лесь Шиаман, бакалавр музичного мистецтва (Гумбольдтський Державний Університет, Арката, США) і перекладач (англійська мова) Ірина Одрехівська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Григорія Кочура.

Тест-версію українського опитувальника створено із врахуванням незалежних експертних оцінок обернених перекладів. На цьому етапі координатором робочої групи була Руслана Карковська, експертами – Ірина Одрехівська та Софія Чолій, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології ЛНУ ім. Івана Франка.

Літературне редагування тексту зробила Наталія Пліса, провідний спеціаліст відділу додрукарської підготовки Видавництва Львівського національного університету імені Івана Франка.

В попередньому опитуванні взяли участь 32 особи, з яких 29 – студенти ЛНУ імені Івана Франка, троє – дорослі з вищою освітою, які працюють у різних

сферах (10 осіб чоловічої статі, 22 – жіночої; вік опитуваних від 18 до 43 років, $M=20,1$; $SD=5,7$). Після опитування за Шкалою СМВ досліджувані відповіли на питання про зрозумілість тверджень чи окремих слів методики; про правдоподібність змальованих ситуацій кожного з пунктів; про прийнятність – чи були серед тверджень такі, з якими, на їхню думку, навіть частково не могла б погодитись жодна людина. За результатами інтерв'ювання внесено зміни в 19 твердження методики, оскільки 19% опитуваних вказали на його незрозумілість. Зміни полягають в уточненні змісту: твердження «З деякими людьми варто поводитись жорсткіше, оскільки їм бракує почуттів, які можна зачепити» замінено на твердження «З деякими людьми варто поводитись жорсткіше, оскільки вони не реагують на делікатні звернення, і їм бракує почуттів, які можна зачепити».

Емпіричну перевірку еквівалентності остаточної української версії Шкали СМВ та оригіналу проведено шляхом опитування із застосуванням обох варіантів методики. В дослідженні взяли участь 58 студентів третього курсу факультету іноземних мов спеціальності Філологія (англійська мова) ЛНУ імені Івана Франка віком від 18 до 21 року ($M=18,5$; $SD=0,7$). 39 осіб проходили перше опитування англійською мовою, друге – українською. 19 осіб проходили перше опитування українською мовою, друге – англійською. Інтервал між першим і другим опитуванням в кожному випадку становив чотири тижні. Щоб встановити зв'язки між результатами опитування англійською та українською мовами, використано лінійну кореляцію Пірсона, для зіставлення показників – порівняльний аналіз за t-критерієм Стюдента. Результати дослідження подано в таблиці 1.

Не виявлено статистично значущих відмінностей між результатами опитування англійською та укра-

Таблиця 1.

Результати опитування досліджуваних за допомогою оригіналу Шкали схильності до морального відсторонення та української версії опитувальника (N=58)

Варіанти Шкали СМВ	Опитування англійською		Опитування українською		Результати порівняння		Кореляційний аналіз, r-коефіцієнт Пірсона, $p \leq 0,001$
	M	SD	M	SD	t-критерій Стюдента	Рівень значущості, p	
24 твердження	69,74	15,12	70,57	13,97	-0,31	0,76	0,66
16 тверджень	44,00	10,19	43,47	8,57	0,31	0,76	0,57
8 тверджень	19,16	4,78	20,88	5,16	-1,87	0,07	0,42

їнською мовами ані за формою з 24 тверджень, ані за короткими формами (16 і 8 тверджень). Кореляції між показниками оригіналу та української версії мають високий рівень значущості – $p \leq 0,001$. Це свідчить про коректність зробленого перекладу, еквівалентність оригіналу Шкали СМВ та її варіанту українською.

Перевірку надійності української версії опитувальника зроблено за допомогою оцінки внутрішньої узгодженості за α -Кронбаха та відтворюваності методом тест-ретест. На цьому етапі в дослідженні взяли участь 122 особи – студенти філологічного, філософського та біологічного факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка віком від 18 до 21 року ($M=19,7$; $SD=1,4$). Кожен із досліджуваних двічі пройшов опитування з часовим інтервалом чотири тижні. Опитування проведено анонімно, досліджувані вказували дівоче прізвище матері без перших букв, щоб можна було ідентифікувати відповіді першого і другого замірів. В таблиці 2 подано результати перевірки надійності української версії Шкали схильності до морального відсторонення.

що величина коефіцієнт α -Кронбаха в обох замірах знижується пропорційно зменшенню кількості тверджень методики.

Щоб перевірити факторну валідність української версії методики опитано 190 осіб (132 жінок та 58 чоловіків) віком від 18 до 57 років ($M = 30$; $SD = 8,93$). Серед них 45 осіб – студенти ЛНУ імені Івана Франка (14 з яких працюють), 77 – працівники різних сфер, 55 – слухачі Інституту післядипломної освіти та доуніверситетської підготовки ЛНУ імені Івана Франка (39 з яких працюють, 13 – не працюють, один пенсіонер, двоє – у декретній відпустці), 13 осіб – тимчасово не працюють.

Проведено кілька варіантів конфірмаційного факторного аналізу відповідно до означення А. Бандурою морального відсторонення як цілісного конструкту, який включає в себе вісім механізмів (Bandura et al., 1996), і за аналогією до перевірки факторної валідності оригіналу методики (Moore et al. 2012):

а) факторний аналіз для перевірки однофакторної моделі СМВ із включенням 24, 16 та 8 тверджень

Таблиця 2.

Результати перевірки надійності української версії Шкали схильності до моральної відсторонення (N=122)

Варіанти Шкали СМВ	Кореляційний аналіз, г-коефіцієнт Пірсона, $p \leq 0,001$	Коефіцієнт α -Кронбаха	
		Опитування 1	Опитування 2
24 твердження	0,79	0,82	0,86
16 тверджень	0,82	0,77	0,80
8 тверджень	0,74	0,54	0,56

Коефіцієнти кореляції між показниками Шкали СМВ, отриманими за допомогою першого і другого замірів корелюють з високим рівнем значущості ($p \leq 0,001$). Це свідчить про належний рівень відтворюваності – стабільності результатів в часі за усіма формами опитувальника: 24 питання ($r = 0,79$), 16 питань ($r = 0,82$), 8 питань ($r = 0,74$). Оцінка внутрішньої узгодженості методики за коефіцієнтом α -Кронбаха показала, що прийнятною є надійність форм опитувальника, які включають 24 питання (α -Кронбаха 0,82 і 0,86) і 16 питань (α -Кронбаха 0,77 і 0,8). За короткою формою з 8 питань в обох замірах отримано коефіцієнти α -Кронбаха (0,54 і 0,56), які не сягають показника 0,7, достатнього, щоб підтвердити внутрішню узгодженість опитувальника (Новик, Іонова, 2007). Варто відмітити,

опитувальника;

б) факторний аналіз, щоб перевірити восьмифакторну модель СМВ (із взаємопов'язаними факторами) із включенням 24 та 16 тверджень опитувальника (таблиця 3).

Показники внутрішньої узгодженості опитувальника за коефіцієнтом α -Кронбаха відповідають результатам, отриманим на попередньому етапі дослідження: 24 твердження – 0,84; 16 тверджень – 0,81; 8 тверджень – 0,68.

У ході конфірмаційного аналізу для оцінки відповідності емпіричних даних теоретичній моделі застосовано такі індекси: відношення χ^2 до кількості ступенів свободи df (χ^2/df); RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation — середньоквадратична помилка

апроксимації); GFI (Goodness of Fit Index — індекс відповідності), CFI (Comparative Fit Index — порівняльний індекс відповідності). Немає єдиного підходу до визначення максимально допустимої величини χ^2/df . Вона коливається від 2 до 3 (Kline, 2011). Верхня межа показника RMSEA, який свідчить про добру відповідність емпіричних результатів моделі становить 0,08. Чим ближче значення до нуля, тим вища відповідність емпіричних даних теоретичній моделі (Hooper et al., 2008). Традиційно рекомендовані мінімальні показники CFI та GFI, які свідчать про відповідність моделі становлять 0,9. Існує думка про доцільність встановлювати вищий (0,95) поріг відповідності (Hu & Bentler, 1999; Shevlin & Miles, 1998). Також зустрічається підхід, за яким GFI в межах від 0,8 до 0,89 є допустимо прийнятним, а значення 0,9 і вище свідчить про високу відповідність моделі (Doll et al., 1994). Аналогічно щодо CFI — понад 0,95 означає дуже добру відповідність моделі, від 0,9 до 0,95 — добру, від 0,8 до 0,9 — терпиму, менше 0,8 — невідповідність (Portela, 2012).

Результати конфірмаційного аналізу (таблиця 3) вказують на відповідність теоретичної моделі з восьми взаємопов'язаних факторів і емпіричних результатів, отриманих за допомогою опитувальника на 16 тверджень ($\chi^2/df = 2,05$; RMSEA = 0,07; CFI = 0,87; GFI

CMB — із зменшенням кількості тверджень в опитувальнику знижується внутрішня узгодженість методики (за коефіцієнтом α -Кронбаха), але зростає відповідність емпіричних результатів теоретичній моделі.

Щоб уточнити показники факторної валідності української версії опитувальника групу досліджуваних було збільшено до 477 осіб (277 жінок та 200 чоловік). Вік досліджуваних від 18 до 60 років ($M = 30$; $SD = 8,85$). Серед них 148 осіб — студенти ЛНУ імені Івана Франка (52 з яких працюють), 255 — працівники різних сфер, 55 — слухачі Інституту післядипломної освіти та доуніверситетської підготовки ЛНУ імені Івана Франка (39 з яких працюють, 13 — не працюють, один пенсіонер, двоє — у декретній відпустці), 19 осіб — тимчасово не працюють.

При групі опитуваних 477 осіб значення коефіцієнта α -Кронбаха відповідають результатам, отриманим попередньо ($N=122$, $N=190$): 24 твердження — 0,83; 16 тверджень — 0,79; 8 тверджень — 0,63. Це вказує на стабільність показників внутрішньої узгодженості опитувальника — найвища при включенні 24 тверджень, найнижча і недостатня — 8 тверджень.

Конфірмаційний аналіз (таблиця 4) показав, що при збільшенні кількості опитуваних (з 190 до 477 осіб) показники відповідності теоретичної моделі і результа-

Таблиця 3.

Результати перевірки факторної валідності української версії Шкали схильності до морального відстоювання за допомогою конфірмаційного факторного аналізу ($N=190$)

Моделі за показниками Шкали CMB	χ^2	df	χ^2/df	RMSEA	CFI	GFI
24 твердження, 1 фактор	688,7	252	2,73	0,10	0,61	0,75
16 тверджень, 1 фактор	272,2	104	2,62	0,09	0,73	0,85
8 тверджень, 1 фактор	32	20	1,60	0,05	0,94	0,96
24 твердження, 8 факторів взаємопов'язаних	462,1	224	2,06	0,07	0,79	0,83
16 тверджень, 8 факторів взаємопов'язаних	156,04	76	2,05	0,07	0,87	0,91

= 0,91); а також на відповідність однофакторної теоретичної моделі і результатів, отриманих із застосуванням короткої форми з 8 тверджень ($\chi^2/df = 1,6$; RMSEA = 0,05; CFI = 0,94; GFI = 0,96). У випадку шкали з 24 тверджень CFI становить 0,79 і вказує на недостатню відповідність результатів теоретичній моделі (8 взаємопов'язаних факторів). Показники CMB, отримані із за допомогою опитувальника на 24 і 16 тверджень не відповідають однофакторній теоретичній моделі.

Отже, отримано суперечливі результати щодо надійності і факторної валідності різних форм Шкали

тив суттєво змінюються. Спостерігається найкраща і прийнятна відповідність результатів за довгою формою методики (24 твердження) і 8-факторної теоретичної моделі із взаємопов'язаними факторами ($\chi^2/df = 2,76$; RMSEA = 0,06; CFI = 0,83; GFI = 0,9). CFI перетнув мінімально допустимий рубіж і перевищує 0,8. Натомість, за іншими варіантами розрахунків, значення χ^2/df зросли — перевищили трійку і вказують на невідповідність моделі і результатів.

Отже, результати конфірмаційного аналізу, отримані в більшій групі досліджуваних, узгоджуються

із показниками внутрішньої узгодженості опитувальника, доводячи прийнятну надійність і факторну валідність саме форми опитувальника із 24 тверджень.

2004), а СМВ обернено пов'язана із просоціальною поведінкою (Bandura et al., 1996). Логічно, СМВ мала б бути обернено пов'язана із соціальним благополуччям

Таблиця 4.

Результати перевірки факторної валідності української версії Шкали схильності до морального відторгнення за допомогою конфірмаційного факторного аналізу (N=477)

Моделі за показниками Шкали СМВ	χ^2	df	χ^2/df	RMSEA	CFI	GFI
24 твердження, 1 фактор	1136,9	252	4,51	0,1	0,63	0,81
16 тверджень, 1 фактор	544,77	104	5,24	0,1	0,68	0,87
8 тверджень, 1 фактор	72,52	20	3,63	0,08	0,85	0,96
24 твердження, 8 факторів взаємопов'язаних	617,4	224	2,76	0,06	0,83	0,9
16 тверджень, 8 факторів взаємопов'язаних	258,3	76	3,4	0,07	0,87	0,94

Конвергентну і дискримінантну валідності української версії Шкали СМВ перевірено за допомогою таких методик:

1) опитувальник Мак-шкала (IV) Річарда Крісті та Флоренс Гейс (Christie & Geis, 1970) для вивчення макіавеллізму. Російський варіант опитувальника адаптував Віктор Знаков (Знаков, 2000), переклад з російської на українську із перевіркою надійності методики зробила Наталія Гребінь. Результати дисертаційного дослідження Н. Гребінь, які узгоджуються із існуючими науковими відомостями про схильність особи до маніпуляції, свідчать про валідність української версії (Гребінь, 2016);

2) опитувальник «Шкала соціального благополуччя» Корі Кіза (Keyes, 1998), адаптований українською мовою Аліною Четверик-Бурчак (Четверик-Бурчак, 2014);

3) методика «Локатор великої п'ятірки» (автори Пірс Дж. Говард, Філіс Л. Медина і Джейн Мітчелл Говард) (Howard et al., 1996), яку адаптували українською Леонід Бурлачук та Дмитро Корольов (Бурлачук, Корольов, 2000).

«Шкала соціального благополуччя» автора К. Кіза відображає соціальний аспект психічного здоров'я особистості: комфортні взаємини з іншими, віру в суспільний розвиток та свою корисність для суспільства. Компоненти соціального благополуччя: соціальне прийняття, соціальна актуалізація, узгодженість із суспільством, соціальний внесок, соціальна інтеграція (Keyes, 1998).

Відомо, що соціальне благополуччя прямо корелює із просоціальною поведінкою (Keyes & Shapiro,

особистості, зокрема, із соціальною актуалізацією та соціальним внеском. Саме ці складові відображають соціальну відповідальність, прийняття персональних обов'язків щодо соціального вкладу, розуміння того, що соціальний розвиток можливий, і він відповідає особистим інтересам. Натомість СМВ включає уникнення особистої відповідальності через перекладання і дифузії.

Зв'язок СМВ із соціальним прийняттям (довіра до навколишніх), узгодженістю з суспільством (розуміння сутності, прогнозування соціальних процесів) та соціальною інтегрованістю теж мав би бути оберненим, але за умови достатнього рівня етичності суспільства. Якщо ж йдеться про українське суспільство, то воно має серйозні етичні проблеми. Люди, нехильні виправдовувати свою неетичну поведінку, навряд чи матимуть сильні соціальне прийняття та узгодженість із суспільством, де порушення етики набули форм національного масштабу. Щодо соціальної інтегрованості, то вважаємо, що не варто очікувати значущої кореляції із СМВ. Зв'язок інтегрованості в групу і етичності поведінки неоднозначний. Висока інтегрованість особи в соціальну групу, зокрема в організаційне середовище, сприяє зниженню критичності до неетичних групових норм і поведінки учасників (Ashforth & Anand, 2003; Martin et al., 2014; Leidner et al., 2010). Так само низька інтегрованість в групу, відсутня ідентичність з нею можуть спонукати до порушення моральних норм щодо її членів. Наприклад, намір звільнитись прямо пов'язаний із девіантною організаційною поведінкою працівника (Christian & Ellis, 2014). Тому зв'язок між СМВ і соціальною інтегрованістю, соціальним прийняттям, узго-

дженістю із суспільством в нашій групі, найімовірніше, не буде значущим.

Макіавеллізм виражається в схильності вдаватися до прихованого впливу, цинічному ставленні до моральних норм, пріоритетності власних інтересів і передбачає емоційне дистанціювання у взаємодії з іншими (Christie & Geis, 1970). Існує прямий зв'язок між макіавеллізмом і СМВ (Detert et al., 2008). Цей показник використали С. Мур із співавторами в обґрунтуванні валідності Шкали СМВ (Moore et al., 2012). Аналогічно, підтвердженням валідності українського варіанту Шкали СМВ буде значуща кореляція між показником, отриманим з її застосуванням, і макіавеллізмом.

За результатами недавнього мета-аналізу, макіавеллізм обернено пов'язаний із сумлінністю, чесністю, доброзичливістю, фактором чесність-смиренність (Muris et al., 2017). Сумлінність – здатність зосереджуватись на задачі, високий самоконтроль і спрямованість на діяльність. Йдеться про вияви, які, переважно, отримують високу морально-етичну оцінку в суспільстві, бо означають чесне виконання особою своїх обов'язків. Макіавеллізм включає зосередженість на досягненні цілі, але зручним для маніпулянта шляхом, часто із мінімізацією власних зусиль. Це пояснює обернену кореляцію між сумлінністю і макіавеллізмом. Припущено, що в нашому випадку сумлінність не корелюватиме із СМВ. Шкала «сумлінність» відображає в першу чергу ставлення особи до діяльності, а механізми СМВ означають ставлення до людей та соціальної взаємодії. Операціональні індикатори шкали «сумлінність» окреслюють організованість і самоконтроль особи, але не моральні якості (наприклад, не включають відповідальності).

СМВ мала б обернено корелювати із доброзичливістю. Доброзичливість (схильність до згоди) – це риса, яка свідчить про соціоцентризм особистості, її здатність поставити інтереси навколишніх понад свої, неконфліктність, співчутливе, прихильне ставлення до інших (Бурлачук, Корольов, 2000). Тим більше, результати адаптації «Шкали соціального благополуччя» показали, що соціальне благополуччя пов'язане із доброзичливістю ($p < 0,001$) (Четверик-Бурчак, 2014).

Оскільки відомо, що чоловіки демонструють вищі показники СМВ, ніж жінки (Chugh et al., 2014;

Kish-Gephart et al., 2014; Detert et al., 2008; Bandura et al., 1996), аргументом на користь валідності Шкали СМВ українською буде вищий показник СМВ у чоловіків порівняно з жінками.

Отже, підтвердженням конвергентної валідності методики вважатимемо прямі зв'язки СМВ з макіавеллізмом і обернені – з соціальним внеском та соціальною актуалізацією, вищі бали за СМВ у чоловіків порівняно з жінками. Свідчення дискримінантної валідності – відсутність зв'язків із сумлінністю та рештою компонентів соціального благополуччя.

В таблиці 5 подано результати кореляційного аналізу емпіричних даних. Більшість встановлених зв'язків мають невисокий коефіцієнт кореляції, але із високою значущістю – $p < 0,001$. При перевірці конструктивної валідності не вимагається високих показників коефіцієнтів кореляції, оскільки не йдеться про створення паралельних форм методики чи методики, яка б дублювала існуючу (Бурлачук, Морозов, 2000).

Результати кореляційного аналізу переважно співпадають за усіма формами опитувальника (24, 16, 8 тверджень) і підтверджують конструктивну валідність української версії Шкали СМВ. Оскільки доведено надійність і факторну валідність найдовшої форми, зосередимось на описі кореляцій змінних і СМВ, отриманих за версією із 24 пунктів. Встановлено, що СМВ обернено пов'язана із доброзичливістю ($r = -0,18$; $p < 0,001$), соціальною актуалізацією ($r = -0,21$; $p < 0,001$), соціальним внеском ($r = -0,15$; $p < 0,001$), загальним показником соціального благополуччя ($r = -0,14$; $p < 0,01$). Спостерігаються прямі зв'язки СМВ із макіавеллізмом ($r = 0,49$; $p < 0,001$). Не виявлено значущих кореляцій СМВ із сумлінністю, соціальною інтеграцією і узгодженістю із суспільством. Бачимо тенденцію до оберненої кореляції соціального прийняття із СМВ. Ця тенденція не суперечить нашим припущенням, бо, логічно, люди із нижчою СМВ мали б більше довіряти навколишнім, але в нашому випадку зв'язок слабкий з огляду на проблеми з етичністю в українському соціумі (про що йшлося вище).

За коефіцієнтами кореляцій (таблиця 5) видно, що чим довша форма опитувальника, тим менша його чутливість до віку досліджуваних. Із збільшенням кількості тверджень опитувальника значення коефіцієнта

Таблиця 5.

Результати перевірки конструктивної валідності української версії Шкали схильності до морального відсторонення з допомогою кореляційного аналізу, лінійна кореляція Пірсона (N=477)

Змінні	Шкала СМВ, кількість тверджень опитувальника		
	24	16	8
Нейротизм	-0,08	-0,09	-0,09*
Екстраверсія	-0,06	-0,04	0,00
Відкритість досвіду	-0,08	-0,08	-0,05
Доброзичливість (схильність до згоди)	-0,18***	-0,17***	-0,16***
Сумлінність	-0,01	-0,02	0,02
Макіавеллізм	0,49***	0,47***	0,43***
Соціальна актуалізація	-0,21***	-0,19***	-0,14**
Соціальне прийняття	-0,1*	-0,06	-0,05
Узгодженість із суспільством	-0,03	-0,03	0,00
Соціальний внесок	-0,15***	-0,16***	-0,14**
Соціальна інтеграція	-0,01	0,00	0,01
Соціальне благополуччя	-0,14**	-0,12**	-0,09
Стать	0,31***	0,33***	0,35***
Вік	0,07	0,09	0,12**

Примітки. *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$. За показником стать: 1 – чоловіки, 0 – жінки.

кореляції між СМВ і віком пропорційно знижується. Не встановлено значущих кореляцій між віком і СМВ, заміряною з допомогою форм на 16 і 24 твердження. Натомість є кореляція віку з СМВ-8 ($r = 0,12$; $p < 0,01$). Це ще один аргумент на користь застосування саме довшої форми опитувальника.

Встановлений зв'язок між СМВ і змінною «стать» ($r = 0,31$; $p < 0,001$). Порівняння чоловіків і жінок за t-критерій Стьюдента (таблиця 6) показало, що у чоловіків вищі СМВ-24 ($M1 = 81,41$, $M2 = 71,42$, $p = 0,000$), макіавеллізм ($M1 = 70,07$, $M2 = 66,99$, $p = 0,01$), узгодженість із суспільством ($M1 = 15,01$, $M2 = 13,63$, $p = 0,000$) і сумлінність ($M1 = 18,53$, $M2 = 17,78$, $p = 0,02$). Натомість жінки більш доброзичливі ($M1 = 17,98$, $M2 =$

18,53, $p = 0,03$).

Вищий рівень нейротизму у жінок ($M1 = 15,39$, $M2 = 16,78$, $p = 0,000$) – особливість, яку демонструють жінки в багатьох країнах (Lynn & Martin, 1997; Swickert & Owens 2010), і не є специфічною характеристикою української групи досліджуваних.

Оскільки в групі досліджуваних ($N=477$) чоловіки дещо старші за жінок ($M1 = 32,69$, $M2 = 28,07$, $p = 0,000$), і є тенденція до кореляції віку із соціальним прийняттям ($r = 0,1$; $p < 0,05$) та узгодженістю їх із суспільством ($r = 0,11$; $p < 0,05$), ми зіставили підгрупи досліджуваних, вирівняні за віком. Порівняння еквівалентних за віком (Mann-Whitney $U=17948$, $Z = 0,45$, $p = 0,66$) груп чоловіків ($N = 192$) і жінок ($N = 192$) показує

Таблиця 6.

Результати порівняння психологічних якостей чоловіків (N=200) і жінок (N=277)

Змінні	Середні значення в підгрупах		t-критерій Стьюдента	Рівень значущості, p
	Чоловіки, M1	Жінки, M2		
Нейротизм	15,39	16,78	-4,95	0,00
Екстраверсія	18,46	17,86	1,80	0,07
Відкритість досвіду	17,46	17,65	-0,71	0,48
Доброзичливість (схильність до згоди)	17,98	18,53	-2,18	0,03
Сумлінність	18,53	17,78	2,43	0,02
СМВ-24	81,41	71,42	7,18	0,00
СМВ-16	52,05	44,68	7,78	0,00
СМВ-8	25,95	21,79	8,10	0,00
Макіавеллізм	70,07	66,99	2,81	0,01
Соціальне прийняття	13,24	12,91	1,20	0,23
Соціальна актуалізація	15,20	15,29	-0,31	0,76
Узгодженість із суспільством	15,01	13,63	5,04	0,00
Соціальний внесок	15,40	15,12	0,91	0,36
Соціальна інтеграція	14,77	14,56	0,70	0,48
Соціальне благополуччя	73,60	71,50	1,95	0,05
Вік	32,69	28,07	5,82	0,00

ло аналогічні результати (додаток 3), що виключає вплив віку на відмінності між особами різної статі.

Отже, результати порівняльного кореляційного аналізу узгоджуються з відомостями про більшу СМВ у чоловіків, ніж у жінок. Інші встановлені відмінності між чоловіками і жінками підтвердили висловлену вище ідею про те, що сумлінність в якості організованості і самоконтролю необов'язково є свідченням більшої етичності. Чоловікам властива і більша СМВ, і більша сумлінність. Також бачимо, що у чоловіків вищі СМВ і узгодженість із суспільством, що цілком можна пояснити низькою етичною культурою саме українського суспільства. Соціальна взаємодія із систематичними порушеннями етичних норм буде більш зрозуміла і прогнозована для людей, схильних нейтралізувати моральне самосанкціонування за допомогою когнітивних механізмів.

Висновки. Результати адаптації українською мовою Шкали схильності до морального відсторонення (С. Мур, Дж. Р. Десерт, Л. К.Тревіно, В.Л. Бейкер, Д. М. Майєр) показали достатню надійність і валідність довгої форми цього опитувальника (24 твердження). Оригінал методики було перекладено в декілька етапів (прямий переклад, обернений, оцінка оберненого перекладу) із залученням експертів (психологи, перекладачі, носії англійської мови). Адекватність перекладу підтверджено значущою кореляцією між результатами, отриманими в одній групі, із застосуванням оригіналу і опитувальника українською. Попереднє опитування дозволило покращити зрозумілість опитувальника (відкориговано одне твердження). За усіма формами опитувальника (24, 16, 8 тверджень) отримано добру відтворюваність результатів, але внутрішня узгодженість є прийнятною лише за формами 24 і 16 тверджень, а факторна валідність – за формою з 24 тверджень. Відповідність результатів і теоретичної моделі (вісім взаємопов'язаних факторів) суттєво залежать від розміру досліджуваної групи – при збільшенні групи покращуються показники відповідності лише довгої форми методики (24). Також на конструкту валідність українського варіанту опитувальника вказують результати, які узгоджуються з уже існуючими відомостями про особливості людей, схильних до морального відсторонення. Встановлено прямий зв'язок СМВ із макіа-

веллізмом, обернений – із доброзичливістю і соціальною відповідальністю та соціальною актуалізацією як компонентами соціального благополуччя. У чоловіків вищий рівень схильності до морального відсторонення, ніж у жінок. Як і очікувалось, відсутній зв'язок між СМВ і сумлінністю, соціальною інтеграцією, узгодженістю з суспільством. Зв'язок із соціальним прийняттям дуже слабкий, що фактично є результатом на межі очікуваних тенденцій (обернена кореляція) в суспільстві із розвинутою етичною культурою і специфіки (відсутня кореляція) суспільства з етичними проблемами (яким є українське).

Отже український варіант Шкали схильності до морального відсторонення, яка складається із 24 тверджень, можна застосовувати як надійний і валідний психодіагностичний інструмент в наукових дослідженнях, а також в рамках практичних заходів для розвитку етичності організації. СМВ – предикатор неетичної організаційної поведінки. Тому це важливий критерій відбору працівників для організацій, які зацікавлені зменшити доступ до своїх середовищ осіб, схильних ініціювати і підтримувати етичні порушення. Комплексне вивчення організації із включенням Шкали СМВ в діагностичний інструментарій дозволить виявити організаційні фактори, які активізують когнітивні механізми моральної саморегуляції працівників і створюють сприятливий ґрунт для виправдання працівниками своїх неетичних дій.

References:

- Anand, V., Ashforth, B. E., & Joshi, M. (2004). Business as usual: The acceptance and perpetuation of corruption in organizations. *Academy of Management Perspectives*, 18(2), 39–53. doi:10.5465/ame.2004.13837437
- Ashforth, B. E., & Anand, V. (2003). The normalization of corruption in organizations. *Research in Organizational Behavior*, Vol. 25, 1–52. doi:10.1016/s0191-3085(03)25001-2
- Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetuation of humanities. *Personality and Social Psychology Review*, 3, 193–209.
- Bandura, A. (2002). Selective Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency. *Journal of Moral Education*, 31(2), 101–119. doi:10.1080/0305724022014322
- Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G. V., & Pastorelli, C. (1996). Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral

- agency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(2), 364–374. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.2.364>
- Burlachuk L. F. (2000). Adaptatsiya oprosnika dlya diagnostiki pyati faktorov lichnosti. [Adaptation of the questionnaire for questionnaire for the measurement of the Big Five Factor Model] *Voprosyi psihologii*, 1, 126–134. [In Russian]
- Burlachuk, L. F., Morozov, S. M. (2000). Slovar-spravochnik po psiodiagnostike. [Dictionary of Psychodiagnostics] (38–40). Sankt-Peterburg: Izdatelstvo «Piter». [In Russian]
- Campbell, D. (1980). Modeli eksperimentov v sotsialnoy psihologii i prikladnykh issledovaniyakh. [Models of experiments in social psychology and applied researches]. Red. M. I. Bobnevoy. Moskva : Progress. [In Russian]
- Chetverik-Burchak, A. G. (2014). Opis ta adaptatsiya opituvalnika «Shkala sotsialnogo blagopoluchchya» K. Kiza. [Description and adaptation of Social Well-Being Scales (C. L. M. Keyes)] *Visnik Harkivskogo natsionalnogo unIversitetu. Seriya «PsihologIya»*. 1099. 28–33. [In Russian]
- Christian, J. S., & Ellis, A. P. J. (2013). The crucial role of turnover intentions in transforming moral disengagement into deviant behavior at work. *Journal of Business Ethics*, 119(2), 193–208. doi:10.1007/s10551-013-1631-4
- Christie, R., & Geis, F. (1970). *Studies in Machiavellianism*. New York: Academic Press.
- Chugh, D., Kern, M. C., Zhu, Z., & Lee, S. (2014). Withstanding moral disengagement: Attachment security as an ethical intervention. *Journal of Experimental Social Psychology*, 51, 88–93. doi:10.1016/j.jesp.2013.11.005
- Corruption Perceptions Index 2018 – Transparency International. Available at: <https://www.transparency.org/cpi2018>.
- Detert, J. R., Treviño, L. K., & Sweitzer, V. L. (2008). Moral disengagement in ethical decision making: A study of antecedents and outcomes. *Journal of Applied Psychology*, 93 (2), 374–391. doi: 10.1037/0021-9010.93.2.374
- Doll, W. J., Xia, W., & Torkzadeh, G. (1994). A Confirmatory Factor Analysis of the End-User Computing Satisfaction Instrument. *MIS Quarterly*, 18(4), 453. doi:10.2307/249524
- Fehr, R., Fulmer, A., & Keng, F. (2019). How do employees react to leaders' unethical behavior? The role of moral disengagement. *Personnel Psychology*. doi:10.1111/peps.12366
- Grebin, N. V. (2016) Psihologichni chinniki shilnosti studentskoyi molodi do manipulyuvannya u mizhosobistisniy vzaemodiyyi [Psychological factors of students' propensity to manipulate in interpersonal interactions], dis. kand. psih. nauk : 19.00.01. Available at: http://www.ispp.org.ua/backup_ispp/bibl_19.htm. [In Ukrainian]
- Hooper, D., Coughlan, J., Mullen, M.: Structural Equation Modelling: Guidelines for Determining Model Fit. *Electronic Journal of Business Research Methods*, 6(1), 53–60. doi: 10.21427/D7CF7R
- Howard, P. J., Medina, P. L., & Howard, J. M. (1996). The big-five locator: A quick assessment tool for consultants and trainers. In J. W. Pfeiffer (Ed.), *The 1996 Annual* (Vol. 1, 1–310). San Diego, CA: Pfeiffer & Company.
- Hu, L., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1–55. doi:10.1080/10705519909540118
- Keyes, C. L. M. (1998). Social Well-Being. *Social Psychology Quarterly*, 61 (2). 121–140. doi: 10.2307/2787065
- Keyes, C. L. M., & Shapiro, A. D. (2004). Social Well-Being in the United States: A Descriptive Epidemiology. In O. G. Brim, C. D. Ryff, & R. C. Kessler (Eds.), *The John D. and Catherine T. MacArthur foundation series on mental health and development. Studies on successful midlife development. How healthy are we?: A national study of well-being at midlife* (350–372). University of Chicago Press.
- Kish-Gephart, J. J., Harrison, D. A., & Treviño, L. K. (2010). Bad apples, bad cases, and bad barrels: Meta-analytic evidence about sources of unethical decisions at work. *Journal of Applied Psychology*, 95(1), 1–31. doi:10.1037/a0017103
- Kish-Gephart, J., Detert, J., Treviño, L. K., Baker, V., & Martin, S. (2013). Situational moral Disengagement: Can the Effects of Self-Interest be Mitigated? *Journal of Business Ethics*, 125(2), 267–285. doi:10.1007/s10551-013-1909-6
- Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling*. 3rd ed. New York: The Guilford Press.
- Knoll, M., Lord, R. G., Petersen, L.-E., & Weigelt, O. (2015). Examining the moral grey zone: The role of moral disengagement, authenticity, and situational strength in predicting unethical managerial behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 46 (1), 65–78. doi:10.1111/jasp.12353
- Leidner, B., Castano, E., Zaiser, E., & Giner-Sorolla, R. (2010). Ingroup Glorification, Moral Disengagement, and Justice in the Context of Collective Violence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(8), 1115–1129. doi:10.1177/0146167210376391
- Lynn, R., & Martin, T. (1997). Gender Differences in Extraversion, Neuroticism, and Psychoticism in 37 Nations. *The Journal of Social Psychology*, 137(3), 369–373. doi:10.1080/00224549709595447
- Martin, S. R., Kish-Gephart, J. J., & Detert, J. R. (2014). Blind forces: Ethical infrastructures and moral disengagement in organizations.. *Organizational Psychology Review*, 4(4), 295–325. doi:10.1177/2041386613518576
- Moore, C. (2008). Moral Disengagement in Processes of Organizational Corruption. *Journal of Business Ethics*, 80(1), 129–139. doi:10.1007/s10551-007-9447-8
- Moore, C. (2015). Moral disengagement. *Current Opinion in Psychology*,

- 6, 199–204. doi:10.1016/j.copsyc.2015.07.018
- Moore, C., Detert, J. R., Treviño, L., K., Baker, V. L., & Mayer, D. M. (2012). Why employees do bad things: moral disengagement and unethical organizational behavior. *Personnel Psychology*, 65(1), 1–48. doi:10.1111/j.1744-6570.2011.01237.x
- Muris, P., Merckelbach, H., Otgaar, H., & Meijer, E. (2017). The Malevolent Side of Human Nature: A Meta-Analysis and Critical Review of the Literature on the Dark Triad (Narcissism, Machiavellianism, and Psychopathy). *Perspectives on Psychological Science*, 12(2), 183–204. doi:10.1177/1745691616666070
- Novik, A. A., Ionova, T. I. (2007). Rukovodstvo po issledovaniyu kachestva zhizni v meditsine [Guide to the study of the quality of life in medicine] (2-e izdanie, 57–63).— Moskva: ZAO «OLMA Media Grupp». [In Russian]
- OECD Reviews of Integrity in Education: Ukraine 2017. Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/education/oecd-reviews-of-integrity-in-education-ukraine_9789264270664-en. doi: 10.1787/9789264270664-en
- Portela, D. M. P. Contributo das técnicas de análise fatorial para o estudo do programa "ocupação científica de jovens nas fêrias" [Em linha]. Lisboa : [s.n.], 2012. VII, 77 [45]. Available at: <http://hdl.handle.net/10400.2/2536>
- Samnani, A.-K., Salamon, S. D., & Singh, P. (2014). Negative affect and counterproductive workplace behavior: The moderating role of moral disengagement and gender. *Journal of Business Ethics*,
- Shevlin, M., & Miles, J. N. V. (1998). Effects of sample size, model specification and factor loadings on the GFI in confirmatory factor analysis. *Personality and Individual Differences*, 25(1), 85–90. doi:10.1016/s0191-8869(98)00055-5
- Swickert, R., & Owens, T. (2010). The interaction between neuroticism and gender influences the perceived availability of social support. *Personality and Individual Differences*, 48(4), 385–390. doi:10.1016/j.paid.2009.10.033
- Treviño, L. K., Weaver, G. R., & Reynolds, S. J. (2006). Behavioral Ethics in Organizations: A Review. *Journal of Management*, 32(6), 951–990. doi:10.1177/0149206306294258
- Zhang, T., Gino, F., & Bazerman, M. H. (2014). Morality rebooted: Exploring simple fixes to our moral bugs. *Research in Organizational Behavior*, 34, 63–79. doi:10.1016/j.riob.2014.10.002
- Znakov V. V. (2000). Makiavellizm: psihologicheskoe svoystvo lichnosti i metodika ego issledovaniya. [Machiavellianism: psychological personality trait and a scale for the measurement] *Psihologicheskii zhurnal*. 5. 16–22. [In Russian]

Додаток А

Шкала схильності до морального відсторонення
Автори Сілія Мур, Джеймс Р. Десерт, Лінда К.Тревіно, Вікі Л. Бейкер та Девід М. Майер
Адаптувала українською Руслана Карковська

Оцініть, будь ласка, наскільки Ви погоджуєтесь із кожним твердженням за 7-бальною шкалою:

1 – зовсім не погоджуюсь	2 – не погоджуюсь	3 – швидше не погоджуюсь	4 – дещо середнє	5 – швидше погоджуюсь	6 – погоджуюсь	7 – повністю погоджуюсь
--------------------------	-------------------	--------------------------	------------------	-----------------------	----------------	-------------------------

Поставте бал у відповідні клітинки поруч із кожним твердженням:

Твердження	Бал
1. Цілковито нормально поширювати чутки, щоб захистити небайдужих тобі людей.	
2. Щоб уберегти своїх друзів від неприємностей, можна сказати неправду.	
3. Для досягнення благородних цілей іноді потрібно порушувати правила.	
4. Для тимчасового користування можна взяти річ і без дозволу власника.	
5. Цілковито нормально не задувати про певні факти, щоб відстояти свою думку.	
6. Коли домовляюся про важливу для тебе справу – не викладати всі карти на стіл – це лише частина гри.	
7. Враховуючи, наскільки неправдиво люди себе презентують, навряд чи буде гріхом трохи перебільшити свої сильні сторони.	
8. Порівняно з іншими незаконними діями, які роблять люди, не варто перейматись, якщо взяв якусь дрібницю в магазині і не заплатив.	
9. Пошкодження майна – не так уже й важливо порівняно з насильством над людьми, яке вчиняють інші.	
10. Люди не повинні відповідати за неоднозначні дії, які спонукала їх вчинити авторитетна особа.	
11. Не можна звинувачувати людей за погану поведінку, якщо друзі змусили їх це зробити.	
12. Не можна звинувачувати людей у порушенні правил, якщо їх цього навчили керівники або лідери.	
13. Людей не можна звинувачувати за формально неправильну поведінку, якщо усі їхні друзі роблять так само.	
14. Прийнятно збрехати, якщо навколишні погоджуються, що це найліпший вихід із ситуації.	
15. В умовах, коли всі обманують, немає причин не робити так само.	
16. Немає нічого страшного у тому, щоб видавати чужі ідеї за свої.	
17. Не буде ніякої шкоди, якщо піти з магазину, отримавши забагато речей.	
18. Домовляючись про щось, цілковито прийнятно трохи прибрехати, бо це нікому не зашкодить.	
19. З деякими людьми варто поводитись жорсткіше, бо вони не реагують на делікатні звернення, і їм бракує почуттів, які можна зачепити.	
20. Цілковито нормально погано ставитись до того, хто поводить як негідник.	
21. Злочинці, які вчинили насильство, не заслуговують, щоб до них ставились як до нормальних людей.	
22. Люди, до яких погано ставляться, зазвичай самі провокують таке ставлення.	
23. Якщо вам виставили рахунок з помилкою на вашу користь, то можна їм про це не повідомляти, бо це їхня провина.	
24. Якщо у приватне життя людей постійно втручаються, то, ймовірно, вони не вжили відповідних заходів для його захисту.	

Відповідність тверджень опитувальника механізмам морального відсторонення

Механізм морального відсторонення	Номери тверджень
Моральне виправдання	1*, 2*, 3
Евфемістичне маркування	4*, 5*, 6
Вигідне порівняння	7*, 8*, 9
Перекладання відповідальності	10*, 11*, 12
Дифузія відповідальності	13*, 14*, 15
Спотворення наслідків	16*, 17*, 18
Дегуманізація	19*, 20*, 21
Приписування вини	22*, 23*, 24

Жирним виділено пункти, включені у форму опитувальника із 8 тверджень.
Зірочкою (*) позначено пункти, включені у форму опитувальника із 16 тверджень.

Додаток Б

Результати порівняння психологічних якостей чоловіків (N=192) і жінок (N=192) (змінна вирівнювання – вік)

Змінні	Середні значення в підгрупах		t-критерій Ст'юдента	Рівень значущості, p
	Чоловіки, M1	Жінки, M2		
Нейротизм	15,36	16,34	-3,23	0,00
Екстраверсія	18,50	18,05	1,28	0,20
Відкритість досвіду	17,47	17,88	-1,41	0,16
Доброзичливість	17,96	18,76	-2,80	0,01
Добросовісний	18,54	17,76	2,31	0,02
СМВ-24	81,40	70,71	6,74	0,00
СМВ-16	52,04	44,43	7,02	0,00
СМВ-8	25,94	21,65	7,37	0,00
Макіавеллізм	69,86	66,68	2,63	0,01
Соціальне прийняття	13,23	13,13	0,36	0,72
Соціальна актуалізація	15,24	15,05	0,56	0,58
Узгодженість із суспільством	15,07	13,76	4,38	0,00
Соціальний внесок	15,41	14,93	1,37	0,17
Соціальна інтеграція	14,80	14,50	0,91	0,37
Соціальне благополуччя	73,76	71,37	1,94	0,05
Вік	32,08	32,01	0,09	0,93

Ruslana Karkovska

Ph.D. in Psychological Sciences, Associate Professor, associate professor of the Department of Psychology, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv (Ukraine)

THE SCALE OF PROPENSITY TO MORAL DISENGAGEMENT AS A PSYCHO-DIAGNOSTIC TOOL OF AN ORGANIZATION'S ETHICS DEVELOPMENT

ABSTRACT

To develop an organization's ethics, a warning should be made when people disposed to moral disengagement join it; and it is necessary to create conditions that would not give employees any grounds for finding excuses for their unethical behavior. Propensity to moral disengagement (PMD) should be revealed during selection of new employees, at examination of an organization in order to develop programs aimed to improve its ethical culture. The research goal was to translate the Propensity

to Morally Disengage Scale (Moore et al., 2012) into Ukrainian and to adapt it. The Scale has three forms: with 24, 16, and 8 statements.

Translation of the original Scale into Ukrainian was made in several stages: direct translation, expert evaluation of the translation and creation of a preliminary version, reverse translation of the preliminary version, expert evaluation of the reverse translation, creation of the test version of the Scale, pilot survey (N = 32), creation of the final scale version in Ukrainian through specification of the test version (Novik, Ionova, 2007), literary editing. The translation is equivalent to the original; there is direct correlation ($p \leq 0,001$) between the PMD figures obtained in one group (N = 58) by two measurements (in Ukrainian and English) with a four-week interval.

The Ukrainian variant of the PMD Scale has shown good reproducibility of its results; the results of two surveys conducted in one group with a four-week interval cor-

relate well ($N = 122$, age $M=19.7$; $SD=1.4$, students of Ivan Franko National University of Lviv): PMD-24 ($r = 0.79$), PMD-16 ($r = 0.82$), PMD-8 ($r = 0.74$), with $p \leq 0.001$. In the Ukrainian version, the shorter is the form, the worse is its internal coordination – α -Cronbach factor determined for the first and the second measurements, respectively, 0.82 and 0.86 (PMD-24), 0.77 and 0.8 (PMD-16), 0.54 and 0.56 (PMD-8), $N = 122$. Thus, a higher number of statements ensures better reliability of the Scale.

The confirmatory analysis has shown that result correspondence to the theoretical model depends on the size of the respondents' group. With a smaller group ($N = 190$, 132 women and 58 men aged 18-57, $M = 30$; $SD = 8.93$), the shorter scale form gives the result that corresponds the best to the theoretical model: a) PMD-24 results and 8-factor model (interdependent factors): $\chi^2/df = 2.06$; RMSEA = 0.07; CFI = 0.79; GFI = 0.83; b) PMD-16 results and 8-factor model (independent factors): $\chi^2/df = 2.05$; RMSEA = 0.07; CFI = 0.87; GFI = 0.91; c) PMD-8 results and 1-factor model: $\chi^2/df = 1.6$; RMSEA = 0.05; CFI = 0.94; GFI = 0.96. Here is a contradiction: the best internal coordination was obtained for the PMD-24 scale, but the best factor validity was determined for the PMD-8 scale. The sample was enlarged ($N = 477$, with 277 women and 200 men aged 18-60 – $M = 30$; $SD = 8.85$), and the confirmatory analysis was made once again. With the larger group ($N = 477$) only PMD-24 results corresponded to the theoretical model (eight interrelated factors): $\chi^2/df = 2.76$; RMSEA = 0.06; CFI = 0.83; GFI = 0.9. The results for the PMD-16 and PMD-8 forms showed insufficient correspondence to the model – $\chi^2/df > 3$. Thus, for the Ukrainian variants, the best reliability and factor validity goes to the PMD scale with 24 statements.

To check construct validity, the following techniques were used: 1) The MACH IV Scale (Christie, Geis, 1970), Ukrainian variant (Grebin 2016), 2) Social Well-Being Scales (Keyes, 1998), Ukrainian adaptation (Chetverik-Burchak, 2014), 3) The Big Five Locator (Howard et al., 1996), Ukrainian adaptation (Burlachuk, Korolov, 2000). Significant correlation were obtained ($p < 0.001$) between PMD-24 and agreeableness ($r = -0.18$), social actualization ($r = -0.21$), social contribution ($r = -0.15$), machiavellianism ($r = 0.49$); PMD shown by men is higher than that of women ($M_1 = 81.41$, $M_2 = 71.42$, $p = 0.000$, $t = 7.18$). This cor-

relates well with the current scientific data and proves construct validity of the scale. Thus, it is suggested to use the PMD scale consisting of 24 statements in the Ukrainian variant as a reliable and valid psycho-diagnostic tool.

Key words: propensity to morally disengagement, ethical organizational behavior, machiavellianism, social well-being, social responsibility, agreeableness.

Карковская Руслана Игоревна

Кандидат психологических наук, доцент кафедры психологи Львовского национального университета имени Ивана Франка, г. Львов (Украина)

ШКАЛА СКЛОННОСТИ К МОРАЛЬНОМУ ОТЧУЖДЕНИЮ КАК ПСИХОДИАГНОСТИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТ РАЗВИТИЯ ЭТИЧНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ

АННОТАЦИЯ

Для развития этичности организации следует предупреждать вхождения в нее людей, склонных к моральному отстранению (СМО), и создавать условия, которые бы не давали работникам повод оправдывать свое неэтичное поведение. Диагностировать СМО стоит при отборе персонала, в изучении организаций для разработки программ повышения этической культуры. Целью исследования было адаптировать Шкалу склонности к моральному отстранению (авторы С. Мур, Д. Р. Десерт, Л. К.Тревино, В. Л. Бейкер и Д. М. Майер) на украинском языке. Опросник имеет три формы – 24, 16 и 8 утверждений (Moore et al., 2012). Перевод оригинала методики на украинский язык сделан несколькими шагами: прямой перевод, экспертная оценка перевода и согласование предварительной версии, обратный перевод предыдущей версии, экспертная оценка обратного перевода, создание тест-версии опросника, пилотный опрос ($N = 32$), создания окончательной версии украинского текста опросника путем уточнения тест-версии (Новик, Ионов, 2007), литературное редактирование. Перевод эквивалентный оригиналу – существует прямая корреляция ($p \leq 0,001$) между результатами двух опросов в одной группе ($N = 58$), проведенных с временным интервалом черыте недели с помощью оригинала и украинского варианта Шкалы СМО.

Украинский вариант Шкалы СМО показал хоро-

шую воспроизводимость результата – коррелируют результаты двух опросов, проведенных в одной группе с интервалом четыре недели ($N = 122$, возраст $M = 19,7$; $SD = 1,4$, студенты ЛНУ имени И. Франко): СМО-24 ($r = 0,79$), СМО-16 ($r = 0,82$), СМО-8 ($r = 0,74$) при $p \leq 0,001$. В украинском варианте чем короче форма опросника, тем ниже его внутренняя согласованность – коэффициент α -Кронбаха составил в первом и втором опросах соответственно 0,82 и 0,86 (СМО-24), 0,77 и 0,8 (СМО-16), 0,54 и 0,56 (СМО-8), $N = 122$. Следовательно, большее количество утверждений обеспечивает лучшую надежность опросника.

Конфирматорный анализ показал, что соответствие результатов теоретической модели зависит от размера группы испытуемых. В меньшей группе ($N = 190$, 132 женщин и 58 мужчин в возрасте от 18 до 57 лет, $M = 30$; $SD = 8,93$) видно, что короткая форма опросника дает результат, который лучше всего соответствует теоретической модели: а) результаты СМО-24 и 8-факторная модель (взаимосвязанные факторы): $\chi^2 / df = 2,06$; $RMSEA = 0,07$; $CFI = 0,79$; $GFI = 0,83$; б) результаты СМО-16 и 8-факторная модель (взаимосвязанные факторы): $\chi^2 / df = 2,05$; $RMSEA = 0,07$; $CFI = 0,87$; $GFI = 0,91$; в) результаты СМО-8 и 1-факторная модель: $\chi^2 / df = 1,6$; $RMSEA = 0,05$; $CFI = 0,94$; $GFI = 0,96$. Получено противоречие – лучшая внутренняя согласованность Шкалы СМО-24 и лучшая факторная валидность Шкалы СМО-8. Поэтому было увеличено группу испытуемых ($N = 477$, 277 женщин и 200 мужчин в возрасте от 18 до 60 лет – $M = 30$; $SD = 8,85$) и еще раз сделано конфирматорный анализ. При большей группе ($N = 477$) только результаты СМО-24 соответствовали теоретической модели (восемь взаимосвязанных факторов): $\chi^2 / df = 2,76$; $RMSEA = 0,06$; $CFI = 0,83$; $GFI = 0,9$. Мы получили согласованный результат – на украинском языке лучшую надежность и факторную валидность имеет Шкала СМО из 24 утверждений.

Для проверки конструктивной валидности применены следующие методики: 1) опросник Мак-шкала (IV) Р. Кристи и Ф. Гейс (украинский вариант Н. Гребинь) (Christie, Geis, 1970; Гребинь 2016), опросник «Шкала социального благополучия» К. Киза (адаптация А. Четверик-Бурчак) (Keyes, 1998; Четверик-

Бурчак, 2014), методика «Локатор большой пятерки» (П. Дж. Говард, Ф. Л. Медина, Дж. М. Говард, адаптация Л. Бурлачука и Д. Королева) (Howard et al., 1996; Бурлачук, Корольов, 2000). Получены значимые связи ($p < 0,001$) СМО-24 с доброжелательностью ($r = -0,18$), социальной актуализацией ($r = -0,21$), социальным взыском ($r = -0,15$), макиавеллизмом ($r = 0,49$); у мужчин СМО-24 выше, чем у женщин ($M_1 = 81,41$, $M_2 = 71,42$, $p = 0,000$, $t = 7,18$). Это согласуется с существующими научными сведениями и доказывает конструктивную валидность методики. Итак, в украинском варианте рекомендуется использовать Шкалу СМО из 24 утверждений как надежный и валидный психодиагностический инструмент.

Ключевые слова: склонность к моральному отстранению, этическое организационное поведение, макиавеллизм, социальное благополучие, социальная ответственность, доброжелательность.

Дата отримання статті: 01.02.2020

Дата рекомендації до друку: 16.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕГІСТРО-ВІСЬОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ОБСЕССИВНО-КОМПУЛЬСИВНОГО РОЗЛАДУ

Лямець Артем Михайлович¹

¹Кандидат історичних наук, магістр психології, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1249-7662>

UDC: 159.9

АНОТАЦІЯ

Досить проста у використанні реєстро-вісьова класифікація обсесивно-компульсивного розладу пропонує визначати реєстр ОКР (невротичний, психопатичний, психотичний, депресивний, вегетативний). Для уточнення діагностики або для потреб експертиз використовуються відповідні осі (axis I – синдроми або специфіка; axis II – синтонність / дистонність; axis III – рівень усвідомлення нав'язливостей; axis IV – хронізація (динаміка); axis V – сенсорні феномени, вплив реєстру на якість обсесій або компульсій). Вищезазначена класифікація дозволяє трактувати обсесивно-компульсивний розлад як особливий феномен – реєстрозалежний симптом, що значно змінює теоретичні уявлення щодо ОКР. Кожен реєстр значно видозмінює основні фабули та якість нав'язливостей, і це положення дозволяє диференціювати майже увесь спектр відомих обсесій та компульсій.

Метою статті є впровадження нової класифікації обсесивно-компульсивного розладу, яка дозволяє уніфікувати всі відомості про ОКР для МКХ та DSM. Нова концепція допоможе диференціювати та систематизувати різні типи обсесій та компульсій. Додатковою метою є розробка загальної теорії нав'язливих станів для психологічних та психолого-психіатричних експертиз.

Ключові слова: реєстро-вісьова класифікація обсесивно-компульсивного розладу, реєстри обсесивно-компульсивного розладу, обсесивно-компульсивний розлад, обсесії, компульсії.

Постановка проблеми. Класифікації обсесивно-компульсивного розладу у XXI ст. потребують суттєвого удосконалення, оскільки досі немає єдиних стандартів діагностики цього феномену. Стан розробки вищезазначеної проблеми є незадовільним через значну кількість різних трактувань одного і того ж явища. Наприклад, у МКХ-10 ОКР аналізується в основному з точки зору пропорційності обсесій та компульсій (Международная статистическая классификация..., 1995). У свою чергу діагностичний та статистичний посібник з психічних розладів DSM-IV (Diagnostic and statistical manual..., 1994) [Diagnostic and statistical manual..., 2000] включає ОКР до розділу «Тривожні розлади». Стандарт DSM-5 (Diagnostic and statistical manu-

al..., 2013) виокремлює обсесивно-компульсивний розлад в окрему частину – Obsessive-Compulsive and Related Disorders (обсесивно-компульсивний та пов'язані з ним розлади). Однак таке штучне ускладнення розуміння феномену не змогло покращити типологію, а також діагностично-етіологічну складову.

Аналіз досліджень і публікацій. Вищезазначена проблематика аналізувалася і окремими дослідниками. Українські вчені О. Мироненко, Н. Долішня, Д. Мироненко (Мироненко, 2012) ще у 2012 р. вказували на таку важливу тезу, що обсесивно-компульсивний розлад може зустрічатися на невротичному, конституційно-особистісному, депресивному та навіть психотичному рівнях. Однак в їх роботі не вказується єдина

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Artyom Liamets

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

класифікаційна схема (пропонуються рівні та типи ОКР без кореляцій або системних взаємодій). Немає вказівок на те, що кожен реєстр (рівень, категорія) обсессивно-компульсивного розладу значно видозмінює якість обсессій та компульсій.

Російська дослідниця С. Масіхіна у своїй дисертації «Шизофрения с обсессивно-компульсивными расстройствами, манифестирующая в детском возрасте (клиническая типология, динамика, терапия)» (Масіхіна, 2001) зазначає, що ОКР може виступати одним із проявів шизофренічного процесу. Відповідно, нею було виявлено три типи нав'язливостей: I тип – ОКР, асоційований з розладами афективного та невротоподібного реєстрів, II – обсессивно-компульсивний розлад, асоційований з розладами параноїдного реєстру, III – ОКР, асоційований з інертними афективними та негативними розладами. Слід додати, що дисертаційна робота С. Масіхіної дозволила ґрунтовно співставити різні бачення ОКР, прийти до висновків про можливість маніфестації декількох (навіть трьох і більше) реєстрів вищезазначеного розладу одночасно. На жаль, вищезазначена класифікація не дозволяє аналізувати увесь спектр нав'язливих думок або дій.

Дослідниця І. Клемент'єва розрізняє ОКР у структурі захворювань ендogenous реєстра (уповільнена шизофренія по МКХ-9) та в спектрі невротичного розладу (невроз нав'язливості по МКХ-9) (Клемент'єва, 2008). Такий розгляд обсессивно-компульсивного розладу ґрунтовно підтвердив актуальність аналізу психотичного та невротичного реєстрів ОКР. Однак з типологічної точки зору проект І. Клемент'євої є досить складним для оперативного використання у медичних стандартах (через неврахування депресивного, психопатичного та вегетативного реєстрів обсессивно-компульсивного розладу). Також слід зазначити, що цінним аспектом роботи І. Клемент'євої є введення класифікаційної вісі «механізм психологічного захисту» (МПЗ) для аналізу якості обсессій різних реєстрів ОКР.

Низку ідей, які допомогли більш ґрунтовно розглянути обсессивно-компульсивний розлад та його типологію, запропонували: І. Журавльов (Журавльов, 2015), І. Марценковський (Марценковський, 2017), К. Дубовик (Марценковський, 2017), Л. Кригіна

(Кригіна, 2010), Л. Юнда (Маркова, 2004), Н. Яковлева (Яковлева, 2018), О. Гомозова (Гомозова, 2010), О. Бобров (Бобров, 2010) та ін.

Основною проблемою залишається відсутність діагностичних критеріїв, які б допомогли якісно розрізнити різні типи нав'язливих думок або дій, виділити увесь спектр нав'язливостей. Психіатричні та психологічні центри України та світу потребують більш ґрунтовної класифікації ОКР, яка б могла продемонструвати надійні та гнучкі критерії діагностики, використовувала філософію функціоналізму та пропонувала бачення динаміки розладу. Реєстро-вісьова класифікація ОКР, яку пропонує автор, допоможе не тільки більш ефективно диференціювати етіологію обсессій та компульсій (реєстровий аналіз), але й здійснювати експертизи нав'язливостей при дисморфобії, алкоголізмі, булімії, анорексії та інших розладах. У більш широкому сенсі реєстровий аналіз схильності до нав'язливих думок того чи іншого типу (і відповідно певні переваги та недоліки такого роду мислення) може бути використаний не тільки в сферах психології та психіатрії. Типології обсессій та компульсій допоможуть більш виважено робити відбір персоналу, в тому числі для робіт, які пов'язані із певними особливими стресогенними чинниками (військова служба, пенітенціарна служба, правоохоронна діяльність, робота у закритих просторах або ізоляції і т. д.).

Мета дослідження – впровадження нової класифікації обсессивно-компульсивного розладу, яка дозволяє уніфікувати всі відомості про ОКР для МКХ та DSM. Нова концепція допоможе диференціювати та систематизувати різні типи обсессій та компульсій. Додатковою метою є розробка загальної теорії нав'язливих станів для психологічних та психолого-психіатричних експертиз.

Наукове обґрунтування методології.

База проведення дослідження: клієнти, що звернулися за консультацією з нав'язливостями різних реєстрів. Формат роботи: приватна психологічна практика. Характеристика вибірки дослідження: 20 осіб віком від 23 до 62 років (10 осіб – експериментальна група, 10 осіб – контрольна). Психодіагностичні методики: обсессивно-компульсивна шкала Йеля-Брауна або Y-BOCS (Yale-Brown obsessive-compulsive scale), шкала депресії

Бека (Beck Depression Inventory), опитувальник К. Леонгарда–Г. Шмішека, тест Роршаха, шкала тривожності Дж. Тейлора (**Manifest Anxiety Scale** – MAS). Кожна методика допомагає визначати реєстр ОКР (наприклад, шкала Йеля-Брауна – невротичний та інші реєстри, шкала Бека – депресивний, опитувальник К. Леонгарда–Г. Шмішека – психопатичний, тест Роршаха – психотичний, шкала Дж. Тейлора – вегетативний реєстр).

Виклад основного матеріалу Результати дослідження за шкалою Йеля-Брауна або Y-BOCS (Yale-Brown obsessive-compulsive scale) щодо експериментальної та контрольної груп дозволили виділити статистично значимі для дослідження обсесії та компульсії. Нижче представлено діаграми, яка репрезентують необхідні експериментальні відомості:

нтуації характеру). Слід звернути увагу, що обсесія «зробити щось ганебне» може фіксуватися під час перебігу багатьох інших психічних розладів. Може також спостерігатися і у осіб, що не страждають від обсесій, однак в них ця думка є певним регулятором поведінки і не вирізняється нав'язливою динамікою.

Страх завдати шкоди, тілесних ушкоджень іншим зустрічається у 80 % респондентів експериментальної групи та у 30 % – контрольної. Слід однак зазначити, що етіологія цих випадків може бути досить різною. Низка психотравм, наприклад, образи, можуть через розвиток неврозу генералізуватися. Відповідно, тоді нав'язливі думки будуть направлені на невинних людей, що може провокувати внутрішньоособистісні конфлікти. Як вже зазначалося вище, епілептоїдна

Діаграма 1. Статистично значимі обсесії та компульсії для експериментальної та контрольної груп (кількість осіб)

Тестування підтвердило одну з гіпотез, що через низку вегетативних порушень (вегетативний ОКР) та пов'язаних з ними сенсорних феноменів у низки людей, які страждають від обсесій та компульсій, виникають типові страхи агресивної фабули. Серед найбільш значимих обсесій цієї групи: страх стати винуватцем якоїсь події (наприклад, пожежі, пограбування), страх зробити щось, підкоряючись небажаному потягу (наприклад, вбити друга), страх зробити щось ганебне, страх ненавмисно сказати щось непристойне або образливе. Однак вищезазначену групу нав'язливих думок не можна трактувати як синдром, так як вищезазначені фабули думок спостерігаються не тільки при вегетативних, але й при особистістисних порушеннях (наприклад, неврівноважений (епілептоїдний) тип акце-

(неврівноважена) акцентуація характеру також у деяких випадках ініціює сильні емоційні вибухи із агресивними елементами. Орієнтуючись на досвід, люди із такими психопатичними рисами можуть відчувати страх за оточуючих (оскільки такі суб'єкти дійсно можуть бути досить агресивними). Однак у більшості випадків психопатичні нав'язливості продукують сцени насилля лише в уяві. Різні порушення вегетативної нервової системи та різних органів (в тому числі залоз внутрішньої секреції), нервові виснаження також можуть спровокувати агресивні реакції. Депресивні прояви, в тому числі одна із складових тріади Бека – «негативний образ «Я»», формують умови для розвитку ідеаторних порушень. Особистості з такими розладами відсторо-

нюються від соціуму, тому що вважають, що здатні на будь-які жахливі дії (депресивний ОКР із негативним баченням власної особистості). Люди з психотичними станами з маячінням переслідування, можуть відчувати страх агресії, оскільки готові захищатися від уявних ворогів, переслідувачів і т. д. Таким чином, основна діагностика нав'язливої думки «страх завдати шкоди, тілесних ушкоджень іншим» має ґрунтуватися не на пропорційності obsesій чи компульсій, а саме на якості нав'язливостей.

Нижче представлено інші статистично значимі obsesії:

(психастенічні) прояви також сприятимуть розвитку схожих нав'язливостей. Якщо до цих рис додається ригідність або невірноваженість, тоді симптоматика може бути ускладнена (стане хронічною та резистентною до багатьох видів терапій). В деяких випадках страх бруду, бактерій та хвороб може пов'язуватися із окремою психастенічною (педантичною) акцентуацією характеру респондента.

Надмірне або ритуалізоване прийняття душа, купання, чищення зубів, догляд за зовнішністю, а також надмірне або ритуалізоване миття рук може бути як ознакою психотравм (невротичний реєстр ОКР), так і

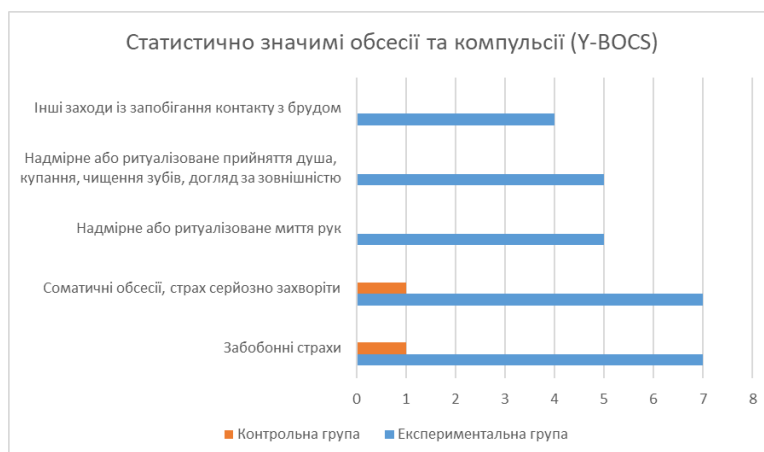
Діаграма 2. Статистично значимі obsesії та компульсії для експериментальної та контрольної груп (кількість осіб)

Вищезазначена група obsesій окрім нав'язливих образів не пов'язаних з насиллям більш тяжіє до невротичного реєстру або зверхінних іпохондрій. Також страх бруду або мікробів може бути поєднанням істероїдного (демонстративного) та емотивного (лабільного) типів акцентуацій. Педантичні

певних порушень організації особистості (психопатичний реєстр ОКР). Як і у минулому випадку особливого значення набуває психастенічна (педантична) акцентуація, яка у поєднанні з ригідністю та невірноваженістю може сприяти появі нав'язливостей психопатичного реєстру. Obsesії чистоти та акура-

Діаграма 3. Статистично значимі obsesії та компульсії для експериментальної та контрольної груп (кількість осіб)

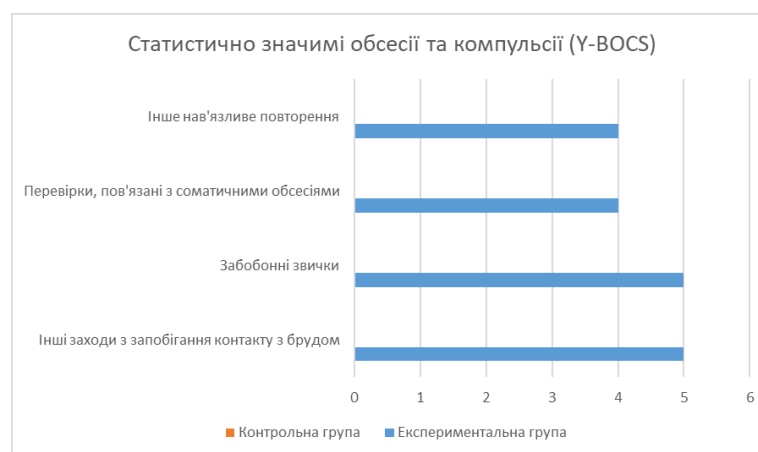

тності переживаються із значним душевним дискомфортом у тих респондентів, у яких відповідно до тесту Леонгарда-Шмішека також ідентифікується емотивний (лабільний) тип акцентуації характеру. У деяких випадках різні заходи із запобігання контакту з брудом відображають не психотравми пов'язані із пережитими хворобами, а страх щодо того, що через немиті руки (речі) суб'єкт може зашкодити своїм близьким, їх здоров'ю. Тоді така obsesія може демонструвати схожість із страхом завдати шкоди, тілесних ушкоджень іншим (і аналізується схожим чином по регістрам). Соматичні obsesії, а також страх серйозно захворіти можуть також вказувати як на зверхцінні іпохондрії, так і на депресивність клієнта (різні форми депресивного ОКР, через негативний образ майбутнього можуть виникнути переживання щодо зараження, очікування хвороб і т. д.). Слід звернути особливу увагу на той факт, що забобонні страхи та низка соматичних obsesій можуть виникати і у здорових людей. Однак кількість часу, витраченого на аналіз нав'язливої думки, тут значно менше ніж у людей з невротичними та іншими порушеннями.

діагностики щодо цих думок також слід застосовувати регістровий аналіз (невротичний, психопатичний, вегетативний, депресивний, психотичний регістри).

Як вже було зазначено вище, різні заходи з запобігання контакту з брудом можуть етіологічно бути пов'язаними з невротичним та психопатичним регістром ОКР. Невротизація може відбутися через негативний минулий досвід респондента, коли особа перехворіла різними інфекційними захворюваннями (змінюється картина світу, особа впевнюється, що «хвороби скрізь»). Однак тут не виключається і інша фабула, коли респондент не хоче брудом чи мікробами зашкодити здоров'ю своїх близьких (латентна агресія психотравматичної етіології). Психопатичний регістр ОКР проявляє себе різними акцентуаціями, які сприяють розвитку різного роду страхів захворіти різними хворобами. Наприклад, істероїдна акцентуація (демонстративна) може призводити до таких випадків, коли особистість власними страхами та хворобами хоче звернути на себе увагу оточуючих. Уникнення контакту з брудом педантичного типу може вирізнятися нав'яз-

Діаграма 4. Статистично значимі obsesії та компульсії для експериментальної та контрольної груп

Забобонні звички можуть бути проявом «магічного розуміння дійсності», яке виникає у низки людей, які страждають від певних розладів логічного мислення. Таке явище може призводити до того, що респондент мие руки тільки три рази (а не більше або менше, так звана «магія числа «три»»), стежить за фабулами власних снів, спостерігає за різними «знаками» на вулиці, роботі і т. д. (наприклад, якщо у поле зору потрапляє напис із позитивним змістом – це вважається гарною прикметою і навпаки). Однак для повноцінної

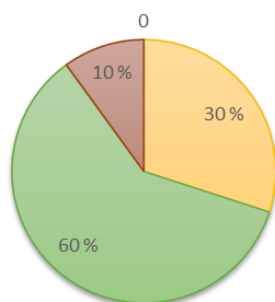
ливою систематичною стратегією щодо наведення порядку. Ригідна (параноїчна) акцентуація відрізняється підозрами респондента, що через бруд щось або хтось може йому нашкодити. Епілептоїдний тип заважає тверезому логічному аналізу, що незначне забруднення не може суттєво зашкодити здоров'ю інших і т. д. Досить часто може спостерігатися і вегетативна (а також поведінкові синдроми, пов'язані з іншими фізіологічними порушеннями) етіологія такого роду нав'язливостей, коли в уяві людини періодично та раптово виникають

страшні картини, пов'язані із зараженням, госпіталізацією, інфекціями та ін.

Для експериментальної та контрольної груп було створено статистику, яка репрезентує пропорційність різних ступенів тяжкості ОКР:

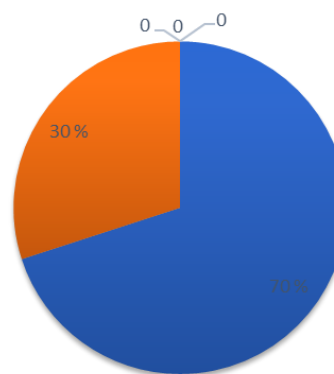
Діаграма 5. Порівняння показників шкали Йеля-Брауна. Експериментальна та контрольна групи (у % до загальної кількості)

Порівняння показників шкали Йеля-Брауна. Експериментальна група

■ Слабкий ОКР
■ ОКР середнього ступеня
■ ОКР вищого ступеня

Порівняння показників шкали Йеля-Брауна. Контрольна група

■ Відсутність симптомів ■ Незначний ОКР

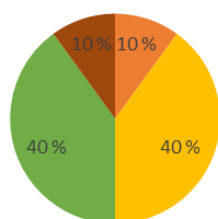
Зокрема, в експериментальній групі не спостерігається «нульових показників» – відсутності симптоматики, а також незначних проявів obsesivno-kompulsivnoho rozladu. Слабкий ОКР досліджено у 30 % респондентів, середній ступінь у 60 %, вищий ступінь – 10 %. Для порівняння у контрольній групі у 70 % осіб відмічено відсутність симптомів, у 30 % – незначний ОКР. Вищезазначені показники свідчать, що дві вибірки є якісно різними, а також статистично цін-

ними для дослідження. Слід звернути особливу увагу на той факт, що obsesivno-kompulsivnyi rozlad z найвищим ступенем симптоматики є явищем досить непоширеним та може вказувати на психотичний реєстр нав'язливих станів. В той же час феномен «незначного ОКР» контрольної вибірки трактується як потенціальна група ризику, де у певній кількості респондентів через негативний збіг обставин, стреси, акцентуації характеру, вегетативні порушення може виникнути obsesivno-kompulsivnyi rozlad slabkogo або середнього ступеня.

Для вивчення особливостей прояву реєстрозалежного симптому нав'язливостей у депресивних рес-

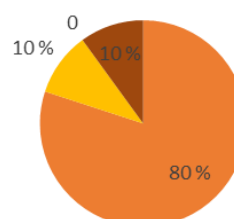
Діаграма 6. Порівняння показників шкали Бека. Експериментальна та контрольна групи (у % до загальної кількості)

Експериментальна група

■ Відсутність депресивних симптомів
■ Легка депресія
■ Помірна депресія
■ Важка депресія

Контрольна група

■ Відсутність депресивних симптомів
■ Легка депресія
■ Помірна депресія
■ Важка депресія

пондентів було застосовано тестування з використанням шкали Бека:

Відповідно, було зафіксовано статистично значимі показники для експериментальної та контрольної груп. Зокрема, слід звернути увагу на такі основні результати. В обох вибірках відмічено певний відсоток осіб без депресивних симптомів, для респондентів з нав'язливостями цей показник складає 10 %, для групи, де нав'язливої симптоматики не відмічено – 80 %. Ці дані свідчать, що депресивний реєстр ОКР є досить перспективним для подальшого дослідження, а також, що його включення у реєстро-вісьову класифікацію є виправданим. Відповідно, 40 % осіб експериментальної групи страждають від легкої депресії, для порівняння в контрольній групі цей показник є іншим – 10 %. Помірний депресивний епізод досліджується тільки у осіб, в яких фіксується нав'язлива симптоматика (40 %). Важка депресія спостерігається в обох вибірках – зафіксований показник 10 %. Це означає, що найбільш серйозні випадки депресивних станів є виключеннями, та не є характерними для осіб з вищезазначеним реєстром ОКР.

Для оцінки особистісних рис осіб з obsесивно-компульсивним розладом (діагностика на психопатичний реєстр ОКР) було застосовано опитувальник Леонгарда-Шмішека:

Основним зауваженням щодо цієї частини дослідження є те, що в експериментальній групі всі акцентуації окрім циклотимної (циклоїдної) не демонструють значної статистичної достовірності. Тому було прийняте рішення аналізувати не самі акцентуовані риси, а їх актуальні поєднання. Відповідно, було отримано такі результати для експериментальної вибірки (для тієї її частини, у якій було виявлено значимі пари акцентуацій): у 34 % осіб поєднуються застрягаючий та невірноважений типи, у 33 % – емотивний та невірноважений, у 33 % – циклотимний та екзальтований. Цифри свідчать про те, що невірноважена (збудлива) акцентуація у поєднанні з емотивністю та ригідністю демонструє деструктивний ефект – збільшується ризик появи у респондентів нав'язливих станів. Відповідно, в контрольній групі вищезазначених поєднань акцентуованих рис не виявлено. Певний інтерес представляють лише інші дві пари, які однак не мають достатньо суттєвої статистичної достовірності: емотивний-дистимічний та невірноважений-екзальтований типи.

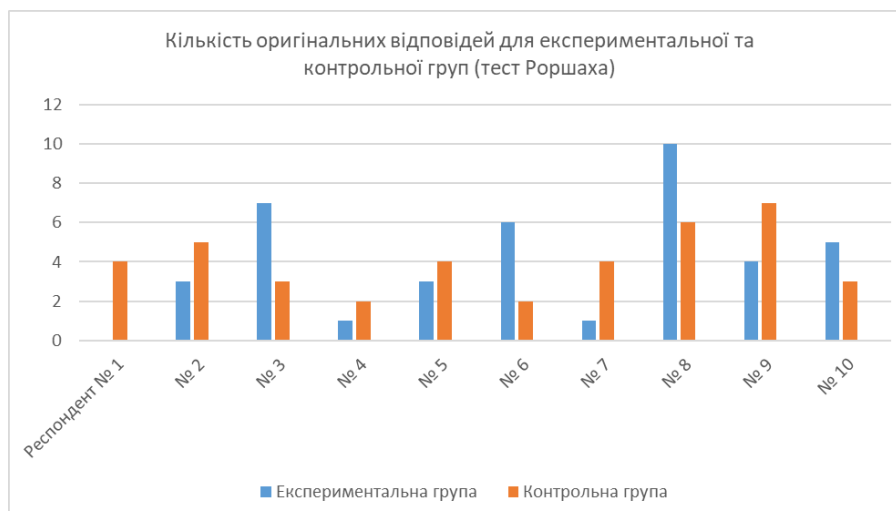
Для виокремлення респондентів, у яких є потенційні прояви ОКР психотичного реєстру, було застосовано проєктивну (без фіксованих відповідей) психологічну методику Роршаха:

Однією з ознак психотичного стану може бути значна кількість оригінальних відповідей під час прове-

Діаграма 7. Пари акцентуацій, визначені за допомогою опитувальника Леонгарда-Шмішека для експериментальної та контрольної груп (% від кількості осіб, у яких було зафіксовано значимі пари акцентуацій)

Діаграма 8. Порівняння кількості оригінальних відповідей (тест Роршаха)

дення тесту Роршаха. Тому саме цей показник визначався як для експериментальної, так і для контрольної групи. За цим критерієм встановлено, що три особи з вибірки людей, що страждають нав'язливістю, надали найбільшу кількість незвичних асоціацій (6, 7 та 10, маються на увазі найвищі показники для експериментальної групи). В анамнезі декількох з них було помічено випадки періодичного загострення obsesій (також слід зазначити, що вищезазначені особи для подолання цих станів досить часто звертаються до ПНД. Відповідно, є підстави вважати, що ці випадки є проявами ОКР психотичного регістру). Також 7 оригінальних асоціацій надано особою, у якою досліджено значну кількість акцентуацій характеру.

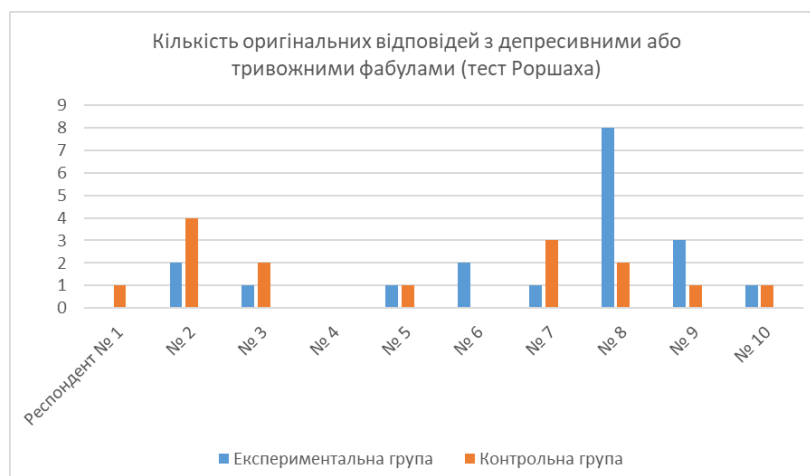
Наступним етапом було визначення найбільшої кількості відповідей з депресивними або тривожними фабулами:

У вищезазначеному дослідженні найбільша кількість оригінальних відповідей з депресивними та тривожними фабулами зафіксована у одного з представників експериментальної групи. Відповідно, цей показник також можна трактувати як ознаку психотичної етіології obsesивно-компульсивного розладу.

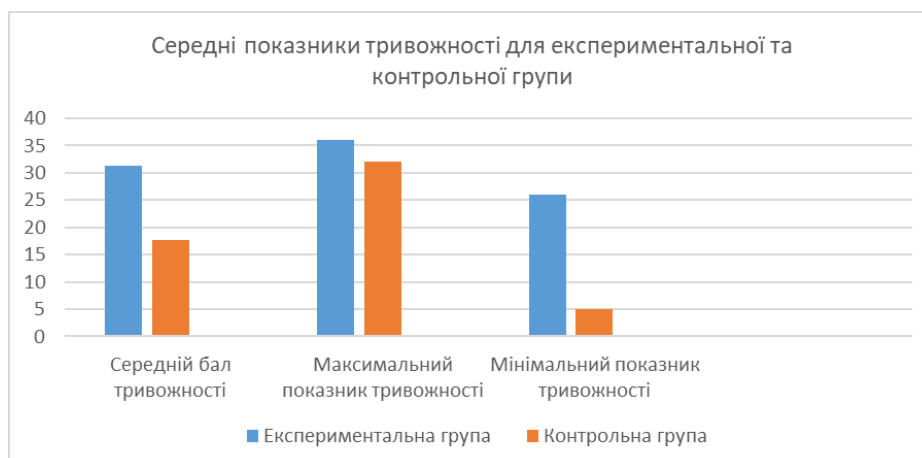
Для виявлення ОКР вегетативного регістру було застосовано шкалу тривожності Дж. Тейлора. Враховуючи, що традиційні теорії часто вказують на зв'язок інтенсифікації obsesивно-компульсивного розладу із підвищенням рівня тривоги, цей аспект дослідження є досить актуальним (має надати уявлення про низку механізмів виникнення ОКР).

Аналіз даних засвідчив, що шкала вимірювання тривоги Дж. Тейлора не враховує таких важливих показників, як різні механізми виникнення тривожності. Поки ця підшкала не впроваджена, однак удосконален-

Діаграма 9. Оригінальні відповіді із депресивним або тривожним змістом (тест Роршаха)

Діаграма 10. Середні показники тривожності (у балах)

ня вищезазначеної методики дійсно допоможе відповісти на низку актуальних питань. Серед них: фіксація регістрозалежності тривоги, аналіз функціонального зв'язку «тривога-депресія-ОКР».

Вищенаведена діаграма демонструє основні показники тривожності для експериментальної та контрольної груп. Середній бал тривоги у людей з нав'язливостями є значно більшим ніж у осіб, які не скаржаться на симптоматику ОКР (31,9 та 17,7 відповідно). Ці цифри не суперечать прогнозам теорії регістро-вісьових класифікацій. Так як будь-які прояви інтенсивних нав'язливостей або значної тривоги розцінюються в контексті наявності основного розладу, який і ініціює ці явища.

Для визначення механізмів виникнення ОКР було застосовано кореляційний аналіз щодо трьох основних шкал (Йеля-Брауна, Бека та Дж. Тейлора):

Визначено, що найбільш суттєві кореляції спостерігаються між методикою Дж. Тейлора та опитувальником Бека, а також між методикою Йеля-Брауна та опитувальником визначення тривожності для контрольної групи. Для експериментальної вибірки ці показники є менш значимими. Ці може свідчити про той факт, що на початкових етапах розвитку нав'язливої симптоматики зв'язки між тривожним фоном та депресивними станами стають найбільш актуальними. Після того як нав'язливі думки набувають середнього ступеня тяжкості кореляційні зв'язки значно зменшуються (є підстави

Діаграма 11. Показники кореляції між різними шкалами (коефіцієнт кореляції Пірсона)

вважати, що це є компенсаторний механізм психіки, який не дозволяє симптомам постійно нарощувати свою силу).

Позитивної кореляції між депресією та показниками шкали Йеля-Брауна для експериментальної групи не виявлено:

засвідчили актуальність нової реєстро-вісьової класифікації обсесивно-компульсивного розладу. Досить проста у використанні реєстро-вісьова класифікація обсесивно-компульсивного розладу пропонує визначати реєстр ОКР (невротичний, психопатичний, психотичний, депресивний, вегетативний). Для уточнення діаг-

Таблиця 1. Кореляції між шкалою Йеля-Брауна та шкалою Бека для експериментальної та контрольної груп

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ГРУПА		коефіцієнт кореляції Пірсона	КОНТРОЛЬНА ГРУПА		коефіцієнт кореляції Пірсона
шкала Йеля-Брауна	шкала Бека		шкала Йеля-Брауна	шкала Бека	
11	12	r = -0,224749	1	9	r = 0,518005
18	23		1	2	
19	24		1	9	
22	4		0	0	
11	16		0	6	
28	13		4	8	
19	12		5	2	
19	32		2	4	
11	25		0	12	
16	22		6	32	

Однак в той же час фіксується позитивна кореляція між шкалою Йеля-Брауна та шкалою Бека для контрольної групи. Певним чином механізм виникнення реєстрозалежного симптому ОКР стає зрозумілим. Вищезазначені дані дають підставу вважати, що першочерговий розлад певного реєстру ініціює появу певного специфічного виду тривожності або депресії. Тривожність разом з депресивними епізодами поступово видозмінює якість мислення та цілеформування респондента (якість змін залежить від реєстру). Звичайні страхи, що існують у всіх людей, для таких осіб стають більш інтенсивними та нав'язливими. Динаміка розвитку реєстрозалежного симптому ОКР не є раптовою, і розвиваються нав'язливі стани поступово. Слід виділити дві основні стадії: початкову інтенсивну, коли тривога та депресивні епізоди найбільш сильно корелюють між собою (феномен підтверджується даними контрольної групи, де фіксуються незначні обсесії або їх відсутність), та сталу (коли кореляційні зв'язки майже не досліджуються, психіка активізує захисні механізми – інтенсивність обсесій або компульсій значно не зростає).

Висновки

1. Теоретичні та експериментальні розробки

ностики або для потреб експертиз використовуються відповідні осі (axis I – синдроми або специфіка; axis II – синтонність / дистонність; axis III – рівень усвідомлення нав'язливостей; axis IV – хронізація (динаміка); axis V – сенсорні феномени, вплив реєстру на якість обсесій або компульсій).

2. Чим більше реєстрів ОКР залучено, тим складніше симптоматика і складніше терапія (логічний «закон ОКР»). Одним із найбільш поширених випадків є ОКР-система з двох реєстрів – невротичного та психопатичного (ОКР-невроз+ОКР-психопатія). Складність ОКР-психопатій в тому, що вони також різняться за типами та терапією.

3. Якість обсесій та компульсій залежить від реєстру ОКР. Для його визначення використовується реєстровий аналіз. Його застосування можна розкрити на прикладі обсесії «страх завдати шкоди, тілесних ушкоджень іншим». Наприклад, ця думка у невротичному реєстрі ОКР буде пов'язуватися із психотравмуючими чинниками, пов'язаними з образою і т. д. Для психопатичного реєстру обсесивно-компульсивного розладу буде характерним спеціальний зв'язок акцентуації характеру та нав'язливості. Наприклад, особа з епілептоїдними рисами, схильна до інтенсивного емоцій-

ного реагування та гніву, буде відчувати сумніви щодо безпеки власних дій для оточуючих. ОКР депресивного регістру буде відзначатися одною із складових тріади Бека: «негативний образ власного «Я»», тоді страх завдати шкоди пов'язується саме із цим чинником. ОКР вегетативного регістру відзначається різкими панічними атаками, вегетативними змінами, невмотивованістю страхів (тут страх завдати шкоди оточуючим логічно зв'язаний із виснаженням нервової або вегетативної нервових систем). ОКР психотичного регістру також якісно відрізняється від інших типів obsесивно-компульсивного розладу. Тут вищезазначений страх є частиною маячіння переслідування, зовнішнього впливу, змови і т. д. Такою є загальна логіка реєстрового аналізу.

4. Регістро-вісьова класифікація obsесивно-компульсивного розладу, розроблена в Україні, є значно ефективнішою аніж класифікації МКХ та DSM.

5. Якість нав'язливих думок завжди можна визначити за допомогою регістру. Це твердження дає підстави вважати, що існує цілісна теорія нав'язливостей, яка допоможе зробити діагностику низки психічних розладів ефективнішою.

6. Розгляд психопатичного регістру ОКР дозволив стверджувати, що існує декілька різних варіантів ОКРО (раніше вважалося, що проявом ОКРО є лише психастенія). Є підстави вважати, що слід розмежовувати психастенію (яку автор вважає похідною від педантичної акцентуації характеру) від епілептоїдного obsесивно-компульсивного розладу особистості (тут нав'язливості пов'язуються із страхами імпульсивно зробити щось жакхливе). Слід звернути увагу на циклотимний тип ОКРО, який етіологічно може бути пов'язаний із початковими проявами біполярного розладу особистості (психотичний регістр). Особливими різновидами також є застрягаючий (параноїчний) та педантичний (психастенічний) типи ОКРО. У першому випадку нав'язливості часто пов'язуються із obsесіями зовнішньої оцінки, переслідування, надуманих загроз від інших людей, а у другому випадку суттєво проявляється нав'язлива педантичність. Важливим висновком є те, що obsесії дуже тісно пов'язуються із акцентуаціями характеру (у надважких випадках – із психопатіями).

7. Всі схожі с ОКР розлади також є сенс охара-

ктеризувати за допомогою реєстрового аналізу.

8. Регістровий аналіз нав'язливих думок є найбільш близьким до теоретичних поглядів психіатрії, тому може використовуватися для потреб як психологічних, так і психіатричних експертиз.

9. Важливим аспектом питання класифікації ОКР є питання динаміки obsесивно-компульсивного розладу. Відмічено, що депресивні епізоди, різні види тривожності, психотравми найбільш сильно впливають на формування obsесій лише на початкових етапах (коли нав'язливості ще відсутні або непомітні). Надалі роль цих чинників знижується (доведено на прикладі експериментальної групи), і зростає вірогідність підключення психотичних механізмів).

10. Динаміка реєстрозалежності симптому ОКР не є лінійною, а також багато в чому залежить від динамічних змін основного розладу.

11. Поєднання декількох регістрів ОКР (формування ОКР-систем) може суттєво впливати і на якість нав'язливих думок респондентів. Динаміка такого роду взаємодій (вплив одного регістру на інший, ієрархія щодо формування основної симптоматики) потребує подальшого вивчення.

12. За логікою дослідження є необхідність розробки тесту для визначення регістру obsесивно-компульсивного розладу.

13. Окрім obsесивно-компульсивного розладу можуть бути досліджені і інші реєстрозалежні симптоми (наприклад, тривожність).

Перспектива подальших досліджень полягає в розробці та впровадженні єдиної типології (класифікації) obsесивно-компульсивного розладу як реєстрозалежного симптому.

References:

- Mezhdunarodnaya statisticheskaya klassifikatsiya boleznej i problem, svyazannyh so zdorov'em [The international statistical classification of illnesses and problems related to health]. (Vols. 1). (1995). Zheneva: Vsemirnaya organizatsiya zdavoohraneniya [in Russian].
- Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM–IV). – Forth edition. – Washington: American Psychiatric Association, 1994.
- Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Text revision (DSM

- IV–TR). – Forth edition. – Washington: American Psychiatric Association, 2000.
- Diagnostic and statistical manual of mental disorders : DSM-5. – Fifth edition. – Washington: American Psychiatric Association, 2013.
- Myronenko, O. I., & Dolishinia, N. I., & Myronenko, D. O. (2012). Obsesyvno-kompulsyvnyi rozlad, syndrom i osobystist [Obsessive-compulsive disorder, syndrome and personality]. *NeiroNews*, 2 (37), 17-21 [in Ukrainian].
- Masihina, S. N. (2001). Shizofreniya s obsesyvno-kompulsivnymi rasstrojstvami, manifestiruyushaya v detskom vozraste (klinicheskaya tipologiya, dinamika, terapiya) [Schizophrenia with obsessive-compulsive disorder manifesting in childhood (clinical typology, dynamics, therapy)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moskva: Nauchnyj centr psichicheskogo zdorovya RAMN [in Russian].
- Klementeva, I. S. (2008). Psihoterapiya obsesyvno-kompulsivnyh rasstrojstv s uchytom klinicheskikh i lichnostno-psihologicheskikh charakteristik [The psychotherapy of obsessive-compulsive disorder with the special attention to the clinical, personal and psychological characteristics]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moskva: GOU VPO «Rossijskij gosudarstvennyj universitet družby narodov» [in Russian].
- Zhuravlyov, I. V. (2015). Lekcii po psichiatrii [Lectures on psychiatry]. Retrieved from <http://kob-media.ru/?p=26241> [in Russian].
- Martsenkovsky, I. A., & Dubovyk, K. V. (2017). Obsesyvno-kompulsyvni rozlady v pediatrichnii praktytsi [Obsessive-compulsive disorders in pediatric practice]. *Neironews*, 6 (90), 42-49 [in Ukrainian].
- Kryhina, L. O. (2010). Perspektyvy vprovadzhennia bahatovisovoi versii MKKh-10 v praktyku sudovo-psykhiatrychnoi ekspertyzy nepovnolitnikh (ohliad literatury) [The perspectives of the introduction of the multiaxial version of OCD-10 in the practice of forensic psychiatric examination of adolescents (the review of the scientific literature)]. *Arkhiv psykhiatrii – Archive of psychiatry*, T. 16, № 3, 50-54 [in Ukrainian].
- Markova, M. V., & Yunda, L. I., & Horban, A. Ye., & Stepanova, N. M., & Leshchenko, O. M., & Herasymenko, A. I. (2004). Kliniko-psykhopatolohichni osoblyvosti nevrotychnykh, poviazanykh zi stresom rozladiv, komorbidnykh z arterialnoiu hipertenziieiu [The clinical and psychopathological features of the neurotic, related to stress, disorders, with the comorbidity with arterial hypertension]. *Arkhiv psykhiatrii – Archive of psychiatry*, T. 10, № 4, 159-166 [in Ukrainian].
- Yakovleva, N. Yu. (2018). Obsesyvno-kompulsyvnyi rozlad u mizhnarodnomu formati DSM-5 u liudei iz vadamy slukhu v yikhnomu sotsialnomu zhytti [Obsessive-compulsive disorder in the international format of DSM-5 in the individuals with hearing disorders in their social life]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and practice of modern psychology*, 3, 108-113 [in Ukrainian].
- Gomozova, A. K. (2010). Obsessivno-kompulsivnoe rasstrojstvo: kompleksnoe psihopatologicheskoe i psihometricheskoe issledovanie [The obsessive-compulsive disorder: the comprehensive psychopathological and psychometric research]. *Candidate's thesis*. Moskva: FGU Moskovskij nauchno-issledovatel'skij institut psichiatrii [in Russian].
- Bobrov, A. E., & Gomozova, A. K. (2010). Kompleksnoe kliniko-statisticheskoe i psihologicheskoe izuchenie obsesyvno-kompulsivnyh sindromov [The comprehensive psychological, clinical and statistical research of the obsessive-compulsive syndromes]. *Sotsialnaya i klinicheskaya psichiatriya – Social and clinical psychiatry*, 4, 14-26 [in Russian].

Artyom Liamets

PhD in Historical Sciences, MA in Psychology, Kyiv (Ukraine)

THE EFFICIENCY OF THE REGISTERED-AXIAL CLASSIFICATION OF OBSESSIVE-COMPULSIVE DISORDER

ABSTRACT

Rather simple in using, the registered-axial classification of the obsessive-compulsive disorder offers to define an OCD register (neurotic, psychopathic, psychotic, depressive, or vegetative). Furthermore, for diagnose adjustment or for the needs of different expertises, the respective axes are used (axis I – syndromes or particularity; axis II – ego-syntonic / ego-dystonic perception of symptoms; axis III – the level of awareness of obsessions; axis IV – chronization (dynamics); axis V – sensory phenomena, influence of the register to qualities of obsessions). Moreover, the above-mentioned classification allows interpreting the obsessive-compulsive disorder as a special phenomenon – a register-sensitive symptom; and this interpretation changes the theoretical views about the OCD. It is better to image such fact like a process, when every register sufficiently transfigures the main plots and qualities of obsessions. Thus, this theoretical statement allows differentiating almost the whole range of known obsessions and compulsions.

The article objective is to introduce a new classification of the obsessive-compulsive disorder, which allows unifying the whole data about the OCD in the ICD and the DSM. Besides, the new concept will help differentiate and systematize the different types of obsessions and compulsions. By using such classification, it is easy to develop the

general theory of obsessive conditions for needs of psychological and psychiatric expertises.

20 persons with the age from 23 to 62 were studied. Five psychological diagnostic methods were used: Yale-Brown obsessive-compulsive scale (Y-BOCS), Beck Depression Inventory, the inquirer of K. Leonhard–G. Shmishek, Rorschach test, Taylor Manifest Anxiety Scale (MAS).

The obsessive-compulsive disorder is not an independent disorder. What is more, the experimental data confirmed the main hypothesis concerning the sufficient interconnection between the register of a main disorder and obsession symptoms (register-sensitivity). Therefore, this fact proved the topicality of the new registered-axial classification for the obsessive-compulsive disorder. Besides, the new classification points to some limitations of the Y-BOCS pathopsychological method. Namely, the absent etiological subscale in the scale decreases its efficiency. We determined, that the depression indirectly affects the development of the obsessive-compulsive symptomatology (the correlation between Beck Depression Inventory and Taylor Manifest Anxiety Scale was detected). Moreover, these data allows reviewing the depressive register of the register-axial classification not only as the theoretical aspect, but also as the practical factor. The review of the psychopathic register determined that some combinations of accentuations lead to the development of the OCD (stuck (rigid) – unstable (excitable) ($t=0,007685$, $p<0,05$); emotive (labile) – unstable (excitable) ($t=0,007685$, $p<0,05$); cyclothymic – excited ($t=0,007685$, $p<0,05$). The separate cyclothymic (cycloid) accentuation is also statistically significant ($t=0,007685$, $p<0,05$). Consequently, such data allow us to forecast that there are several types of the obsessive-compulsive personality disorders (OCPD) with rather different particularity. The data of the projective method – Rorschach test – confirm the idea, that the certain responders (30 % of the sample) with obsessions are expected to have some psychotic disorders (thus, the necessity to consider a separate category – the psychotic OCD register - was confirmed). The Pearson correlation coefficient, being calculated for the experimental and control group, demonstrates, that the positive correlations between Y-BOCS and Taylor Manifest Anxiety Scale (MAS) were detected ($r=0,656816$) in the control group. Thus, the growth of anxiety

affects to some degree the intensity of obsessions and compulsions, but this statement is quite fair only for those responders, who feel very mild OCD symptoms. Yet, anxiety is not significant for the patients with the intensive symptoms (probably, because of some compensatory mechanisms). The obsessions of different registers have different qualitative characteristics (their symptoms are different). Hence, the difficulties in the psychological and drug therapy of the obsessive-compulsive disorder is explained by the fact that several registers of the OCD may appear in the anamnesis (up to 5 registers).

Finally, the efficiency of the registered-axial classification of the obsessive-compulsive disorder was proved. Such classification is worth introducing for the needs of the ICD and the DSM.

Key words: registered-axial classification of obsessive-compulsive disorder, obsessive-compulsive disorder, obsessions, compulsions.

Лямец Артём

Кандидат исторических наук, магистр психологии, г. Киев (Украина)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЕГИСТРО-ОСЕВОЙ КЛАССИФИКАЦИИ ОБСЕССИВНО- КОМПУЛЬСИВНОГО РАССТРОЙСТВА

АННОТАЦИЯ

Довольно простая в использовании регистро-осевая классификация обсессивно-компульсивного расстройства предлагает определять регистр ОКР (невротический, психопатический, психотический, депрессивный, вегетативный). Для уточнения диагностики или для потребностей экспертиз используются соответствующие оси (axis I – синдромы или специфика; axis II – синтонность / дистонность; axis III – уровень осознания навязчивостей; axis IV – хронизация (динамика); axis V – сенсорные феномены, влияние регистра на качества обсессий или компульсий). Вышеуказанная классификация позволяет трактовать обсессивно-компульсивное расстройство как особенный феномен – регистрозависимый симптом, что значительно изменяет теоретические представления об ОКР. Каждый регистр значительно видоизменяет основные фабу-

лы и качество навязчивостей, и это теоретическое положение позволяет дифференцировать почти весь спектр известных obsessions или compulsions.

Целью статьи является внедрение новой классификации obsessive-compulsive disorder, которая позволяет унифицировать все сведения по ОКР для МКБ и DSM. Новая концепция поможет дифференцировать и систематизировать разные типы obsessions и compulsions. Дополнительной целью является разработка общей теории навязчивых состояний для психологических экспертиз.

Исследовано 20 респондентов возрастом от 23 до 62 лет. Использовано пять психодиагностических методик: obsessive-compulsive scale Йеля-Брауна или Y-BOCS (Yale-Brown obsessive-compulsive scale), шкала депрессии Бека (Beck Depression Inventory), опросник К. Леонгарда-Г. Шмишека, тест Роршаха, шкала тревожности Дж. Тейлора (**Manifest Anxiety Scale – MAS**).

Доказано, что obsessive-compulsive disorder не является самостоятельным заболеванием. Экспериментальные данные подтвердили основную гипотезу, касающуюся весомой взаимосвязи регистра основного заболевания и симптома навязчивостей (регистрозависимость). А этот факт засвидетельствовал актуальность новой регистро-осевой классификации obsessive-compulsive disorder. Кроме того, новые классификационные подходы указывают на ряд недостатков патопсихологической методики Йеля-Брауна. А именно, отсутствие в тесте этиологической субшкалы снижает его эффективность. Обнаружено, что депрессия напрямую влияет на развитие obsessive-compulsive disorder симптоматики (зафиксировано корреляцию между шкалой Бека и шкалой Тейлора). Эти данные позволили рассматривать депрессивный регистр регистро-осевой классификации не только как теоретический, но и как практический фактор. При рассмотрении психопатического регистра было установлено, что ряд сочетаний типов акцентуаций характера способствует развитию ОКР (застывающий (ригидный) – неуравновешенный (возбудимый) ($t = 0,007685$, $p < 0,05$); эмотивный (лабильный) – неуравновешенный (возбудимый) ($t = 0,007685$, $p < 0,05$); циклотимный – экзальтированный ($t = 0,007685$, $p < 0,05$). Статистически

значимой является и отдельная циклотимная (циклоидная) акцентуация ($t = 0,007685$, $p < 0,05$). Эти сведения позволяют спрогнозировать, что существует несколько типов obsessive-compulsive disorder расстройства личности (ОКРЛ) с довольно различной спецификой. Данные проективной методики Роршаха подтверждают мысль, что определённый процент (30 %) респондентов с навязчивостями могут иметь психотические нарушения (таким образом, подтверждена необходимость включения в рассмотрение психотического регистра ОКР). Коэффициент корреляции Пирсона, рассчитанный для экспериментальной и контрольной группы, свидетельствует, что в контрольной группе фиксируются позитивные корреляционные связи между шкалой Йеля-Брауна и шкалой тревожности Тейлора ($r = 0,656816$). Это означает, что рост тревожности в определённой мере влияет на интенсивность obsessions и compulsions, но это утверждение полностью справедливо только для тех респондентов, у которых наблюдаются очень слабые симптомы ОКР. Для пациентов с интенсивной симптоматикой фактор тревоги не является значимым (возможно, из-за компенсаторных механизмов). Отмечено, что навязчивости разных регистров имеют разные качественные характеристики (симптомы отличаются). Сложность психологической и медикаментозной терапии obsessive-compulsive disorder расстройства объясняется тем, что в анамнезе респондента может фигурировать несколько регистров ОКР (до 5).

Доказана эффективность регистро-осевой классификации obsessive-compulsive disorder расстройства, которую есть смысл внедрить для потребностей МКБ и DSM.

Ключевые слова: регистро-осевая классификация obsessive-compulsive disorder расстройства, регистры obsessive-compulsive disorder расстройства, obsessive-compulsive disorder расстройство, obsessions, compulsions.

Дата отримання статті: 23.01.2020

Дата рекомендації до друку: 19.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК НЕОБХІДНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ НА ШЛЯХУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ

Прахова Світлана Анатоліївна¹, Макаренко Наталія Миколаївна²

¹Кандидат психологічних наук, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг
(Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9633-2517>

²Кандидат психологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг
(Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3481-1277>

UDC: 159.9.07

АНОТАЦІЯ

У статті обґрунтовано необхідність розвитку емоційного інтелекту як важливої компетенції у процесі соціалізації. Зазначено, що компетенція – це базова якість індивіда, сукупність взаємопов'язаних властивостей особистості, необхідних для якісної, продуктивної, діяльності. Представлено теоретичний огляд феномену «емоційний інтелект» (EQ), різноманітні дефініції поняття. Наведено точки зору різних зарубіжних та вітчизняних науковців-психологів щодо поняття EQ, його походження, структури. Визначено підґрунтя дослідження EQ: співвідношення понять «емоційне-інтелектуальне». Виділено позитивні та негативні ознаки розвинутого емоційного інтелекту. Узагальнені основні складові EQ: усвідомлення людиною власних емоцій; регуляція емоцій на основі самоусвідомлення; спроможність людини спрямувати емоції на досягнення певної мети діяльності; емпатія як здатність розуміти емоції інших людей; здатність підтримувати дружні стосунки з іншими людьми.

Подано методологічний інструментарій дослідження EQ інтелекту. Узагальнено різні точки зору науковців на можливості розвитку емоційного інтелекту (розвиток неможливий, тому що це відносно стійка властивість людини; розвиток можливий за допомогою тренінгів, вправ, терапії).

Обґрунтовано можливості його розвитку в онтогенезі при відповідних умовах (на прикладі учнів нової української школи). Розроблено алгоритм системної роботи щодо розвитку EQ, який складається з: ознайомлення учасників навчально-виховного процесу з теоретичними знаннями щодо емоційної сфери особистості (психосудження);

розробки методичних рекомендацій щодо системного формування емоційної компетентності, емоційного мислення, емоційної пам'яті тощо з дітьми, батьками, вчителями; проведення діагностики рівня EQ учасників навчально-виховного процесу; вивчення наявних порушень емоційної сфери; упровадження у виховну роботу вправ, тренінгів, майстер-класів щодо розвитку емоційного інтелекту; оцінки та корекції отриманих результатів.

Визначені детермінанти формування емоційного інтелекту у молодшому шкільному віці. Наведено кількісно-якісний аналіз статистичних даних по вивченню особливостей емоційного інтелекту молодших школярів.

Ключові слова: емоційний інтелект, соціалізація, когнітивні здібності, інтелект, методологічний інструментарій, алгоритм розвитку.

Постановка проблеми дослідження. Зважаючи на те, що компетенція – це базова якість індивіда, сукупність взаємопов'язаних якостей особистості, необхідних для якісної, продуктивної, діяльності, можна сміливо припустити: емоційний інтелект та його розвиток надзвичайно важливі для формування компетенцій

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © *Prakhova Svitlana, Makarenko Natalya*

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

сучасної людини. Серед психічних явищ, ідентифікованих наприкінці минулого століття, складно знайти такий феномен, який привернув би до себе більш пильну увагу науковців і представників практичних галузей досліджень, ніж емоційний інтелект (EQ). Майже у кожному зарубіжному чи вітчизняному науковому збірнику представлено результати досліджень з даної теми.

Аналіз останніх публікацій. Зокрема, за інформацією І.П. Андреевої (Андреева І.П., 2006), майже 100 років тому Е. Торндайк припустив існування соціального інтелекту. Він визначив його як спроможність людини розуміти інших під час спілкування, встановлювати міжособистісні зв'язки, підтримувати доброзичливі стосунки. Потім соціальний інтелект розглядався як компонент емоційного інтелекту.

Термін «емоційний інтелект» був запропонований Дж. Майером і П. Саловеем (Mayer J.D., Salovey P, 1993.). Потім ідея набула подальшого поширення у книзі журналіста і психолога Д. Гоулмана (Goleman D., 1995). На думку цих учених, емоційний інтелект є сукупністю когнітивних здібностей до ідентифікації, розуміння та управління емоціями.

У працях Д. Гоулмана представлено найбільш ґрунтовний опис означеного феномена. Автор вважає емоційний інтелект (Emotional Intelligence – англ.) здатністю тлумачити власні емоції та емоції інших для використання отриманої інформації, реалізації власних цілей. На думку науковця, співставлення цих понять як «емоційний інтелект» (EQ) та «розумовий розвиток» (IQ), все більше схиляє нас до думки, що «люди з високим коефіцієнтом розумового розвитку виявляються приголомшливо поганими лоцманами свого власного життя» (Гоулман Деніел, 2013: 73).

Слід зазначити, що опис феномену подається у різноманітних формах. Так, Марк Менсон (Menson Mark, 2011) у своїй праці «5 способів розвитку емоційного інтелекту» у науково-популярний спосіб розповідає про практику спрямування емоцій у потрібне русло, самотивування, визнання емоцій інших, наповнення власних емоцій іншими цінностями.

Знаний ізраїльський теоретик дослідження емоційного інтелекту Рувен Бар-Он (Bar-On R., 1997) представляє власну концепцію емоційного коефіцієнту для вимірювання емоційної та соціальної компетентності,

виділяє п'ять субкомпонентів, які характеризують структуру EQ (саморозуміння, комунікативний, антистресовий потенціали тощо).

Ґрунтовні дослідження феномену EQ проводилися вітчизняними вченими. Так, узагальнення теоретичних основ дослідження емоційного інтелекту (етапи формування розуміння поняття EQ; періоди становлення та вивчення емоційного інтелекту; аналіз особливостей досліджень змісту поняття «емоційний інтелект» на пострадянському просторі) представлено М. Савчуком (Савчук М., 2016).

Поняття «емоційний інтелект» російський вчений Д. Люсін запропонував трактувати як «здібності до розуміння своїх і чужих емоцій та управління ними, когнітивну здібність» (Люсін Д., 1996).

Емоційний інтелект (як основу комунікативної компетентності та можливості його розвитку) з посиланням на дослідження французького психолога М. Кетс де Вріса представляє В. Федорчук (Федорчук, 2015: 232).

Е. Носенко (Носенко Е., 2003) розглядає EQ у контексті єдності зовнішнього і внутрішнього щодо детермінації психічного та вважає, що емоційний інтелект (як аспект виявлення внутрішнього світу особистості) відображає міру розумності ставлення людини до світу, до інших та до себе як суб'єкта життєдіяльності.

Дослідниця М. Шпак (Шпак М., 2011) вважає, що емоційний інтелект – це інтегративна особистісна властивість, яка зумовлюється динамічною єдністю афекту та інтелекту через взаємодію емоційних, когнітивних, конативних і мотиваційних особливостей і спрямована:

- на розуміння власних емоцій та емоційних переживань інших;
- забезпечує управління емоційним станом, підпорядкування емоцій розуму;
- сприяє самопізнанню і самореалізації через збагачення емоційного і соціального досвіду.

Дослідження впливу рівня розвитку самоконтролю та саморегуляції емоцій на розвиток емоційного інтелекту студентів досліджувала В. Зарицька (Зарицька, 2010). У результаті дослідження визначено: рівень здатності до самоконтролю та саморегуляції залежить від рівня загальної емоційної збудливості.

Вплив особливостей емоційного інтелекту (емоційної саморегуляції, саморефлексії, автентичності) учасників групи на групову динаміку та індивідуальну динаміку особистості у групі висвітлена у роботі В. Романової (Романова, 2011). Доведено, що загальний емоційний інтелект учасників позитивно впливає на організованість, відповідальність та спрямованість групи.

Узагальнюючи представлені результати фундаментальних досліджень з проблеми, можна визначити п'ять основних компонентів емоційного інтелекту:

- ⇒ усвідомлення людиною власних емоцій;
- ⇒ регуляція власних емоцій на основі самоусвідомлення;
- ⇒ спроможність людини спрямувати власні емоції на досягнення певної мети діяльності;
- ⇒ емпатія як здатність розуміти емоції інших людей;
- ⇒ здатність підтримувати дружні стосунки з іншими людьми.

Мета і завдання дослідження. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження можливостей, чинників розвитку емоційного інтелекту особистості в онтогенезі. Особливо ця тема є актуальною у процесі глобальних змін у середній та вищій школі, на шляху до повної інтеграції у Болонську систему освіти. Також важливо досліджувати проблему емоційного інтелекту як певної компетенції на шляху соціалізації та шукати шляхи його розвитку. У діагностичній частині нашого емпіричного дослідження ми ставили за мету дослідити проблему емоційного інтелекту та шукати шляхи його розвитку у контексті бурхливого інформаційного потоку, при наявності кліпового мислення і при надмірному зануренні у віртуальний світ.

Виклад основного матеріалу. Експериментальне вивчення рівня емоційного інтелекту та можливостей його розвитку представляємо наступним чином. Спочатку визначається рівень розвитку емоційного інтелекту. Традиційно розрізняють два основні підходи до вимірювання емоційного інтелекту: опитувальний (спрямований на використання питальників, які досліджувані представляє як самозвіт) та тестово-діагностичний. Кожному з зазначених підходів відпові-

дає певний тип моделей емоційного інтелекту: моделі здібностей (суто когнітивний продукт обробки емоційної інформації) та змішані (еклектичні) моделі, які пояснюють емоційний інтелект як сукупність когнітивних, особистісних, мотиваційних рис, що забезпечують ефективне розуміння емоцій та управління ними.

Повний опис методологічного інструментарію представлено С. Дерев'янко (Дерев'янко С., 2018). Набір методик для діагностики рівня розвитку самоконтролю та саморегуляції емоцій надає В.В.Зарицька (Зарицька В., 2010).

Також діагностику за допомогою означених Т-методик доповнюють бесіди з досліджуваним (Q-методики), спостереження, експертні оцінки (L-методики). Як бачимо, наразі існує валідний та надійний інструментарій щодо визначення рівня розвитку емоційного інтелекту.

Обов'язково потрібно знати середовище, у якому перебуває дитина. І. Андрєєва (Андрєєва І., 2006) зазначає, що рівень емоційного інтелекту дитини пов'язаний з аналогічною якістю матері, проте з батьківськими характеристиками зв'язок не простежується. Цей факт спростовує «генетичну» теорію і працює на користь «виховної», адже гени успадковуються від батьків у рівній мірі. Але, з іншого боку, простежується чіткий зв'язок між EQ і домінуванням правої чи лівої півкулі мозку, яке є вродженою особливістю. Згідно з деякими дослідженнями, у правопівкульних емоційний інтелект розвинений краще.

Дослідники виявили ще одну закономірність: чим вищий рівень освіти батьків і матеріальне становище сім'ї, тим вищими є показники емоційного інтелекту у підлітків. Проте в цій ситуації складно зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки.

Другий етап – упровадження у системний спосіб діяльності щодо розвитку емоційного інтелекту.

Існує декілька точок зору щодо можливостей розвитку емоційного інтелекту. Психологи Дж. Майєр, П. Саловей вважають, що підвищити рівень емоційного інтелекту неможливо, тому що це відносно стійка властивість людини. Але, Д. Гоулман переконаний, що розвиток емоційного інтелекту можливий на різних етапах онтогенезу, починаючи з дитинства, з послідовним вдосконаленням у дорослому віці. Його точки зору

притримується Р. Бар-Он стверджує, вважаючи: EQ розвивається з часом, його можна вдосконалювати за допомогою тренінгів, вправ, терапії.

Проаналізувавши наукову літературу з проблеми, ми схилиємося до думки щодо можливостей розвитку емоційного інтелекту.

Ефективною робота по розвитку емоційного інтелекту буде лише за алгоритмом:

- ⇒ проведення діагностики рівня EQ учасників навчально-виховного процесу;
- ⇒ вивчення наявних порушень емоційної сфери (асинхронний дисгармонійний розвиток, автентичні реактивні стани, психопатоподібні форми поведінки тощо);
- ⇒ ознайомлення учасників навчально-виховного процесу з теоретичними знаннями щодо емоційної сфери особистості (психоедукація);
- ⇒ розробка методичних рекомендацій щодо системного формування емоційної компетентності, емоційного мислення, емоційної пам'яті тощо з дітьми, батьками, вчителями за допомогою групи когнітивістів-новаторів;
- ⇒ упровадження у виховну роботу вправ, тренінгів, майстер-класів щодо розвитку емоційного інтелекту;
- ⇒ оцінка та корекція отриманих результатів;
- ⇒ узагальнення та пропаганда отриманих результатів серед інших працівників навчальних закладів.

Створюючи систему роботи щодо розвитку емоційного інтелекту, слід пам'ятати, що тільки інтерактивні методи активізації знань з проблеми, інноваційні технології дадуть можливості не тільки зацікавити учасників навчально-виховного процесу, але й реально розвинути EQ. На жаль, у школі все ще спостерігається традиційно-монологічна (менторська) форма впливу на дитину, яка може викликати тільки відразу та неприйняття. А упровадження у роботу напружовань шкільної групи когнітивістів-новаторів зробить цей процес цікавим, зрозумілим, усвідомлено-потрібним. Наприклад, знайомство учасників навчально-виховного процесу с сучасними дослідженнями у стилі рекомендацій «Як підвищити... розвинути... покращити...» може закінчитися експериментом «Досягатор». Тобто, озна-

йомившись з науковими та науково-популярними рекомендаціями як регулювати власні емоції (емпатійно слухати, «читати» невербальні сигнали, впливати на іншу людину тощо) учень пробує упровадити їх на практиці, оцінити результат, корегувати помилки. Також потрібно у практиці розвитку EQ використовувати case-методи (з детальним аналізом життєвих ситуацій). Ефективними, на наш погляд, можуть бути ментальні провокації, «техніка Мольєра», перевтілення, brainwalking, групова робота, волонтерська діяльність тощо.

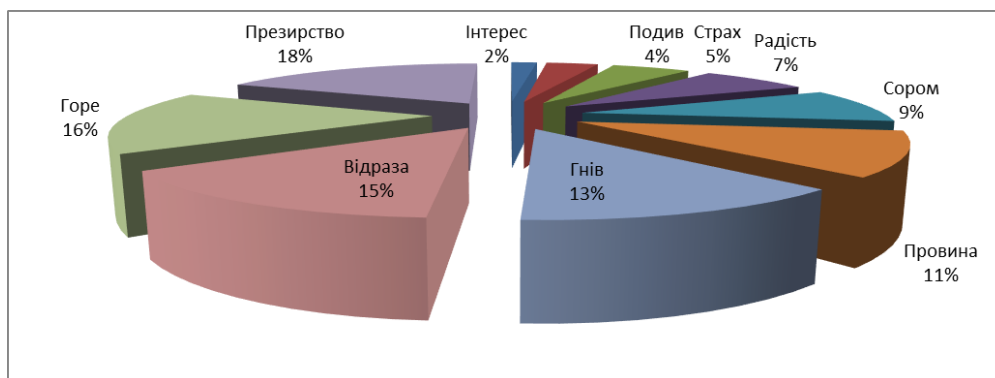
Особливої уваги, на наш погляд, потребує дослідження емоційного інтелекту та можливостей його розвитку дітей зокрема, у порівнянні з учнями нової української школи.

Емпіричне дослідження рівнів емоційного інтелекту молодших школярів було організовано у два підходи. Перший етап – охопив період «до реформи» (2017/2018 н.р.), а другий етап проходив вже у процесі руху організованих змін пов'язаних з функціонуванням НУШ (2019/2020 н.р.). Перевірочні діагностичні зрізи проводились з учнями 2-х класів у середині вересня кожного навчального року. Всього у дослідженні прийняли участь 110 учнів Криворізького науково-технічного металургійного ліцею № 16. У відповідності до часу проведення діагностики всіх учнів було поділено на дві групи. До першої групи увійшли молодші школярі, які стали першокласниками до 2018 р. (рік початку впровадження роботи НУШ), а другу групу склали учні, які почали своє навчання з вересня 2018 р. вже за новою програмою.

У процесі якісно-кількісного аналізу емпіричних даних основна увага була зосереджена на порівняльному аналізі особливостей емоційного реагування молодших школярів на різновекторні емоціогенні ситуації.

Як показують результати шкали диференційних емоцій К. Ізарда (мал. 1.) в учнів першої групи (що пішли до школи до вересня 2018 р.) діаграма рангового розподілу вивела на лідерські позиції такі емоції як інтерес, подив, страх, радість, сором.

При цьому, результати діагностики молодших школярів, що навчаються в системі НУШ показують, що позитивні емоції інтересу і радості зберігаються в п'ятірці перших позицій, з тією відмінністю, що в уч-

Мал. 1. Шкала диференційних емоцій за методикою К. Ізарда (результати діагностики учнів «класичної» школи)

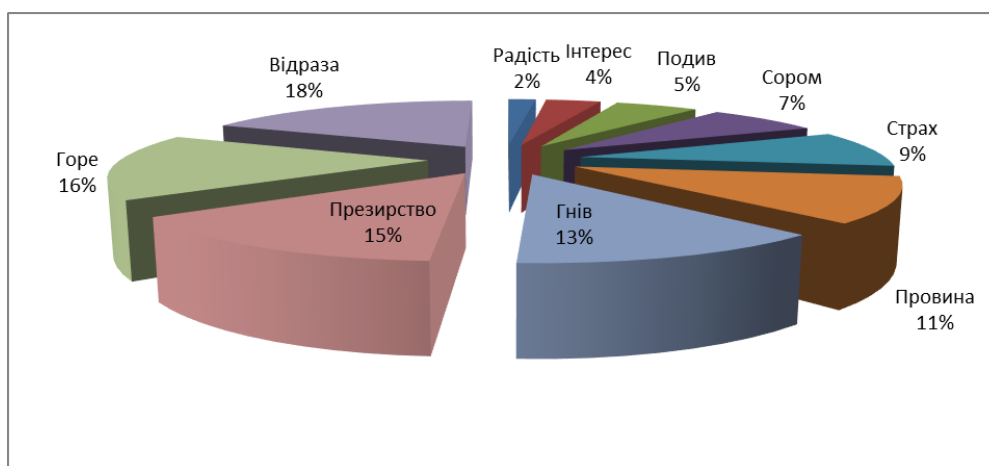
нів, які пішли до школи з вересня 2018 р. радість переміщається з четвертого рангу значимості на перший (мал. 2.).

Результати індивідуальних бесід з учнями обох груп встановили, що емоційні переживання школярів у цей віковий період перш за все пов'язані з процесом учіння, міжособистісними відносинами з однокласниками та участю у різного роду іграх та розвагах. Аналізуючи програму нової української школи і варіанти програм, які були розроблені до неї, можна констатувати, що у попередні роки замало часу приділяли емоційному розвантаженню учнів в процесі їх навчальної діяльності, що у свою чергу не могло не вплинути на рівень їх емоційного інтелекту.

Представлені вище статистичні дані є принципово важливими, адже саме молодший шкільний вік є чуттєво забарвленим та характеризується значною емоційною чуйністю, яка має вплив на розвиток емоційно-

го інтелекту. І як показують результати першої частини нашого емпіричного дослідження для школярів системи НУШ характерне більш позитивне емоційне забарвлення освітнього процесу. У той час як негативні емоційні переживання майже не змінили своїх рангових позицій, за виключенням параметру «страх», який перемістився з третьої на п'яту позицію, що є значимим у контексті «безбоязкого» ставлення сучасного учня до процесу навчання.

Кількісно-якісна оцінка результатів методик Н. Нгуена показала наявність відмінностей у рівнях емоційного інтелекту учнів першої та другої групи (мал. 3). Як показали результати проєктивних діагностик учні НУШ мають значно вищі параметри «EQ»: високий рівень – 20 %, середній рівень – 60 %, низький рівень – 20 %. Для порівняння, учні «класичної» школи мали параметр 50 % низького рівня емоційного інтелекту. Таке статистичне співвідношення є свідченням

Мал. 2. Шкала диференційних емоцій за методикою К. Ізарда (результати діагностики учнів НУШ)

того, що нова система освітнього процесу в Україні в значній мірі сприяє емоційному розвантаженню учнів, що у свою чергу створює передумови для розвитку емпатії пов'язаної з міжособистісними взаєминами між дітьми.

У нових освітніх умовах пришвидшується процес соціалізації емоційного інтелекту. У сучасних дітей швидше формуються здібності розмежовувати та класифікувати емоційні переживання і на цій основі будувати свої міжособистісні стосунки (Прахова С., Макаренко Н., 2019). Однак все це є можливим тільки за умови правильних підходів до системи розвитку емоційного інтелекту школярів на різних етапах їх дорослішання в умовах освітнього процесу.

Як вже зазначалося, ми схилиємося до думки щодо можливостей розвитку емоційного інтелекту (і експериментальне дослідження EQ в умовах НУШ тому свідчення). Це можливо шляхом впровадження у сферу освіти психолого-педагогічних технологій з формування емоційної компетентності К. Саарні (усвідомлення власних емоційних станів, можливість розпізнавати емоції інших; здатність долати свої негативні переживання тощо) та схеми розпізнання емоцій, запропоновану Д. Люсіним-Н. Билкіною, згідно якої кінцевим продуктом емоційного інтелекту є прийняття рішень на основі відображення та осмислення емоцій, які є диференційною оцінкою подій, що мають особистісний зміст.

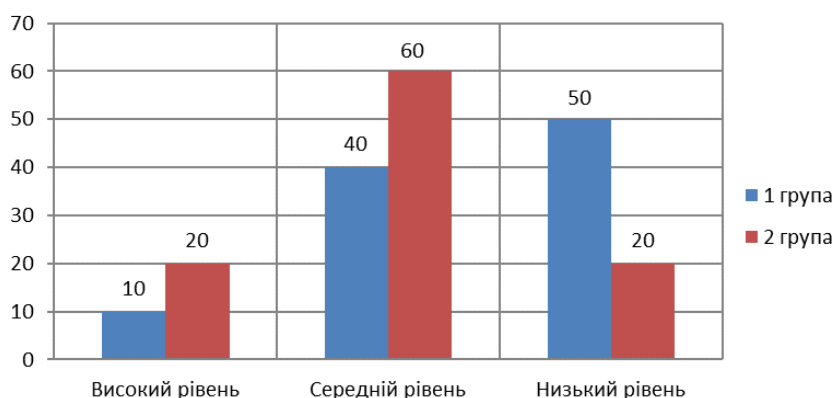
Робота шкільного закладу повинна бути системою та охоплювати не тільки учнів НУШ, а й батьків, вчителів. За даними науковців (Є.Льїн, 2008) вчителю

важко визначити, які емоції є у дитини. Найчастіше вчителі говорять про особистісні характеристики (впевненість-невпевненість, доброзичливість, скромність, рухливість тощо). Тільки 9 % з опитаних визначили полюси емоцій (позитивні-негативні), але не змогли виділити їх модальності.

Тому наш навчальний заклад покроково упроваджує системний алгоритм розвитку емоційного інтелекту.

Висновки. Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів є частиною процесу соціалізації учнів в умовах функціонування «нової української школи». Результати емпіричного дослідження модальності та рівнів емоційного інтелекту школярів «класичної» школи та учнів, що навчаються у системі НУШ показали суттєві відмінності у побудові когнітивно-інтерпретаційних схем розпізнання учнями емоцій та станів. Діти нової української школи швидше адаптуються до змінних умов освітнього процесу, вони мають чіткі уявлення про предмети і явища навколишньої дійсності. Сучасні школярі доволі легко інтерпретують складні емоції, які виникають у знайомих для них обставинах життя.

Однак, не дивлячись на позитивні результати експериментального вивчення рівня емоційного інтелекту учнів на паралелі других класів, варто зазначити, що це тільки перші кроки освітніх реалій нової української школи. Відкритим залишається питання відносно діючих технологій та методів розвитку «EQ» школярів на різних етапах їх дорослішання. Саме в цьому ми бачимо перспективи подальших досліджень у сфері ви-

Мал. 3. Рівні емоційного інтелекту молодших школярів за результатами методик М. Нгуена

вчення проблеми емоційного інтелекту.

Перспективи подальших досліджень. Створивши систему роботи щодо розвитку емоційного інтелекту, ми пам'ятали, що потрібна ретельна підготовка до такої діяльності як вчителів, так і батьків. Тільки інтерактивні методи активізації знань з проблеми, інноваційні технології дадуть можливості і зацікавити учасників навчально-виховного процесу, і реально розвинути EQ.

References (Transliteration):

- Andreeva I.N. Emotsionalniy intellekt: issledovaniya fenomena // *Voprosy psichologii*. 2006. # 3. S.78-86.
- Boyko S. T. Emotslniy Intelekt yak chinnik zapoblgannya Informatslnomu stresu // *Naukova diskusIya: pitannya pedagogiki ta psichologiyi* : zbIrnik materIalIv MlzhnarodnoYi naukovopraktichnoYi konferentsiyi (1–2 grudnya 2017 r., m. KiYiv). KiYiv : GO «KiYivska naukova organIzatsIya pedagogiki ta psichologiyi», 2017. URL:lib.iitta.gov.ua
- Goulman Deniel. Emotsionalniy intellekt. Pochemu on mozhet znachit bolshe chem IQ. Perevod s angliyskogo A.Isaevoy. Moskva: Izdatelstvo «Mani, Ivanov, Ferber», 2013.560s.
- Derev'yanko S.P. MetodichnI zasobi dIagnostiki emotslnogo Intelktu URL: <http://www.Allbest.ru/>
- Emotslniy Intelekt. Uporyadnik A.Kozlova. KiIv:Vidgrupa «ShkIlniy svIt», 2018.128s. (BiblIoteka «ShkIlnoy svItu»)
- Zaritska V.V.Vivchennya rIvnaya rozvitku samokontrolyu I samoregulyatsiyi emotsly yak elementIv emotslnogo Intelktu studentIv u protsesI fahovoYi pIdgotovki / AktualnI problemi psichologiyi. ZbIrnik naukovih prats Institutu psichologiyi Im.G.S.Kostyuka, 2010. T.IH.Vip.5.S.141-146.
- Ilin E.P. Emotsii i chuvstva. 2-e izdanie. SPb: Piter, 2008.783s.
- Lyusin D.V. Organizatsiya znaniy ob emotsiyah: vnutrennyaya struktura kategorii «emotsii»// *Poznanie, obschestvo, razvitie*. Moskva, 1996.342s.
- Menson Mark. Kak razvit emotsionalniy intellekt URL:lifehacker.ru »
- Nosenko E.L., Kovriga N.V. Emotslniy Intelekt: kontseptualIzatsIya fenomenu, osnovnI funktsiyi. K.: Vischa shkola, 2003.125 s.
- Prahova S.A., Makarenko N.N. Napryamki preventsiyi shkIlnoYi trivozhnosti molodshih shkolyarIv: realiyi sгодennaya ta perspektivi «novoyi ukraYinskoYi shkoli» (na prikladi longItyudnogo doslIdzhennya). Problemi suchasnoYi psichologiyi : zb. nauk. pr. Kam'yanets-PodIl'skogo natsIonalnogo unIversitetu ImenI Ivana OglEnka, Institutu psichologiyi ImenI
- G.S. Kostyuka NAPN UkraYini / *Za nauk. red. S.D. Maksimenka, L.A. OnufriEvoYi. Kam'yanets-PodIl'skiy: AksIoma*, 2019. Vip. 44. S. 234-254.
- Romanova V.S.DoslIdzhennya vplivu emotslnogo Intelktu chlenIv grupi ta Yih osobistIsnih proyavIv na yavischa grupovoYi dinamiki /AktualnI problemi psichologiyi. ZbIrnik naukovih prats Institutu psichologiyi Im..G.S.Kostyuka. t.H.Vip.19.S.468-477.
- Savchuk M.R.TeoretichnI osnovi doslIdzhennya emotslnogo Intelktu. URL: www.economy.nayka.com.ua (Data zvernennya 08.2019)
- Fedorchuk V.M. Emotslniy Intelekt – osnova komunikativnoYi kompetentnosti maybutnIh fahIvtIv. AktualnI problemi psichologiyi osobistosti ta mlzhosobistIsnih vzaEmin. MaterIali VII MlzhnarodnoYi naukovopraktichnoYi konferentsiyi 23 kvItnya 2015 roku. Kamyanets-PodIl'skiy-KiYiv-Zheshuv-Brest, 2015.276 s.
- Shpak M.Emotslniy Intelekt v kontekstI suchasnih emotslnih doslIdzhen. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua
- Bar-On R. Emotional Intelligence in Men and Women: Emotional Quotient Inventory: Technical Manual. Toronto : Multi-Health Systems, 1997.
- Gardner H. Multiple intelligences: the theory in practice. New York : Basic Books, 1993. 304 p.
- Goleman D. (1995) Emotional intelligence. New York: Bantam Books, 352.
- Mayer J.D., Salovey P. The Intelligence of emotional intelligence // *Intelligence*, 1993. V.17. # 4.– P. 433–442.

Svitlana Prakhova

Ph.D. in Psychology, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih (Ukraine)

Natalya Makarenko

Ph.D. in Psychology, Assistant Professor, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih (Ukraine)

THE FORMATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AS THE NECESSARY COMPETENCE FOR CHILD'S SOCIALIZATION

ABSTRACT

The necessity to develop emotional intelligence as an important competence component during socialization is reasoned in this article. The article defines that competence is an individual's basic quality, is a set of interconnected personal traits which are necessary for qualitative productive engagement. The theoretical outline of the phenomenon "emotional intelligence" (EQ) and different definitions

of the concept are presented. The ideas of foreign and national psychologists regarding the EQ term are given, EQ origin and structure is described. The reason for EQ investigation is determined: the correlation between notions “emotional – intellectual”. The positive and negative indicators of emotional intelligence are identified. The main components of emotional intelligence are generalized: an individual’s consciousness of his/her emotions, emotional regulation based on the awareness of these emotions, his/her ability to focus his/her emotions towards the achievement of a particular aim, empathy as the capability to comprehend other people’s emotions, ability to maintain friendly relations with other people.

The methodological toolkit for EQ research is presented.

Various viewpoints of the scientists on the possibilities of emotional intelligence development are summarized (such development is impossible because it is a relatively steady human peculiarity; such development is possible with trainings, exercises, therapy). The possibility of EQ development in ontogeny is substantiated if relevant conditions exist (for example, students of new Ukrainian school). The developed algorithm of systematic work on EQ advancement consists of the following stages: introducing the participants of the educational process to theoretical knowledge about the emotional sphere (psycho-education); preparation of guidelines for the systemic formation of children’s, parents’ and teachers’ emotional competence, emotional mindset, emotional memory; EQ diagnosing at the participants of the educational process; studying of existing emotional disorders; implementation into educational work of exercises, trainings, master classes in emotional intelligence developing; assessment and correction of received results.

The emotional intelligence formation determinants at the primary school age are established. Qualitative and quantitative analysis of the statistics on primary schoolchildren’s emotional intelligence peculiarities is given.

Keywords: emotional intelligence, socialization, cognitive abilities, intelligence, methodological toolkit, development algorithm.

Прахова Светлана

Кандидат психологических наук, Криворожский государственный педагогический университет, г. Кривой Рог (Украина)

Макаренко Наталья

Кандидат психологических наук, доцент, Криворожский государственный педагогический университет, г. Кривой Рог (Украина)

ФОРМИРОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА КАК НЕОБХОДИМОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ПУТИ СОЦИАЛИЗАЦИИ РЕБЕНКА

АННОТАЦИЯ

В статье аргументирована необходимость развития эмоционального интеллекта как важной составляющей компетентности в процессе социализации. Определено, что компетенция – это базовое качество индивида, совокупность взаимосвязанных качеств личности, необходимых для качественной продуктивной деятельности. Представлен теоретический очерк феномена «эмоциональный интеллект» (EQ), различные дефиниции понятия. Приведены точки зрения разных иностранных и отечественных психологов относительно понятия EQ, его происхождения, структуры. Определены основания для исследования EQ: соотношение понятий «эмоциональный-интеллектуальный». Выделены позитивные и негативные признаки развития эмоционального интеллекта. Обобщены основные компоненты эмоционального интеллекта: осознание человеком собственных эмоций, регуляция эмоций на основании осознания этих эмоций, возможность человека направлять эмоции на достижение конкретной цели деятельности, эмпатия как способность человека понимать эмоции других людей, способность поддерживать дружеские отношения с другими людьми.

Представлен методический инструментарий исследования EQ.

Обобщены различные точки зрения ученых на возможности развития эмоционального интеллекта (развитие невозможно, потому что это относительно стойкая особенность человека; развитие возможно с помощью тренингов, упражнений, терапии). Обоснована возможность его развития в онтогенезе при существовании соответствующих условий (на примере учеников новой украинской школы). Разработан алгоритм систематической работы по развитию EQ, состоящий

из: ознакомления участников учебно-воспитательного процесса с теоретическими знаниями об эмоциональной сфере личности (психоэдукация); разработки методических рекомендаций по системному формированию эмоциональной компетентности, эмоционального мышления, эмоциональной памяти у детей, родителей, учителей; диагностирование уровня EQ участников учебно-воспитательного процесса; изучение имеющихся нарушений эмоциональной сферы; внедрение в воспитательную работу упражнений, тренингов, мастер-классов по развитию эмоционального интеллекта; оценки и коррекции полученных результатов.

Определены детерминанты формирования эмоционального интеллекта в младшем школьном возрасте. Приведен количественно-качественный анализ статистических данных по изучению особенностей эмоционального интеллекта младших школьников.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, социализация, когнитивные способности, интеллект, методологический инструментарий, алгоритм развития.

Дата отримання статті: 04.02.2020

Дата рекомендації до друку: 22.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ В ПРОЦЕСІ СИБЛІНГОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Проскурняк Ольга Петрівна¹

¹Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2525-0562>
ResearcherID: D-8578-2016

UDC: 159.923.2

АНОТАЦІЯ

Стаття пов'язана з дослідженням взаємин між неповносправним сиблінгом та його здоровим братом чи сестрою, а також впливу цієї взаємодії на їх психосоціальну адаптацію та формування їх особистісних рис.

Констатується, що сиблінгову взаємодію вивчають на індивідуальному та системному рівнях. На індивідуальному рівні її досліджували теоретики психоаналізу, біхевіоризму, гуманістичної та когнітивної психології. Системний підхід показав свою продуктивність завдяки розробкам представників трансгенераційного (боуенівського), структурного, стратегічного і заснованого на досвіді напрямів системної сімейної психотерапії.

Нами зазначено, що довгий час предметом досліджень були не самі стосунки між сиблінгами, а те, як сиблінгова позиція впливає на розвиток особистості.

На основі аналізу теоретичного матеріалу, виявлено, щодо слідження взаємин дітей з неповносправними сиблінгами не дають однозначної оцінки їх впливу на формування особистісних рис та психосоціальну адаптацію здорових братів та сестер.

Показано, що серед чинників, які найбільше впливають на емоційний аспект сиблінгової взаємодії є важкість порушення розвитку, наявність різниці у ставленні батьків до дітей та психологічний клімат у сім'ї.

Зазначено, що до чинників зменшення психофізичної травматизації можна віднести: стабільність батьківського шлюбу, сповідування батьками високих духовних цінностей, відкритість в обговоренні почуттів серед членів сім'ї, відсутність переобтяження здорової дитини доглядом за неповносправним сиблінгом, прояв розуміння потреб дітей і вміння ефективно взаємодіяти з ними.

Встановлено, що важливим продуктом сиблінгової взаємодії є накопичення дитиною власного досвіду взаємодії з хворим сиблінгом і знань про свої та його можливості та їх межі.

З'ясовано, що здатність поважати фізичний та психологічний простір іншого у сиблінгів дітей з психофізичними вадами є нижчою, ніж у інших дітей того ж віку. Вони важче утримують баланс між особистісною автономністю та залежністю.

Виявлено, що для респондентів сиблінгів з психофізичними вадами властивий надмірний прояв емоційної відчуженості та ціннісно-орієнтаційної роз'єднаності а також властивий надмірний прояв домінування та контролю.

Показано, що самооцінка сиблінгів дітей з психофізичними вадами є нижчою, ніж у їхніх однолітків за показниками «самооцінка характеру» та «самооцінка зовнішності».

Зроблено висновок, що сиблінги неповносправних дітей є емоційно більш чутливі, їм властивий вищий самоконтроль. Вони краще розуміють соціальні норми та мають вищий рівень саморегуляції, але вони більш тривожні і

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Olha Proskurniak

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

частіше відчувають почуття провини до своїх хворих сиблінгів.

Ключові слова: сиблінгова взаємодія, сиблінги дітей з психофізичними вадами, неповносправний сиблінг.

Постановка проблеми. У сучасних умовах політичних та суспільних перетворень, що впливають на порушення сімейної стабільності, особливо актуальною постає проблема становлення особистості в сім'ї, що переживає значні психоемоційні труднощі, потрапляє в екстремальні умови. Саме до таких умов відносять народження дитини зі значними вадами розвитку. Адже така, частіше несподівана подія, є значною психотравмою для усіх членів родини. Велику групу ризику щодо порушення психічного здоров'я при цьому становлять у сім'ї здорові діти. Батьки, у цій ситуації стають нездатними задовольняти емоційні потреби здорової дитини. В результаті діти опиняються в ситуації порушення психологічного клімату, в сім'ї, навіть її функціонування. Їм доводиться переживати почуття самотності, страху, сорому, провини чи надмірної відповідальності. Порушення взаємодії з неповносправним братом чи сестрою через невміння налагоджувати стосунки (при розумовій відсталості, розладах мовлення, моторних порушеннях), переобтяженість опікунськими обов'язками спричиняє в майбутньому розлади соціальної адаптації здорової дитини.

Сиблінги (від англ. sibling relationships) – послідовна за часом народження в сім'ї група братів і сестер, яка в сучасному українському середовищі нуклеарної сім'ї представлена здебільшого двома дітьми.

Аналіз досліджень і публікацій. Ця проблема настільки важлива, що не могла пройти повз увагу багатьох учених. Так нею цікавилися теоретики психоаналізу (А. Адлер, 2017; В. Томан, 1961), системної сімейної психотерапії (М. Боуен, 1960; С. Мінухін, 1983; М. Сельвіні Палаццолі, Л. Босколо, Д. Чеккін, Д. Прата, 2002) тощо. На межі XX–XXI століття активізуються дослідження проблем сиблінгових стосунків. В полі зору вчених знаходяться оптимальна різниця у віці дітей для їх максимально сприятливого розвитку (М. Фейнберг та Т. Хетерінгтон, 2000), та сиблінгові відносини в дорослому віці (М. Руфо, 2006). Активно вивчається роль сиблінгових взаємин в дорослому віці (Х. Канг, 2002; В. Бетфорд, 1996), структура і типологія стосунків дорослих братів і сестер (Дж. Лідер, 1993; Р. Стівард, 2001), чинники впливу на взаємовідносини

дорослих сиблінгів (Г. Броді, Е. Нойбаум-Карлайн, 2002; І. Конідіс, Л. Кемпбел, 1995; Т. Лі і Дж. Манчіні, 1990; Л. Вайт та А. Рідман, 1992).

Водночас, незважаючи на теоретичну і практичну значимість дослідження сиблінгових стосунків, науковий дискурс з окресленої проблеми все ще комплексно не впорядкований та потребує систематизації.

Мета статті полягає в дослідженні взаємин між неповносправним сиблінгом та його здоровим братом чи сестрою а також впливу цієї взаємодії на формування особистісних рис здорового сиблінга.

Методи дослідження. Зважаючи на об'єкт і предмет дослідження, його мету й завдання, з позиції системного підходу до вивчення психосоціального розвитку дитини в процесі сиблінгової взаємодії, нами використано теоретичні методи: аналіз і синтез літератури, систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних, абстрагування; та емпіричні: опитування та анкетування.

Психологічний інструментарій дослідження склав комплекс методик: для емпіричного вивчення взаємин досліджуваних з їх неповносправним та здоровим сиблінгом ми використовували опитувальник «The Brother-Sister Questionnaire, BSQ» авторів S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter; діагностика рівня емпатії здійснювалася за методикою В.В. Бойко; дослідження психологічних особливостей рівня домагань юнаків проводилося за методикою «Шкала самооцінки та рівня домагань» Дембо-Рубінштейн (модифікація А. Прихожана); діагностика рівня прояву реактивної та особистісної тривожності здійснювалася за методикою Ч.Д. Спілберга, Ю.Л. Ханіна.

У дослідженні взяли участь респонденти юнацького віку (старшокласники 10 та 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів м. Чернівці), $n = 50$ осіб, які є старшими дітьми в сім'ї. Серед них - 25 респондентів із сімей, в яких виховується неповносправний сиблінг, та 25, які є рідними братами та сестрами здорових сиблінгів.

Виклад основного матеріалу дослідження. На підставі аналізу праць вітчизняної дослідниці М. Карпи народження дитини з психофізичними вадами

(суттєвими відхиленнями від нормального фізичного та психічного розвитку, зумовленими вродженими або набутими вадами) віднесено до значних психотравмуючих, кризових чинників для всієї сім'ї. Психологічні ускладнення при цьому можуть виявлятися у порушенні сімейних взаємин (сімейні конфлікти, порушення сімейної динаміки: «втеча» батьків у роботу, надмірна самопосвята матері, розлучення), емоційних проблемах у батьків (трагічне сприйняття життя), появі патологічних виховних стратегій (недооцінювання можливостей дитини чи надмірні вимоги до неї, гіперопіка, вседозволеність тощо), порушенні соціального функціонування сім'ї (втрата соціальних зв'язків, агресивне налаштування до оточуючого світу). Всі ці чинники інвалідизують сім'ю і негативно відбиваються на всіх аспектах розвитку як неповносправної дитини, так і її здорового сиблінга (Карпа, 2005).

Дослідження зарубіжними психологами взаємин дітей з неповносправними сиблінгами не дають однозначної оцінки їх впливу на формування особистісних рис та психосоціальної адаптації здорових братів та сестер. Окремі результати засвідчують підвищення рівня стресу, появу соматичних проблем і поведінкових труднощів (F.Kaplan, K.Laurence, M.Newman, E.Poznanski, M.SanMarino, B.Tew). Низка дослідників акцентує увагу на негативних емоційних переживаннях сиблінгів: ревнощах, злості, тривозі за власне майбутнє, соромі за свого сиблінга, почутті провини, надмірному почутті обов'язку чи відповідальності (S.Harris, C.Travis, D.Hogan, M.DeMyer). Натомість інші дослідники стверджують, що сиблінги дітей з психофізичними вадами не мають більших психологічних проблем, ніж сиблінги здорових дітей. Навпаки, такі діти характеризуються високим рівнем толерантності, емпатійності, альтруїзму, емоційної зрілості та відповідальності, низьким рівнем агресивності (D.Lobato, A.Gath, S.McHale, P.Howlin). Тобто погляди різних дослідників як на взаєностосунки здорового та хворого (інвалідизованого) сиблінгів у сім'ї, так і на психофізичне самопочуття здорової дитини є досить суперечливими.

У сім'ях, де крім дитини з аномаліями у розвитку є й інші діти, у батьків виникають особливі труднощі, адже їм доводиться використовувати різні методи

виховання й поведінки стосовно здорових і хворих дітей. Ставлення звичайної дитини до свого брата чи сестри, що має порушення, значною мірою залежить від установок батьків. Якщо їхня поведінка розумна, адекватна до ситуації і зрозуміла, то саме в здорових дітях вони знайдуть помічників. А неусвідомлені й невирішені конфлікти із приводу хворої дитини можуть вплинути на інших дітей негативно. Найчастіше до хворого брата чи сестри діти ставляться не агресивно, а скоріше, відсторонено.

Для виявлення особливостей взаємин досліджуваних з їх неповносправним та здоровим сиблінгом ми використовували опитувальник «TheBrother-SisterQuestionnaire, BSQ» авторів S.A. Graham-Bermann, S.E. Culter. (Слепкова, Заєко, 2009).

У результаті виявлено: за шкалою емпатії досліджувані респонденти, які мають сиблінгів з психофізичними вадами показали значно вищі показники а ніж їхні ровесники, у яких сиблінги здорові. Емпатія може бути спрямована як на самого себе, так і на іншу людину. Форму емпатії, спрямовану на себе, позначають як співпереживання, почуття дискомфорту або дистрес. Вона виникає в ситуації, коли стан партнера, що сприймається, викликає напругу і фрустрацію власних міжособистісних потреб суб'єкта емпатії, і він виявляється емоційно вразливим. При цьому індивід відчуває схожість з об'єктом емпатії переживання, але вони звернені на себе. Форму емпатії, спрямовану на іншого, позначають як співчуття, співпереживання чи емпатичну турботу. У співчутті відбивається переживання індивідом неблагополуччя іншого безвідносно до власного благополуччя. Воно виникає в ситуації, коли сприймається стан партнера, актуалізуються моральні спонукання на його користь і викликається потреба допомоги йому.

Отримані результати засвідчили – у 68 % респондентів сиблінгів, яких мають психофізичні вади, домінуючими є показники високого рівня емпатії, у 24 % середній прояв і у 8 % – низький; у 40 % респондентів здорових сиблінгів прояв емпатії виявився на середньому рівні, у 36 % опитаних на високому і у 24 % діагностовано низький рівень прояву.

За шкалою «утримання міжособистісних кордонів», за якою оцінювався рівень меж щодо як матеріальної власності, так й індивідуальних інтересів, діаг-

ностується близькість/відчуженість сиблінгів. Критерієм оцінки тут є здатність сиблінга поважати фізичний та психологічний простір іншого.

За результатами дослідження, респонденти здорових сиблінгів краще утримують баланс між особистісною автономністю та залежністю зі своїм сиблінгом. Так 36 % респондентів властива особистісна автономія, а 12 % досліджуваних - залежні стосунки, у решти, 52 % старшокласників - гармонійні взаємини та емоційна близькість із сиблінгом.

Респонденти сиблінгів з психофізичними вадами продемонстрували такі результати: 52 % з них властивий надмірний прояв автономності, для 20 % характерні залежні стосунки, і тільки 28 % опитаних схильні проявляти гармонійні взаємини з сиблінгом.

За шкалою «схожості, подібності» визначалося наявність спільних інтересів, захоплень і переживань між сиблінгами, існування спільних друзів, інтересів. Низькі показники за цією шкалою можуть свідчити про надмірну диференціацію або деідентифікацію опитаних у стосунках із сиблінгами.

Для респондентів сиблінгів з психофізичними вадами характерним є те, що 80 % з них властивий надмірний прояв емоційної відчуженості від своїх хворих сиблінгів і ціннісно-орієнтаційної роз'єднаності з ними, 8 % опитаних цієї вибірки властива наявність спільних інтересів та переживань із сиблінгом, решті, 12 % досліджуваних властивий середній рівень прояву зацікавленості захопленнями хворого сиблінга.

На відміну від попередньої вибірки, респондентам родичам здорових сиблінгів властивий середній рівень схожості зі своїм сиблінгом (у 48 % вибірки), 32 % - високий і лише 20 % респондентів – низький рівень прояву показника схожості.

За шкалою «примушування» респонденти давали оцінку існуючим елементам своєї влади та контролю над сиблінгом, домінування над ним. Отримані такі результати: 44 % респондентів сиблінгів з психофізичними вадами властивий надмірний прояв домінування та контролю, ще 28 % - середній та низький рівень влади (порівну) над неповносправним сиблінгом; тоді як лише у 28 % респондентів здорових сиблінгів діагностовано високий рівень домінування, а переважає - середній рівень показника (у 56 % опитаних), у решти, 16

%, - низький.

За методикою В.В. Бойко, де емпатія розуміється, як соціально-психологічна властивість особистості, що представляє сукупність соціально-психологічних здібностей індивіда, за допомогою яких ця властивість розкривається як по відношенню до об'єкта, так і до суб'єкта емпатії, а до низки таких здібностей входять: здатність емоційно реагувати на переживання іншої людини, здатність розпізнавати емоційний стан іншого і подумки переносити себе в міркування, почуття і дії іншої людини, здатність використовувати способи взаємодії, що полегшують страждання іншої людини – значній кількості досліджуваних респондентів сиблінгів з психофізичними вадами притаманний високий рівень емпатії (60 %). Такі результати пов'язані з особливостями сиблінгової взаємодії, адже дана якість є запорукою розуміння та відчуття внутрішнього стану хворого сиблінга. У вибірці присутні також досліджувані з низьким рівнем розвитку емпатії (15 %). Значна частина досліджуваних вибірки (25 %) має середній рівень сформованості емпатії.

⇒ раціональний канал в емпатії на однаковому, середньому рівні розвинутий у представників обох вибірок (середня – 4,22 балів у респондентів сиблінгів з психофізичними вадами та 4,16 балів у респондентів здорових сиблінгів), характеризує спрямованість уваги, сприймання і мислення на сутність кожної людини на її стан, проблеми, поведінку. Це прояв спонтанного інтересу до інших людей, що відкриває шляхи емоційного й інтуїтивного відображення партнера. У раціональному компоненті емпатії не варто шукати логіки або мотивації інтересу до інших. Партнер приваблює своєю справжністю, що дає змогу адекватно оцінювати його сутність.

⇒ емоційний канал емпатії (у респондентів сиблінгів з психофізичними вадами середні показники – 4,0 та у респондентів здорових сиблінгів – 3,8 балів), на думку В.В. Бойка, фіксує здатність людини входити в емоційний резонанс з оточуючими, співпереживати, допомагати;

⇒ інтуїтивний канал емпатії, що свідчить про здатність респондентів передбачати поведінку парт-

нерів, діяти в умовах дефіциту початкової інформації про них, спираючись на підсвідоме, на де-що вищому рівні прояву проявляється у респондентів сиблінгів з психофізичними вадами, порівняно з вибіркою здорових сиблінгів (середні – 5,3 бали та 4 бали відповідно);

- ⇒ аналогічна ситуація з настановами, що підкріплюють емпатію, полегшують дію всіх емпатійних каналів, де середні у респондентів сиблінгів з психофізичними вадами – 5,3 бали, іншій вибірці – 4,0 бали;
- ⇒ проникна здатність в емпатії у респондентів обох вибірок на схожому рівні прояву – 4,1 та 3,9 балів відповідно; вона оцінюється як важлива у комунікації людини, що дає можливість створювати атмосферу відкритості, щирості, любові.
- ⇒ ідентифікація в емпатії, як вміння зрозуміти іншого на основі співпереживання, поставити себе на місце іншого порівняно з іншими складовими емпатії, найсильніше відрізняє вибірки: у першій вибірці середній показник ідентифікація в емпатії 5,4 бали, у вибірці здорових сиблінгів – 3,95 балів, що може свідчити про те, дітям-родичам хворих сиблінгів доводиться частіше ставити себе на місце свого сиблінга з психофізичними вадами намагаючись відчувати, пережити і зрозуміти що він відчуває. Можливо, за початковою настановою батьків. Зазначимо, що дослідження показує, що респонденти сиблінгів з психофізичними вадами мають настанови, які сприяють дії усіх каналів емпатії. Це проявляється у їх зацікавленості в іншій особистості, що сприяє прояву емпатії. Так само розвинутою є здібність розуміти поведінку партнера та діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про нього, що допомагає спілкуватися зі своїм хворим сиблінгом.

Рівень розвитку емпатії у респондентів сиблінгів з психофізичними вадами відповідає загальному високому показникові; тому вони чутливі до інтересів, потреб і проблем хворого сиблінга; уміють ідентифікувати й аналізувати його міміку й пантоміміку; здатні врегульовувати конфлікти; що виникають, самокритичні й адекватно сприймають критику на свою адресу.

Встановлено, що більшість респондентів здорових сиблінгів мають дещо знижену здатність до емоційного відгуку на переживання інших людей. Значна частина з них володіють середнім рівнем розвитку емпатії, у решті досліджуваних - занижений рівень емпатійності.

Розвинута емпатія формується як здатність до швидкого і адекватного пізнання людей і відносин, до прогнозування поведінки іншої людини. На рівні особистісних характеристик проникливість припускає наявність гуманістичної спрямованості людини, відповідних ціннісних орієнтацій, вольових рис характеру. Усвідомлено концентрувати увагу на іншій особистості та вміти зрозуміти її на основі співпереживання є тими емпатійними здібностями, які потребують окремого розвитку та вдосконалення, необхідні кожній людині, особливо це стосується осіб, які спілкуються з неповносправним сиблінгом.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей рівня домагань опитаних проводилося за методикою «Шкала самооцінки та рівня домагань» Т.В. Дембо-С.Я. Рубінштейн (модифікація Г.М. Прихожан).

Аналіз отриманих даних дав змогу стверджувати: серед досліджуваних сиблінгів з психофізичними вадами більшість респондентів (32 %) демонструють високий рівень домагань і 20 % – середній рівень, ще у 20 % досліджуваних вибірки було зафіксовано показники нижче середнього рівня домагань, що в цілому свідчить про адекватний рівень їх самооцінки.

Проте у решті вибірки – 28 % досліджуваних - низький рівень домагань, що свідчить про неадекватну оцінку себе та їх здатність критично оцінювати свої можливості.

Серед респондентів здорових сиблінгів у 60 % досліджуваних виявлено дуже високий рівень домагань, що свідчить про переоцінку ними своїх здібностей, неможливість адекватно сприймати критику та небажання брати на себе відповідальність; 16 % – реалістичний, середній рівень домагань, 16 % – нижчий середнього, та 8 % досліджуваних - низький рівень домагань. Тобто рівень домагань у цій вибірці перевищує діагностовані рівні домагань вибірки з респондентами, у сім'ях яких є неповносправні сиблінги.

У поведінці людей із завищеним рівнем домагань проявляється самовпевненість, вони схильні до конфронтації з тими оточуючими, які не згодні з ними в оцінках та судженнях. Вони частіше різкі та безкомпромісні стосовно своїх товаришів. Їх важко переконати, нерідко вони змінюють думку, керуючись лише власним досвідом. Такі люди недостатньо самокритичні, але, оцінюючи інших проявляють, принципову категоричність, хоча і не завжди обґрунтовану. У діяльності вони орієнтуються на особисту точку зору, абсолютизуючи її. Маючи проблеми із самоствердженням, вони шукають причини не у собі, власних діях та поведінці, а у соціальному оточенні, в інших людях та у збігові обставин.

Для людини із заниженим рівнем домагань характерна невпевненість у власних силах, можливостях, а іноді – й сором'язливість під час спілкування з оточуючими, часом – навіть замкненість. У своїй діяльності вона частіше за все орієнтується на думку оточення і старших або впевненіших за себе людей. При вирішенні завдань та виконанні доручень вона старанна, але нерідко проявляє пасивність. Особисту думку не прагне активно висловлювати. Стосовно товаришів у колективі така особистість є уважною, тактовною, дбайливою, але її дуже легко образити. У власній неспішності у соціумі, як правило, звинувачує саму себе.

Людам, які не впевнені у собі і мають занижений рівень домагань, властива нестійка поведінка. Серед них частіше зустрічаються особистості, які легко піддаються зовнішньому впливу, коливанням настрою, вони надміру обережні у власних діях та вчинках. Маючи у колективі статус вищий за оцінку власних можливостей, вони прагнуть добровільно поступитися місцем, невпевнено виконують завдання та функціональні обов'язки. Загалом, занижений рівень домагань, як правило, не лише знижує успішність реалізації самоствердження, але й заважає всебічному розвитку особистості в цілому.

Формування рівня домагань визначається не тільки передбаченням успіху або невдачі у майбутньому, але й досвідом поразок та перемог у минулому. Дослідження цього явища дозволяють краще зрозуміти мотиви поведінки людини і здійснювати на неї спрямо-

ваний вплив з метою її корекції. Будучи впевненою у собі, людина прагне до позитивної самореалізації, самовдосконалення, керуючись такими моральними принципами, які не шкодять оточуючим.

Аналіз отриманих даних щодо виявлення рівня діагностики самооцінки опитуваних дає змогу стверджувати: серед досліджуваних сиблінгів з психофізичними вадами більшість респондентів (44 %) демонструють високий (в межах норми) рівень самооцінки і 20 % – середній рівень, що свідчить про адекватний рівень самооцінки. Але на фоні більшості, серед групи респондентів варто виділити 36 % досліджуваних з низьким рівнем самооцінки, що може свідчити про неадекватність їх самооцінки, яка не відповідає реальним можливостям людини.

Серед респондентів вибірки здорових сиблінгів – у 24 % опитаних – діагностовано надмірно високий рівень самооцінки. Ще 36 % опитаних вибірки демонструють високий рівень самооцінки і 28 % – середній рівень, що свідчить про адекватний рівень показника. У 12 % досліджуваних з низький рівень самооцінки.

Тобто виявляється, що досліджувані здорових сиблінгів значно рідше (порівняно з першою вибіркою) схильні занижувати свою самооцінку. Можливо, вона наближена до адекватної, тоді як у старшокласників з неповносправним сиблінгом достатньо причин мати занижену самооцінку – від браку уваги батьків до проєкції на себе самооцінки свого хворого сиблінга.

Відповідність самооцінки можливостям людини та рівню її домагань формує гармонійну особистість, яка сприймає себе такою, якою вона є та вирізняється зпоміж інших відчуттям внутрішнього комфорту і спокою, а їх різка невідповідність навпаки викликає у людини внутрішній дискомфорт, напруженість, зростання агресивності. Стійкість та підвищення рівня домагань значною мірою пов'язані з успішністю, а нестійкість та його зниження – з неуспішністю самоствердження.

Однак можливі його негативні прояви і у випадку деструктивної оцінки індивіда з боку інших людей. Не відчувачи підтримки у соціумі, зневажаючи себе, індивід зневірюється у власних можливостях та залишається невпевненим у собі або обирає стратегію пригнічення оточуючих задля отримання власної вигоди.

Серед респондентів сиблінгів з психофізичними вадами майже у половини досліджуваних у 48 % виявлено розбіжність у оцінці власних можливостей - та рівнем цілей, до яких вони прагнуть.

Для 12 % респондентів домагання не стають стимулом особистісного розвитку. Це пов'язано з тим, що досліджувані ставлять перед собою занадто легкі цілі, які легко досягаються, не потребують зусиль і, власне, в багатьох випадках, не призводять до формування нових навичок та вмій, до нових здобутків, що змогли б підвищити рівень домагань людини.

Рівень домагань нижчий, ніж рівень самооцінки, зустрічається набагато рідше і свідчить про надмірну обережність досліджуваного, уникнення ним ризику, прагнення збереження досягнутого, відсутність впевненості в зайнятій позиції, при цьому він може не супроводжуватися заниженою самооцінкою.

Серед досліджуваних респондентів здорових сиблінгів у 36 % опитаних виявлена різка розбіжність між рівнем домагань і рівнем самооцінки (рівень домагань значно перевищує рівень самооцінки), що вказує на конфлікт між тим, до чого досліджуваний прагне, і тим, що він вважає для себе можливим (бажання/можливості).

Отже, мета має бути реально досяжною, а наближення до неї повинне мати поступовий характер. Якщо помірне підвищення рівня домагань ігнорується, то самооцінка індивіда стає завищеною, і він звеличує себе над оточуючими, у випадку заниженої самооцінки, людина відчуває себе малоздатною істотою, змушеною підкорятися іншим.

Невідповідність діагностичних показників прояву рівня домагань як індикатора самооцінки та як показника мотивації, пов'язаної з досягненням, свідчить про недостатньо розвинену здатність до рефлексії та неадекватну оцінку досліджуваними структури власної діяльності (цілей, процесу, результату). Респондентами декларуються і демонструються зовні прагнення до «високих» цілей, бажання до реалізації цих цілей, але в їхній поведінці це не знаходить відображення: переважають тенденції до зниження домагань після невдачі, домінує некритичність оцінки досягнутого та неготовність до «ускладнення цілей». Зазначена невідповідність спричиняє незадоволення собою та неадекватну

оцінку власних можливостей та ресурсів, що в кінцевому випадку може привести до внутрішнього конфлікту за ознаками «можу»-«хочу». Враховуючи, що рівень домагань, як і самооцінка є складовими Я-концепції, невідповідність між тим, до чого прагне досліджуваний, і що власне демонструє в процесі діяльності, може привести до викривлених уявлень про себе і про свою роль в житті. Це, в свою чергу, позначиться, перш за все на ціннісно-смысловій сфері особистості.

Норма розбіжності між рівнем домагань та самооцінкою (51,8 %) свідчить про можливість досліджуваного ставити перед собою такі цілі, до яких він дійсно прагне. Тобто домагання значною мірою ґрунтуються на оцінці респондентом своїх можливостей і виступають стимулом особистісного розвитку. Значна розбіжність між рівнем домагань та самооцінкою свідчить про неадекватність цілей, що ставляться

Діагностика рівня прояву реактивної та особистісної тривожності опитуваних здійснювалася за методикою Ч.Д. Спілбергера, адаптація Ю.Л. Ханіна.

Тривожність автори методики розуміють як переживання емоційного неблагополуччя, пов'язане з передчуттям небезпеки або невдачі. Будь-яка нестабільність, порушення звичного ходу подій може привести до розвитку тривожності. Розрізняють тривожність як емоційний стан (ситуативна тривожність) і як стійку рису (особистісна тривожність).

Зазначимо, що ситуативна (реактивна) тривожність як стан характеризується цілою низкою переживань, які відчуває особистість: напруження, стурбованість, знервованість. Цей стан виникає як емоційна реакція на стресову ситуацію та може відрізнитися інтенсивністю й динамічністю. Як правило, ситуативна тривожність породжується об'єктивними умовами, що містять імовірність неуспіху та неблагополуччя.

Тобто, ситуативна тривожність має пристосувальний характер, якщо не перевершує оптимального рівня. Байдужість до труднощів і безвідповідальне ставлення до поставлених цілей за повної відсутності ситуаційної тривожності знижує ефективність діяльності й не дозволяє добитися найкращих результатів. Однак і підвищена ситуативна тривожність, за якої збудження та неспокій значно перевищують рівень можливих труднощів, знижує результативність діяльності.

У результаті проведеного дослідження було встановлено, що у респондентів-сиблінгів з психофізичними вадами реактивна тривожність становить 40,27 балів: а у респондентів здорових сиблінгів 38,21 балів: різниця несуттєва, але досить показова: у дітей, чий родич неповносправний, ситуацій, що викликають тривожність, значно більше.

Особистісна тривожність – це стійка індивідуальна характеристика, яка відображає особливості схильності особистості до переживання тривоги. Особистісна тривожність припускає можливість суб'єкта діяльності сприймати досить широке коло ситуацій як загрозові, що, у свою чергу, дає відповідь на ці ситуації у вигляді конкретної реакції. Як особистісна схильність, тривожність активізується під час сприйняття певних стимулів, які розцінюються людиною як небезпечні. Рівень особистісної тривожності дозволяє прогнозувати ймовірність виникнення станів тривоги в майбутньому.

Високо-тривожні суб'єкти будуть сприймати ситуації з наявністю стресорів як більш загрозливі та відчуватимуть більш виражений рівень ситуативної тривожності.

У свою чергу, особистісна тривожність поділяється на загальну та специфічну. У першому випадку особистісна тривожність має характер, не пов'язаний з особливостями ситуації. Це означає, що високо-тривожні суб'єкти в більшості ситуацій відчуватимуть високий рівень ситуативної тривожності. У другому випадку тривога виникає лише в певних ситуаціях і пов'язана з особливостями сприйняття специфічних стресорів. Тому індивіди з високим рівнем особистісної тривожності відчують стан тривоги в одних ситуаціях і можуть відчувати себе досить спокійно в інших ситуаціях.

Варто зауважити, що у респондентів здорових сиблінгів, рівень особистісної тривожності є низьким (не перевищує 32 балів), тоді як у респондентів хворих сиблінгів середнє значення особистісної тривожності становить 44,44 балів.

Особистісна тривожність – це стійкий стан. Вона характеризує схильність людини сприймати великий спектр ситуацій як загрозливі, реагувати на такі ситуації станом тривоги. Дуже висока особистісна тривожність прямо пов'язана з наявністю невротичного

конфлікту, з емоційними та нервовими зривами, психосоматичними захворюваннями. Але можна припустити, що такі дані зумовлені віковими особливостями та недостатнім рівнем розвиненості навичок саморегуляції психічного стану і у більшості респондентів психотравмуючим є вплив на них сиблінгів з психофізичними вадами.

Висновки. Аналіз характерологічних рис сиблінгів неповносправних дітей показує, що у них більш розвинена емпатія, ніж у сиблінгів здорових дітей. До адаптивних рис у сиблінгів дітей з психофізичними вадами належить вищий самоконтроль та вищий рівень саморегуляції. До дезадаптивних рис належить тривожність, домінуюча схильність до переживання провини, дратівливості, схильність до пригніченого настрою.

Перспективним в подальшому, на наш погляд, може стати організація та дослідження системної допомоги сім'ям щодо залучення здорового сиблінга до терапевтичного та освітнього процесу брата чи сестри з психофізичними вадами.

References (Transliteration):

- Adler, Al'fred (2017). *Individual'naja psihologija i razvitie rebenka. [Individual psychology and child development]*. Moscow : Institut obshhegumanitarnykh issledovanij. [in Russian]
- Braun, Dzh., Kristensen, D. (2001). *Teoriya i praktika semejnoy psihoterapii. [Theory and practice of family psychotherapy]*. Sankt-Peterburg : Piter. [in Russian]
- Diduk, I. A. (2001). *Vzajemny mizh dit'my v sim'i' jak chynnyki'h psyhosocial'nogo rozvytku [Relationships between children in the family as a factor in their psychosocial development]*. Extended abstract of candidate's thesis. Kyi'v : IP APS of Ukraine. [in Ukrainian]
- Fedoryshyn, G. (n. d.). *Syblingova pozycja jak predmet psychologichnogo analizu [The sibling position as a subject of psychological analysis]*. Retrieved from URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/3154>. [in Ukrainian]
- Karpa, M.I. (2005). *Vplyv najavnosti nepovnospravnoi' dytyny v sim'i' na psyhosocial'nyj rozvytok i'i' syblingiv. [Influence of having a disabled child in the family on the psychosocial development of her siblings]*. *Naukovi zapysky Instytutu psihologii' im. G. S. Kostjuka APN Ukrai'ny*, 26, Vol. 2. Kyi'v : IPNAPN Ukrai'ny, 223–227. [in Ukrainian]
- Mushkevych, M. I., & Chagarna, S.Je. (2017). *Osnovy psihoterapii' [The basics of psychotherapy]*. Luc'k.; Vezha-Druk.

[in Ukrainian]

- Slepkova, V.I., & Zaenko, T.A. (2009). *Praktikum po psihologicheskoy diagnostike semejnyh otnoshenij. [Workshop on psychological diagnosis of family relationships]*. Minsk : BGPU. [in Belarus]
- Sel'vini, M.P., Boskolo, L., Chekkini, Dzh., & Prata Dzh. (2002). *Paradoks i kontrparadoks: Novaja model' terapii sem'i, vovlechennoj v shizofrenicheskoe vzaimodejstvie. [The paradox and counter-paradox: A new model of family therapy involved in schizophrenic interaction]*. Moskow : Kogito-Centr. [in Russian]
- Bowen, M. (1960). *Family Concept of Schizophrenia. The etiology of schizophrenia*. N.Y. : Basic Books.
- Campione-Barr, Nicole, Bassett, GreerKelly, & Kruse, Anna. (2013). Differential Associations Between Domains of Sibling Conflict and Adolescent Emotional Adjustment. *Child Development*, Vol. 84, issue 3, 938–954.
- Croft, Alyssa, Schmadet, Toni, Block, Katharina, & Baron, Andrew S. (2014). The second shift reflected in the second generation: Doparents' gender roles at home predict children's aspirations? *Psychological Science*, Vol. 25 (7), 1418–1428.
- Dunn, J. (1996). *Siblings: The first society. A lifetime of relationships* / N. Vanzetti, S. Duck (Eds.) (pp.105–124). Pacific Grove, CA : Brooks/ColePubl.
- Levy, D. (1941). The hostile act. *Psychological Review*, Vol. 48, 356–361.
- McHale, Susan M. (1999). Family Context and Gender Role Socialization in Middle Childhood: Comparing Girls to Boys. *Child Development*, Vol.70, issue 4, 990–1004.
- Solmeyer, Anna R., McHale, Susan M., & Crouter, Ann C.A. (2014). Longitudinal associations between sibling relationship qualities and risky behavior across adolescence. *Developmental Psychology*, Vol 50(2), 600–610.
- Toman, W. (1961). Family constellation of normal and disturbed marriages. *Journal of Ind. Psychol*, Vol.17, 93–95.

Olha Proskurniak

PhD in Psychological Sciences, assistant professor of the Department of Psychology, Yuri Fedkovich National University in Chernivtsi, Chernivtsi (Ukraine)

PSYCHOSOCIAL DEVELOPMENT OF A CHILD DURING SIBLING INTERACTIONS

ABSTRACT

The article studies the relationships between a disabled sibling and his/her healthy brother or sister, and the influence of this interaction on their psychosocial adaptation and the formation of their personality traits.

The article states that siblings' interactions are studied at the individual and system levels. At the individu-

al level, they are studied by theorists of psychoanalysis, behaviourism, humanistic and cognitive psychology. The systemic approach has shown its productivity through the works made by representatives of transgenerational (Bowen's), structural, strategic and experience-based directions of systemic family psychotherapy.

We noted that researchers mainly studied how a sibling's position affects their personality development but forgot about the relationships between siblings themselves.

Based on the analysed theoretical material, we found that the studied relationships of children with their disabled siblings do not describe unambiguously their influence on the formation of personality traits and psychosocial adaptation of healthy siblings.

The seriousness of developmental disabilities, different parental attitudes towards children, and a family psychological climate are the factors affecting the most strongly the emotional aspect of sibling interactions.

The article notes that the factors reducing psychophysical traumatization are: the parental marriage stability, high spiritual values of parents, open discussion of feelings among family members, the absence of overburdening a healthy child with care for his/her disabled sibling, understanding of children's needs and the ability to effectively interact with them.

We determined that accumulation by a child of his/her own experience of interacting with his/her sick sibling and knowledge about his/her own and sibling's abilities and their limits is an important product of sibling interactions.

The ability of children having siblings with psychophysical disabilities to respect the physical and psychological space of another is lower in comparison with children of the same age. It is more difficult for them to hold balance between personal autonomy and dependence.

The respondents having sibling with psychophysical disabilities are characterized by an excessive manifestation of emotional alienation and value-orientation separation, as well as an inherent excessive manifestation of dominance and control.

The self-esteem of children having siblings with psychophysical disabilities is lower in comparison with children of the same age, namely, the indicators of "self-esteem of character" and "self-esteem of appearance" are lower.

We conclude that siblings of disabled children are emotionally more sensitive, they have higher self-control. They better understand social norms and have a higher level of self-regulation, but they are more anxious and more often feel guilty about their sick siblings.

Key words: sibling's interaction, sibling of children with psychophysical disabilities, disabled sibling.

Проскурняк Ольга Петровна

Кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, г. Черновцы (Украина)

ПСИХОСОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА В ПРОЦЕССЕ СИБЛИНГОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

АННОТАЦИЯ

Статья связана с исследованием взаимоотношений между инвалидом-сиблингом и его здоровым братом или сестрой, а также влияния этого взаимодействия на их психосоциальную адаптацию и формирование их личностных черт.

Констатируется, что сиблинговое взаимодействие изучают на индивидуальном и системном уровнях. На индивидуальном уровне его исследовали теоретики психоанализа, бихевиоризма, гуманистической и когнитивной психологии. Системный подход показал свою производительность благодаря разработкам представителей трансгенерационного (боуенивского) структурного, стратегического и, основанного на опыте направления системной семейной психотерапии.

Нами отмечено, что долгое время предметом исследований были не сами отношения между сиблингами, а то, как сиблинговая позиция влияет на развитие личности.

На основе анализа теоретического материала, выявлено, что исследование взаимоотношений детей с инвалидами-сиблингами не дают однозначной оценки их влияния на формирование личностных черт и психосоциальную адаптацию их здоровых братьев или сестер.

Показано, что среди факторов, которые больше всего влияют на эмоциональный аспект сиблингового взаимодействия является: тяжесть нарушения развития, наличие разницы в отношении родителей к детям и

психологический климат в семье.

Отмечено, что к факторам уменьшения психофизической травматизации можно отнести: стабильность родительского брака, соблюдение родителями высоких духовных ценностей, открытость в обсуждении чувств среди членов семьи, отсутствие перегруженности здорового ребенка уходом за инвалидом-сиблингом, проявление понимания к его потребностям и умение эффективно взаимодействовать с ним.

Выявлено, что важным продуктом сиблингового взаимодействия является: накопление здоровым ребенком собственного опыта взаимодействия с больным сиблингом и знаний о своих и его возможностях и их пределах.

Установлено, что способность уважать физическое и психологическое пространство другого в сиблингов детей с психофизическими недостатками ниже, чем у детей здоровых сиблингов того же возраста. Они тяжелее удерживают баланс между личностной автономностью и зависимостью.

Выявлено, что для респондентов сиблингов с психофизическими недостатками присуще: чрезмерное проявление эмоциональной отчужденности и ценностно-ориентационной разобщенности, а также: чрезмерное проявление доминирования и контроля.

Установлено, что самооценка сиблингов детей с психофизическими недостатками ниже, чем у их сверстников по показателям «самооценка характера» и «самооценка внешности».

Сделан вывод, что сиблинги детей с психофизическими недостатками являются эмоционально более чувствительны, им присущ высокий самоконтроль. Они лучше понимают социальные нормы и имеют более высокий уровень саморегуляции, но они более тревожны и чаще испытывают чувство вины к своим больным сиблингам.

Ключевые слова: сиблинговое взаимодействие, сиблинги детей с психофизическими недостатками, инвалид-сиблинг.

Дата отримання статті: 13.01.2020

Дата рекомендації до друку: 20.02.2020

Дата оприлюднення: 26.06.2020

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ФАКТОРІВ РИЗИКУ НА ФОРМУВАННЯ ВЕГЕТАТИВНИХ ДИСФУНКЦІЙ У ПІДЛІТКІВ

Тарнавська Олена Вікторівна¹

¹Аспірант Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, практичний психолог дитячої клінічної лікарні № 6, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1852-5476>

UDC: 159.922.2:616.839-008.6-053.6

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано фактори ризику виникнення вегетативних дисфункцій у підлітків під кутом зору реалій сьогодення в Україні. В умовах атмосфери нестабільності, зростання швидкості життя, потужного впливу гаджетів та масмедіа, порушення вегетативної регуляції органів на початку захворювання в подальшому змінюється на органічну патологію, впливають на особистість підлітків, знижують якість життя. Враховуючи те, що за останні десятиріччя спостерігається тенденція до поширення вегетативних дисфункцій в різних їх проявах у підлітків, проблема є надзвичайно актуальною.

У контексті нашого дослідження ми звернули увагу на новітні теоретичні та практичні дослідження нейропластики мозку, пов'язаних з негативними думками, які є одним з факторів ризику виникнення захворювань. Сучасні дослідження в галузі нейробиології, епігенетики дають оптимістичний прогноз щодо психологічної допомоги у можливості управління реакціями на будь-які негативні життєві події, що дозволить попередити та зупинити прогресування вегетативних дисфункцій у підлітків.

Ключові слова: підлітки, вегетативна дисфункція, підлітковий вік, фактори ризику, батьки, життєві історії.

Постановка проблеми. Вегетативну дисфункцію (ВД) у підлітків необхідно розглядати не тільки як медичну, а як і соціально значущу проблему, так як вона лежить в основі всіх хронічних соматичних захворювань, супроводжуючи і ускладнюючи їхній перебіг, що дає підставу вважати її психосоматичною моделлю. У 33,3% дітей вегетативні порушення, незважаючи на запроваджене лікування, зберігаються впродовж багатьох років, а у 17-20% дітей можуть прогресувати, спричиняючи розвиток таких тяжких соматичних захворювань як ішемічна хвороба серця, гіпертонічна хвороба, бронхіальна астма тощо. За останні роки збільшилася кількість дітей зі зниженими пристосувальними можливостями організму – з дезадаптацією, що призводить до зриву механізмів регуляції функціональних

систем (Майданник, Мітюряєва-Корнійко, Кухта, & Гнилокурченко, 2017). Відомо про те, що емоційно лабільні, дратівливі, мало комунікабельні, боязливі, перейнятливі, чутливі, нестійкі, подавлені, пасивні, нерішучі діти частіше мають тривалий, резистентний до терапії (більше одного року) перебіг захворювання (Хайтович, Майданник, & Ковальова, 2003).

В умовах постійного впливу на організм дітей різних негативних екологічних чинників зовнішнього середовища (вплив малих доз радіації, хімічних речовин, електромагнітного випромінювання) у поєднанні з підвищенням рівня шкільних навантажень і численних стресів, яким сприяє атмосфера нестабільності в Україні, необ'єктивна політика держави, зростання швидкості життя, поверхневості емоційних зв'язків, домінуван-

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Olena Tarnavska

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

ня віртуального життя, зміна харчування в бік заміників природних продуктів, потужний вплив масмедіа, зросла поширеність ВД. Згідно з провідними механізмами патогенезу ВД – це самостійне захворювання, яке має поліетіологічну природу, об'єднує три провідних синдроми (психовегетативний, вегетосудинно-трофічний та синдром прогресуючої вегетативної недостатності) і клінічно включає патологію серця, судинної циркуляції, неврологічні і трофічні порушення та розлади адаптації.

В підлітковому віці вегетативна дисфункція супроводжується бурхливими емоційними проявами, особистісними розладами. Це пов'язано з особливостями підліткового віку, який супроводжується підвищенням фізичного та психологічного навантаження, необхідністю адаптації, зміною життєвого стереотипу, що становить певну небезпеку для здоров'я та психологічної стабільності дитини. Враховуючи те, що усі складові (соматичне здоров'я, психічне благополуччя, міра соціальної активності) взаємопов'язані, зміни в одній із них неодмінно призводять до змін в інших. Так, наявність окремих психопатологічних феноменів (наприклад, страху, агресивності, алекситимії і тривоги як відчуття відсутності екзистенціальної безпеки) пригнічує фізичне здоров'я і деформує соціальну активність (Чабан, 2017); негативні зміни в соціальній активності (неприйняття однолітками, нещасне кохання) сприяють виникненню та подальшому розвитку вегетативних дисфункцій.

Інтерес до цієї проблеми з боку наукових працівників і лікарів пов'язаний з тим, що саме стан вегетативної нервової системи (ВНС) визначає саногенетичні можливості організму. Як зазначає Майданник В. Г. зі співавторами, зміни вегетативного статусу розглядаються як один із основних до нозологічних критеріїв соматичного неблагополуччя. Напруження адаптаційно-компенсаторних механізмів, що виникають при ВД, потребує певних терапевтичних заходів. Враховуючи те, що надання психологічної допомоги підліткам з ВД у лікувальних закладах дуже повільно впроваджується, що пов'язано з соматичними проявами, які маскують приховані психологічні проблеми, що залишаються поза увагою лікарів, аналіз факторів ризику формування вегетативних дисфункцій є дуже актуальним.

Мета дослідження. Аналіз факторів ризику, які формують різні прояви вегетативних дисфункцій у підлітків на підставі теоретичних та практичних даних для визначення стратегій надання психологічної допомоги.

Аналіз досліджень і публікацій. Основні механізми психосоматичних захворювань вивчалися переважно у дорослих, хоча практично всі дослідники відмічають, що закладаються ці механізми в дитинстві хворих. Висвітлення проблеми факторів ризику формування вегетативних дисфункцій знайшло відображення у монографії і у ряді статей Майданника, Мітюряєвої-Корнійко, Кухти, Гнилокурєнко. Дослідники А.Б. Смолевич, А. Ш. Тхостова, А. Л. Сиркіна констатують глибоку залежність типу перебігу соматичного захворювання від особливостей психології та внутрішнього світу дитини.

Ряд вчених, починаючи з Зігмунда Фрейда, вважали роль розладів в психоемоційній сфері (тривога, депресія) первинною і вторинною при цьому соматичну симптоматику. Так, функціональні розлади діяльності серця були віднесені до таких нозологічних одиниць, як неврастенія і невроз тривоги. В. Ф. Зеленін достатньо точно описав симптоматику неврозу серця, звернувши увагу не тільки на кардіальні симптоми, але й на загально-невротичні становлення страждання (Майданник, Мітюряєва-Корнійко, Кухта, & Гнилокурєнко, 2017). Центральним елементом особистості в межах концепції неврозів М. В. М'ясищева визнається ставлення, як активний, свідомий, інтегральний, вибіркоковий зв'язок з різними сторонами дійсності, що ґрунтується на досвіді. Значна увага приділяється психологічним конфліктам у сфері самоставлення і в галузі відносин з іншими людьми. Беруться до уваги глибинні внутрішньо особистісні конфлікти, розуміння їх ролі і міри у розвитку невротичних реакцій і провокуванні конфліктних та травматичних ситуацій (Максименко, 2018).

На думку С. Д. Максименка у підлітковому віці можуть виникати нові зв'язки на іншому рівні між біологічним тілом і соціальним як системою стосунків, пріоритетів і цінностей. У підлітків може бути «... не лише реалізація прагнення будь що бути центром уваги (соціальне), але і відповідні нейропсихологічні, темпераментальні властивості і тенденції, що не забезпечу-

ють адекватного для даного суспільства способу досягнення цього прагнення (слабкість, хворобливість, ригідність тощо), і, отже, істероїдна поведінка є своєрідною компенсацією неможливості досягти реального успіху. Виникає певне досягнення і закріплюється відповідна поведінка... ми спостерігаємо складне і багатопланове явище: при виникненні акцентуації вся цілісність змінюється двічі. Спочатку це стосується вихідного генетичного підґрунтя – нужди, і інформаційно-динамічні процеси, що лежать в основі і охоплюють всю особистість... і після цього відбуваються зміни часткові (власне, характеру, окремих рис, що психологічно означає руйнування і перебудову надскладних взаємостосунків окремих складових цілісного ансамблю); і вже наслідком цього є принципові зміни поведінки, що викликають відповідні зміни форми цілісної особистості» (Максименко, 2006:148). Н. Пезешкіан вважав, що причини функціональних і психосоматичних захворювань у дитинстві слід шукати у соціальному оточенні дитини. Згідно з даними Х. Томе, Х. Кехеле, прояви та перебіг соматичного захворювання залежать як від психічних, так і соціальних факторів. Д. М. Ісаєв підкреслював різке зростання ролі психосоціальних факторів у походженні ВД у дітей. У працях В. Д. Трошина, О. М. Вейна, Н. Є. Белоконь і співавторів підкреслюється, що одним з чинників виникнення ВД є психоемоційні фактори. В. Г. Майданник зазначає, що важливість усунення причин виникнення вегетативних дисфункцій є ведучим моментом лікування ВД у дітей.

Виклад основного матеріалу. Вегетативна дисфункція є захворюванням, причиною якого можуть бути як природжені, так і набуті фактори. У кожного підлітка є кілька факторів, здатних відігравати роль причинних. Людина, як відомо, народжується в світ з певним потенціалом життєвих сил і волею. Подальший її розвиток відбувається у спільноті людей, у моральному континуумі, де разом з фізичними діють духовні закони буття (Ліщинська, 2004).

Видатний академік Максименко С. Д. зазначає, що згідно з концепцією Л.С. Виготського специфічні форми психіки не дані людині від народження, а лише задані як суспільні зразки, тому психічний розвиток дитини здійснюється у формі засвоєння цих зразків, зокрема в процесі цілеспрямованого навчання. Автором

концепції були створені теоретичні передумови, по-перше, для вивчення внутрішніх зв'язків навчання з відповідним характером, темпом розумового розвитку дитини, по-друге, для експериментально-генетичного методу вивчення цього зв'язку. Сутністю цього методу Л.С. Виготський вважав генетичне відтворення всіх моментів розвитку даного процесу. С. Д. Максименко стверджує: «Ми виходимо з того генетичного положення, що відпочатково ... існуюча біосоціальна єдність – цілісна особистісна структура – має вихідну властивість ... само розвиватися. Ця функція зумовлена самою її біосоціальною природою. Якщо структура виникає як результат диференціації при пристосуванні дитини до соціального життя – це лише половина правди. Інша її половина полягає в тому, що ця від початкова істота несе в собі нужду як вихідну інтенцію, що включає в собі і біологічне, і соціальний носій як єдність» (Максименко, 2006: 152).

Як зазначає Ліщинська О. А., порушення сприятливих умов розвитку особистості призводить до виникнення різноманітних стійких невротичних утворень у психіці людини, які називають комплексами. Реалії життя примушують нас констатувати: хід розвитку та реалізації особистості дуже часто ускладнюється на різних його етапах через інфантильність старших за віком та соціальним статусом людей, які через родинні чи навчальні обов'язки впливають на особистість дитини. Іншими словами дорослі використовують недоторканий запас душевних сил слабших і молодших для особистого самоутвердження, що є патогенним для дитини.

У багатьох підлітків з ВД може бути слабкою система психологічного захисту, внаслідок чого вони допускають чужі впливи на себе та можливість навіяти собі комплекс провини. Підлітки переживають наслідки перебування у полоні неадекватних стереотипів. Завищені вимоги до оточення часто є наслідком егоїзму та егоцентризму. Протест підлітків проти діяльності дорослих носить спонтанний та багато в чому неусвідомлений характер, підвищує стан тривожності. На думку Булгакова, діти – це індикатори стану суспільства. Молодь дуже чутлива до фальші, пояснює соціолог Л. Гутков. Внаслідок егоїзму дорослих, невміння бачити життя в перспективі, катастрофічно мало часу приділяється

дозвіллю підлітків, їх всебічному розвитку та духовному становленню. Зараз стало модно бути «крутим», але за цим приховуються не такі якості як рішучість, принциповість, вміння досягати мети, а впертість, егоїзм, жорстокість (Булгаков, 2008). Підлітки не усвідомлюють, що жорстокість – це прояв слабкості.

За нашими спостереженнями, підлітки з ВД, яким притаманні такі особливості, як замкнутість, тривожність, плаксивість, імпульсивність, занижена самооцінка, перебування під надмірною опікою батьків, часто стають жертвами шкільного булінгу (фізичного – удари, побої, різного виду знущання, пошкодження особистих речей; психологічного – шляхом словесних образ, погроз, насмішок, вимагання грошей або інших речей; кібербулінг – приниження та цькування за допомогою гаджетів). Агресію підлітків провокують телебачення, кіноіндустрія, інтернет, які нав'язують дітям стиль спілкування, в основі якого лежить приниження людської гідності. Надмірне та безконтрольне користування соцмережами не лише викликає комп'ютерну залежність, а й виховує в підлітків схильність до самостійного набуття шкідливих звичок та інших асоціальних моделей поведінки.

Однак, найбільш за все, заряджують негативними емоціями дітей батьки. Неможливо не погодитися з думкою про те, що сім'я репрезентує суспільство у цілому, є його мініатюрним відображенням. В ній здійснюється соціалізація людини. Всі людські проблеми починаються і закінчуються у сім'ї. Відомий фахівець в галузі психології сім'ї Вірджинія Сатір стверджує: «Коли б ми могли лікувати сім'ю, ми могли б лікувати суспільство» (Бондаровська, Бабенко & Возіанова 2006). Життя в сім'ї повинно давати дитині відчуття психологічної захищеності від утиску почуття власної гідності, усвідомлення самоцінності. Важливе місце тут посідає батьківська любов у поєднанні з розумінням того, що дитина – це окрема самостійна особистість, у якої реалізація життя не обов'язково пов'язана із завданнями та цілями батьків. У відносинах «батьки-діти» існує психологічна проблема, суть якої в тому, що любов до своїх дітей і до самого себе не диференціюється. Батьки не усвідомлюють, де закінчується любов до дитини і починається любов до себе. Особливо це властиво людям, в яких переважає об'єктивне ставлен-

ня до інших. Такі люди свято вірять у те, що роблять добру справу для своєї дитини, а насправді влаштовують собі зручне життя (Ліщинська, 2004). Як влучно зазначив Джадсон Брювер: «Наші суб'єктивні упередження ніяк не спроможні змусити зовнішній світ підлаштуватися під наш погляд на нього – понад те, якщо ми помилково гадаємо, що все ж спроможні, то насправді таке помилкове судження може повести нас хибною стежкою» (Брювер, 2018: 98). Часто причиною виникнення проблемної ситуації є незнання батьками вікових особливостей дітей. Як свідчать результати дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»

(http://www.unicef.org/ukraine/ukr/Analitikal_report_HBSC_2015_Internet.pdf), дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) третина матерів учнів загальноосвітніх закладів не знає, як їхні діти проводять свій вільний час; 50% учнів зазначили, що батько не знає, де вони бувають і чим займаються після навчання. Майже кожен четвертий (23%) підліток ніколи не грає вдома у спільні ігри з батьками. Спільне обговорення проблем у щоденному спілкуванні сім'ї зменшується з віком (серед 11-13-річних підлітків цей показник становить 70%, серед 15-річних – 66%, серед 17-річних – 62%).

Проживання у багатополярному світі ставить нові вимоги до психологічної гнучкості та пружності. Еволюція людини відбувається в бік підвищеного запиту до лімбічної системи мозку та зменшення запиту до м'язової системи. Частота і тривалість фізичних вправ та тренувань свідчить про досить низький рівень фізичної активності учнівської молоді, який не відповідає рекомендаціям Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). Нейронауковець Алекс Корб зазначає, що фізичні вправи в чомусь повторюють дію антидепресантів на мозок і навіть приносять таке ж саме задоволення, що й рекреаційні психоактивні речовини. Від фізичних вправ у мозку виділяються ендорфіни – нейромедіатори, які впливають на нейрони подібно до опіатів; вони передають нервовий сигнал про полегшення болю і зниження тривожності. За даними вчених з Німеччини, які застосували позитрон-емісійну томографію (ПЕТ) для дослідження зміни рівня ендорфіну після навантаження, було встановлено, що фізичні вправи збільшують рівень ендорфінів у мозку, а зміни ці корелюють із покращенням настрою; також помітні кореля-

ції спостерігалися у орбітофронтальній корі, дорсолатеральній префронтальній корі, острівці і передній поясній корі, які впливають на мотивацію і прийняття рішень, сприяють плануванню і мисленню, знижують больові відчуття, сприяють концентрації (Boecker, & Sprenger, 2008; Корб, 2019). Зростає кількість емоційного дрейфу у житті пересічної людини, а звідси – рішення в житті в першу чергу на основі емоційної когніції та емоційної пам'яті (Чабан, 2017).

Як зазначає С. Д. Максименко, в підлітковому віці структура особистості вже оформлена, вже цілісна, і має всі складові, які повинні бути, і їх набір вже не буде змінюватися. Але якщо у підлітка виникає акцентуація характеру (що відбувається дуже часто через складну взаємодію біологічної і соціальної сфери), це означатиме, перш за все зміну всієї особистості. Тобто, цілісність залишатиметься, але вона змінить форму. При цьому поміняється зміст і динаміка всіх інших складових, і вся особистість стане іншою. Від рівня співвідношення біологічного і соціального (тілесність – оточення) реально залежить, чи залишиться акцентуація фактом поведінки в майбутньому (Максименко, 2006). Нам близька думка С. Д. Максименка про те, що взаємовідношення між феноменами психічного стану і «переживання» у внутрішньому світі особистості уявляються доволі складними і неоднозначними.

Ураховуючи те, що закладення вегетативної нервової системи (ВНС) контролюється генетичними факторами, синдром ВД може виникнути у декількох членів сім'ї. Вважають, що дітям передається від батьків тип реагування ВНС на неспецифічний стрес. Нейровегетативний профіль дитина частіше повторює одного з батьків, переважно матері (Майданник, Мітюряєва-Корнійко, Кухта, & Гнилокурченко, 2017). Сучасні відкриття в галузі дослідження мозку доказують, що будь яка думка втілюється фізично у мозку і тілі, впливає на психічне та фізичне здоров'я. Думки формують відношення до життя, а це – фізично існуючі електромагнітні, квантові, хімічні потоки в мозку, які включають і викликають ті чи інші групи генів на підставі рішень і реакцій. Думки та емоції перетворюються у фізіологічні і духовні реакції, а фізіологічні відчуття – в думки і емоції (Ліф, 2019).

Спадкові гени можуть породити загрозу де-

яких неприємних проблем зі здоров'ям, але вони також допомагають формувати особистість дитини, активізуючи її сильні і слабкі сторони. Згідно епігенетики, науки, яка вивчає процеси вмикання й вимикання генів, деякі ОНП (однонуклеотидний поліморфізм, аббревіатура англійською – SNP, вимовляється «сніп») наприклад, у головному гені метилювання MTHFR впливає на чутливість до стресу, сприяє депресії, тривожності, мігрєні, серцево-судинним захворюванням; у гені COMT мають сильний вплив на настрій, увагу, дратівливість, безсоння, тривожність, страх, неврологічні розлади, нетерплячість; ген MAOA впливає на перепади настрою, дратівливість, головний біль, схильність до виникнення залежностей (Лінч, 2019).

Доведено, що розлади настрою є спадковими. Діти хворих на депресію й самі мають високий ризик захворювання на депресію, на що є причини: генетика, пережите у ранньому дитинстві й набута поведінка (Корб, 2019). Згідно новітнім аспектам медицини, на думку доктора Бена Лінча, правильними діями можна подолати успадковану схильність до таких захворювань, як підвищена тривожність, депресія, серцеві захворювання, безсоння та ін. й створити нове здорове життя. Дослідження останніх десятиліть в галузі нейробіології (нейробіологія – це наука про мозок, яка охоплює зокрема, біологічне підґрунтя думок, почуттів і дій) докорінно змінили уявлення про нейронні ланцюги, які спричиняють депресію і розширили знання про те, як їй можна зарадити. Доктор медицини Деніел Сігел вважає, що різні ділянки мозку можуть прийти до успішної взаємодії й тим самим знизити тривожність і покращити самопочуття. На думку нейробіологів, зі зміною способу життя на краще, позитивні зміни відбуваються і в мозку – у його електричній активності, хімічному складі, у здатності до утворення нових нейронів. Такі зміни впливають на налаштування нейронних зв'язків у мозку і сприяють подальшим позитивним змінам способу життя. Наприклад, фізичні вправи змінюють електричну активність мозку під час сну, а це знижує тривожність, покращує настрій і додає сил для фізичних навантажень; висловлювання вдячності запускає вироблення серотоніну, що покращує настрій і допомагає подолати шкідливі звички (Корб, 2019).

Згідно даних американського інституту здоро-

в'я, 75-90% звернень до лікаря пов'язані зі стресом. Останні статистичні дані про стрес шокують: вони повідомляють, що причиною захворювань є шкідливий образ мислення. На думку доктора медицини Герберта Бенсона негативне мислення призводить до стресу, котрий забирає у тіла природні самозцілюючі можливості (Ліф, 2019). Дослідниками інституту когнітивних процесів та мозку ім. Макса Планка (Німеччина) доведено, що стрес так само заразний, як і грип. Якщо у одного з членів сім'ї стрес, то він може передати його усій сім'ї (Чабан, 2017). Відомо, що чим тяжче проходить захворювання у батьків, тим раніше воно проявляється у дітей через успадкування типу реагування на стрес. Несприятливий перебіг вагітності і пологів виявляється в анамнезі у 80-90% дітей із ВД. Більшість дітей із ВД народилися в результаті швидких, стрімких, рідше затяжних пологів із застосуванням різних видів допомоги породіллі. Відомо, що гіпоталамус і багато структур лімбіко-ретикулярного комплексу найбільш чутливі до гіпоксії (Майданник, Мітюряєва-Корнійко, Кухта, & Гнилокурченко, 2017). При хронічному емоційному стресі пов'язується взаємодія між емоційними і вегетативними проявами, що призводить до виникнення ВД. У реалізації стресових ситуацій мають значення характерологічні особливості підлітків, конституціональна схильність, органічні зміни в головному мозку. Несприятливі обставини у сім'ї (психологічна несумісність членів сім'ї, зловживання алкоголем, неправильне виховання – жорстокість, гіпо- або гіперопіка) позначаються і на резистентності дитини до психологічного стресу. Відомо, що діти надчутливі як до образи, так і до підтримки. Жорстока поведінка з дітьми призводить до втрати маси нейронів в орбітофронтальній корі, амігдалі, парагіпокампі, середній звиніні та нижній лобній ділянці, що формує вкрай низьку стресостійкість. Діти, які росли з більшою материнською турботою, мали більший гіпокамп та краще справлялися зі стресами. Як зазначає О. С. Чабан, одним із найважливіших джерел стресу є ситуації, коли людина не бачить ніяких можливостей для вирішення проблеми, у подібних ситуаціях відчувається безсилля. Опинитися у важкій ситуації і не мати при цьому ніяких сил для подолання її є надзвичайно негативним. Деякі дослідники стверджують, що в ситуації коли у людини відсутні реальні сили і можли-

вості, формується стан, який психологи називають «вивченою безпорадністю». Феномен «вивчена безпорадність» LEARNED HELPLESSNESS відкритий американським психологом Мартіном Селігманом.

На думку сучасних вчених: стрес – процес адаптації індивіда під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів. До цього процесу залучається велика кількість систем для координації адаптивної відповіді на різних рівнях. Насамперед реагують ендокринна, імунна та вегетативна нервова системи. У разі неуспішності адаптивної реакції, що може виникати під дією різноманітних факторів, зазвичай порушується функціонування цих систем із подальшим формуванням психічних (депресія, тривога, тощо) та соматичних (кардіоваскулярних) порушень (Чабан, 2017). Стрес впливає одночасно у декількох вимірах (анатомія, поведінка, соціальна інтеракція). Деякі дослідники вважають юнацький вік однією з причин стресу. Дистрес у підлітків викликається не лише тривалими та/або сильними негативними впливами життєвих подій, але і негативним ставленням до подій. За думкою нейронауковця Джадсона Брювера, та частина мозку, яка найбільш спроможна свідомо регулювати поведінку, а саме префронтальна кора головного мозку першою відключається, коли людина перебуває під дією стресу (Брювер, 2018).

Реакція на стрес у підлітків з ВД характеризується власним набором клінічних проявів. Психологічні симптоми: дратівливість або гнів з незначного приводу, швидка зміна настрою, сум, плач або відчуття безпорадності, нав'язливе повернення до одних і тих же думок, погана здатність до концентрації уваги, необхідність неодноразових повторень для засвоєння простих речей, нечутливість до гумору. Фізичні симптоми: втомлюваність, напруження м'язів, незрозумілий біль (в руках, ногах або у грудях, відчуття нестачі повітря, головний біль, перебої в роботі серця, поганий апетит, нудота або біль у животі).

Багаторазово перенесені у минулому складні події у сім'ї та поза нею несприятливо впливають на наслідки емоційного стресу. При цьому мають значення частота та тяжкість подій. Т.Н. Holmes, R. H. Rahe розробили теорію життєвих подій. На їх думку, якщо на протязі року людина переживає у середньому біля 150

помітних життєвих змін, та їх кількість збільшується більш ніж у два рази, то вірогідність захворювання складає 80%. Коли кількість подій складає від 150 до 300 то ризик захворювання 50%. Але ця теорія не враховує що людина існує у світі не одна, а інші люди можуть йому допомогти (Ісаєв, 2005).

До психологічних факторів виникнення ВД відносяться: порушення системи значущих відношень дитини, роз'єднання когнітивного, емоційного та поведінкового відношень, різні типи внутрішньо-особистих конфліктів.

До соціальних чинників виникнення ВД відносять тотальний вплив негативної інформації, соціальну нестабільність: постійні зміни в політиці та економіці, формування нових соціальних груп, побудованих на тривожному очікуванні, проживання у надмірно вираженому емоційному фоні, переважання негативної інформації над позитивною, проживання у віртуальному просторі, ріст езотерики, морально конфліктних програм мас-медіа. Для стресових розладів більш значимий хронічний невротичний фон, аніж сам стрес (його потужність, раптовість та незвичність). Виділяють три складові стресу: інформаційну, емоційну, комунікативну. Підлітки в своїй шкільній діяльності підпадають під вплив емоційно-негативних та екстремальних факторів (булінг, нова складна програма навчання, надмірна кількість домашніх завдань).

Підсумовуючи вищезгадане, можна стверджувати, що психологічні проблеми підлітків, які призводять до виникнення вегетативних дисфункцій, є результатом їх взаємодії з навколишнім світом. Це підтверджують життєві історії, отримані нами під час спілкування з підлітками, які перебували на лікуванні у стаціонарі. Дослідження проводилось у межах наукової програми кафедри педіатрії № 4 Національного медичного університету імені О. О. Богомольця на базі центра вегетативних дисфункцій. Наведемо декілька прикладів життєвих історій.

До дитячої лікарні в черговий раз поступила дівчина Т. 15р., зі скаргами на головокружіння, періодичну втрату свідомості, загальну слабкість, відчуття нестачі повітря та страху у місцях скупчення людей. Встановлено діагноз пароксизмальна вегетативна недостатність (ПВН). На вигляд - бліда, зі зниженою вагою

тіла, синці під очима, уникає контакту очей, рухи скуті, голос тихий з різким переходом на голосний у моменти хвилювання під час розмови, темп мови то повільний, то швидкий. Під час діагностичного інтерв'ю встановлено, що дівчина тривалий час (більше одного року) виснажувала себе голодуванням та одночасно значними фізичними навантаженнями (по 2-3 години інтенсивних тренувань у спортзалі та ще й вдома робила вправи). Все це після того, як більше року назад, у дитячому таборі один хлопець назвав її жирною в присутності багатьох однолітків. Під час подальшої розмови, вона пригадала, що вперше почала сумніватися в своїй привабливості, коли здогадалася, що її батьки подали на розлучення. Дівчина чула, як під час сварок батько неодноразово називав мати «товстою короною, ні на що не здатною». З тих пір дівчина відчувала себе негарною, товстою, невдахою, навіть виникало почуття ненависті до себе, особливо коли мати казала їй, що вона за поведінкою схожа на батька. Батько, в свою чергу, звинувачував дочку у зраді через те, що вона розповіла матері про його коханку, їх вона побачила випадково, раніше повернувшись додому зі школи; мати на той час була у лікарні. Ця ситуація надзвичайно вразила її. Адже розлучення батьків – це велика травма для дитини. Після цієї події вона вперше потрапила до лікарні зі втратою свідомості. На момент опитування вона вже припинила виснажливі тренування та голодування, через страх знову втратити свідомість. Незважаючи на всі драматичні події в сім'ї, вона однаково любить маму і тата, та страждає від їх розлучення. Зізнається, що її найзаповітніша мрія – щоб її батьки помирилися і знову жили разом і сподівається, що її хвороба буде сприяти поверненню батька в сім'ю.

На консультацію до психолога було направлено хлопчика Д. 12р., який знаходився на лікуванні у дитячому стаціонарі з діагнозом вегетативна дисфункція з гіпотензією. Він скаржився на головний біль, слабкість, особливо в першу половину дня, складність у засинанні, страх темряви, кошмарні сновидіння, прискорене серцебиття. Хлопчик високого зросту, худорлявий, блідий, в окулярах, з порушенням постави, уникає контакту очей, голос тихий, невпевнений, мова повільна. В ході діагностичного інтерв'ю було з'ясовано, що він - єдина довгоочікувана дитина в сім'ї, батьки вже не

молоді. Мати та тато в усьому допомагають сину, до сих пір по черзі водять його до школи, що викликає насмішки однокласників. Хлопець не допомагає у хатніх справах, не підіймає важкі речі, тепло одягається, незважаючи на погоду. Як пригадує хлопчик, батьки кажуть, щоб не захворів, єдина його робота – це навчання. Незважаючи на те, що батьки часто лагідні з ним, разом грають, обіймають, кожного дня кажуть, як сильно вони його люблять, разом з тим сильно сварять, коли він приносить погані оцінки. Зі слів хлопчика, погане самопочуття, головний біль виникають лише під час навчання у школі; на період канікул дитина почуває себе зовсім здоровою та сильною. Хлопчик зізнався, що ненавидить школу. По-перше, через однокласників, які кожного дня насміхаються, кажуть що він «чотириокий слабак» та інші образливі прізвиська, штовхають його, інколи забирають його речі та ховають їх. Вчителі ніяк не реагують на таку поведінку, не захищають його. Він спілкується лише з одним хлопчиком у класі, але той часто хворіє та рідко відвідує школу. По-друге, боїться отримати погані оцінки, щоб його не сварили батьки. «А коли я хворію, мені навіть так краще, не треба до школи ходити, батьки ще лагідніші, роблять мені подарунки», – каже хлопчик. Аналізуючи ситуацію, бачимо гіперопіку з боку батьків, підвищену тривогу за свою дитину та надмірне приділення уваги оцінкам, що призвело до невпевненості в собі та відсутності самостійності, що в свою чергу підсилює прояви психологічного булінгу. Очевидно психосоматична природа хвороби, дитина на підсвідомому рівні знайшла спосіб уникати походу до школи, де він знаходиться у стані хронічного стресу.

Швидка допомога привезла до дитячої лікарні дівчину Н. 16р. Лікар встановив діагноз вегетативна дисфункція з гіпертензією, гіпертонічний криз (артеріальний тиск був 180/95). Після зняття симптомів гіпертонічного кризу, було призначено консультацію психолога. Дівчина спортивної статури, рухи різкі, блукаючий погляд, голос гучний, темп швидкий. Під час діагностичного інтерв'ю з'ясувалося, що дівчині стало погано після сварки з матір'ю та вітчимою. Напруження та непорозуміння в стосунках з мамою тривали вже майже три роки, з того часу, як мати вдруге вийшла заміж. Зі слів дівчини, вона зовсім не відчуває любов

матері. З самого початку не склалися стосунки і з вітчимою, вона каже, що мати завжди на боці нього. Йому все – турбота, увага, лагідні слова, найкраща їжа. Дівчина не пам'ятає жодного лагідного слова на свою адресу, одні лише зауваження, критика та насмішки. Єдина людина в сім'ї, про яку в неї добрі спогади, це покійний дідусь. Коли їй було 10 років, він від хвороби помер. Дівчина з сумом та любов'ю розповідала про нього, казала що лише він її любив, захоплювалася його добротою та мужністю (він був ліквідатором на ЧАЕС). З її слів, він був творчою людиною, захоплювався музикою, мріяв про те, щоб вона грала на музичному інструменті. В пам'ять про дідуся вона поступила до музичної школи, хоча самій їй не подобалося туди ходити, але все одно вона витрачала багато сил та часу. Навіть коли зовсім не хотіла йти до музичної школи чи погано себе почувала, все одно змушувала сама себе йти туди. Брала участь у музичних конкурсах, неодноразово займала призові місця, хоча мати завжди була байдужа до цього, жодного разу не хвалила. У відповідь на байдужість матері дівчина стала все робити навпаки (їй наказують допомогти у хатніх справах, вона не робить цього, пропонують одягати сукні чи спідниці, вона вдягає джинси або шорти, почала спілкуватися з компанією однолітків, які вживають алкогольні напої та палять). Після чергової сварки з матір'ю, дуже коротко підстригла волосся та пофарбувала в червоний колір. Майже весь вільний час почала проводити в компанії, хоча сама не п'є і не палить, пояснює що хоче допомогти своїм друзям позбутися шкідливих звичок, каже: «Я буду робити добрі справи, як дідусь». Ситуація доволі типова, з появою вітчима, значно зменшується увага до неї з боку матері, що болісно дівчиною переживається, вона відчуває себе самотньою та нікому не потрібною. Вона знаходить спосіб емоційної підтримки самої себе, живучи спогадами про дідуся, того часу, коли вона відчувала себе потрібною та любимою. Не маючи змоги привернути до себе позитивну увагу, обирає негативний спосіб (замість відсутності уваги взагалі з боку матері). Тобто, можна припустити, що і хвороба, і протестуючий стиль поведінки є наслідком неусвідомленого бажання дівчини отримати любов, турботу та увагу від матері.

Таким чином, діагностична бесіда дала можли-

вість зібрати психосоматичний анамнез, щоб привести неосмислені підлітками соматичні симптоми в зрозумілий осмислений зв'язок з зовнішньою і внутрішньою історією їх життя. На нашу думку, отримані теоретичні та практичні дані свідчать про те, що є нагальна потреба в формуванні усвідомленого батьківства з використанням потенціалу навчальних закладів; підвищенні відповідальності телебачення та інтернет-ресурсів за формування цінностей здорового способу життя серед підлітків.

Висновки. Проаналізувавши дані вітчизняних та зарубіжних досліджень, а також беручи до уваги життєві історії, ми визначили як набуті, так і природжені фактори ризику виникнення вегетативних дисфункцій у підлітків. Актуальною проблемою виступає з'ясування особливостей впливу соціальних та психологічних факторів у сукупності з іншими факторами ризику. Підлітки з ВД здатні усвідомлювати свої проблеми, які пов'язані з конфліктами з батьками, вчителями, однолітками, але не необхідність у зміні самих себе. Домінантою свідомості підлітків з ВД є негативізм, що проявляється через незадоволеність, недовіру та невпевненість; підлітки відчувають себе незахищеними. Саме тому життєві історії підлітків свідчать про те, що є нагальна потреба у диференціації розуміння конкретних причин виникнення вегетативних дисфункцій для визначення стратегій надання психологічної допомоги.

Перспективу подальших досліджень ми вважаємо у створенні цілісної інноваційної програми надання психологічної допомоги підліткам з вегетативними дисфункціями та їх батькам, в контексті новітніх досліджень з метою попередження вірогідності прогресування хвороби.

References:

- Bondarova V., Babenko K., & Voznyanova O. (2006). Shkola dlya bat'kiv [School for parents]. Kyiv: PP «Zacenko». [in Ukrainian].
- Boecker, H., Sprenger, T., et al. (2008). The runner's high: Opioidergic mechanisms in the human brain. *Cerebral Cortex*.
- Bulgakov A. A. (2008). Nashi neupravlyayemye podrostki [Our unruly teenagers]. Moscow. [in Russian].
- Bryuver Dzh. (2018). Zalezhy'ny' rozum. Sy'gareta, smartfon, toksy'chni stosunky': yak formuyut'sya shkidly'vi zvy'chky' ta yak yix podolaty' [Depended mind. Cigarette, smartphone, toxic relationship: how bad habits are formed and how to overcome them]. Xarkiv: Vivat. [in Ukrainian].
- Isaev D. N. (2005). Emocionalnyj stress, psihosomaticheskie i somatopsihicheskie rasstrojstva u detej [Emotional stress psychosomatic and somatopsychic disorders in children]. Sankt-Peterburg: Rech. [in Russian].
- Korb Aleks. (2019). U pastci depresiji. Yak podolaty' try'vozhnist' i radity' zhy'ttyu [Trapped in depression. How to overcome anxiety and anjoy life]. Kyiv: Nash format. [in Ukrainian].
- Linch B. (2019). Zabrudneni geny'. Novitnya programa likuvannya korinny'x pry'chy'n xvoroby' i opty'mizaciyi zdorov'ya [Contaminated genes. The latest root cause treatment and health optimization program]. Kyiv: Fors Ukrayina. [in Ukrainian].
- Lif Kerolajn. (2019). Vkluchite svoj mozg [Turn on your brain]. Kiev: Brajt Buks. [in Ukrainian].
- Lishhy'ns'ka O. A. (2004). Metody'ka indy'vidual'noyi ta grupovoyi roboty' psy'xologa-pochatkivcya: Navchal'no-metody'chny'j posibny'k [Methodology of individual and group work of a beginning psychologist. Scientific methodical manual]. Kam'yanecz'-Podil's'ky': Abetka. [in Ukrainian].
- Majdann'y'k V. G., Mityuryayeva-Kornijko I. O., Kuxta N. M., & Gny'loskurenko G. V. (2017). Vegetaty'vni dy'sfunkciyi u ditej. Paroksy'zmal'na vegetaty'vna nedostatnist'. Naukove vy'dannya [Autonomic dysfunctions in children. Paroxizmal autonomic failure. Stientific publication]. Kyiv: Logos. [in Ukrainian].
- Maksy'menko K. S. (2018). Osoby'stisno-oriyentovana psy'xoterapiya somatogenij: monografiya [Personally oriented somatogeny psychotherapy: monograph]. Kyiv: Interservis. [in Ukrainian].
- Maksy'menko S. D. (2006). Geneza zdijsnennya osoby'stosti [Genesis of personality realization]. Kyiv: Vy'davny'ctvo «KMM». [in Ukrainian].
- Xajtovy'ch M. V., Majdann'y'k V. G., & Koval'ova O. A. (2003). Psy'xoterapiya v pediatriji [Psychotherapy in pediatrics]. Nizhy'n: TOV Vy'davny'ctvo «Aspekt-Poligraf». [in Ukrainian].
- Chaban O. S. (2017). Prakty'kum z pidvy'shennya stresostijkosti ta rozshy'rennya adaptacijny'x mozhly'vostej organizmu [A workshop to increase stress and enhance the adaptive capacity of the body]. Kyiv: TOV «Doktor – Media – Grup». [in Ukrainian].

Olena Tarnavska

PhD student of G.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, practical psychologist of Children Clinical Hospital No6, Kiev (Ukraine)

THE ANALYSIS OF RISK FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF ADOLESCENTS' VEGETATIVE DYSFUNCTIONS

Abstract

The article analyzes the risk factors for adolescents' vegetative dysfunction from the perspective of the modern realities in Ukraine. The atmosphere of general instability, an increased rhythm of life, a significant influence of gadgets and media lead to violations of the autonomic regulation of organs at the disease beginning and further appearance of organic pathologies, which affect adolescents' personality, reduce their quality of life. Parents charge most strongly their children with negative emotions, as the family represents whole society in a miniature display. Children are socialized in their families. Given the fact that, in the recent decades, there is a tendency for more often occurrences of vegetative dysfunctions and their various manifestations at adolescents, the problem is very urgent.

The risk factors for vegetative dysfunction occurrences are found on the mental, social, biological planes and they affect the measure of adolescents' negative emotional expressions. Adolescents' vegetative dysfunctions should be considered not only as a medical problem, but also as a socially important one, since it underlies all chronic somatic diseases, accompanying and complicating their course. At adolescence, vegetative dysfunctions are accompanied by violent emotional manifestations, personality disorders. This is due to the peculiarities of adolescence, which is accompanied by increased physical and psychological loads, the need for adaptation, changed life stereotypes. All this poses a certain danger to an adolescent's health and psychological stability. By analyzing the works of national and foreign researchers, as well as the life histories of adolescents, composed based on the diagnostic talks, we identified both congenital and acquired risk factors for vegetative dysfunction formation. The diagnostic talks helped us collect psychosomatic anamneses in order to translate adolescents' somatic symptoms misunderstood by

them into meaningful connections with the external and internal histories of their lives.

The interest in this problem by scientists and doctors is related to the fact that the state of the autonomic vegetative nervous system determines the sanogenetic capabilities of the body.

In the context of our study, we draw attention to the most recent theoretical and practical studies on brain neuroplasty associated with negative thoughts, which are one of the risk factors for disease. The modern research in neuroscience, epigenetics gives an optimistic prognosis for psychological assistance and the ability to manage any negative life situations, which will prevent or stop the progression of adolescents' vegetative dysfunction.

Keywords: adolescents, autonomic dysfunction, adolescence, risk factors, parents, life stories.

Елена Викторовна Тарнавская

Аспирант Института психологии имени Г. С. Костюка Национальной академии педагогических наук Украины, практический психолог Детской клинической больницы №6, г. Киев (Украина)

АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ФАКТОРОВ РИСКА НА ФОРМИРОВАНИЕ ВЕГЕТАТИВНЫХ ДИСФУНКЦИЙ У ПОДРОСТКОВ

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы факторы риска возникновения вегетативных дисфункций у подростков под углом зрения реалий современности в Украине. В условиях атмосферы нестабильности увеличения ритма жизни, значительного влияния гаджетов и средств массовой информации, нарушение вегетативной регуляции органов в начале заболевания в дальнейшем меняются на органическую патологию, влияют на личность подростков, снижают качество жизни. Но больше всего заряжают негативными эмоциями детей родители, так как семья репрезентирует общество в целом, является его миниатюрным отображением. В семье происходит социализация ребенка. Учитывая тот факт, что за последние десятилетия наблюдается тенденция распространения вегетативных дисфункций в различных проявлениях у подростков, проблема очень актуальна.

Факторы риска возникновения вегетативных дисфункций находятся в психической, социальной,

биологической плоскостях и влияют на меру личностной выраженности негативных эмоциональных состояний подростков. Вегетативную дисфункцию у подростков необходимо рассматривать не только как медицинскую, но и как социально важную проблему, так как она лежит в основе всех хронических соматических заболеваний, сопровождая и усложняя их протекание. В подростковом возрасте вегетативная дисфункция сопровождается бурными эмоциональными проявлениями, личностными расстройствами. Это связано с особенностями подросткового возраста, который сопровождается увеличением физической и психологической нагрузки, необходимостью адаптации, сменой жизненных стереотипов, что представляет определенную опасность для здоровья и психологической стабильности ребенка. Проанализировав данные отечественных и зарубежных исследований, а также учитывая истории жизни подростков, которые составлены на основании диагностической беседы, были определены как врожденные, так и приобретенные факторы риска формирования вегетативных дисфункций. Диагностическая беседа дала возможность собрать психосоматический анамнез, чтобы перевести неосмысленные подростками соматические симптомы в понятную осмысленную связь с внешней и внутренней историей их жизни.

Интерес к этой проблеме научных сотрудников и врачей связан с тем, что именно состояние вегетативной нервной системы определяет саногенетические возможности организма.

В контексте нашего исследования мы обратили внимание на новейшие теоретические и практические исследования нейропластики мозга, связанных с негативными мыслями, которые являются одним из факторов риска возникновения заболеваний. Современные исследования в области нейробиологии, эпигенетики дают оптимистический прогноз для оказания психологической помощи и возможности управления любыми негативными жизненными ситуациями, что позволит предупредить и остановить прогрессирование вегетативных дисфункций у подростков.

Ключевые слова: подростки, вегетативная дисфункция, подростковый возраст, факторы риска, родители, жизненные истории.

Дата отримання статті: 01.02.2020

Дата рекомендації до друку: 19.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ПСИХОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ВЕРСІЇ ШКАЛИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОЕФЕКТИВНОСТІ

Лаптева Надія Леонідівна¹

¹Викладач кафедри фундаментальних дисциплін Херсонського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, м. Херсон (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2800-6052>

UDC: 159.9.072.53

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено психометричній адаптації українського перекладу шкали професійної самоофективності Б. Шинс та Г. фон Цоллані на вибірці працівників українських компаній. У остаточній версії збережено усі 20 пунктів, які сформулювали однофакторне рішення. Побудована шкала характеризувалась високою конструктивною валідністю та ретестовою надійністю. Критеріальну валідність перевірено шляхом зіставлення перекладеної версії шкали з опитувальником позитивних особистісних рис К. Сінгха та Ш.Д. Джа. Встановлено, що професійно самоофективні індивіди характеризуються впевненістю у здатності ініціювати дії стосовно власного життя та життя інших, а також виявляти активність та незалежність у соціальних стосунках.

Ключові слова: шкала професійної самоофективності, психометрична адаптація, конфірмаційний факторний аналіз, валідність, позитивне функціонування.

Актуальність проблеми. На сучасному етапі розвитку психологічної діагностики особливо гостро постає проблема професійного відбору фахівців, здатних до ефективної діяльності в організації, до постійного професійного самовдосконалення та розвитку професійно важливих якостей. Важливим є виявлення та залучення до організації працівників, що володіють компетенціями, які дозволяють вирішувати професійні проблеми оптимальним способом, та здатні долати стресові ситуації, що виникають на робочому місці. Останні десятиліття відзначені активним створенням різних психодіагностичних інструментів для вивчення індивідуальних ресурсних особливостей, що виступають психологічним підґрунтям таких компетентностей та є за своєю суттю, як зазначають Б.В. Бірон (Biron, 2014) та Н.В. Кривцова та Б.В. Бірон (Kryvtsova & Biron, 2019), конструктами подолання. Проте актуальним завданням є створення методик вивчення ресурсності особистості саме у професійному контексті, а при наявності таких

методик у вигляді іншомовних версій, надзвичайно важливим є їхній переклад на українську мову та подальша психометрична адаптація.

А. Бандура (Bandura, 1977) визначив поняття самоофективності як переконання індивіда в тому, що він в змозі успішно виконати задану поведінку, необхідну для досягнення певних результатів (р. 193). Згідно з А. Бандурою, це поняття стосується очікувань щодо здатності мобілізувати ресурси, необхідні для задоволення ситуативних потреб, проте не стосується розбіжностей між очікуваними і реальними результатами. Концепція самоофективності визначається і оцінюється на трьох різних ієрархічних рівнях: по-перше, як глобальний конструкт особистості, що узагальнює декілька доменів (сфер діяльності особистості) (Schwarzer, 1994), по-друге, як специфічна для домену змінна (наприклад, Р. Шварцер і Р. Фукс (Schwarzer & Fuchs, 1995) розглядали самоофективність в контексті зміни ризикової поведінки), і, по-третє, як змінна, що відпові-

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Nadiia Laptieva

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

дає специфічним завданням, наприклад, намагання подолати конкретну фобію (Bandura, 1977) чи вирішити завдання з алгебри (Pajares, 1996).

Слід зазначити, що інтерес з боку науковців до самоефективності був постійним з моменту впровадження цього поняття. Зокрема, одним із домен-специфічних проявів загальної самоефективності, що активно досліджується останнім часом, виступає професійна самоефективність. Все вищезазначене обумовлює актуальність вивчення проблеми професійної самоефективності у сенсі методології її розробки в загально-психологічних та організаційно-психологічних дослідженнях.

Аналіз останніх публікацій. Проведений аналіз наукових джерел дає підстави говорити про професійну самоефективність як особливий тип самоефективності особистості. Сучасний дослідник цього питання М.І. Гайдар (Haydar, 2008) в якості критерію для розмежування різних видів самоефективності виділив ті психологічні особливості суб'єкта, які будуть продуктивно реалізовані ним в окремих видах активності і по відношенню до яких актуалізується його самосвідомість в цілому і зокрема формується самоефективність. На прикладі студента-психолога він розглядає самоефективність як метаякість, тобто комплекс уявлень суб'єкта про наявність у себе професійно важливих якостей (професійна самосвідомість) та його впевненості у тому, що він зможе скористатися ними таким чином, щоб досягти позитивного ефекту при рішенні намічених цілей та завдань.

О.О. Музика (Muzyka, 2018), розглядаючи самоефективність як чинник професіоналізації студентів, визначає, що формуванню професійної самоефективності студентів можуть сприяти такі умови, за яких вони матимуть можливість набути ціннісного досвіду розвитку й оцінки професійних компетентностей у взаємодії з усіма суб'єктами освітнього процесу. Важливою умовою успішної професіоналізації є включення компонентів самоефективності, зокрема професійних здібностей, у ціннісно-мотиваційні схеми професійного й особистісного саморозвитку студентів.

Як стверджують американські дослідники М. Шенен-Моран та А. Вулфолк (Tschanen-Moran, & Woolfolk, 2001), самоефективність повинна бути важли-

вим компонентом програми професійної підготовки вчителя. О.Л. Фаст (Fast, 2018), розглядаючи сутність поняття «професійна самоефективність майбутнього учителя початкових класів», дає йому наступне визначення – це професійно цінна метаякість, яка полягає у переконаності педагога у наявності в нього професійної компетентності та впевненості, що у ситуаціях професійної діяльності йому вдасться ефективно її застосувати для успішного досягнення професійних цілей. Суттєвими характеристиками високо самоефективних учителів у професійній діяльності є відкритість до критичних зауважень, професійна допитливість, дитино-центризм у виборі методів і технологій навчання, на відміну від педагогів із низьким рівнем професійної самоефективності, які, згідно з дослідженнями, більш схильні до авторитаризму у спілкуванні з учнями і володіють недостатньою обізнаністю з навчальної дисципліни, яку викладають. Т.І. Кремешна (Kremeshna, 2006) зазначає, що формуванню педагогічної самоефективності майбутніх учителів музики сприятимуть такі фактори: досвід власних успіхів у здійсненні педагогічної діяльності, спостереження за професійними досягненнями інших людей, вербальне переконання та емоційний стан. Серед механізмів педагогічної самоефективності майбутніх педагогів-музикантів виділяє: самопізнання себе як майбутнього вчителя музики, рефлексію, самооцінку, саморегуляцію. Вказані фактори та механізми забезпечують утворення та функціональні особливості означеного феномену.

О.О. Кревська (Krevs'ka, 2013) засвідчує такі показники самоефективності у фахівців політичної сфери: усвідомлення власної компетентності, впевненість у своїй спроможності, віра в можливості успішно виконати завдання, очікування успіху приводить до того, що така людина докладає більше зусиль для виконання справи, ніж той, хто зазнав серйозних сумнівів у своїх можливостях. Як наслідок такі уявлення про власну ефективність дають змогу досягти кращого результату, сприяють самоповазі. В свою чергу, А.П. Готман (Hotman, 2014) встановив, що самоефективність є важливим компонентом професійної самосвідомості юристів. Вона проявляється в почутті власної компетентності, можливості успішного виконання поставлених перед людиною професійних завдань, швидкої орієнтації в

нестандартних ситуаціях, для формування психологічної готовності до юридичної діяльності.

Численні емпіричні дослідження, присвячені вивченню впливу самооефективності на успішність діяльності, як правило, показують, що висока самооефективність пов'язана з продуктивною діяльністю. В організаційних дослідженнях показано, що самооефективність безпосередньо стосується задоволеності роботою (Judge & Bono, 2001) і може розглядатися як особистий ресурс, який виступає в якості буфера в системі відносин стрес-напруга, що доведено за допомогою аналізу модерації (Grau, Salanova & Peiró, 2001). Таким чином, професійна самооефективність – прояв загальної самооефективності у професійній сфері, форма життєвого самоздійснення, що характеризується розкриттям здібностей особистості, взаємопоєднанням із професією, повсякчасною затребуваністю його професійної кваліфікації, професійне самовдосконалення, спрямоване на підвищення професійної компетентності та розвиток професійно важливих якостей.

Відповідно, залишається відкритим питання про діагностичні інструменти дослідження професійної ефективності, які психометрично адаптовані українською мовою. Найбільш поширеною серед іншомовних методик є «Шкала професійної самооефективності», запропонована німецькими авторами Б. Шинс та Г. фон Цоллані (Schyns & von Collani, 2002) у 2002 році (англ. *Occupational self-efficacy scale*). як психодіагностичний інструмент для оцінки відображення загальної самооефективності у організаційному контексті. Автори методики виявили високий рівень конструктивної та критеріальної валідності, а також надійності за внутрішньою узгодженістю єдиної однойменної шкали методики ($\alpha = 0,92$). Ця методика опублікована німецькою та англійською мовою (Schyns & von Collani, 2002). Скорочена версія шкали мала наступні версії: німецьку, шведську, бельгійську, іспанську та англійську (T Rigotti, B. Schyns & G. Mohr, 2008), а також китайську (Chin, 2003).

Отже, **метою статті** є переклад цієї методики на українську мову та подальший процес її психометричної адаптації.

Методи дослідження. Методичний апарат дослідження характеризувався перекладом на українську

мову «Шкали професійної самооефективності», Б. Шинс та Г. фон Цоллані (Schyns & von Collani, 2002). Шкала містила 20 пунктів з них перші 10 було взято та адаптовано з дослідження М. Шерера зі співавт. (Sherer, Maddux, Mercandante et al., 1982), пункти 11-17 – з дослідження Р. Шварцера та М. Єрузалема (1995) та Р. Шварцера (1991), пункти 18-19 з роботи Ч. Снайдера зі співавт. (Snyder, Harris, Anderson et al., 1991) та пункт 20 з дослідження Т. Штойделя (Stäudel, 1988). Коротка версія методики складається із восьми пунктів. В опитувальнику використовується 6-бальна шкала, оцінка за якою характеризує, наскільки погоджується досліджуваний з наведеним твердженням (від 1 – «Абсолютно вірно» до 6 – «Абсолютно невірно»). Набір пунктів для психометричного аналізу української версії шкали професійної самооефективності складався з 20 тверджень. Причому пункти 1, 6, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 були з прямим ключем, а пункти – 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10 зі зворотнім.

Для аналізу критеріальної валідності методики, що психометрично адаптується, використано методику «Опитувальник позитивних особистісних рис» була розроблена у 2010 році К. Сінгхом та Ш.Дуггалом-Джа (Singh & Duggal-Jha, 2010) для визначення самооцінки позитивних рис особистості, які актуальні в соціально-культурному середовищі Республіки Індія (англ. *Positive Personality Traits Questionnaire – PPTQ*). Методика включає в себе 43 пункти, які містяться у чотирьох шкалах: «Позитивний образ Я», «Залученість», «Зовнішня орієнтація», «Культурна ідентифікація». Відповіді оцінюються з використанням шкали Лайкєрта, які варіювалися від 5. Цілком мене стосується, 4. У деякій мірі стосується мене, 3. Нейтрально, 2. У деякій мірі не стосується мене, 1. Цілком мене не стосується, і відповідно вказують на рівень згоди чи незгоди з кожним із цих пунктів. На українську мову методика була перекладена в роботі (Biron, Portyankina, 2017).

Основні результати дослідження. Емпіричне дослідження проведено на базі вибірки обсягом 205 досліджуваних – працівників українських підприємств: 28 співробітників нафтопереробного сектору, 17 співробітників страхової компанії, 92 представника адміністрації морського порту, 14 працівників кав'ярні, та 54 працівників агрофірми. Описові статистики за віком

становили: $M = 38,691$; $SD = 10,384$. За статевою ознакою 108 досліджуваних – представники чоловічої статі, 97 – представники жіночої статі.

Описові статистики для пунктів наведені в таблиці 1.

можливим є моделювання з використанням методу найбільшої правдоподібності.

Початкова однофакторна модель, що включала всі 20 пунктів опитувальника характеризувалася недостатньою відповідністю емпіричним даним (табл. 2,

Таблиця 1.

Описові статистики для пунктів шкали професійної самоєфективності

№ пункту	M	SD	S	K	№ пункту	M	SD	S	K
пункт 1	2,468	1,570	0,957	0,013	пункт 11	2,063	1,537	1,364	0,513
пункт 2 (-)	4,717	1,760	-0,897	-0,640	пункт 12	2,263	1,291	1,114	0,627
пункт 3 (-)	4,888	1,634	-1,146	-0,005	пункт 13	1,746	1,315	1,902	2,707
пункт 4 (-)	4,717	1,668	-1,015	-0,274	пункт 14	2,205	1,427	1,320	0,910
пункт 5 (-)	4,693	1,812	-1,047	-0,336	пункт 15	2,254	1,446	1,128	0,298
пункт 6	2,112	1,612	1,424	0,781	пункт 16	2,488	1,392	0,929	0,067
пункт 7 (-)	4,810	1,795	-1,158	-0,015	пункт 17	2,098	1,492	1,415	0,868
пункт 8	2,361	1,617	0,973	-0,388	пункт 18	2,268	1,645	1,183	0,139
пункт 9 (-)	5,010	1,642	-1,311	0,428	пункт 19	2,010	1,438	1,640	1,740
пункт 10 (-)	4,829	1,635	-1,042	-0,043	пункт 20	2,010	1,537	1,595	1,354

Примітка: знаком (-) позначені зворотні пункти.

Згідно з Р.Б. Клайном (Kline, 2005), якщо абсолютне значення асиметрії не більше 3, а ексцесу – не більше 10, то нормальність розподілу значень можна вважати прийнятною. Також оцінювалася багатомірна нормальність. Ця статистична процедура здійснювалася за допомогою коефіцієнту Мардіа (Mardia, 1970). Величина даного коефіцієнту порівнюється з величиною виразу $p(p+2)$, де p – кількість спостережуваних змінних. Якщо величина коефіцієнта Мардіа менше ніж $p(p+2)$,

Модель 1). Надійність за внутрішньою узгодженістю для шкали з 20 пунктів була задовільною ($\alpha = 0,948$; $\omega_A = 0,660$).

Ця модель відповідала вихідній концепції авторів про структуру шкали професійної самоєфективності. Шляхова діаграма для Моделі 1 наведена на рисунку 1. Модифікація початкової однофакторної моделі проводилася шляхом розрахунку модифікаційних індексів, за допомогою яких виявлялись можливі кореляційні

Таблиця 2

Індекси відповідності для факторних моделей шкали професійної самоєфективності.

№	Модель	χ^2/df	RMSEA	SRMR	NFI	NNFI	CFI
1	1-факторна початкова	3,143	0,102	0,060	0,824	0,857	0,872
2	1-факторна модифікована*	1,959	0,069	0,046	0,903	0,950	0,950

то комбінований розподіл змінних є багатомірно нормальним (Bollen, 1989). У випадку одномірної та багатомірної ненормальності використовувались непараметричні процедури математичного моделювання.

Спираючись на дану таблицю можна зазначити, що всі досліджені пункти мали нормальний розподіл. Багатомірна нормальність розподілу підтверджена величиною коефіцієнту Мардіа, який дорівнював 172,20, що є значно більшим, ніж критичне значення 440. Отже, для конфірмаційного факторного аналізу

зв'язки, які здатні поліпшити модель і ці зв'язки включалися до моделі.

Відповідно, в моделі було залишено як всі прямі, так і всі зворотні пункти. Модифікаційні індекси дозволили встановити необхідні кореляції між залишковими дисперсіями пунктів для поліпшення адекватності моделі. Парами таких пунктів були: 4 та 11, 5 та 9, 11 та 12, 4 та 7, 15 та 16, 2 та 10, 2 та 12, 9 та 10, 5 та 19, 13 та 14, 16 та 20, 3 та 13, 3 та 5, 4 та 18, 7 та 15, 6 та 8, 8 та 14, 3 та 16, 3 та 9, 1 та 12. Ця модель наведена на

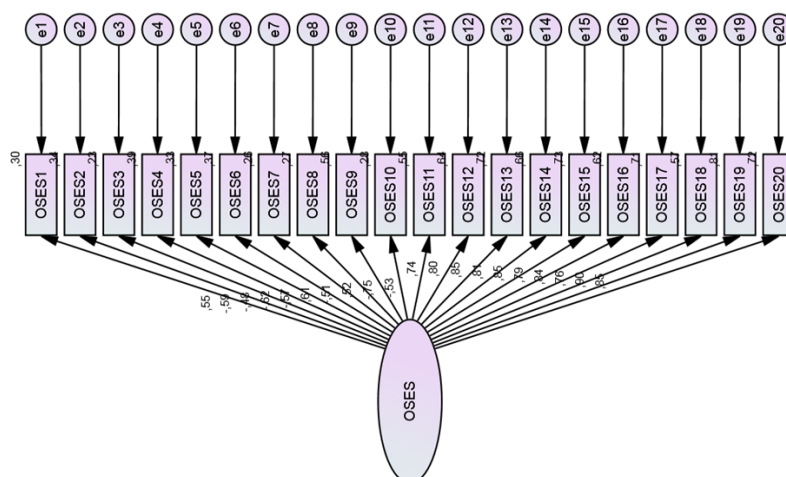

Рис. 1. ($\chi^2/df = 3,143$; RMSEA = 0,102; SRMR = 0,060; NFI = 0,824; NNFI = 0,857; CFI = 0,872)

рисунку 2, а її психометричні індекси – у таблиці 2 (Модель 2). Всі критерії свідчили про високу адекватність моделі емпіричним даним.

(7 – Σпунктів/20). Відповідно більш високі значення за шкалою характеризували високий рівень професійної самоефективності і навпаки. Середнє арифметичне зна-

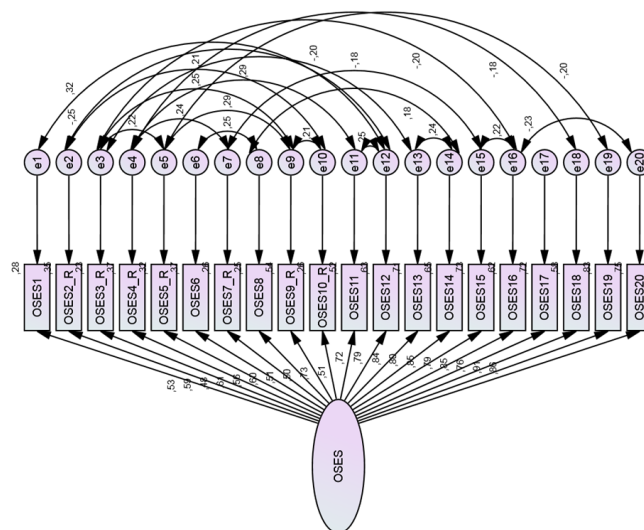

Рис. 2. ($\chi^2/df = 1,959$; RMSEA = 0,069; SRMR = 0,046; NFI = 0,903; NNFI = 0,950; CFI = 0,950)

Отже, початкові 20 пунктів сформували остаточну версію шкали у однофакторному рішенні. Побудована шкала характеризувалась достатньою внутрішньою узгодженістю ($\alpha = 0,948$; $\omega_B = 0,647$). Ця модель надалі буде прийнята за основну при розрахунку рівня професійної самоефективності як прояву загальної самоефективності у професійній діяльності особистості. Останній етап психометричного аналізу цієї шкали полягає у дослідженні описових статистик.

Після перекодування зворотних пунктів у прямі, значення за шкалою розраховувалось за формулою

чення шкали професійної самоефективності складало 4,805 бала, стандартне відхилення – 1,103 бала. Коефіцієнти асиметрії та ексцесу вказували на лівосторонність та високовершинність розподілу: $S = -1,468$, $K = 1,690$. Графічно розподіл значень шкали професійної самоефективності у вигляді гістограми та коробчатого графіку наведено на рисунку 3.

Після проведення повторного дослідження (за 4 тижні) розрахований коефіцієнт кореляції Пірсона свідчив про високий рівень ретестової надійності ($r = 0,841$). Отже, психометричний аналіз підтвердив,

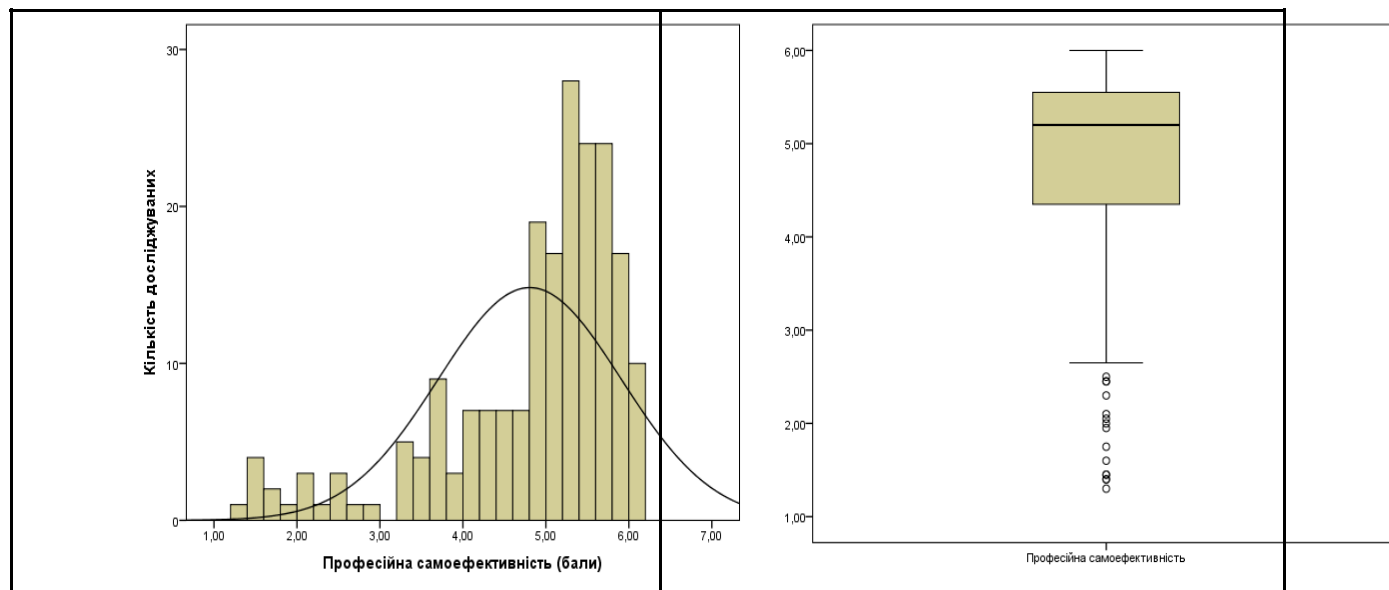

Рис. 3. Гістограма емпіричного розподілу значень (ліворуч) та коробчатий графік (праворуч) для шкали професійної самоєфективності.

що адаптована україномовна версія шкали професійної самоєфективності характеризується високою конструктивною валідністю та надійністю.

Далі було проаналізовано взаємозв'язки між професійною самоєфективністю та показниками опитувальника позитивних рис особистості. Для того, щоб дослідити закономірності взаємовідношення між цими показниками проведено кореляційний аналіз з використанням параметричного (r Пірсона) та непараметричного коефіцієнтів кореляції (r_s Спірмена). Адже для того, щоб перевірити стійкість кореляційної тенденції було обрано одночасне використання параметричних та непараметричних методів за прикладом наведеним в роботі (Novakovic, Waters, D'Elia, Blitzer, 2011.).

За результатами параметричного кореляційного аналізу встановлено, що коефіцієнт кореляції між шкалою професійної самоєфективності та шкалою залученості був статистично значущим та додатним ($r = 0,156$; $p = 0,025$), а також коефіцієнт кореляції між шкалою професійної самоєфективності та шкалою зовнішньої орієнтації був статистично значущим та додатним ($r = 0,140$; $p = 0,045$). Коефіцієнти кореляції між шкалою професійної самоєфективності та шкалами «Позитивний образ Я» та «Культурна ідентифікація» не виявили статистичної значущості (відповідно $r = 0,115$; $p = 0,099$ і $r = 0,066$; $p = 0,349$). За результатами непараметричного кореляційного аналізу встанов-

лено, що всі коефіцієнти кореляції між шкалою професійної самоєфективності та шкалами опитувальника позитивних особистісних рис були статистично значущими та додатними, зі шкалою «Позитивний образ Я» ($r_s = 0,306$; $p < 0,001$), «Залученість» ($r_s = 0,309$; $p < 0,001$), «Зовнішня орієнтація» ($r_s = 0,309$; $p < 0,001$), «Культурна ідентифікація» ($r_s = 0,192$; $p = 0,006$).

Таким чином, також можна зробити висновок, що професійна самоєфективність пов'язана із позитивним функціонуванням особистості. Під позитивним функціонуванням Н.С. Семенюк (Semenyuk, 2018) розуміється сукупність властивостей, які характеризуються шкалами методики РРТQ. Виходячи з передумов створення інтегрального показника як похідного від шкал позитивного образу Я, залученості, зовнішньої орієнтації та культурної ідентифікації, вона визначає позитивне функціонування як впевненість в наявності позитивних характеристик у себе самого, свого оточення та свого професійного та культурного середовища і здатність активно змінювати в позитивному напрямку себе та середовище. Слід зазначити, що найбільш стійкою тенденцією є взаємовідношення професійної самоєфективності із такими базовими позитивними якостями як залученість та зовнішня орієнтація, що характеризує наявність у професійно самоєфективних індивідів впевненості у здатності ініціювати дії стосовно власного життя та життя інших, виявляти активність та

незалежність у соціальних стосунках.

Відповідно, конструкти професійної самоефективності та базових позитивних рис особистості пов'язані одне з одним. Особливо стійкими є взаємозв'язки між професійною самоефективністю з одного боку та залученістю і зовнішньою орієнтацією з іншого. Це дозволяє вважати професійну самоефективність одним із іманентних проявів позитивного функціонування особистості у професійному середовищі, а перекладену шкалу професійної самоефективності такою, що підтвердила свою критеріальну валідність.

Висновки. Отже, конфірмаційний факторний аналіз шкали професійної самоефективності (Occupational self-efficacy scale) підтвердив, що перекладена українська версія характеризується високою конструктивною валідністю. Встановлено високий рівень ретестової надійності шкали. При оцінці критеріальної валідності показано наявність взаємозв'язків між професійною самоефективністю з одного боку та залученістю і зовнішньою орієнтацією з іншого. Доведено, що професійна самоефективність одним із іманентних проявів позитивного функціонування особистості у професійному середовищі. Перспективами подальших досліджень у цьому напрямку виступає створення скороченої версії даної шкали та її адаптація до соціально-культурних особливостей україномовної популяції.

References (Transliteration):

- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying Theory of Behavioral Change. *Psychological Review* 84(2), 191–215.
- Biron B.V (2014) Kopinh-vektor yak intehral'na strukturno-funktsional'na odynitsya [The copying vector as an integral structural and functional unit] Aktual'ni problemy psikhologiyi: Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psikhologiyi imeni H.S. Kostyuka: Psikhologiya osobystosti. Psikhologichna dopomoha osobystosti – Modern problems of psychology: Collection of scientific works of the H.S. Kostyuk Institute of Psychology: Psychology of personality. Psychological assistance to the individual, 11, (11; 1), 102–111 [in Ukrainian].
- Biron B.V. Portyankina K.O. (2017) Vplyv vdyachnosti na perezhyvannya tvorchoyu osobystystyu stresovykh podiy [The influence of gratitude on the experience of the creative personality of stressful events] Teoretychni i prykladni problemy psikhologiyi : Zbirnyk naukovykh prats' Skhidnoukrayins'koho natsional'noho universytetu im. V. Dalia - Theoretical and applied problems of psychology: a collection of scientific works of the East Ukrainian National University. V. Dalia, 2 (43), 26–36 [in Ukrainian].
- Bollen, K. A. (1989). *Structural equations with latent variables*. Wiley, New York.
- Chin, Y. M. (2003). A study on development and validation of the Chinese Occupational Self-Efficacy Scale. Unpublished master's thesis, Hong Kong Polytechnic University, China.
- Fast O.L. (2018) Sutnist' ponyattya "profesiynna samoefektyvnist' maybutn'oho uchytelya pochatkovykh klasiv [The essence of the concept of 'professional self-efficacy' of the future elementary teacher]. *Sotsium. Nauka. Kul'tura Sotsium. Science. Culture*, 12, 100–105 [in Ukrainian].
- Grau, R., Salanova, M., & Peiró, J. M. (2001). Moderating effects of self-efficacy on occupational stress. *Spanish Journal of Psychology*, 5, 63–74.
- Haydar M.Y. (2008) Razvitye lychnostnoy samoéffektyvnosti studentov–psykholohov na étape vuzovskoho obuchenyya [Development of personal self-efficacy of students-psychologists at the stage of university education]: Voronezh: VGU [in Russian].
- Hotman A.P. (2014) Samosvidomist' suchasnoho yurysta [The self-consciousness of a modern lawyer]. *Derzhava i pravo – State and law*, 11, 17–21 [in Ukrainian].
- Judge, T. A., & Bono, J. E. (2001). Relationship of core self-evaluations trait—self-esteem, generalized self-efficacy, locus of control, and emotional stability—with job satisfaction and job performance: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 86, 80–92.
- Kline, R. B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York: The Guilford Press. 427
- Kremeshna T.I. (2006) Profesiynna kompetentnist' yak skladova pedahohichnoyi samoefektyvnosti maybutnikh vchyteliv muzyky [Professional competence as a component of pedagogical self-efficacy of future music teachers]. *Visnyk Cherkas'koho universytetu – Herald of Cherkassy University*, 84, 60–64 [in Ukrainian].
- Krevs'ka O.O. (2016) Samoefektyvnist' yak odna z osnov motyvatsiyi politychnoyi kompetentnosti osobystosti [Self-efficacy as one of the foundations for motivating a person's political competence] *Naukovyi visnyk Khersons'koho derzhavnoho Univesytetu - Scientific herald of Kherson state University*, 5 (1), 86–91 [in Ukrainian].
- Kryvtsova N. V., Biron B. V. (2019) Rol' vidchuttya koherentsiyi u zrostanni resursnosti osobystosti ta rivniv samoefektyvnosti [The role of sense of coherence in the growth of personality resources and levels of self-efficacy]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 7(79), 197, 70–73 [in Ukrainian].
- Mardia, K.V.(1970). Measures of multivariate skewness and kurtosis with applications, *Biometrika*, 57, 519–530.

- Muzyka O.O. (2018) Samoefektyvnist' yak chynnyk profesionalizatsiyi studentiv [Self-efficacy as a factor in students' professionalization]. *Osvitohichnyy dyskurs – Educational discourse*, 3–4, 83–94 [in Ukrainian].
- Novakovic D, Waters HH, D'Elia JB & Blitzer A (2011) Botulinum toxin treatment of adductor spasmodic dysphonia: longitudinal functional analysis. *Laryngoscope*, 121, 606–612
- Pajares, F. (1996). Self-efficacy beliefs in academic settings. Review of *Educational Research*, 66, 543–578.
- Rigotti, T., Schyns, B. & Mohr, G. (2008). A short version of the Occupational self-efficacy scale. Structural and construct validity across five countries. *Journal of Career Assessment*, 16, 238–255.
- Schwarzer, R. (1994). Optimistische Kompetenzerwartung: Zur Erfassung einer personellen Bewältigungsressource [Optimistic expectation of competence: The assessment of a personnel coping resource]. *Diagnostica*, 40, 105–123 [in German].
- Schwarzer, R., & Fuchs, R. (1995). Changing risk behaviors and adopting health behaviors: The role of self-efficacy beliefs. In A. Bandura (Ed.), *Self-efficacy in changing societies* (pp. 259–288). Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Schwarzer, R., & Jerusalem, M. (1995). Generalized Self-Efficacy scale. In J. Weinman, S. Wright, & M. Johnston, *Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs* (pp. 35–37). Windsor, UK: NFER-NELSON.
- Schwarzer, R. (1992). Self-efficacy in the adoption and maintenance of health behaviors: theoretical approaches and a new model. In: Schwarzer, R. (Ed.), *Self-efficacy: Thought Control of Action*, pp. 217–243. Hemisphere, Washington DC.
- Schyns B. & Collani G. von (2002) A new occupational self-efficacy scale and its relation to personality constructs and organizational variables, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 11:2, 219–241,
- Semenyuk, N. S (2018). *Psykhologichni osoblyvosti zhyttyevykh oriyentatsiy osobystosti (na prykladi medychnykh pratsivnykiv oftal'mologichnoho profilyu)* [Psychological peculiarities of life orientations of the personality (on the Example of Ophthalmological Medics)]. Candidate's thesis. Odesa: ONU [in Ukrainian].
- Sherer, M., Maddux, J. E., Mercandante, B., Prentice-Dunn, S., Jacobs, B., & Rogers, R. (1982). The Self-Efficacy Scale: Construction and validation. *Psychological Reports*, 51, 663–671.
- Singh K. & Duggal-Jha S. (2010). The Positive Personality Traits Questionnaire: Construction and Estimation of Psychometric Properties. *Psychological Study*, 55(3), 248–255.
- Snyder, C.R., Harris, C., Anderson, J.R., Holleran, S.A., Irving, L.M., Sigmon, S.T., Yoshinobu, L., Gibb, J., Langelle, C., & Harney, P. (1991). The will and the ways: Development and validation of an individual-differences measure of hope. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 570–585.
- Stäudel, T. (1988). Der Kompetenzfragebogen —Überprüfung eines Verfahrens der Selbsteinschätzung der heuristischen Kompetenz, belastender Emotionen und Verhaltenstendenzen beim Lösen komplexer Probleme [The competence questionnaire: A test of the method of self-evaluation of heuristic competence, stressful emotions, and behavior tendencies when solving complex problems]. *Diagnostica*, 34, 136–148 [in German].
- Tschannen-Moran, M., & Woolfolk Hoy, A. (2001). Teacher Efficacy: Capturing an Elusive Construct. *Teaching and Teacher Education*, 17, 783–805.

Nadiia Laptieva

Lecturer in the Department of Fundamental Disciplines, Khersonsky Institute Interregional Academy of Personnel Management, Kherson (Ukraine)

PSYCHOMETRIC ANALYSIS OF THE UKRAINIAN VERSION OF THE OCCUPATIONAL SELF-EFFICACY SCALE

ABSTRACT

The article examines the concept of occupational self-efficacy, because self-efficacy assessments are widely used in organizational research. The concept of occupational self-efficacy addresses this point and self-efficacy is understood here as a domain-specific assessment. Occupational self-efficacy means such competence when a person feels able to successfully fulfill his/her job tasks. The aim of this study was to present psychometric adaptation of the Ukrainian translation of the Occupational Self-efficacy Scale proposed by B. Shyns and G. von Collani on the sample of employees working at Ukrainian companies. The modification of the original one-factor model was performed by calculating modification indices, which revealed possible correlations that can improve the model. The final version contains all 20 items that formed the one-factor version. All absolute and relative criteria testify to the high correspondence of the model with empirical data. The constructed scale is characterized by high construct validity and retest reliability. After converting the reverse scoring item, the scale total score was calculated by the formula ($7 - \text{Sum of items} / 20$). Accordingly, higher total scores on the scale characterize higher professional self-efficacy and vice versa. The descriptive statistics were calculated. The criterion validity was verified by comparing the translated version of the scale with the Positive Personality Traits

Questionnaire proposed by K. Singh and S.D. Jha. We determined that an individual's high occupational self-efficacy is characterized by his/her confidence in the ability to initiate actions regarding his/her own life and the lives of others, as well as be active and independent in social relations. Accordingly, the occupational self-efficacy constructs and basic positive personal traits are linked to one another. Prospects for further research in this direction are to create a short version of this scale and to adapt it in correspondence with the socio-cultural features of the Ukrainian population.

Keywords: occupational self-efficacy scale, psychometric adaptation, confirmatory factor analysis, validity, positive functioning.

Лантєва Надєжда

Преподаватель кафедры фундаментальных дисциплин Херсонского института Межрегиональной Академии управления персоналом, г. Херсон (Украина)

ПСИХОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УКРАИНСКОЙ ВЕРСИИ ШКАЛЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СА- МОЭФФЕКТИВНОСТИ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена концепции профессиональной самооффективности, поскольку самооффективность широко используется в организационных исследованиях. Концепция профессиональной самооффективности решает эту проблему и самооффективность в ней рассматривается как домен-специфическая оценка. Это относится к компетенции, которую человек чувствует в отношении способности успешно выполнять задачи, связанные с его работой. Целью настоящего исследования была психометрическая адаптация украинского перевода шкалы профессиональной самооффективности Б. Шинса и Г. фон Коллани на выборке сотрудников украинских компаний. Модификация исходной однофакторной модели была выполнена путем расчета индексов модификации, которые выявили возможные корреляции, которые могли бы улучшить модель, и включить эти корреляции в модель. Финальная версия содержит все 20 пунктов, которые сформировали однофакторное решение. Все абсолютные и относительные критерии свидетельствовали о высокой адекватности модели эмпирическим данным. Построенная

шкала характеризовалась высокой достоверностью конструкции и надежностью повторного тестирования. После преобразования обратного скоринга предмета, общий балл шкалы рассчитывался по формуле $(7 - \text{Сумма предметов} / 20)$. Соответственно, более высокие общие баллы по шкале характеризуют высокий уровень профессиональной самооффективности и наоборот. Таким образом, описательная статистика была рассчитана. Достоверность критерия была подтверждена путем сравнения переведенной версии шкалы с вопросником о положительных качествах личности К. Сингха и С.Д. Джа. Было установлено, что профессиональные самооффективные люди характеризуются уверенностью в способности инициировать действия, касающиеся их собственной жизни и жизни других людей, а также быть активными и независимыми в социальных отношениях. Соответственно, конструкции профессиональной самооффективности и основные положительные черты личности связаны друг с другом. Перспективами дальнейших исследований в этом направлении являются создание краткой версии этой шкалы и ее адаптация к социокультурным особенностям населения Украины.

Ключевые слова: шкала профессиональной самооффективности, психометрическая адаптация, confirmatory факторный анализ, валидность, положительное функционирование.

Дата отримання статті: 01.02.2020

Дата рекомендації до друку: 19.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО НАРЯДУ РЕАГУВАННЯ ПОЛІЦІЇ ОХОРОНИ

*Остапович Володимир Петрович¹, Барко Вадим Вадимович²,
Мойсеєва Олена Євгенівна³*

¹Кандидат юридичних наук, завідувач лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9186-0801>

²Кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3836-2627>

³Доктор психологічних наук, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4698-2578>

UDC: 159.9.072.53

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена питанню вивчення й узагальнення психологічних аспектів професійної діяльності поліцейських підрозділів поліції охорони на прикладі масової професії - поліцейського наряду реагування. На основі широкого експериментального дослідження з охопленням більш як 300 поліцейських з двадцяти областей України встановлені професійно важливі якості фахівців даного профілю. Так, в статті показано, що професія поліцейського наряду реагування поліції охорони висуває підвищені вимоги до рівня психомоторних властивостей працівника та сенсорно-перцептивної сфери. Поліцейський повинен мати достатній рівень функціональної активності мозку, розвинений вестибулярний апарат і високу швидкість простої реакції та реакції на рухомий об'єкт. Також фахівцеві необхідно володіти розвинутими пізнавальними процесами (увага, пам'ять, мислення), і мовленнєвими функціями. Професія поліцейського наряду реагування поліції охорони висуває певні вимоги до загальних і спеціальних професійних здібностей працівників (високий і середній рівень вербального інтелекту, вищий за середній рівень швидкості дивергентного мислення, сформовані розумові операції аналізу та синтезу, індукції та дедукції, абстрагування та узагальнення). Поліцейський повинен бути здатним переконувати людей, впливати на співрозмовника, бути відповідальним за свої дії, давати правильну оцінку діям та вчинкам інших, оптимально поєднувати ділові та особистісні контакти, привертати увагу і зацікавлювати людей, викликати у них почуття довіри. Значущими для професійної діяльності поліцейського наряду реагування поліції охорони є також організаційні і спеціальні здібності. Результати емпіричного дослідження виявили перелік інших професійно важливих якостей, якими має володіти поліцейський поліції охорони: сильний або середньо-сильний тип нервової системи, високий або середній рівень загальних здібностей, високий рівень розвитку спеціальних професійних здібностей, високий або середній рівень комунікативних здібностей, високий рівень психомоторних властивостей, характерологічних рис та емоційно-вольових якостей, достатній рівень розвитку пізнавальних процесів. У статті також представлені протипоказання до професійної діяльності на посаді поліцейського наряду реагування поліції охорони, до основних з яких належать: слабкий або середньо-слабкий тип нервової системи; низький рівень лабільності нервової системи; недостатній рівень розподілу і швидкості переключення уваги, недостатній обсяг пам'яті; низький рівень складових інтелектуального потенціалу; акцентуації характеру і темпераменту; негативні характерологічні риси; низький рівень сформованості комунікативних здібностей тощо.

Ключові слова: поліція охорони, поліцейський наряду реагування, професійні компетентності, індивідуально-психологічні особливості, психограма.

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Volodymyr Ostapovych, Vadym Barko, Olena Moiseieva

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Постановка проблеми. За сучасних умов розвитку ринкової економіки та формування в Україні правової і демократичної держави однією із важливих проблем, яка потребує свого вирішення, є питання надійного захисту прав і законних інтересів громадян та підприємств (установ, організацій), що включає впровадження ефективних механізмів охорони майна, яке належить фізичним та юридичним особам, а також життя та здоров'я громадян. Поліція охорони (ПО) являє собою складову частину Національної поліції України (НПУ), на яку покладено завдання щодо надання послуг з охорони власності та громадян. Сучасна поліція охорони ефективно виконує свою роботу і динамічно розвивається, виконуючи свої професійні обов'язки щодо захисту майна та життя громадян від злочинних посягань (Nakaz «Pro orhanizatsiiu sluzhbovoi diialnosti politzii okhorony z pytan zabezpechennia fizychnoi okhorony ob'ektiv», 2017). Сьогодні поліція охорони відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» є єдиною в Україні охоронною структурою, працівники якої мають визначені Законом права та повноваження на озброєну охорону та застосування владних функцій щодо правопорушників.

Професійна діяльність поліцейських нарядів реагування ПО пов'язана з виконанням низки важливих правоохоронних завдань і висуває підвищені вимоги до індивідуально-психологічних особливостей, а також знань, умінь і компетентностей, працівників поліції. Тому дослідження психологічних аспектів службової діяльності поліцейських, розробка критеріїв їх професійного добору при призначенні на посади є актуальним завданням сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблематики. Вітчизняні науковці присвятили чимало уваги вивченню психологічних аспектів поліцейської діяльності. Дані проблематиці присвятили наукові статті, монографії й посібники Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, О. М. Бандурка, В. І. Барко, І. М. Галан, О. І. Кудерміна, Ю. Б. Ірін; Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. С. Медведєв, О. В. Тімченко та інші. У наукових працях авторів розкривається психологічний зміст правоохоронної діяльності, представлені

професіограми і психограми масових професій системи органів внутрішніх справ (Барко, 2007; Ірхін, 2007).

Серед зарубіжних науковців з даної проблематики слід виділити таких дослідників, як С. Bouchard, W. C. Borman, R. Cochraine, M. D. Dunnett, R. F. Miguel, J. M. Hurd, S. B. Lueke, J. A. Tan, R. Tett, L. Vandecreek та інші. У наукових працях авторів увага приділяється актуальним питанням психології поліцейської діяльності (G. V. Barrett, 2003; R. Cochraine, 2003; С. Bouchard, 2007). Проте психологічні аспекти діяльності поліцейських поліції охорони вивчені недостатньо.

Мета наукової статті полягає у визначенні й узагальненні психологічних аспектів професійної діяльності поліцейських поліції охорони на прикладі однієї з масових професій – поліцейського наряду реагування.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше на основі широкого і емпіричного дослідження й аналізу літературних джерел авторами встановлені психологічні особливості професійної діяльності поліцейських поліції охорони, а також професійно важливі якості фахівців даного профілю, які необхідні для ефективної професійної діяльності.

Наукове обґрунтування методології проведення дослідження. У дослідженні, яке проводилось у 2019 році, взяли участь 310 поліцейських поліції охорони з двадцяти областей держави (усі – чоловіки) віком від 23 до 41 років, спеціальні звання – від сержанта до майора. Кількісний показник вибірки є репрезентативним, виходячи з генеральної сукупності поліцейських (близько дванадцяти тисяч осіб при довірчому рівні ймовірності 0,95 із теоретичною статистичною похибкою 0,05).

Методи дослідження: теоретичний аналіз та узагальнення наукової та методичної літератури, спостереження, анкетування, психологічна діагностика, методи математичної статистики.

Об'єктом дослідження є психологічні аспекти професійної діяльності поліцейських поліції охорони, а предметом – професійно важливі індивідуально-психологічні якості поліцейських підрозділів реагування.

Для досягнення мети дослідження нами було застосовано ряд методик:

1. Для діагностики особливостей самоактуалізації використано шкалу Джонса-Крендалла, розроблену у 1986 році А. Джонсом і Р. Крендаллом.

2. Для виявлення провідних тенденцій особистості використаний Індивідуально-типологічний опитувальник (ІТО) розроблений під керівництвом Л.М. Собчик у 2003 році (адаптація В.І. Барко, 2018). Провідні тенденції утворюють ортогональну модель, яка об'єднує вісім шкал: екстраверсія – інтроверсія; спонтанність – сензитивність; агресивність – тривожність; ригідність – лабільність/емотивність (Собчик, 2003).

3. З метою вивчення акцентуацій характеру й темпераменту застосовано опитувальник Леонгарда-Шмішека (Г. Шмішек, 1970), який уможливорює діагностику десяти акцентуацій особистості поліцейського;

4. Для дослідження креативності використано метод розробленим В. Меде і К. Піорковським (1918), який передбачає оцінювання інтелектуальних здібностей особи (здатність комбінувати; обсяг словникового запасу; здатність до логічного судження тощо).

5. Для вивчення рівня і структури інтелекту використаний тест Р. Амтхауера (1953) (субтести 2; 3) – дозволяють встановити рівень вербального інтелекту, а також субтести 6 – дозволяє визначити рівень невербальної складової інтелекту.

6. З метою дослідження особливостей нервових процесів поліцейських використано тепінг-тест (модифікація Є. Ільїна, 1972), який уможливорює діагностику показників сили і лабільності нервової системи.

7. Для дослідження особливостей інтерперсональної взаємодії використаний опитувальник діагностики міжособистісних відносин – ДМВ (Т. Лірі, 1954), який дозволяє визначити основні соціальні орієнтації особистості – домінування-підпорядкування і дружелюбність-ворожість.

8. Для вивчення мотиваційної спрямованості використаний тест Річі-Мартіна (Ш. Річі, П. Мартін, 2004), який дозволяє визначити дванадцять основних потреб, які людина бажає реалізувати в роботі.

9. Для визначення загальної структури особистості за допомогою п'яти факторів: екстраверсії, поступливості, сумлінності, нейротизму і відкритості досвіду – застосований Опитувальник великої п'ятірки, розроб-

лений у 2008 році (О. Джон, Л. Науман, С. Сото, адаптація В.І. Барко, 2019).

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі дослідження встановлено, що професія поліцейського наряду реагування висуває підвищені вимоги до **сенсорно-перцептивної сфери** поліцейського. Фахівець повинен мати добру чутливість зорового, слухового, дотикового і нюхового аналізаторів; розвинений вестибулярний апарат, добре орієнтуватися у просторі та часі.

Професійна діяльність поліцейського наряду реагування пред'являє високі вимоги до рівня **психомоторних властивостей** працівника. Поліцейському потрібно мати достатньо високу швидкість простої реакції та реакції на рухомий об'єкт; високу точність і координованість рухів.

Також поліцейському необхідно володіти розвинутими **пізнавальними процесами**. Фахівцеві необхідно мати такі якості уваги, як висока стійкість, концентрація, переключення, розподіл і обсяг; здатність фіксувати малопомітні зміни в об'єкті спостереження.

Він повинен мати хорошу оперативну і довготривалу **пам'ять**; добрі показники зорової, слухової, рухової словесно-логічної та образної пам'яті; здатність чітко відтворювати інформацію в необхідний момент; спроможність легко запам'ятати словесно-логічний матеріал (терміни, цифри, літери, прізвища); належний рівень пам'яті на зовнішність людини, а також колір, форму, величину, рух та розташування об'єктів; спроможність точно й чітко передавати побачене й почуте.

Високі вимоги також висуваються до якостей **мислення**: поліцейському наряду реагування потрібно мати достатню швидкість, гнучкість й оригінальність мислення, уміння вибирати з великого обсягу інформації ту, що є необхідною; здатність приймати вірне рішення за дефіциту необхідної інформації та часу; здатність розглядати проблему з декількох різних позицій; спроможність відчувати наявність проблем у вирішених справах; здатність усвідомити сутність події цілком за наявністю суттєвих ознак тощо.

Поліцейський має володіти добре розвинутими **мовленнєвими функціями**: достатнім словниковим запасом, чіткою вимовою, здатністю точно і лаконічно висловити думку.

Професія поліцейського наряду реагування висуває певні вимоги до **загальних і спеціальних професійних здібностей** працівників. Дослідження усереднених показників рівня розвитку загальних здібностей за допомогою тесту Р. Амтхауера показало, що поліцейським властивий середній рівень вербального (88–95 одиниць IQ) і середній рівень невербального (числового) інтелекту (93 одиниць IQ). Вивчення креативності (творчого потенціалу) поліцейських показало, що їм також властивий середній рівень швидкості дивергентного мислення (усереднений показник становить 4,48 балів), а також оригінальності мислення (7,85). Отже, фахівцям потрібно мати середній рівень вербального (словесного) та невербального (практичного) інтелекту, середній рівень креативності; сформовані розумові операції аналізу та синтезу, індукції та дедукції, абстрагування та узагальнення, здатність до дивергентного мислення, уміння виділяти головне, класифікувати. Поліцейський повинен мати здатність бачити декілька можливих шляхів вирішення завдань, вибирати з них найбільш ефективні, знаходити правильні рішення.

Спеціальні здібності пов'язані зі здатністю поліцейського володіти уміннями й навичками застосування й використання поліцейських заходів примусу.

Службова діяльність поліцейського наряду реагування потребує від також певних **комунікативних здібностей**. Обстеження за допомогою тесту Лірі показало, що в усередненому профілі поліцейського домінують такі октанти: 1 (домінування) – 8,28 балів, 7 (товариськість, компромісність) – 7,84 балів, 8 (відповідальність) – 7,01 балів, 2 (незалежність, самостійність) – 6,03 балів. Невисокі показники зафіксовано за октантами 4 (ригідність, підозрілість) та 5 (покірність) – відповідно 3,01 та 3,89 балів. Отже, поліцейський повинен бути здатним переконувати, впливати на співрозмовника, реально оцінювати дії та вчинки інших, поєднувати ділові та особистісні контакти, привертати увагу і зацікавлювати людей, викликати в них почуття довіри; швидко встановлювати контакти з новими людьми; знаходити необхідний тон розмови і оптимальну форму спілкування залежно від індивідуальних властивостей співрозмовника. Важливою є здатність співвідносити власні дії з діями інших осіб та мо-

жливими наслідками, а також відстоювати власну думку.

Значущими для службової діяльності поліцейського наряду реагування є також **організаційні здібності** – здатність працювати в колективі, виконувати різні рольові функції, планувати власні дії, прогнозувати результат усієї роботи і контролювати його.

Індивідуально-психологічні особливості. Поліцейський повинен мати **сильний тип нервової системи**, що пов'язано з необхідністю витримувати значне емоційне навантаження, долати почуття страху, невпевненості, невизначеності; високу психофізіологічну витривалість і працездатність; високу лабільність нервових процесів.

Дослідження показало, що для поліцейських характерні декілька типів профілів за результатами виконання тепінг-тесту. Більша частина обстежених (38,8%) демонструють середньо-сильний тип ВНД, трохи менша частка (30,2%) має середньо-слабкий тип ВНД, 31,0% працівників демонструють профіль, характерний для сильної нервової системи. Більшість поліцейських мають високі (60,3%) і середні (26,7%) показники лабільності нервових процесів, лише 23,0% працівників мають низьку лабільність.

Аналіз усередненого **мотиваційного профілю** поліцейського наряду реагування показав, що поліцейським властиві прагнення (у порядку зменшення значущості): 1) чіткого структурування роботи, наявності зворотного зв'язку та інформації, яка дозволяє оцінити результати роботи; 2) високої заробітної плати та матеріальної винагороди, бажання мати роботу з гарним набором пільг та надбавок; 3) цікавої та суспільно-корисної праці; 4) завоювання визнання з боку інших людей, у тому, щоб цінували їх заслуги, досягнення та успіхи; 5) ставити для себе сміливі цілі та досягати їх, бути самовмотивованим; 6) добрих умов праці та комфортного навколишнього середовища; 7) самостійності, автономності та самовдосконалення.

Дослідження виявило, що поліцейським властивий досить високий рівень **самоактуалізації**. За опитувальником Джонса–Крендалла, усереднене значення рівня самоактуалізації поліцейських-водіїв становить 43,05 бали з 60 можливих, що є високим показником. Рівень самоактуалізації може розглядатись як важливий

показник готовності особистості до професійної діяльності поліцейського.

Характерологічні особливості. Аналіз усередненого профілю особистості поліцейського наряду реагування на основі використання ІТО дозволяє охарактеризувати працівників як осіб зі стеничним типом реагування, активних, з високим рівнем домагань, з контрольованими емоційними реакціями. Узагальнення особистісного профілю дозволяє віднести тип профілю до лінійного, розташованого в межах від 3 до 6,5 балів. Провідними піками в профілі є шкали 1 – екстраверсія (6,59 балів); 8 – лабільність (5,48) і 2 – спонтанність (5,37), що свідчить про стеничний тип реагування і переважання збудливих рис.

Поліцейським властиві активність, орієнтованість на зовнішній реальний світ, комунікабельність і активність, схильність до контактів і знайомств, оптимізм. Наявні тенденції до протидії впливу середовища, самоствердження, рішучість, мужність, прагнення відстоювати свої інтереси. Поліцейським властиві відкритість і комунікабельність, мінливість настрою, демонстративність, деякий артистизм. Профіль поліцейського має в своїй конфігурації незначне підвищення за шкалою 4 – ригідність (5,14), що свідчить про самоконтроль, акуратність, стійкість до стресу, наполегливість і ретельність, практичність, активність позиції, непохитність при відстоюванні власної позиції, прямолінійність.

Аналіз результатів досліджень з використанням індивідуально-типологічного опитувальника (ІТО) дозволяє дійти висновку про те, що для поліцейських характерні наступні варіації типів профілів:

а) підвищення за шкалами 1 і 2 – поліцейським властиві оптимізм, деяка агресивність, схильність ризикувати, вони активні й сміливі, проте мають знижений самоконтроль;

б) в якості провідних зафіксовано шкали 1 і 8 – такі особи активні, наполегливі, послідовні та цілеспрямовані, проте можуть виявляти деяку емоційну нестійкість, мінливість настрою, демонстративність, егоїзм, схильність до драматизації подій.

в) особистісний профіль з провідними шкалами 2 і 4 – поєднання таких тенденцій призводить до того, що поліцейським властиві врівноваженість стеничних і

егоцентричних рис; такі особи характеризуються високим рівнем домагань, мотивацією досягнення, соціабельністю, наполегливістю і юретьністю, практичністю.

За допомогою використання Опитувальника великої п'ятірки встановлено, що поліцейським нарядів реагування властиві такі риси, як висока сумлінність в роботі, значна відкритість досвіду, помірна екстравертованість і поступливість, низький рівень нейротизму.

На основі результатів характерологічних опитувальників можна зробити висновок, що поліцейському притаманні такі якості, як контрольованість поведінки і діяльності, самовладання, наполегливість, старанність у роботі, відповідальність, організованість, дисциплінованість, самостійність, активність, сміливість, готовність до розумного ризику, домінантність, помірна агресивність, ініціативність, сприйнятливості до інформації та знань, нового і незвичайного, широта інтересів, розвинена фантазія, гнучкого розуму, нестандартність мислення.

Результати тесту Леонгарда–Шмішека виявили відсутність *акцентуацій характеру і темпераменту* у поліцейських нарядів реагування. В усередненому профілі працівників зафіксовані незначні підвищення за шкалами: 5 (гіпертимність) – середній показник становить 13,82 балів; 1 (демонстративність) – 13,28; 3 (застрагання) – 11,16; 10 (екзальтованість) – 10,33; 8 (циклотимність) – 9,32. Негативні акцентуації (тривожність, збудливість, дистимічність, емотивність) поліцейським нарядів реагування не властиві.

На підставі отриманих даних можливо зробити висновок про те, що поліцейським притаманні *емоційно-вольові якості*, такі, як оптимізм, життєлюбність, енергійність; товариськість; здатність легко встановлювати контакти й бути лідером; ініціативність; здатність долати труднощі; здатність до саморегуляції і уміння об'єктивно оцінювати свої сили і можливості, брати на себе відповідальність; уміння стримувати себе у конфліктних і стресових ситуаціях, діяти рішуче. Крім того, поліцейському властиві висока працездатність, витривалість; врівноваженість, емоційна стійкість, також загострене моральне відчуття, чуйність, готовність допомогти.

Як найважливіші для професійної діяльності поліцейських нарядів реагування експертами виділя-

ються такі індивідуально-психологічні якості (в порядку зменшення значущості): 1) вольові, 2) комунікативні, 3) мислительні, 4) мнемічні, 5) психомоторні, 6) емоційні, 7) спостереження, 8) мовленнєві, 9) атенційні, 10) сенсорно-перцептивні. Серед конкретних професійно важливих якостей експерти виділили (в порядку зменшення значущості) 1) компетентність, 2) порядність, 3) організованість, 4) вольова стійкість, 5) працьовитість, 6) врівноваженість, 7) людяність, 8) надійність, 9) моральність, 10) аналітичність.

Успішне оволодіння професією поліцейського наряду реагування та ефективність подальшої діяльності значною мірою залежать від ступеня сформованості головних *професійно важливих якостей*, що визнача-

ється такими ознаками (перераховані за рангом важливості):

- 1) сильний або середньо-сильний тип нервової системи, високий або середній рівень її лабільності;
- 2) високий або середній рівень загальних здібностей (вербального і невербального інтелекту, креативності);
- 3) високий рівень розвитку спеціальних професійних здібностей;
- 4) високий або середній рівень комунікативних здібностей;
- 5) високий рівень психомоторних властивостей (простої реакції та реакції на рухомий об'єкт);
- 6) високий рівень самоактуалізації та мотивації досягнення;

Таблиця 1.

Узагальнена психодіагностика поліцейського наряду реагування

№	Індивідуально-психологічні характеристики	Параметри, що вимірюються	Психодіагностичні методики	Показники професійної придатності
1	Мозкова активність	Рівень функціональної активності мозку	Методика визначення омега-потенціалу мозку	Величина омега-потенціалу знаходиться в інтервалі 20–40 мВ
2	Психомоторні процеси	Швидкість простої зорово-моторної реакції (ПЗМР) Швидкість реакції на рухомий об'єкт (РРО)	Методика визначення швидкості ПЗМР Методика визначення швидкості РРО	Швидкість ПЗМР не більше 230 мс Середнє значення величини відхилень не перевищує 50 мс
3	Властивості нервової системи	Сила і лабільність нервових процесів	Тепінг-тест	Сильна чи середньо-сильна нервова система (опуклий або помірно низхідний тип кривої працездатності); висока чи середня лабільність нервових процесів (кількість дотиків за 30 с – більше 160)
4	Атенційні процеси	Особливості розподілу і переключення уваги Особливості пам'яті	Тест Грюнбаума Тест «Запам'ятовування 10 слів»	Час виконання тесту не перевищує 20 с, кількість помилок не більше 2 Висхідний тип кривої запам'ятовування, кількість зафіксованих слів в першій спробі – не менше 6, наприкінці – не менше 8
5	Загальні здібності	Рівень вербального і невербального інтелекту	Тест Амтхауера	середній або вищий за середній рівень вербального інтелекту (не менше 88 одиниць IQ); середній і вищий рівень невербального інтелекту (не менше 92 одиниць IQ)
6	Особливості творчого потенціалу	Рівень креативності	Тест Меде–Піорковського	Високий чи середній рівень креативності (показник кількості рішень – не менше 4; а оригінальності – не менше 6)
7	Комунікативні здібності	Тип міжособистісної взаємодії, лідерський потенціал	Тест Лірі	Показники не перевищують 9 балів. Бажано переважання у профілі октантів: 1 (лідерство), 7 (співпраця), 8 (відповідальність)
	Особливості характеру й темпераменту	Акцентуації Провідні тенденції	Опитувальник Леонгарда–Шмішека Індивідуально-типологічний опитувальник (ІТО)	Відсутність ознак акцентуації (показники не перевищують 16 балів); переважання стеничних рис, контроль поведінки та реагування Стеничний тип реагування. Показники шкал 1–4 – не менше 4 балів, а шкал 5–8 – не більше 7 балів
		Екстраверсія, нейротизм, поступливість, сумлінність, відкритість	Опитувальник великої п'ятірки (ОВП)	Значення нейротизму не вище 20 балів; поступливості – не вище 40; сумлінності – не менше 35, відкритості – не менше 35
9	Спрямованість особистості	Особливості мотивації	Тест Річі–Мартіна	Поряд зі значущістю заробітної плати переважання мотивів цікавої і суспільно корисної праці; чіткого структурування роботи, самовдосконалення, визнання
10	Професійно важливі якості	Властивості та ставлення особистості	Опитувальник Ліпмана (оцінка експертів)	Значущість якостей (за рангом): 1 – професійна компетентність; 2 – порядність; 3 – підприємливість; 4 – особиста організованість; 5 – лідерство; 6 – самостійність; 7 – вольова стійкість; 8 – людяність; 9 – енергійність, 10 – аналітичність.

7) сформованість характерологічних рис (спонтанність, сміливість, екстравертованість, упевненість, оптимізм, наполегливість, самоконтроль, сумлінність, адекватна самооцінка тощо);

8) сформованість емоційно-вольових якостей (здатність долати труднощі, брати на себе відповідальність, емоційна стійкість у стресових ситуаціях);

9) достатня чутливість аналізаторів (зорового, слухового, дотикового, нюхового);

10) достатній рівень розвитку пізнавальних процесів (сприйняття, уваги, пам'яті, мислення);

Узагальнена психограма поліцейського представлена в таблиці 1.

Дослідження показало, що найважливішими загальнопрофесійними компетентностями поліцейського підрозділу ПО є: знання основ конституційного права; дотримання вимог забезпечення прав і свобод людини та громадянина; знання основ антикорупційного законодавства; дотримання норм професійної етики; дотримання толерантності та принципу недискримінації в роботі; здатність ефективно спілкуватися; стресостійкість; здатність ефективно взаємодіяти з населенням на засадах партнерства; дотримання вимог законодавства щодо охорони рухомого і нерухомого майна (об'єктів) суб'єктів господарювання різних форм власності, вантажів, що перевозяться, об'єктів права державної власності; дотримання положень законодавства про охорону праці та безпеки життєдіяльності; знання правових та організаційних основ діяльності Національної поліції України; уміння правильно оформляти службові документи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, рекомендовані для професійної діяльності якісні та кількісні психологічні й психофізіологічні показники:

- оптимальний рівень функціональної активності мозку (величина омега-потенціалу знаходиться в інтервалі 20–40 мВ);

- достатня швидкість простої зорово-моторної реакції (ПЗМР) – не більше 230 мс; достатня швидкість реакції на рухомий об'єкт (РРО) – середнє значення величини відхилень не перевищує 50 мс;

- сильна або середньо-сильна нервова система (опуклий чи помірно низхідний тип кривої працездат-

ності; висока і середня лабільність нервової системи (кількість дотиків упродовж 30 с – більше 160);

- достатній рівень розподілу і швидкості переключення уваги (при виконанні тесту Грюнбаума час не перевищує 20 с, кількість помилок не більше 2); достатній обсяг пам'яті (за тестом 10 слів фіксується не менше 6);

- середній і вищий рівень вербального інтелекту (не менше 88 одиниць IQ) за вербальними субтестами тесту Амтхауера; середній і вищий рівень невербального інтелекту за тестом Амтхауера (не менше 92 одиниць IQ);

- середній рівень креативності (показник кількості речень за тестом Меде–Піорковського – не менше 3; показник оригінальності – не менше 6);

- сформованість комунікативних здібностей (за тестом Лірі, показники октантів 1, 2, 3, 4, 8 у профілі не перевищують 8 балів; показники октантів 5, 6, 7 – нижче 7 балів);

- сформованість мотивації (показники самоактуалізації за тестом Джонса–Крендалла – не менше 37 балів);

- характерологічний профіль стеничного типу: за тестом ІТО в профілі показники шкал 1, 2, 4, 8 – у діапазоні 5–7 балів; а шкал 3, 5, 6 і 7 – не більше 5 балів; за опитувальником ОВП – показники сумлінності і відкритості досвіду – не менше 30 балів, нейротизму – не більше 20.

Психологічні та психофізіологічні протипоказання до оволодіння професійною діяльністю (критерії професійної непридатності):

⇒ недостатній рівень функціональної активності мозку (величина омега-потенціалу або нижча за 20 мВ, або перевищує 40 мВ);

⇒ недостатня швидкість ПЗМР – перевищує 230 мс, недостатня швидкість РРО – середнє значення величини відхилень перевищує 50 мс;

⇒ слабкий або середньо-слабкий тип нервової системи;

⇒ низький рівень лабільності нервової системи;

⇒ недостатній рівень розподілу і швидкості переключення уваги (при виконанні тесту Грюнбаума час перевищує 20 с, кількість помилок більше 2); недостатній обсяг пам'яті (за тестом 10 слів фік-

- сується менше 6 у першій спробі і менше 8 - наприкінці);
- ⇒ низький рівень складових інтелектуального потенціалу, вербального інтелекту – менше 88 одиниць IQ, невербального інтелекту – менше 92 одиниць IQ);
- ⇒ акцентуації характеру і темпераменту (за опитувальником Леонгарда–Шмішека, більше 16 балів за будь-якою шкалою);
- ⇒ негативні характерологічні риси: наявність в особистісному профілі ІТО підвищених індексів шкал гіпостенічного типу реагування: 7 (тривожності), 6 (сензитивності), 5 (інтроверсії) – більше 5 балів, підвищені показники шкал стеничного типу реагування: 2 (спонтанності), 3 (агресивності), 4 (ригідності) – більше 7 балів за ІТО; за опитувальником ОВП; значення нейротизму не вище 20 балів; поступливості – не вище 40; сумлінності – не менше 35, відкритості – не менше 35
- ⇒ низький рівень сформованості комунікативних здібностей (за тестом Лірі, показники октантів 1, 2, 3, 4, 8 в профілі перевищують 8 балів; показники октантів 5, 6, 7 перевищують 5 балів);
- ⇒ негативні емоційно-вольові якості (конфліктність, побоювання труднощів, нездатність брати на себе відповідальність, емоційна нестійкість у стресових ситуаціях тощо);
- ⇒ низький рівень самоактуалізації (менше 37 балів за тестом Джонса–Крендалла), домінування на перших позиціях мотивів, не пов'язаних зі змістом службової діяльності;
- ⇒ низький рівень розвитку спеціальних професійних здібностей;
- ⇒ дефекти і порушення діяльності аналізаторів (зорового, слухового, дотикового, нюхового);
- ⇒ порушення або низький рівень сформованості пізнавальних процесів (сприйняття, уваги, мислення).

Перспектива подальших досліджень вбачається у проведенні роботи щодо дослідження психологічних аспектів професійної діяльності поліцейських інших підрозділів Національної поліції України, а також

розробка пропозицій щодо вдосконалення психологічного забезпечення їх службової діяльності.

References:

- Nakaz (2017) «Pro orhanizatsiiu sluzhbovoi diialnosti politzii okhorony z pytan zabezpechennia fizychnoi okhorony obektiv» [Order About the organization of security services of the police for the protection of physical objects] vid 07.07.2017 № 577. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0989-17> [in Ukrainian].
- Barko V. I., Irkhin Yu. B., Neshcheret T. V. ta in. (2007) *Profesiohrafichnyi opys osnovnykh vydiv diialnosti v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy* [Professional description of the main activities in the law enforcement agencies of Ukraine]. Kyiv: RVTs KNUVS; DP «Drukarnia MVS». 100 [in Ukrainian].
- Praktikum po obschey, eksperimentalnoy i prikladnoy psikhologii (2013) [Workshop on General, Experimental and Applied Psychology]. Pod obsch. Red. A. A. Krylova, S. A. Manicheva. SPb: Piter. 560 [in Russian].
- Burlachuk L. F. (2008) *Psihodiagnostika* [Psychodiagnosis]. Uchebnik dlya vuzov. SPb.: Piter. 384 s. [in Russian].
- Rabochaia knyha prakticheskogo psikhologa: Posobyie dlia spetsyalystov, rabotaiushchikh s personalom (2012) [Practical Psychologist Workbook: A Handbook for Personnel Specialists]. Pod red. A. A. Bodaleva, A. A. Derkacha, L. H. Lapteva. Moskva: Yzdatelstvo Ynstytuta Psikhoterapii. 640 [in Russian].
- Shapar V. B., Timchenko A. V., Shvyidchenko V. N. (2010) *Prakticheskaya psikhologiya. Instrumentariy* [Practical psychology. Tools]. Rostov n/D: izdatelstvo «Feniks». 688 [in Russian].
- Sobchik L. M. (2013) *Psihologiya individualnosti* [Psychology of personality]. SPb.: Izd-vo «Rech». 624 [in Russian].
- Halian I. M. (2011) *Psihodiagnostyka* [Psychodiagnostics]: navch. posib. Kyiv: Akademvydav. 464 [in Ukrainian].
- Yurydychna psikhologhiia [Juridical Psychology] : Pidruchnyk / Za zah. red. L. I. Kazmirenko, Ye. M. Moiseieva. / Kol. avt. D. O. Aleksandrov, V. H. Androsiuk, L. I. Kazmirenko ta in. – K. : KNT, 2007. – 360 s. 10. Bouchard C. Physical activity and health / C. Bouchard, S. N. Blair, W. L. Haskell. – Champaign : Human Kinetics, 2007. – 410 p.
- Bouchard C. *Physical activity and health* / C. Bouchard, S. N. Blair, W. L. Haskell. – Champaign : Human Kinetics, 2007. – 410 p
- Cochrane R. E., Tett R., L. Vandecreek. *Psychological Testing and the Selection of Police Officers. A National Survey*. Criminal Justice and Behavior, 30(5):511-537 · October 2003. <https://www.researchgate.net/publication/247743668>
- Dunnette M. D., Borman W. C. *Personnel Selection and Classification Systems. Annual Review of Psychology*. 1979. Vol. 30, No. 1.

Pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>

Gerald V. Barrett, Rosanna F. Miguel, Jennifer M. Hurd, Sarah B. Lueke and James A. Tan. *Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection*. Public Personnel Management Volume 32 No. 4 Winter 2003. DOI: <https://doi.org/10.1177/009102600303200403>.

John O.P., Naumann L.P., Soto C.J. *Paradigm Shift to the Integrative Big-Five Trait Taxonomy: History, Measurement, and Conceptual Issues* // O.P. John, R.W. Robins, L.A. Pervin (Eds.). *Handbook of personality: Theory and research*. New York: Guilford Press, 2008. – P. 114–158.

Volodymyr Ostapovych

PhD in Law, Head of the Laboratory of Psychological Support, the State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

Vadym Barko

PhD in Pedagogical Sciences, Senior Researcher, the Laboratory of Psychological Support, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

Olena Moiseieva

Doctor of Psychological Sciences, Professor of Judicial Psychology, National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE PROFESSIONAL WORK PERFORMED BY POLICE OFFICERS FROM THE RESPONSE UNITS OF THE SECURITY POLICE

ABSTRACT

The article defines and generalizes the psychological aspects of professional work performed by police officers from the response units of the security police. On the basis of wide experiment involving 300 police officers from 20 regions of Ukraine, the individual professionally important qualities of police officers were defined. The profession of response unit police officers of the security police places certain requirements on their psychomotor characteristics and their sensory-perceptual abilities. They should have a sufficient level of functional brain activity, a developed vestibular apparatus, and a sufficiently high rate of simple reactions and reactions to a moving object. Police officers also need to have developed cognitive processes (attention, memory, thinking) and speech skills. The profession of response unit police officers of the security police force sets certain requirements for the unit employees' general and special professional abilities (high and medium levels of verbal intelligence, higher than average speed of

divergent thinking, formed mental operations of analysis and synthesis, induction and deduction, abstraction). The police officers must be able to persuade, influence an interlocutor, be responsible for their actions and orders, give an objective assessment of their own actions and actions of others, optimally combine business and personal contacts, attract attention and interest of people, and arouse their feelings of trust. Organizational and special capabilities are also significant for the professional work of response unit police officers of the security police. The performed empirical study revealed a list of necessary professional qualities that response unit police officers of the security police must possess: strong or medium-strong types of the nervous system, high or average levels of general abilities, highly developed special professional abilities, high or average communicative abilities, high psychomotor skills, corresponding character traits and emotional-volitional qualities, sufficiently developed cognitive processes.

Key words: security police, the response unit police officer, professional competencies, individual professional qualities, psychogram.

Владимир Петрович Остапович

Кандидат юридических наук, заведующий лабораторией психологического обеспечения Государственного научно-исследовательского института Министерства внутренних дел Украины, г. Киев (Украина)

Вадим Вадимович Барко

Кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник лаборатории психологического обеспечения Государственного научно-исследовательского института Министерства внутренних дел Украины, г. Киев (Украина)

Моисеева Елена Евгеньевна

Доктор психологических наук, профессор кафедры юридической психологии Национальной академии внутренних дел Министерства внутренних дел Украины, г. Киев (Украина)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИЦЕЙСКОГО НАРЯДА РЕАГИРОВАНИЯ ПОЛИЦИИ ОХРАНЫ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена вопросу изучения и обобщения психологических аспектов профессиональной деятельности полицейских подразделений полиции охраны на примере массовой профессии - полицейского наряда реагирования. На основе широкого экспериментального

исследования с охватом более 300 полицейских из двадцати областей Украины установлены профессионально важные качества специалистов данного профиля. Так, в статье показано, что профессия полицейского наряда реагирования полиции охраны предъявляет повышенные требования к уровню психомоторных свойств работника и сенсорно-перцептивной сферы. Полицейский должен иметь достаточный уровень функциональной активности мозга, развит вестибулярный аппарат и высокую скорость простой реакции и реакции на движущийся объект. Также специалисту необходимо обладать развитыми познавательными процессами (внимание, память, мышление), и речевыми функциями. Профессия полицейского наряда реагирования полиции охраны выдвигает определенные требования к общим и специальным профессиональным способностям работников (высокий и средний уровень вербального интеллекта выше среднего уровень скорости дивергентного мышления, сложившиеся мыслительные операции анализа и синтеза, индукции и дедукции, абстрагирования и обобщения). Полицейский должен быть способным убеждать людей, влиять на собеседника, быть ответственным за свои действия, давать правильную оценку действиям и поступкам других, оптимально сочетать деловые и личностные контакты, привлекать внимание и заинтересовывать людей, вызвать у них чувство доверия. Значимыми для профессиональной деятельности полицейского наряда реагирования полиции охраны также организационные и специальные способности. Результаты эмпирического исследования выявили перечень других профессионально важных качеств, которыми должен обладать полицейский полиции охраны: сильный или средне-сильный тип нервной системы, высокий или средний уровень общих способностей, высокий уровень развития специальных профессиональных способностей, высокий или средний уровень коммуникативных способностей, высокий уровень психомоторных свойств, характерологических черт и эмоционально-волевых качеств, достаточный уровень развития познавательных процессов. В статье также представлены противопоставления к профессиональной деятельности в должности полицейского наряда реагирования полиции охраны, к основным из которых относятся: слабый или средне-слабый тип нервной

системы; низкий уровень лабильности нервной системы; недостаточный уровень распределения и скорости переключения внимания, недостаточный объем памяти; низкий уровень составляющих интеллектуального потенциала; акцентуации характера и темперамента, негативные характерологические черты; низкий уровень сформированности коммуникативных способностей и т.д.

Ключевые слова: полиция охраны, полицейский наряд реагирования, профессиональные компетентности, индивидуально-психологические особенности, психограмма.

Дата отримання статті: 01.02.2020

Дата рекомендації до друку: 19.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Данилюк Іван Васильович¹, Буркало Наталія Іванівна²

¹Доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6522-5994>

²Кандидат психологічних наук, асистент кафедри загальної психології, факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6806-1035>

UDC: 159.923.2

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено висвітленню психологічних особливостей самоактуалізації особистості у зарубіжній та вітчизняній психології, розгляду її сутності та розкриттю основних характеристик самоактуалізованої особистості. Представники гуманістичного напрямку в психології розглядають самоактуалізацію як інтегральну якість особистості та найважливіший механізм її розвитку. У процесі самоактуалізації особистість стає саме такою, якою вона може бути, і досягає вершини своїх можливостей. До основних характеристик самоактуалізованої особистості відносять: спонтанність, природність, незалежність, креативність, захопленість власною працею та ін. У самоактуалізованій особистості яскраво виражене прагнення до розвитку, творчості, любові, щастя та повноти життя. У працях вітчизняних психологів, самоактуалізація розглядається в контексті самореалізації та саморозвитку і визначається як прагнення до самовизначення та вдосконалення себе, втілення своїх можливостей та здібностей, що сприяє становленню цілісної особистості. Як зарубіжні, так і вітчизняні вчені вважають, що самоактуалізація є прагненням людини до безперервного розгортання свого необмеженого творчого потенціалу в різних сферах життєдіяльності. Отже, самоактуалізація – це процес реалізації особистістю свого внутрішнього потенціалу, що допомагає їй прожити наповнене сенсом життя.

Ключові слова: самоактуалізація, самореалізація, саморозвиток, особистісне зростання, особистісний потенціал, становлення особистості.

Постановка проблеми. В умовах становлення сучасного суспільства проблема дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості набуває все більшого значення. Прагнення до самоактуалізації є однією з важливих потреб людського буття, оскільки надає індивідуальному життю людини яскравої спрямованості та глибокого сенсу, саме завдяки самоактуалізації особистість творчо розкривається в суспільстві, здійснюючи можливості саморозвитку власної особистості, живучи гармонійно з оточенням, надихаючи себе та інших на розкриття особистісного потенціалу, привносячи щось нове, креативне у взаємовідноси-

ни з людьми та з навколишнім світом. Самоактуалізація передбачає максимальне самовираження особистості, а саме реалізацію власних здібностей та потенційних можливостей, що гармонійно впливає на становлення особистості та сприяє здійсненню власного життєвого призначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем самоактуалізації особистості присвячені праці представників гуманістичної психології – А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, В. Франкла, Р. Мея та ін. У центрі наукової уваги гуманістичних психологів знаходиться творча особистість, метою якої

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Ivan Danyliuk, Natalia Burkalo

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

є самореалізація та розкриття особистісного потенціалу. У вітчизняній психології самоактуалізація розглядається як проблема становлення особистості, а також вивчається у взаємозв'язку з процесами самореалізації, саморозвитку особистості та представлена у працях С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва, К. О. Абульханова-Славської, Б. С. Братуся, М. Й. Боришевського, С. Д. Максименка, В. О. Моляко, В. О. Татенка, Т. М. Титаренко та ін., які розглядають самоактуалізовану особистість як активного суб'єкта власної життєдіяльності, життєтворчості та творця свого неповторного життєвого світу.

Мета статті – розглянути психологічні особливості самоактуалізації особистості у зарубіжній та вітчизняній психології, розкрити її сутність та основні характеристики самоактуалізованої особистості на основі вивчення та аналізу психологічної літератури з проблеми дослідження.

Виклад основного матеріалу. У сучасній психології самоактуалізацію визначають як найбільш повну та вільну самореалізацію особистістю своїх можливостей. Самоактуалізація є вродженою тенденцією людини до безперервного розгортання свого необмеженого творчого потенціалу в різних сферах життєдіяльності. Згідно поглядів представників гуманістичного напрямку в психології, самоактуалізація є інтегральною якістю особистості та найважливішим механізмом її розвитку. Самоактуалізація – це завжди реальні вчинки, які виражають особистісну активність та відповідальність, здатність до своєчасного та оптимального життєвого вибору. Втілення в життя власних задумів та планів відкриває перед людиною нові можливості, виводячи особистість на новий рівень розвитку, перетворюючи та змінюючи її життєвий світ. Самоактуалізація передбачає максимальне самовираження особистості, тобто реалізацію власних здібностей та потенційних можливостей, що гармонійно впливає на становлення особистості (Титаренко, 2001).

Першим ввів у науковий обіг поняття «самоактуалізація» нейрофізіолог К. Гольдштейн з метою філософського визначення універсального принципу життя, основного і єдиного мотиву в людському житті. Відмінності в напрямках і цілях самоактуалізації зумовлені різними внутрішніми потенціями людей і

відмінностями в перешкодах, які виникають на шляху особистості, що самоактуалізується в зовнішньому оточенні. Подолання цих перешкод призводить або до пристосування до середовища, або до оволодіння ним, знаходження більш ефективних способів поведінки (Старинська, 2015). Як ми бачимо, розвиток і вдосконалення людини безпосередньо пов'язані із соціальними відносинами.

У своїй праці А. Маслоу розглядав людину як активного творця власної особистості та свого стилю життя. Людина визначається прагненням до самовдосконалення та саморозвитку. Сама сутність людини зумовлює її постійний рух до творчості та самодостатності. Фундаментальною позицією гуманістичної психології є визнання пріоритетності творчого потенціалу людини. А. Маслоу перший висловив тезу, що творчість є універсальною характеристикою людини, її невід'ємною сутністю. Творчі здібності притаманні людині від народження. Творчість – універсальна функція людини, що передбачає всі види саморозкриття особистості. Здатність до творчості закладена в кожній людині, для творчості не потрібні якісь особливі обдарування або навички. В процесі творчого самовираження людина розкриває себе, свій внутрішній світ, вносить щось нове та неповторне в оточуючу дійсність (Бочаріна, 2014).

А. Маслоу головною характеристикою особистості вважав прагнення до самоактуалізації, самовираження, до творчості та любові, в основі яких лежить гуманістична потреба змінювати світ на краще. Потреба в самоактуалізації своїх можливостей і здібностей властива здоровій, творчій людині. Прагнення до самоактуалізації у А. Маслоу виявляється вершиною піраміди ієрархії потреб. Самоактуалізація визначається як бажання людини максимально розвинути свої здібності, цілком розгорнути закладений природою потенціал. У процесі самоактуалізації особистість стає саме такою, якою вона може бути, і досягає вершини своїх можливостей (Столяренко, 2012).

Самоактуалізація – це діючий процес, при якому здібності людини застосовуються повністю та творчо, а також самоактуалізація дає людині почуття задоволеності в житті. Креативність, спонтанність, природність, сміливість, незалежність, захопленість власною працею – це основні якості самоактуалізованої особис-

тості (Фрейдджер, 2004).

Самоактуалізовані люди досягли того рівня особистісного розвитку, який потенційно закладений у кожному, вони живуть наповненим сенсом життям та здійснюють власне життєве призначення (Бочаріна, 2014).

А. Маслоу виділив основні характеристики самоактуалізованої особистості, а саме: ефективне сприйняття реальності (самоактуалізовані особистості здатні сприймати світ навколо себе, в тому числі інших людей, правильно й неупереджено, вони бачать дійсність такою, якою вона є, вони об'єктивніші в оцінках, здатні до ефективного сприйняття дійсності); прийняття себе, інших, природи (самоактуалізовані особистості здатні сприймати себе такими, якими вони є, вони радо приймають свою природну сутність, відчуваючи повноту існування, проявляють толерантність та емпатію у відносинах з іншими людьми, цінують природу та саме життя); спонтанність, простота та природність (самоактуалізовані особистості поведуться просто, природно та безпосередньо, їх внутрішній світ гармонійний, що проявляється у спонтанності та креативності); сфокусованість на проблемі (самоактуалізовані особистості є надзвичайно відданими обов'язку, покликанню, поставленим перед собою завданням або роботі, яку вони вважають важливою); незалежність, потреба в усамітненні (самоактуалізованим людям властива потреба приватності їхнього внутрішнього життя, вони уникають того, щоб встановлювати з іншими людьми залежні стосунки, однак здатні встановлювати гармонійні та дружні відносини); автономія (самоактуалізовані особистості сприймають себе активними та відповідальними авторами власного життя); свіжість сприйняття (самоактуалізовані особистості характеризуються здатністю радуватися життю, достойно оцінюють прості буденні події, відчуваючи при цьому новизну, задоволення та захоплення, із різних життєвих вражень та подій вони черпають оновлення та сили); вершинні переживання (моменти сильного хвилювання та високого напруження або ж моменти розслаблення, спокою, блаженства, душевного затишку, вони становлять собою особливі стани, які переживаються в моменти творчих відкриттів, любові, пізнання, розуміння та захоплення природою); відчуття спільності (самоактуалізовані осо-

бистості прагнуть допомагати людям, змінювати світ на краще, проявляють співпереживання та толерантність у відносинах з іншими людьми); глибокі міжособистісні стосунки (самоактуалізовані особистості прагнуть встановлювати глибокі та щирі відносини з іншими людьми на основі взаємної довіри); демократичність (самоактуалізовані особистості поважають інших людей, вони готові співпрацювати з іншими, налагоджувати дружні, толерантні відносини); розрізнення мети та засобів (у повсякденному житті самоактуалізовані особистості дотримуються моральних та етичних норм, у них добре розвинуте бачення відмінностей між метою та засобами її досягнення); філософське почуття гумору (своєрідною рисою самоактуалізованих особистостей є їхня схильність до філософського доброзичливого гумору); креативність (творчість самоактуалізованої особистості входить у повсякденне життя як природне виявлення її внутрішнього світу та допомагає особистості виразити себе); трансценденція культури (здатність самоактуалізованої особистості керуватися універсальними цінностями) (Маслоу, 2006). Отже, у самоактуалізованої особистості яскраво виражене прагнення до розвитку, творчості, любові, щастя та повноти життя. Самоактуалізована особистість творить свій власний світ, проявляє відкритість, щирість, емпатію та толерантність у взаємовідносинах з іншими людьми, здатна встановлювати гармонійні та дружні відносини, бере відповідальність за своє життя, віддана своїй справі та призначенню, вміє захоплюватися красою природи та цінувати саме життя.

Згідно поглядів К. Роджерса основною рушійною силою функціонування особистості є тенденція до самоактуалізації, тобто потреба людини реалізувати свої природні потенційні можливості. Люди здатні визначати своє життя, вони відповідальні за те, які вони є, тобто свобода самовизначення закладена в їхній природі. Для людей природно рухатися в напрямку дедалі більшої автономності та зрілості. У тенденції самоактуалізації дуже важливою є потреба людини як у позитивній увазі з боку інших, так і у позитивному ставленні власне до себе. Потреба в позитивній увазі інших робить людину вразливою до впливу соціального схвалення. Потреба у позитивному самоставленні задовольняється, якщо людина вважає свою поведінку відповідною

власний Я-концепції (Бочаріна, 2014). «Я-концепція» складається із сприйняття себе і своїх взаємин з іншими людьми, а також з цінностей «Я». Я-концепція включає не лише сприйняття себе реального, але також і уявлення про те, якою би людиною хотіла бути (Столяренко, 2012).

На думку К. Роджерса самоактуалізація – це головний мотив людини, фундаментальний аспект людської природи, що спонукає людину рухатися до більшої конгруентності та до реалістичнішого функціонування і є основним джерелом життя. Крім цього, самоактуалізація – це прагнення стати собою, справжнім, автентичним та цілісним (Старинська, 2015). Отже, К. Роджерс розглядає самоактуалізацію як процес реалізації людиною свого потенціалу, намагаючись зробити це, людина проживає наповнене сенсом життя.

У своїй праці К. Роджерс підкреслював значення сьогодення та говорив про те, що люди повинні навчитися усвідомлювати і цінувати кожен момент свого буття, знаходячи у ньому щось прекрасне і важливе. Лише тоді життя розкриється в своєму дійсному значенні і лише в цьому випадку можна говорити про повноцінне функціонування особистості (Бочаріна, 2014).

К. Роджерс запропонував характеристики особистості, що повноцінно функціонує, а саме відкритість переживань (здатність чути себе, свої переживання, почуття й думки), екзистенційний спосіб життя (тенденція жити повно й насичено в кожен момент свого життя), організмична довіра (здатність приймати свої внутрішні відчуття й орієнтуватися під час вибору поведінки на них, а не на зовнішні обставини), емпірична свобода й внутрішній локус контролю (здатність робити вільний і відповідальний вибір), креативність (здатність творити свій власний світ) (Роджерс, 1994).

Г. Олпорт розглядав самоактуалізацію як шлях до становлення зрілої особистості. У кожній особистості формується об'єднавче начало – пропріум. Згідно поглядів Г. Олпорта пропріум – це позитивна творча сутність, що прагне до розвитку, як прояв самості. Пропріум охоплює всі аспекти особистості, що формують почуття внутрішньої єдності. Це частина суб'єктивного досвіду, яка сприймається особистістю як «моє». У поняття пропріуму входять цінності людини, а також та частина свідомості, що характерна для конкретної осо-

бистості й відповідає переконанням дорослої людини. Пропріативні прагнення дають особистості перспективне почуття власної сутності, спрямовують особистість у майбутнє, підвищують її наполегливість у визначенні шляхів досягнення особистих цілей, дають важливе відчуття, що життя наповнене сенсом (Бочаріна, 2014).

На думку Г. Олпорта, кожна людина має сукупність «особистісних рис», які, насамперед, визначають її поведінку, роблять її унікальною, визначають потенціал особистісного зростання та самоактуалізації (Старинська, 2015). Особистісна риса – це готовність поводитися схожим чином у різних ситуаціях. У подальших працях Г. Олпорта риси отримали назву диспозицій, серед яких він виділив три типи: кардинальні – це риси, які настільки впливають на поведінку людини, що майже всі її вчинки можна звести до її впливу; центральні – це виражені характеристики індивідуальності людини і є такими тенденціями у поведінці, які легко помітити; вторинні – це менш стійкі, менш узагальнені та менш помітні риси. Згідно поглядів Г. Олпорта, поведінка зрілих людей функціонально автономна і мотивована усвідомленими процесами. Зрілій особистості властиві такі риси, як активна позиція відносно дійсності, усвідомлення досвіду, постійний процес індивідуалізації, функціональна автономія рис та самопізнання (Столяренко, 2012).

В. Франкл вважав, що рушійною силою людської поведінки і розвитку особистості є пошук сенсу життя, що має здійснюватися конкретною людиною за її власною потребою. Прагнення до сенсу є природженою мотиваційною тенденцією, яка властива всім людям та спонукає їх до розвитку. Актуалізація в цьому аспекті відбувається через досягнення «творчих цінностей», «цінностей переживання» і «цінностей відносин». Згідно поглядів В. Франкла, людина вільна знайти та реалізувати сенс життя, бо має здатність до самотрансценденції, тобто можливість вийти за межі самого себе, піднятися над ситуацією та досягнути сенс життя (Чепелева, 2001).

У своїх працях Р. Мей наголошував, що людина живе сьогоденням, для неї актуально насамперед те, що відбувається тут і тепер. У цій єдиній справжній реальності людина формує себе сама і відповідальна за те, ким вона врешті-решт стає. Здорова, творча особис-

тість цінує і оберігає свою внутрішню свободу для реалізації своїх можливостей та живе справжнім життям, чесно щодо себе та інших, їй вистачає сміливості жити в сьогоденні. Р. Мей підкреслював унікальність особистості, вільний вибір та усвідомлений цільовий аспект поведінки (Столяренко, 2012). Р. Мею належить перелік ознак стійкості особистості до різних впливів. Складові «стійкої особистості»: свобода особистості (внутрішня незалежність); індивідуальність (уміння прийняти і бути самим собою); соціальна інтегрованість (вміння пристосовуватися до суспільства); духовність людини (здатність до трансцендентності, виходу за межі власного Я) (Мэй, 1994). Як ми бачимо, у працях гуманістичних психологів звертається увага на внутрішній потенціал особистості, особистісне зростання, реалізацію власного особистісного способу життя та прагнення особистості до творчості.

У вітчизняній психології самоактуалізація особистості розглядається в контексті самореалізації, саморозвитку, здатності до самовияву та становлення особистості. У своїх працях С. Л. Рубінштейн визначав особистість як суб'єкта власної життєдіяльності, вчений розглядав категорію «суб'єкт» як основний інструмент, який дозволяє окреслити механізми втілення в реальність потенційних можливостей людини. На думку С. Л. Рубінштейна, основними ознаками суб'єкта є здатність до саморозвитку, самовизначення, самовдосконалення. Він підкреслював, що людину як особистість характеризують не тільки актуальні її характеристики, а й ті потенційні можливості, які вона активно прагне реалізувати (Рубінштейн, 1997).

На думку Б. Г. Ананьєва становлення особистості відбувається в процесі її розвитку та діяльності, що сприяє прояву неповторної індивідуальності кожної людини. Індивідуальність як найвищий рівень розвитку психіки складається на підставі взаємозв'язку особливостей людини як особистості та як суб'єкта діяльності, які зумовлені її природними властивостями. Б. Г. Ананьєв розглядав самореалізовану особистість як зрілу особистість. Ступінь зрілості особистості виражається у здатності приймати власні рішення і свідомо здійснювати вибір у складних ситуаціях, бути цілісним, автономним та творчим (Старинська, 2015). К. О. Абульханова-Славська розглядає самореалізацію як вищу стадію

розвитку зрілої особистості, як результат особистісного зростання та розвитку (Абульханова-Славская, 1991).

Б. С. Братусь визначає тенденцію до самореалізації як творчу активність психіки людини, її перетворювальний вплив на власний розвиток і на соціальні, суспільні процеси (Старинська, 2015).

У своїх працях М. Й. Боришевський визначає людину як активного, свідомого суб'єкта всіх проявів власної життєтворчості, зокрема розглядає здатність людини як активного суб'єкта творити себе і одночасно викликати позитивні зміни в навколишній дійсності та завдяки цьому переживати цінність життєвих проявів своєї індивідуальності, неповторності свого «Я», своєї особистості в цілому. На думку М. Й. Боришевського, самотворення – це розгортання власної суб'єктності та зростання рівня її ефективності. Належний рівень розвитку у людини самопізнання внутрішнього світу дає можливість їй розкрити свій внутрішній потенціал (Рыбалка, 2015).

С. Д. Максименко розглядає самореалізацію як природну й тотально-загальну властивість кожної особистості. Потреба в самореалізації визначається як джерело активності особистості, яка, зокрема, визначає ті види діяльності, в яких ця потреба буде задовольнятися в конкретних умовах життєвого шляху особистості (Максименко, 2007). Згідно поглядів С. Д. Максименка, особистість характеризується здатністю до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ. Особистості притаманні такі фундаментальні якості як цілісність, унікальність, активність, здатність до самовираження, відкритість та саморегуляція (Рыбалка, 2015).

У своїх працях В. О. Моляко досліджує творчу особистість, дослідник зазначає, що творча особистість самостійно вибирає свої дії і рішення, досягає суттєвого рівня розумового розвитку і професійної майстерності, усвідомлює свою відповідальність перед собою та суспільством (Рыбалка, 2015).

На думку В. О. Татенка, основний зміст принципу саморозвитку особистості полягає в тому, що внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і, тим самим, змінює себе і зовнішнє (Старинська, 2015). Вчений розглядає особистість як суб'єкта власної життєдіяльності. Процес становлення особистості передбачає наявність у

неї певних внутрішніх ресурсів сутнісного самоствердження. Успішність активності особистості залежить від того, наскільки вона здатна визначатись у своїх внутрішньому та зовнішньому світах, адекватно співвіднести свої прагнення та потенційні можливості з динамікою ситуаційних змін, щоб правильно прийняти рішення і бути готовою нести відповідальність за свій вибір. Основним критерієм оцінки суб'єктного, власне людського рівня в людині є практика, тобто реальний факт актуалізації її прагнень та потенційних можливостей у різних формах творчої та продуктивної діяльності (Татенко, 2006).

У своїх працях Т. М. Титаренко розглядає особистість як відкриту, не застиглу цілісність, яка постійно змінюється, самовизначається в соціокультурному просторі та індивідуально-психологічному часі. Вона є інструментом оволодіння власною поведінкою та життям, власним майбутнім. Існування особистості полягає в постійному перетворенні засвоєваної культури в живу індивідуальну життєтворчість. Особистість трансформується шляхом оновлення та перебудов просторово-часової структури життєвого світу. Одиницею виміру психологічного простору в життєвому світі є значимі взаємовідносини, а психологічного часу – міра самореалізованості та самоздійснення (Рыбалка, 2015).

Т. М. Титаренко доводить, що на успішність самореалізації вирішальний вплив мають життєві домагання особистості. Життєві домагання як вияв особистісного потенціалу забезпечують оцінювання бажань та можливостей їх реалізації, здібностей та наполегливості. Оптимальні домагання сприяють розвитку особистості, зростанню її зрілості та відповідальності (Титаренко, 2003).

У своїх працях В. Є. Клочко та Е. В. Галажинський розглядають самореалізацію як перехід можливості в дійсність, таким чином, самореалізація є формою, у якій людина забезпечує власний розвиток, зокрема саморозвиток є основою стійкості людини як складної, але цілісної самоорганізуючої психологічної системи (Клочко, 1999). О. О. Бодальов виокремлює психологічні характеристики, які допомагають людині досягти вершини своїх можливостей, а саме: активне відображення й орієнтування в дійсності; здатність знаходити оптимальне рішення та вміння його здійснювати в будь-

-якій ситуації; концентрація сил для реалізації творчого потенціалу; прийняття себе та інших такими, які вони є; безпосередність у вчинках і щирість у вираженні своїх думок та почуттів, відкрита й чесна поведінка у всіх ситуаціях; доброзичливі стосунки з людьми (Старинська, 2015).

На думку Л. О. Коростильової самореалізація особистості – це здійснення можливостей розвитку «Я» за допомогою власних зусиль, співдіяльності та співтворчості з іншими людьми, зокрема з ближнім і далеким оточенням, соціумом і світом в цілому. Самореалізація передбачає збалансований і гармонійний розвиток різних аспектів особистості шляхом застосування адекватних зусиль, спрямованих на розкриття генетичних, індивідних та особистісних потенціалів. У самому загальному вигляді самореалізація як процес реалізації себе – це здійснення самого себе в житті і повсякденній діяльності, пошук і ствердження свого особливого шляху в цьому світі, своїх цінностей і змісту свого існування в кожен даний момент часу. Самореалізація досягається тільки тоді, коли в людини є сильний спонукальний мотив особистісного зростання (Коростылева, 2005). Дослідницею самореалізація розглядається в контексті розвитку особистості та проявляється у всіх сферах життєдіяльності людини, на різних етапах життєвого шляху самореалізація має свої характерні особливості. Такі особливості визначаються особистісними властивостями людини, життєвими домаганнями особистості, очікуваннями, життєвими сценаріями та стратегіями. Самореалізація передбачає реалізацію суб'єктом потреб, задумів та планів, спрямованих на подальший розвиток особистості та оточуючої дійсності. Розвиваючи і реалізуючи себе, людина керується певними особистісними конструктами. Створюючи та змінюючи свій внутрішній світ і своє ставлення до зовнішнього світу, особистість переосмислює свої плани та задуми і починає створювати свою нову реальність, в якій реалізовує свій внутрішній потенціал, розкриває нові грані своєї особистості, здійснюючи своє життєве призначення. В процесі самореалізації особистість розкриває себе як неповторну індивідуальність, проявляє свої здібності та розкриває свій внутрішній потенціал, втілюючи в життя ідеї, мрії та плани. Самореалізація супроводжується почуттям задоволеності та станом гармонії із собою та

оточуючим світом. В основі самореалізації лежить життєтворчість особистості, що передбачає саморозвиток особистості, розкриття та реалізацію власних внутрішніх ресурсів (Коростылева, 2005).

О. О. Бодальов можливість самореалізації особистості розуміє як постійний саморозвиток; вміння планувати й здійснювати вчинки, відповідні загальнолюдським цінностям; мобілізацію себе на подолання труднощів; об'єктивне оцінювання своїх сильних і слабких сторін. На думку М. А. Садової, потенціал самореалізації особистості є динамічним інтегративним утворенням, яке визначає ресурсні можливості розвитку людини та її здатність до оволодіння й продуктивного залучення своїх можливостей у різних видах діяльності. Автор пропонує структуру потенціалу самореалізації особистості, яка охоплює три головні складові: модальність активності, соціальну включеність і спрямованість особистості. Детальний аналіз чинників, які визначають спрямованість та ефективність індивідуального самоздійснення, проведено Г. О. Нестеренко. На думку автора, досліджуваний процес детермінований об'єктивними чинниками природи й суспільства. Вирішальну роль відіграють чинники цільової детермінації: свідомо ієрархізація потреб особистістю, параметри мотивації діяльності, ціннісні орієнтації, формування ідеалів та сенсу життя, ставлення до творчості, рівень внутрішньої свободи, воля та натхнення (Старинська, 2015). Як ми бачимо, самоактуалізація у вітчизняній психології розглядається в контексті самореалізації особистості, що передбачає реалізацію суб'єктом потреб, задумів та планів, спрямованих на подальший розвиток особистості та оточуючої дійсності. В процесі самореалізації особистість розкриває себе як неповторну індивідуальність, проявляє свої здібності та розкриває свій внутрішній потенціал. В основі самореалізації лежить життєтворчість особистості, що передбачає саморозвиток особистості, розкриття та реалізацію власних внутрішніх ресурсів, втілення своїх можливостей та здібностей, що сприяє становленню цілісної та гармонійної особистості.

Висновки. Вивчення зарубіжної та вітчизняної літератури з проблеми дослідження психологічних особливостей самоактуалізації особистості показало, що самоактуалізація є прагненням людини до безперервно-

го розгортання свого необмеженого творчого потенціалу в різних сферах життєдіяльності. Представники гуманістичної психології розглядають самоактуалізацію як інтегральну якість особистості та найважливіший механізм її розвитку. У процесі самоактуалізації особистість стає саме такою, якою вона може бути, і досягає вершини своїх можливостей. До основних характеристик самоактуалізованої особистості відносять: спонтанність, природність, незалежність, креативність, захопленість власною працею та ін. У самоактуалізованій особистості яскраво виражене прагнення до розвитку, творчості, любові, щастя та повноти життя. У працях вітчизняних психологів самоактуалізація вивчається у взаємозв'язку з процесами самореалізації та саморозвитку і визначається як прагнення до самовизначення та вдосконалення себе, втілення своїх можливостей та здібностей, що сприяє становленню цілісної особистості. Вітчизняні вчені розглядають самоактуалізовану особистість як активного суб'єкта власної життєдіяльності та життєтворчості, що має здатність творити себе і одночасно викликати позитивні зміни в навколишній дійсності. Отже, самоактуалізація – це процес реалізації особистістю свого внутрішнього потенціалу, що допомагає їй прожити наповнене сенсом життя.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей професійної самоактуалізації особистості.

References (Transliteration):

- Abulhanova-Slavskaya K. A. (1991). *Razvitiye lichnosti v protsesse zhiznenedeyatelnosti* [Personal development in the process of life]. *Psikhologiya formirovaniya i razvitiya lichnosti*. M.: Mysl. pp.19-44. [in Russian].
- Bocharina N. O. (2014). *Psikhologiya osobystosti* [Psychology of personality]. *Navchalnyy posibnyk*. Pereyaslav-Khmelnitsky [in Ukrainian].
- Klochko V. E., Galazhinskiy E. V. (1999). *Samorealizatsiya lichnosti: sistemnyy vzglyad* [Self-realization of personality: a systematic view] / pod red. G. V. Zalevskogo. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo universiteta [in Russian].
- Korostyleva L. A. (2005). *Psikhologiya samorealizatsiyi lichnosti: zatrudneniya v professionalnoy sfere*. [Psychology of personality self-realization: difficulties in the professional sphere] SPb.: Izd-vo Rech [in Russian].
- Maksymenko S. D., Maksymenko K. S., Papucha M. V. (2007).

Psychologiya osobystosti [Psychology of personality]. Pidruchnyk. K.: TOV KMM [in Ukrainian].

Maslou A. (2006). Motivatsiya i lichnost [Motivation and personality] SPb.: Piter [in Russian].

Mey R. (1994). Iskusstvo psihologicheskogo konsultirovaniya [The art of psychological consultancy]. M. [in Russian].

Rybalka V. V. (2015). Teoriyi lichnosti v otechestvennoy filosofiyi, psihologiyi i pedagogike [Theories of personality in native philosophy, psychology and pedagogy]. Posobie. Zhitomir [in Russian].

Rodzheers K. R. (1994). Vzglyad na psihoterapiyu. Stanovleniye cheloveka [View in psychotherapy. The formation of man] / obsch. red. i predisl. E. I. Iseninoy. M. [in Russian].

Rubinshteyn S. L. (1997). Chelovek i mir [Man and the world]. M. [in Russian].

Starynska N. V. (2015). Osoblyvosti samoaktualizatsiyi maybutnih psihologiv u protsesi profesiynoyi pidgotovky [Features of self-actualization of future psychologists in the process of professional training]: monografiya. Kyiv [in Ukrainian].

Stoliarenko O. B. (2012). Psihologiya osobystosti [Psychology of personality]. Navch. posib. K.: Tsentr uchbovoyi literatury [in Ukrainian].

Tatenko V. O. (2006). Subiektno-vchynkova paradygma v suchasniy psihologiyi [Subject-action paradigm in modern psychology]. *Liudyna. Subiekt. Vchynok: Filosofske-psykholohichni studii* / za zah. red. V. O. Tatenka. K.: Lybid. pp.316-358. [in Ukrainian].

Tytarenko T. M. (2001). Samoaktualizatsiya [Self-actualization]. Psihologiya lichnosti: slovar-spravochnik / pod red. P. P. Gornostaya, T. M. Tytarenko. K.: Ruta. pp.108-109. [in Russian].

Tytarenko T. M. (2003). Zhyttievyy svit osobystosti: u mezah i za mezhamy budennosti [The living life of the personality: within and beyond everyday life]. K.: Lybid [in Ukrainian].

Freydzh R., Feydimen D. (2004). Lichnost. Teoriyi, uprazhneniya, eksperymenty [Personality. Theories, exercises, experiments]. SPb.: prym-EVROZNAK [in Russian].

Chepeleva N. V. (2001). Logoterapiya [Logotherapy]. Psihologiya lichnosti: slovar-spravochnik / pod red. P. P. Gornostaya, T. M. Tytarenko. K.: Ruta. pp.171-172. [in Russian].

Ivan Danyliuk

DSc. in Psychological Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

Natalia Burkalo

PhD in Psychological Sciences, assistant of the Department of General Psychology, Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF AN INDIVIDUAL'S SELF-ACTUALIZATION

ABSTRACT

The article highlights the psychological peculiarities of an individual's self-actualization discussed in foreign and national psychology, consider the essence of self-actualization and disclosure of basic characteristics of a self-actualized personality. The representatives of the humanistic approach in psychology consider self-actualization as an integral personal quality and the most important mechanism of an individual's development. In the process of self-actualization, an individual reaches the top of his/her capabilities. A. Maslow considered as the main characteristic of a personality his/her desire for self-actualization, self-expression and creativity. Self-actualization is defined as an individual's desire to maximize his/her capabilities, to fully unlock his/her inherent natural potential. According to K. Rogers, the main driving force of an individual's functioning is his/her tendency to self-actualization, that is, his/her need to realize his/her natural potentialities. People are able to define their lives, they are responsible for what they are; that is, freedom of self-determination is inherent in their nature. G. Allport viewed self-actualization as a path to becoming a mature personality. V. Frankl believed that the driving force of human behavior and personality development is searches for the meaning in life; an individual is free to find and realize his/her own meaning in life, because he/she is able to self-transcendence, that is, able to go beyond him/herself, rise above a situation and grasp a meaning in life. R. May emphasized that a creative personality values and preserves his/her inner freedom to fulfill his/her capabilities and live a true life. The main characteristics of a self-actualized personality include: spontaneity, naturalness, independence, creativity, passion for fulfilled work, etc. A self-actualized personality expresses a strong desire for development, creativity, love, happiness and fullness of life.

© Ivan Danyliuk, Natalia Burkalo

In the work of national psychologists, self-actualization is examined in the context of self-realization and self-development and is defined as the desire for self-determination and improvement of oneself, implementation of personal capabilities, which contributes to the development of a holistic personality. S.L. Rubinshtein defined a personality as an agent of his/her own life; the basic characteristics of an agent is his/her ability to self-development, self-determination and self-improvement. According to B.G. Ananyev, a personality is formed in the process of an individual's development and activities, which contributes to the manifestation of his/her unique individuality. The scientist regarded a self-realized personality as a mature personality. According to the views of M.Io.Boryshevsky, an individual is an active, conscious agent of all manifestations of his/her own life creativity and is able to create himself and at the same time cause positive changes in the surrounding reality. S.D.Maksimenko views self-realization as a natural and total-general characteristic of a personality. The need for self-realization is a source of an individual's activities, and, at the same time, determines those activities that satisfy the need in the specific conditions of the individual's life path. V.O. Molyako states that a creative personality chooses independently his/her actions and decisions, reaches significant levels of his/her mental development and professional skills, is responsible to himself and to the society. According to V.O. Tatenko, the main idea of an individual's self-development is that the inner (an agent) acts through the external and, thus, changes him/herself and the external world. T.M. Titarenko views a personality as an open, not frozen, but constantly changing integrity, self-determined in the socio-cultural space and individual-psychological time. L.O. Korostyleva notes that, during self-realization, an individual reveals him/herself as unique, shows his/her abilities and reveals his/her inner potential. O.O. Bodalev understands an individual's self-realization as constant self-development, the ability to plan and carry out actions that are in accordance with human values, to mobilize his/herself to overcome difficulties, to objectively evaluate his/her strengths and weaknesses.

Both foreign and national scientists believe that self-actualization is an individual's desire to continuously expand his/her unlimited creative potential in various spheres of life. Thus, self-actualization means implementa-

tion of an individual's inner potential, which helps him/her to live a meaningful life.

Keywords: self-actualization, self-realization, self-development, personal growth, personal potential, personality formation.

Данилюк Иван Васильевич

Доктор психологических наук, профессор, декан факультета психологии, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев (Украина)

Буркало Наталия Ивановна

Кандидат психологических наук, ассистент кафедры общей психологии, факультета психологии, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев (Украина)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ САМОАКТУАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена рассмотрению психологических особенностей самоактуализации личности в зарубежной и отечественной психологии, рассмотрению ее сущности и раскрытию основных характеристик самоактуализированной личности. Представители гуманистического направления в психологии рассматривают самоактуализацию как интегральную качество личности и важнейший механизм ее развития. В процессе самоактуализации личность становится именно такой, какой она может быть, и достигает вершины своих возможностей. А. Маслоу главной характеристикой личности считал стремление к самоактуализации, самовыражения и творчества. Самоактуализация определяется как желание человека максимально развить свои способности, вполне развернуть заложенный природой потенциал. Согласно взглядов К. Роджерса основной движущей силой функционирования личности есть тенденция к самоактуализации, то есть потребность человека реализовать свои природные потенциальные возможности. Люди способны определять свою жизнь, они ответственны за то, какие они есть, то есть свобода самоопределения заложена в их природе. Г. Олпорт рассматривает самоактуализацию как путь к становлению зрелой личности.

В. Франкл считал, что движущей силой человеческого поведения и развития личности является поиск

смысла жизни, человек свободен найти и реализовать смысл жизни, потому что обладает способностью к самотрансценденции, то есть возможность выйти за пределы самого себя, подняться над ситуацией и понять смысл жизни. Р. Мэй отмечал, что творческая личность ценит и оберегает свою внутреннюю свободу для реализации своих возможностей и живет настоящей жизнью. К основным характеристикам самоактуализированной личности относят: спонтанность, естественность, независимость, креативность, увлеченность своим трудом и др. В самоактуализированной личности ярко выраженное стремление к развитию, творчеству, любви, счастью и полноте жизни.

В трудах отечественных психологов, самоактуализация рассматривается в контексте самореализации и саморазвития и определяется как стремление к самоопределению и совершенствования себя, воплощение своих возможностей и способностей, что способствует становлению целостной личности. С. Л. Рубинштейн определял личность как субъекта собственной жизнедеятельности, основными признаками субъекта является способность к саморазвитию, самоопределению и самосовершенствованию. По мнению Б. Г. Ананьева становление личности происходит в процессе ее развития и деятельности, что способствует проявлению неповторимой индивидуальности каждого человека. Ученый рассматривал самореализованную личность как зрелую личность. Согласно взглядов Н. И. Боришевского человек является активным, сознательным субъектом всех проявлений собственного жизнетворчества и обладает способностью творить себя и одновременно вызывать положительные изменения в окружающей действительности. С. Д. Максименко рассматривает самореализацию как естественное и тотально-общее свойство каждой личности. Потребность в самореализации определяется как источник активности личности, которая, в частности, определяет виды деятельности, в которых эта потребность будет удовлетворяться в конкретных условиях жизненного пути личности. В. А. Моляко отмечает, что творческая личность самостоятельно выбирает свои действия и решения, достигает существенно уровня умственного развития и профессионального мастерства, осознает свою ответственность перед собой и обществом. По мнению В. А. Татенко, основное со-

держание принципа саморазвития личности заключается в том, что внутреннее (субъект) действует через внешнее и, тем самым, меняет себя и внешнее. Т. М. Титаренко рассматривает личность как открытую, не застывшую целостность, которая постоянно меняется, самоопределяется в социокультурном пространстве и индивидуально-психологическом времени. Л. А. Коростылева отмечает, что в процессе самореализации личности раскрывает себя как неповторимую индивидуальность, проявляет свои способности и раскрывает свой внутренний потенциал. А. А. Бодалев возможность самореализации личности понимает как постоянное саморазвитие, умение планировать и совершать поступки, соответствующие общечеловеческим ценностям, мобилизацию себя на преодоление трудностей, объективное оценивание своих сильных и слабых сторон.

Как зарубежные, так и отечественные ученые считают, что самоактуализация является стремлением человека к непрерывному развертыванию своего неограниченного творческого потенциала в различных сферах жизнедеятельности. Итак, самоактуализация – это процесс реализации личностью своего внутреннего потенциала, что помогает ей прожить наполненную смыслом жизнь.

Ключевые слова: самоактуализация, самореализация, саморазвитие, личностный рост, личностный потенциал, становления личности.

Дата отримання статті: 01.02.2020

Дата рекомендації до друку: 19.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ГЕНДЕРНО-ВІКОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРОФЕСІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО САМОРОЗВИТКУ ВЧИТЕЛІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Шикер Лариса Василівна¹

¹Аспірант кафедри психології управління, Державний заклад вищої освіти «Університет менеджменту освіти», м. Київ (Україна)

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1484-0647>

UDC: 37.011.3-051:005.336.5

АНОТАЦІЯ

У статті представлено особливості впливу чинників особистісного саморозвитку вчителів закладів загальної середньої освіти. Представлено сутність та структура особистісного саморозвитку вчителя, яка характеризується як процес розкриття внутрішнього потенціалу вчителів щодо вдосконалення особистісних характеристик та ефективного здійснення професійної діяльності. Визначено та обґрунтовано критерії дослідження особистісного саморозвитку вчителів (когнітивно-рефлексивний, ціннісно-мотиваційний, операційно-діяльнісний), показники (онтогенетична рефлексія, рівень загальних, спеціальних знань, здатність до само розуміння, цінність саморозвитку, прагнення до самоактуалізації, мотивація професійної діяльності, первинні актуальні здібності, здатність до самореалізації, загальноорганізаційні вміння, комунікативні здібності, вторинні актуальні здібності), рівні (високий, середній, низький). Подано характеристику діагностичних методик визначення рівнів особистісного саморозвитку вчителів. Презентовано результати діагностики рівнів особистісного саморозвитку вчителів та його складових. З'ясовано, що половина досліджуваних мають низький рівень особистісного саморозвитку, майже половина респондентів володіють середнім рівнем, до групи з високим рівнем особистісного саморозвитку належить незначна кількість учителів. Виокремлено та проаналізовано зміст основних чинників особистісного саморозвитку вчителів. Здійснено кореляційний аналіз залежності рівня особистісного саморозвитку вчителів від соціально-демографічних (стать, вік) та організаційно-професійних (профіль спеціальності, стаж професійної діяльності) чинників. Встановлено, що вищий рівень особистісного саморозвитку серед учителів мають чоловіки, ніж жінки; найбільш мотивовані до особистісного саморозвитку педагоги віком від 30 до 45 років, у порівнянні з вчителями віком до 30 років та понад 45 років; рівень особистісного саморозвитку вчителів технічного профілю спеціальності нижчий, ніж у педагогів гуманітарного профілю спеціальності; найбільша кількість вчителів належить до групи з низьким рівнем особистісного саморозвитку, стаж професійної діяльності яких понад 20 років. Найбільш значущі зв'язки встановлено між рівнями особистісного саморозвитку вчителів та їх віком, стажем педагогічної діяльності. Велику увагу приділено аналізу всієї вибірки, що дозволяє прослідкувати загальні тенденції особистісного саморозвитку педагогів. Це сприяє розробці якісної програми з активізації досліджуваного явища.

Ключові слова: саморозвиток особистості, особистісний саморозвиток вчителя, критерій, показник, рівень, чинник, когнітивно-рефлексивний компонент, ціннісно-мотиваційний компонент, операційно-діяльнісний компонент.

Постановка проблеми. У сучасному динамічному світі проблема саморозвитку особистості стає все більш актуальною, адже завдяки саморозвитку особистість досягає повної гармонії з собою, стає незалежною від умовностей соціуму, вчиться поважати, приймати

себе, опановувати внутрішню свободу, легко адаптуватися до змінних умов. Крім того, саморозвиток сприяє самореалізації в професійній, особистісній сфері життя людини.

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Larisa Schicker

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

В умовах сьогодення впровадження концепції Нової української школи, що передбачає перетворення школи на середовище соціальної рівності, згуртованості, різнобічного розвитку, соціалізації особистості, партнерства, потребує, насамперед, вдосконалення системи професійної підготовки вчителів, перегляду програм навчальних дисциплін, оновлення змісту підручників, дидактичних, методичних матеріалів тощо. За таких умов вчитель нової школи оволодіває компетентностями (підприємницькою, професійно-педагогічною, соціально-громадянською, загальнокультурною, мовно-комунікативною, психолого-фасилітативною, інформаційно-цифровою), що дозволяють учителю якісно опанувати роль наставника, консультанта, тренера, тьютора, коуча, фасилітатора, ментора. Адже, взявши відповідальність за особистісне становлення учнівської молоді, вчителі закладають фундамент свідомості, уміння орієнтуватися у навколишній дійсності, формують світогляд вихованців. Тому процес професійної підготовки, підвищення кваліфікації вчителів має передбачати не тільки опанування фаховими компетентностями, але й оволодіння навичками особистісного саморозвитку. Лише та особистість, яка постійно прагне до самовдосконалення, може стати зразком для інших та повноцінно формувати особистості підрастаючого покоління (Бондарчук, 2008; Гавриловська, 2014; Максименко, 2006).

Аналіз досліджень і публікацій.

Аналіз наукових досліджень демонструє достатню кількість праць, присвячених проблемі саморозвитку вчителів у процесі їх професійного становлення (О. Бондарчук, Л. Карамушка, Є. Климов, Н. Кузьміна, К. Левітан, С. Максименко, А. Маркова, В. Семиченко та інші). Дослідники зосереджують увагу на етапах, кризах, проблемах саморозвитку під час професійного становлення. Особливостями неперервної педагогічної освіти цікавилися такі науковці, як: О. Захар, Т. Левченко, В. Маслова, Л. Сігаєва та інші. Процес підвищення кваліфікації вчителів в системі післядипломної освіти став предметом дослідження учених: О. Бондарчук, Н. Коломінський, А. Панасюк, В. Пуцов, В. Семиченко та інші. Специфічні риси підвищення кваліфікації вчителів, що стали передумовою особистісного саморозвитку вчителів, охарактеризовані у пра-

цях Н. Бендерев, А. Борбіт, М. Кириченко, Л. Ляховської, І. Оксенюк, В. Олійника, Л. Сергеевої, О. Сокуренько та інші. Проблемою чинників саморозвитку особистості переймалися І. Бех, О. Бондарчук, В. Ільчук, С. Кузікова, С. Паршук та інші (Мирончук, 2013; Остапенко, 2011; Цветкова, 2014; Пряжников, 2005).

У зв'язку з цим на сьогоднішній день вважається важливим дослідити особливості особистісного саморозвитку вчителя загалом та за окремими складовими та проаналізувати вплив чинників на рівень особистісного саморозвитку вчителя.

Мета статті – дослідити особливості впливу чинників на рівень особистісного саморозвитку вчителів.

Методи дослідження.

Дослідження проводилося у період із вересня 2015 року по червень 2019 року на базі Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти Київського центру Позитивної психотерапії «Позитум», спеціалізованої школи № 71 з поглибленим вивченням англійської мови м. Києва. У дослідженні взяло участь 257 учителів, які були розподілені на групи:

- статтю: жінки (72,8 %) і чоловіки (27,2 %);
- віком: учителі віком до 30 років (12,5%); віком 30-45 років (41,6%); понад 45 років (45,9%);
- профілем спеціальності: учителі гуманітарного профілю (60,3%) і учителі технічного профілю (39,7%) осіб;
- стажем професійної діяльності: до 5 років (10,9 % учителів); від 5 до 10 років (13,6 %); від 10 до 20 років (54,1 %); понад 20 років (21,4% учителів).

Для дослідження структурних компонентів особистісного саморозвитку вчителя застосовувалися такі методики: вивчення когнітивно-рефлексивного компонента – методика «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії», методика «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку», «Методика визначення рефлексивності»; визначення ціннісно-мотиваційного компонента – «Методика діагностики реалізації потреби у саморозвитку», «Методика дослідження мотивації професійного і особистісного зростання», тест «Визначення рівня самоак-

туалізації особистості», «Шкала первинних актуальних здібностей Вісбаденського опитувальника до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії (WIPPF)»; дослідження операційно-діяльнісного компонента – методика «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку», «Шкала вторинних актуальних здібностей Вісбаденського опитувальника до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії (WIPPF)».

Методики «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» спрямована на вивчення рівня онтогенетичної рефлексії, аналіз минулих помилок, успішного, неуспішного досвіду життєдіяльності особистості. У результаті застосування методики виокремлюються три рівні онтогенетичної рефлексії вчителя: високий рівень притаманний учителям, які усвідомлюють та приймають попередній досвід, що дозволяє планувати, творити власне життя, не мають остраху рухатися вперед, не бояться зробити помилку; середній рівень характерний учителям, які, пам'ятаючи попередній негативний досвід, бояться змін, з обережністю ставляться до всього нового; низький рівень визначає вчителів, які часто ускладнюють собі життя, не здійснюють аналіз минулого досвіду, незадоволені прийнятими життєвими рішеннями.

Шкала «Когнітивний компонент» методики «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку» дозволяє визначити рівень загальних, спеціальних учителів. У результаті отриманих даних визначаються три рівні загальних, спеціальних знань учителів: високий рівень належить учителям, які досконало володіють психологічними, педагогічними, соціальними, методичними знаннями; середній рівень притаманний учителям, які частково володіють психологічними, педагогічними, соціальними, методичними знаннями; низький рівень характеризує вчителів, які майже не володіють психологічними, педагогічними, соціальними, методичними знаннями.

Методика визначення рефлексивності спрямована на дослідження рівня рефлексивності особистості вчителя. Підрахунок результатів дозволяє виявити три рівні здатності до само розуміння вчителів: високий рівень характеризує вчителів, які мають розвинену рефлексивність; середній рівень визначає вчителів, які ма-

ють посередній рівень рефлексивності; низький рівень притаманний учителям, які мають нерозвинену рефлексивність.

За допомогою методики діагностики реалізації потреб у саморозвитку вивчається рівень цінності саморозвитку вчителів. Підрахунок результатів дозволяє виокремити три рівні цінності саморозвитку педагогів: високий рівень характеризує вчителів, які активно реалізують свої потреби у саморозвитку; середній рівень визначає вчителів, у яких майже відсутня сформована система саморозвитку; низький рівень притаманний учителям, у яких саморозвиток призупинений.

Тест «Визначення рівня самоактуалізації особистості» дозволяє визначити рівень прагнення до самоактуалізації вчителя, а саме: високий рівень прагнення самоактуалізації характеризує вчителів, які повністю приймають реальність, комфортно до неї ставляться, поважають себе та інших, автономні, самостійні, здатні до розуміння інших людей; середній рівень визначає вчителів, які не в повній мірі готові до прийняття реальності, себе, за допомогою інших формують власні судження про життя; низький рівень притаманний учителям, які ховаються від реальності, не мають здатності розуміти інших, залежні від соціального середовища.

Мотивація професійної діяльності вчителя вивчалася за допомогою методики дослідження мотивації професійного і особистісного зростання. Відповідно до того, які мотиви є пріоритетними для вчителів, визначається рівень мотивації професійної діяльності особистісного саморозвитку вчителя: високий рівень характеризує вчителів, які обрали значущими мотиви особистісного, професійного самовдосконалення; середній рівень визначає вчителів, які на перші місця зазначили соціальні та власне професійні мотиви; низький рівень притаманний учителям, які переважно орієнтуються лише на престижні та прагматичні мотиви.

Шкала первинних актуальних здібностей Вісбаденського опитувальника до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії (WIPPF) дозволяє визначити рівень прояву первинних актуальних здібностей (терпіння, час, контакти, довіра, надія, ніжність, любов, віра, зразок для наслідування, сумніви, впевненість, єдність). Рівень первинних актуальних здібностей вчителя варіюється таким чином: високий рівень

мають учителі, які проявляють адекватну ступінь прояву кожної зі здібностей; середній рівень первинних актуальних здібностей мають учителі, які приділяють надлишкову увагу тим чи іншим якостям; низьким рівнем характеризуються вчителі, які недооцінюють важливості первинних актуальних здібностей.

Шкала «Організаційний компонент» методики «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку» дозволяє визначити рівень загальноорганізаційних умінь учителів, а саме: високий рівень притаманний учителям, які вміють планувати свій час, роботу, орієнтуватися у класифікації джерел, є вільними користувачами оргтехніки, комп'ютерного банку даних; середній рівень характеризує учителів, які частково застосовують уміння планувати час, роботу, у присутності інших користуються оргтехнікою, комп'ютером; низький рівень мають учителі, які не вміють планувати свій час, роботу, не володіють навичками користування оргтехнікою, комп'ютером.

За допомогою шкали «Комунікативний компонент» методики «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку» вивчається рівень комунікативних здібностей вчителів. Визначаються такі рівні комунікативних здібностей вчителів: високий рівень характеризує учителів, які здатні акумулювати та застосовувати досвід самоосвітньої діяльності колег, спроможні організувати самоосвітню діяльність інших, уміють ефективно вирішувати конфлікти у спільній діяльності; середній рівень визначає вчителів які, частково здатні застосовувати досвід самоосвітньої діяльності колег, недосконало спроможні організувати самоосвітню діяльність інших, за допомогою інших уміють вирішувати конфлікти у спільній діяльності; низький рівень комунікативних здібностей притаманний учителям, які не здатні акумулювати та застосовувати досвід самоосвітньої діяльності колег, не спроможні організувати самоосвітню діяльність інших, не уміють вирішувати конфлікти у спільній діяльності.

Шкала «Морально-вольовий, гностичний компоненти, здатність до самоврядування» методики «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку» допомагає дослідити рівень здатності до самореалізації вчителів. Рівень здатності до самореалізації вчителя диференціюється таким чином: високий рівень мають учителі, які володіють критичністю, самостійністю, вмінням доводити почате до кінця, здатністю до самоспостереження, аналізу власної діяльності, до самоорганізації, самоконтролю; середній рівень притаманний вчителям, які не вирізняються особливою самостійністю, працездатністю, самокритичністю, недосконало вміють аналізувати власну діяльність, не часто схильні до самоорганізації, самоконтролю; низький рівень мають учителі, які не самостійні, не вміють довести розпочату справу до кінця, не вміють аналізувати власну діяльність, не володіють навичками самоорганізації, самоконтролю.

Шкала вторинних актуальних здібностей Вісбаденського опитувальника до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії (WIPPF) дозволяє визначити рівень прояву вторинних актуальних здібностей (акуратність, чистоплотність, пунктуальність, ввічливість, чесність, старанність, обов'язковість, ошадливість, слухняність, справедливість, вірність). Рівень вторинних актуальних здібностей вчителя варіюється таким чином: високий рівень мають учителі, які проявляють адекватну ступінь прояву кожної зі здібностей; середній рівень вторинних актуальних здібностей мають учителі, які приділяють надлишкову увагу тим чи іншим якостям; низьким рівнем володіють учителі, які недооцінюють значущості вторинних актуальних здібностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз отриманих даних здійснювався відповідно з представленими критеріями та показниками, зважаючи на особливості рівнів особистісного саморозвитку вчителя (високий, середній, низький).

Таблиця 1.

**Рівень особистісного саморозвитку вчителів
(за результатами констатувального етапу експерименту)**

Рівні саморозвитку	Кількість досліджуваних (у %)
Низький рівень	51,4
Середній рівень	45,1
Високий рівень	3,5

Отримані результати дозволили виявити відсоткове співвідношення рівнів особистісного саморозвитку вчителя та визначити їх специфіку (табл. 1).

Дані табл. 1 свідчать, що переважна більшість досліджуваних учителів мають низький (51,4 % від загальної кількості респондентів) і середній (45,1%) рівень особистісного саморозвитку. І лише 3,5 % досліджуваних належать до групи з високим рівнем особистісного саморозвитку.

Так, констатовано статистичні відмінності у рівнях саморозвитку вчителів різної статі (табл. 2). Зокрема, якщо серед учителів-жінок виявлено лише 0,6% досліджуваних з високим рівнем особистісного саморозвитку, то серед учителів-чоловіків – 11,5%. Натомість низьким рівнем особистісного саморозвитку характеризуються 58,8% чоловіків і 31,4% жінок ($p < 0,01$).

2014).

Аналіз отриманих результатів виявив статистично значущі відмінності на рівні ($p < 0,05$) між рівнями особистісного саморозвитку вчителів та їх віком (табл. 3).

Як зазначено у табл. 3, вчителі віком до 30 років найбільше належать до групи середнього рівня особистісного саморозвитку (53,1 %), високий рівень особистісного саморозвитку в них проявлений не значно (3,1%), однак досліджуваних із низьким рівнем особистісного саморозвитку серед визначених вікових груп зафіксовано найменше (43,8%).

Серед вчителів віком від 30 до 45 років виявлено: з високим рівнем особистісного саморозвитку 4,6 %, що є найвищим серед досліджуваних інших вікових груп, з середнім – 50,5%, низький рівень мають 44,9 % респондентів.

Таблиця 2.

Рівні саморозвитку вчителя залежно від статі

Стать досліджуваних	Рівні особистісного саморозвитку вчителів, Кількість досліджуваних у %		
	Низький	Середній	високий
Жінки	58,8*	40,6*	0,6*
чоловіки	31,4*	57,1*	11,5*

Результат виявленого зв'язку між рівнями особистісного саморозвитку вчителів та їх статтю підтверджує думку К. Гавриловської, П. Климчук, які зазначають, що вчителі чоловіки, у порівнянні з учителями жінками, мають більш позитивну Я-концепцію, незалежність від оцінок оточуючих, готові до саморозкриття потенцій у сучасному соціумі. Крім того, як зауважують науковці, традиційно особи чоловічої статі мали більш широкі можливості для реалізації свого внутрішнього потенціалу, натомість можливості самореалізації жінок залишалися досить обмеженими (Гавриловська,

Аналіз дослідження також показав, що серед учителів віком понад 45 років найбільше досліджуваних із низьким рівнем особистісного саморозвитку (59,4%), найменше респондентів із високим рівнем особистісного саморозвитку (2,5%) та з найменшою кількістю вчителів середнього рівня досліджуваного явища (38,1 %).

Отримані дані підтверджують позицію О. Аніщенко, Н. Орішко, які стверджують, що особистість у віці до 30 років вирізняється переосмисленням власної значущості в системі соціальних відносин, по-

Таблиця 3.

Рівні особистісного саморозвитку вчителя залежно від віку

Вік досліджуваних	Рівні особистісного саморозвитку вчителів, Кількість досліджуваних у %		
	Низький	Середній	високий
до 30 років	43,8*	53,1*	3,1
30-45 років	44,9	50,5	4,6*
понад 45 років	59,4*	38,1*	2,5*

Примітка: * – $p < 0,05$.

шуком сенсу життя, перспективами подальшого розвитку власного «Я», зорієнтованістю на особистісне, професійне самовизначення. Тому особистість цього віку задля підвищення ефективності функціонування, оптимізації індивідуально-психологічних властивостей прагне до самозмін шляхом особистісного саморозвитку,

чий, ніж у вчителів гуманітарного профілю спеціальності.

Як зазначено у табл. 4, серед учителів технічного профілю спеціальності високий рівень особистісного саморозвитку мають 4,9 %, середній рівень притаманний 39,2 % учителям, низький рівень мають 55,9 %

Таблиця 4.

Рівні особистісного саморозвитку вчителя залежно від профілю спеціальності

Профіль спеціальності досліджуваних	Рівні особистісного саморозвитку вчителів, кількість досліджуваних у %		
	Низький	Середній	високий
Технічний профіль	55,9*	39,2*	4,9*
Гуманітарний профіль	45,2*	49,0*	5,8*

Примітка: * – $p < 0,05$.

що дозволяє отримати більше шансів у досягненні поставленої мети (Аніщенко, 2016; Орішко, 2013).

Характеризуючи особливості особистостей віком від 30 до 45 років, науковці акцентують увагу на кризовому стані, що пов'язаний з переоцінкою цінностей та змістом образу «Я». Криза сприяє критичній оцінці особистістю своєї сутності, власного життєвого шляху, надаючи імпульс до подальшого саморозвитку. Дослідники вважають, що особистості цього віку особистісний саморозвиток спрямовують на оптимізацію рівня фізичного, інтелектуального розвитку, збагачення досвіду в особистісній, професійній сфері.

Для особистостей віком понад 45 років, як зауважують дослідники, характерне поступове зниження ефективності функціонування психофізіологічних показників, що супроводжується зміною позиції в суспільстві, зниженням соціального статусу, самооцінки, задоволеності життям й прагненням до вдосконалення. У цей період, на думку науковців, особистість набуває життєвого досвіду, реалізовує життєві плани, стабілізує основні інтереси, серед пріоритетів обирає допомогу дітям та батькам похилого віку. Тому, особистісний саморозвиток особистостей віком понад 45 років займає другорядне місце (Аніщенко, 2016; Орішко, 2013).

Аналіз отриманих результатів виявив статистично значущі відмінності між рівнями особистісного саморозвитку вчителів та профілем спеціальності на рівні ($p < 0,05$) (табл. 4): рівень особистісного саморозвитку вчителів технічного профілю спеціальності ниж-

досліджуваних.

Серед учителів гуманітарного профілю спеціальності рівень особистісного саморозвитку розподілюється таким чином: високий рівень мають 5,8 % досліджуваних, середній рівень – 49,0 %, низьким рівнем володіють 45,2 % респондентів.

Результати виявленого зв'язку між рівнем особистісного саморозвитку вчителів та їх профілем спеціальності підтверджують результати дослідження Г. Цветкової, яка зазначає, що педагоги гуманітарного профілю та технічного мають виражену мотивацію до саморозвитку, самоствердження, однак педагоги гуманітарного профілю саморозвиток спрямовують на науково-методичну, викладацьку діяльність, а педагоги технічного профілю спрямовують саморозвиток на науково-дослідну діяльність. Автор підкреслює, що педагоги гуманітарного профілю володіють конформістськими цінностями (вихованість, самоконтроль), залежні від суспільно-політичної ідеології; педагоги технічного профілю мають в основі індивідуалістичні цінності (незалежність, сміливість у поглядах, раціоналізм), незалежність мислення від політичних подій, орієнтуються на жорстко зафіксовані закони, закономірності, принципи. Це пояснює позицію науковця, що педагоги гуманітарного профілю, намагаючись адаптуватися до змін соціально-політичного середовища задля відповідності найсучаснішим вимогам щодо професійної діяльності та особистості педагога, більш налаштовані на самоствердження, самовдосконалення, саморозвиток. У

порівнянні з ними, педагоги технічного профілю відчують більшу впевненість у собі, своїх можливостях, мають стійкість у поглядах щодо суспільно-політичних змін та не вважають за потрібне підлаштовуватися до постійно трансформуючої ідеології, тому вони не часто схильні до самовираження, самовдосконалення та саморозвитку (Цвєткова, 2014).

респондентів, до групи з середнім рівнем – 23,7%, низький рівень особистісного саморозвитку мають найбільша кількість вчителів – 74,5%.

Отримані результати підтверджують думку І. Литвина, Р. Попелюшко, М. Пряжнікова, які вважають, що особистісний саморозвиток вчителя залежить від особливостей різних етапів професійної діяльності та

Таблиця 5

Рівні особистісного саморозвитку вчителя залежно від стажу професійної діяльності

Стаж професійної діяльності досліджуваних	Рівні особистісного саморозвитку вчителів, кількість досліджуваних у %		
	Низький	Середній	високий
до 5 років	39,3	57,1	3,6
від 5 до 10 років	31,4*	68,6*	0*
від 10 до 20 років	49,6	45,4	5,0*
понад 20 років	74,5*	23,7*	1,8

Примітка: * – $p < 0,01$.

Аналіз результатів даних виявив статистичні відмінності на рівні ($p < 0,01$) між стажем професійної діяльності вчителів та рівнями їх особистісного саморозвитку (табл. 5).

Як видно з табл. 5, що серед рівнів особистісного саморозвитку вчителів, які мають стаж професійної діяльності до 5 років, переважає середній рівень – 57,1% респондентів. Високий рівень особистісного саморозвитку 3,6 % вчителів, низький – 39,6 % досліджуваних.

Аналіз результатів дослідження також показав, що серед вчителів, які мають стаж педагогічної діяльності від 5 до 10 років, найбільшу групу складають педагоги із середнім рівнем особистісного саморозвитку (68,6%), з низьким рівнем – 31,4 %, високий рівень особистісного саморозвитку у вчителів зазначеної категорії не виявлений (0%).

До групи з найбільшим показником високого рівня особистісного саморозвитку (5,0%) належать вчителі, що мають стаж педагогічної діяльності від 10 до 20 років. Середній рівень особистісного саморозвитку вчителі цієї категорії складають 45,4%, низький рівень – 49,6%.

Акцентуючи увагу на рівні особистісного саморозвитку вчителів, що мають стаж педагогічної діяльності понад 20 років, варто зазначити, що до групи з високим рівнем досліджуваного явища належить 1,8 %

ґрунтується на змінах в уявленнях вчителів про ідеального спеціаліста, на кризах професійної кар'єри (Литвин, 2013; Попелюшко, 2012; Пряжніков, 2005).

Як зазначають дослідники, молоді вчителі зі стажем до 5 років, зазвичай, працюють заради одержання досвіду та відповідної кваліфікації. В цей період відбувається адаптація вчителя до умов праці, з'являється прагнення до орієнтації на співробітництво, зіткнення з реальною роботою призводить до відходу від прагнення навчити всіх, спостерігається зниження романтизації обраної спеціальності. Такі вчителі не завжди задоволені кар'єрою, постійно порівнюють свої професійні успіхи з іншими, що стимулює їх до самовдосконалення, саморозвитку аби показати себе з кращого боку (Литвин, 2013; Попелюшко, 2012; Пряжніков, 2005).

Вчителі, які мають стаж педагогічної діяльності від 5 до 10 років, на думку науковців, зазвичай, працюють на результат, вони реалістичні, ініціативні, беруть на себе різні суспільні доручення, постійно прагнуть до модернізації навчального процесу, застосовуючи творчі ідеї, орієнтовані на власну картину світу, їх уявлення про себе як професіонала вже сформоване та не потребує змін. Тому вчителі, що мають стаж педагогічної діяльності від 5 до 10 років, задоволені власними досягненнями. не готові вдосконалюватися особистісно, адже їх все влаштовує (Литвин, 2013; Попелюшко,

2012; Пряхніков, 2005).

Для проміжку вчителів зі стажем педагогічної діяльності від 10 до 20 років притаманна педагогічна криза, що викликана розбіжностями між прагненням педагога до змін і його власними можливостями здійснити ці зміни. Такі вчителі незадоволені власним професійним статусом, переусвідомлюють своє місце у світі, здійснюють переоцінку професійних цінностей, готові опановувати нові спеціальності, підвищувати кваліфікацію. Тому, як зауважують дослідники, вчителі з таким стажем педагогічної діяльності більш прагнуть до змін, самовдосконалення та саморозвитку (Литвин, 2013; Попелюшко, 2012; Пряхніков, 2005).

Учителям зі стажем педагогічної діяльності понад 20 років притаманний найвищий рівень сформованості професійно значущих якостей, іноді, хворобливе сприйняття контролю своєї діяльності. В цей період педагогічної роботи вчителі почувають себе наставниками, неформальними лідерами, формують суспільну думку, визначають доленосні рішення. На їх думку, вони досягли найвищого рівня своєї кар'єрної сходинки і не потребують подальшого вдосконалення. Тому, більше половини вчителів з досвідом педагогічної роботи понад 20 років мають низький рівень особистісного саморозвитку, адже впевнені, що особистісне зростання вже не для них (Литвин, 2013; Попелюшко, 2012; Пряхніков, 2005).

Отже, отримані результати дисперсійного аналізу дозволили з'ясувати, що особистісний саморозвиток вчителів залежить від статевих, вікових особливостей педагога, від стажу його педагогічної діяльності та від профілю спеціальності. Отримані результати дослідження дають підстави до врахування виокремлених особливостей у розробці програми активізації особистісного саморозвитку вчителів у процесі підвищення кваліфікації за очно-дистанційної форми навчання.

ВИСНОВКИ

Таким чином, представлене дослідження дозволило виявити особливості впливу соціально-демографічних, організаційно-професійних чинників на рівень особистісного саморозвитку вчителів. Наукова розвідка рівнів особистісного саморозвитку педагогів виявила, що половина досліджуваних мають низький рівень особистісного саморозвитку, майже половина

респондентів володіють середнім рівнем, до групи з високим рівнем особистісного саморозвитку належить незначна кількість учителів. Реалізуючи основну мету статті, визначено та проаналізовано зміст основних чинників особистісного саморозвитку вчителів, а саме: соціально-демографічних (стать, вік); організаційно-професійних (профіль спеціальності, стаж професійної діяльності) чинників. Констатовано, що вищий рівень особистісного саморозвитку серед учителів мають чоловіки, ніж жінки; найбільш мотивовані до особистісного саморозвитку педагоги віком від 30 до 45 років, у порівнянні з вчителями віком до 30 років та понад 45 років; рівень особистісного саморозвитку вчителів технічного профілю спеціальності нижчий, ніж у педагогів гуманітарного профілю спеціальності; найбільша кількість вчителів належить до групи з низьким рівнем особистісного саморозвитку, стаж професійної діяльності яких понад 20 років. Найбільш значущі зв'язки встановлено між рівнями особистісного саморозвитку вчителів та їх віком, стажем педагогічної діяльності.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в розробці ефективної програми активізації особистісного саморозвитку вчителя та експериментальний перевірці інструментарію для визначення рівня особистісного саморозвитку вчителя.

References (Transliteration):

- Bondarchuk, O.I. (2008). *Socialno-psykhologichni osnovy osobystisnogo rozvytku kerivnykiv zagalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv u profesiynij diialnosti* [Socio-psychological bases of personal development of heads of general educational institutions in professional activity]. Kyiv: Naukovyj swit [in Ukrainian].
- Gavrilovskaya, K.P. (2014). *Genderni vidminnosti u pragnenni do osobystisnogo zrostanta* [Gender Differences in the pursuit of personal growth]. *Nauka i svit – Science and education*, 5, 121-125 [in Ukrainian].
- Litvin, I.M. (2013). *Atestacia pedagoga zagalnoosvitniogo zakladu. Psykhologichnyj suprovid*. [Certification of a teacher of a general educational institution. Psychological support]. Head, 19, C. 517 [in Ukrainian].
- Maksymenko, S.D. (2006). *Genezis sushchestvovanie lichnosti* [Genesis of the existence of personality]. Kyiv: OOO «KMM» [in Ukrainian].
- Mironchuk, N.M. (2013). *Profesijno-osobystisnyj samorozvytok majbutniogo pedagoga : sutnisni kharakterystyky i shlahky formuvani*

- nia [Professional-personal self-development of the future teacher : essential characteristics and ways of formation] *Novi tekhnologii navchania - New learning technologies*, 76, 209-214 [in Ukrainian].
- Ostapenko, E.O. (2011). Vyokremenia komponentiv gotovnosti do profesijnogo samorozvytku : integraciia isnujuchykh pidkhodiv [Detection of components of readiness for professional self-development: integration of existing approaches]. *Nauki i osvita – Science and education*, 6, 177-181 [in Ukrainian].
- Orishko, N.K. (2013). Spetsyfika samovdoskonalenia osobystosti na riznykh etapakh yiyi ontogenezu [Specificity of self-improvement of personality at different stages of its ontogeny] *Problems of modern psychology*, 21, 507-519 [in Ukrainian].
- Anishchenko, O.V., Banit, O.V., Vasilenko, O.V., Volyarska, O.S., Doroshenko, N.I., Zinchenko, S.V. et al. (2016). Osobystisnyj I profesijnij rozvytok doroslykh : teoria I praktyka [Personal and professional development of adults: theory and practice: monograph]. Kyiv: «IPOOD of NAPS of Ukraine» [in Ukrainian].
- Popelyushko, R.P. (2012). Motyvacia iak zasib samorozvytku I samorealizacii osobystosti pedagoga [Motivation as a means of self-development and self-realization of the teacher's personality]. *Zbirnyk naukovykh prac Khmelnytskogo instytutu socialnykh tekhnologij Universytetu Ukraina – Collection of scientific works of Khmelnytsky Institute of Social Technologies, University of Ukraine*, 6, 136-140 [in Ukrainian].
- Pryazhnikov, N.S. (2005). *Psikhologia truda i cheloviecheskogo dostoinstva* [Psychology of work and human dignity]. Moskva: Akademia [in Russian].
- Tsvetkova, G.G. (2014). Profesijne samovdoskonalenia vykladachiv humanitarnykh dyscyplin vyshchoi shkoly [Tsvetkova GG Professional self-improvement of teachers of the humanities disciplines of high school]. Sloviansk: Izdatelstvo Matorina [in Ukrainian].

Larisa V. Schicker

PhD student at the Psychology Management Department, the State Higher Education Institution "University of Educational Management", Kyiv (Ukraine)

THE PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES ACTIVATING TEACHER'S PERSONAL SELF-DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF NON-FORMAL EDUCATION

ABSTRACT

The article presents the psychological technologies activating teachers' personal self-development in non-formal education. The performed analysis of scientific literature allowed us to determine the essence and structure of teachers' personal self-development. Teachers' personal

self-development is presented as the process that reveals teachers' internal potential, so they can improve their personal characteristics and perform effectively their professional tasks. The technologies activating teachers' personal self-development is based on the trans-cultural approach and implements the model for examined phenomenon activation; this model includes targeted, conceptual, substantive, organizational, and effective modules. Thanks to the described technologies, teachers' personal properties, qualities, and competencies are developed, which are the main indicators of the effective activation of the studied phenomenon and contribute to successful professional work. The training structure is described; the training sessions enhancing teachers' self-development are based on interactive training methods and forms, sound psychological substantiation, the principles of activation of the examined phenomenon. The program enhancing teachers' personal self-development is laid down into the special course "Fundamentals of teachers' personal self-development", which contains three modules: "General characteristics of teachers' personal self-development", "Psychological conditions of teachers' personal self-development", "Psychological tools improving teachers' personal self-development". The first module reveals the importance of personal self-development in a teacher's life, necessity to master knowledge on personal self-development, identify and develop motivation to self-development as a teacher. The second module provides assistance for development of the cognitive-reflective component of teachers' personal self-development. The third module is aimed at improvement of the operational-activity component of teachers' personal self-development.

Keywords: personal self-development, teachers' personal self-development, activation program, model of personal self-development activation; trans-cultural approach.

Шикер Лариса Васильевна

Аспирант кафедры психологии управления, Государственное учреждение высшего образования «Университет менеджмента образования», м. Киев (Украина)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ АКТИВИЗАЦИИ ЛИЧНОСТНОГО САМОРАЗВИТИЯ УЧИТЕЛЯ В УСЛОВИЯХ НЕФОРМАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье представлена психологическая технология активизации личностного саморазвития учителей в условиях неформального образования. Осуществляя анализ научной литературы, определена сущность и структуру личностного саморазвития учителей. Личностное саморазвитие учителей представлено как процесс раскрытия внутреннего потенциала учителей по совершенствованию личностных характеристик и эффективного осуществления профессиональной деятельности. Технология активизации личностного саморазвития учителей, основана на транскультуральном подходе, заключается в реализации модели активизации исследуемого явления, содержащая целевой, концептуальный, содержательный, организационный, результативный блоки. Благодаря технологии активизации личностного саморазвития учителей осуществляется развитие личностных свойств, качеств, компетентности педагогов, которые выступают основными индикаторами эффективной организации активизации исследуемого феномена, способствуют успешной профессиональной деятельности. Раскрыта структура тренинговых занятий программы активизации личностного саморазвития учителей, которые основываются на интерактивных методах, формах обучения, обоснованных психологических условиях, принципах активизации исследуемого феномена. Программа активизации личностного саморазвития учителей заложена в спецкурсе «Основы личностного саморазвития педагога», который содержит три модуля: «Общая характеристика личностного саморазвития учителя», «Психологические условия личностного саморазвития учителя», «Психологические средства совершенствования процесса личностного саморазвития учителя». Первый модуль направлен на осознание значимости личностного саморазвития для жизнедеятельности учителя, овладения знаниями в сфе-

ре личностного саморазвития, выявление и развитие мотивации к активизации саморазвития педагога. Второй модуль предусматривал решение проблем по развитию когнитивно-рефлексивной составляющей личностного саморазвития учителей. Третий модуль был направлен на совершенствование операционно-деятельностной составляющей личностного саморазвития учителей.

Ключевые слова: саморазвитие личности; личностный саморазвитие учителя; программа активизации; модель активизации личностного саморазвития; транскультуральный подход.

Дата отримання статті: 01.02.2020

Дата рекомендації до друку: 19.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ГУМОРУ ЯК КОМПОНЕНТА ІГРОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ КОНСТАТУВАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ)

Кобзєва Юлія Андріївна¹

¹Магістр психології, аспірант кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, м. Харків (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8483-9695>

SCOPUS AUTHOR ID: 57215587708

UDC: 159.9.072

АНОТАЦІЯ

За результатами констатувального експерименту представлено внутрішню структуру гумору як компонента ігрової компетентності: Психологічне благополуччя, Гумор як інструмент самопомогі і Креативна комунікативна сприйнятливості. Предикторами розвитку гумору, які можуть слугувати критеріями оцінювання цього розвитку, за результатом множинного лінійного регресійного аналізу, є Самоприйняття та «Людина як відкрита система» як показники психологічного благополуччя, а також Самопідтримувальний стиль гумору як показник здорового стилю гумору. Результати кореляційного аналізу взаємозв'язків гумору як компонента ігрової компетентності з окремими його показниками дозволяють стверджувати, що гумор як компонент ігрової компетентності являє собою здатність особистості до зміни сприйняття складних життєвих подій і ситуацій, формуючи їх цілісне сприйняття (позитивних і негативних аспектів); до самозбереження, психологічного захисту від несприятливих факторів, являючи собою психологічну «опору», яка дозволяє особистості зберігати стресостійкість; до особистісного розвитку при поєднанні афіліативного та самопідтримувального стилів гумору, які дозволяють особистості виробити стратегію «опора на найкраще, найбільш здорове» в собі.

Ключові слова: ігрова компетентність, грайливість, гумор, здорові стилі гумору, психологічне благополуччя.

Постановка проблеми. Сучасна система освіти, що перебуває в ситуації тотальної невизначеності, вимагає якнайшвидшого провадження змін і втілення ідей, які давно на часі. Зокрема, міжнародний проект Організації економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР) «Майбутнє освіти і навичок: Освіта 2030» визначив три додаткові категорії «перетворювальних» компетенцій, які скеровані на реалізацію потреби молодих людей у набутті інноваційного мислення, відповідальності й знань: створення нових цінностей; вирішення проблем і суперечностей; прийняття відповідальності. Фундаментом перерахованих компетенцій є, серед іншого, здатність до адаптації, креативне мислення, допитливість і відкритість новому; здатність розумі-

ти потреби й бажання інших людей у світі взаємозалежності та конфліктів; здатність мислити та діяти комплексно, беручи до уваги взаємозв'язки і взаємини між суперечливими або несумісними ідеями, логікою і позиціями; здатність урахувати майбутні наслідки своїх дій, оцінювати ризик і винагороду та ін. (Е2030, 2016).

Усі перераховані вище здібності охоплює така інтегральна особистісна властивість, як *грайливість* (*playfulness*), яка активно й успішно розробляється в зарубіжній психології й абсолютно нова для вітчизняної науки: грайливість – стійка особистісна властивість, яка дозволяє сприймати складні ситуації як виклик, а не як загрозу, «як можливість чогось навчитися, підвищити свою компетентність і покращити навички. ... поми-

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Iuliia Kobzieva

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

лки більше не вважаються невдачею, а швидше можливістю навчатися та зростати» (Guitard et al., 2005, p. 19).

Компоненти грайливості як інтегральної особистісної властивості складають і компоненти *ігрової компетентності (ludic competence)*. Вони визначаються як «самовмотивовані здібності» (Raven, 2001), які дозволяють людям досягати особистісно значущих цілей, у цьому випадку такою метою є розвиток того рівня ідентичності, який забезпечує успішну соціалізацію, тобто успішне психологічне функціонування (Gordienko-Mytrofanova & Kobzieva, 2017a). Ігрова компетентність визначається нами як система внутрішніх ресурсів, до якої звертається людина з метою найкращого врівноважування своєї індивідуальності з зовнішніми умовами соціального оточення на основі позитивних емоцій – інтересу й радості.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Серед компонентів грайливості, представлених широким спектром «самовмотивованих здібностей», важлива роль належить почуттю гумору, яке затребувало у світі невизначеності й протиріч світогляд «гумористичної тотальності» як основу психологічного благополуччя. Гумор – це чеснота трансцендентності поруч із такими якостями, як уміння цінувати красу, удачність, надія і духовність; це здатність, яка допомагає людині встановити зв'язок зі світобудовою та надає життю сенсу (Peterson & Seligman, 2004, p. 159).

Ігрова компетентність є психологічним підґрунтям успішного функціонування особистості в сучасному нестабільному світі, і саме це зумовлює актуальність вивчення гумору як її компонента.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Грайливість як стійка особистісна властивість на Україні вивчається з 2013 року, а за кордоном є відомою з 1975 року (Csikszentmihalyi, 1975). Представники Харківської школи психології під керівництвом доктора психологічних наук, професора кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди Ії Гордієнко-Митрофанової вивчають грайливість з позиції психолінгвістичного підходу, застосовуючи вільний асоціативний експеримент. Раніше було проведено серію вільних асоціативних експериментів із загальною кількістю вибірки понад 8000 осіб, в

результаті яких було описано психолінгвістичні значення грайливості і проведено операціоналізацію теоретичних конструктів ігрової компетентності (Gordienko-Mytrofanova & Kobzieva, 2017a; 2019; Gordienko-Mytrofanova et al., 2018; 2019a; 2020; Kobzieva et al., 2020a; 2020b).

Спираючись на теоретичні та емпіричні дослідження вчених, предмет вивчення яких становить грайливість як особистісна властивість (Barnett, 1990; Guitard et al. 2005; Proyer, 2012; Yarnal & Qian, 2011; Yue et al., 2016), аналіз компонентів-шкал опитувальників грайливості (Glynn & Webster, 1993; Tsuji et al., 1997; Schaefer & Greenberg, 1997; Barnett, 2007; Yarnal & Qian, 2011; Shen et al., 2014; Proyer, 2017), аналіз високочастотних реакцій, і описані психолінгвістичні значення, були виділені наступні компоненти грайливості: «сензитивність», «уява», «почуття гумору», «легкість», «флірт», «пустотливість», «ф'юж» (Gordienko-Mytrofanova & Kobzieva, 2017b; 2019; Gordienko-Mytrofanova et al., 2018; 2019a; 2020; Kobzieva et al., 2020a; 2020b).

Один з компонентів ігрової компетентності – гумор, що розглядається як 1) *здатність розуміти і використовувати здоровий гумор за Р. Мартином* (Martin, 2007), тобто *афіліативний і самопідтримувальний* – для отримання емоційного задоволення, приємної соціальної комунікації та впливу, самоактуалізації і подолання труднощів (чорний гумор як самопідтримувальний); 2) *здатність адекватно реагувати на нездоровий гумор (агресивний і самозневажливий) з урахуванням соціально прийнятних норм.* Даному компоненту відповідає ігрова позиція, яка отримала назву «справжній гуморист», яка була описана в наших публікаціях (Gordienko-Mytrofanova & Kobzieva 2017a, 2017b).

Уперше у вітчизняній психології сконструйовано, перевірено та апробовано методику діагностики ігрової компетентності – «Опитувальник ігрової компетентності» (ОІК). Під час створення методики використано новий підхід до визначення компонентів/шкал грайливості – психолінгвістичний, підґрунтям якого є метод опису психолінгвістичного значення (Kobzieva et al., 2019b).

Метою статті є вивчення психологічної струк-

тури взаємозв'язків гумору як компоненту ігрової компетентності із визначеними в теоретичній моделі показниками його розвитку. Відповідно до мети було розроблено наступні завдання:

- установити зв'язок стилів гумору з показниками, виявленими в концептуальній моделі розвитку гумору як компонента ігрової компетентності;
- з'ясувати зв'язок гумору як одного з компонентів ігрової компетентності із діагностичними показниками його розвитку;
- провести факторний аналіз із метою з'ясування внутрішньої структури зв'язків показників розвитку гумору як компонента ігрової компетентності;
- виявити психологічні чинники, які найбільш виражено впливають на розвиток гумору.

Методика та організація дослідження. Емпіричне дослідження розвитку гумору як компонента ігрової компетентності тривало з 2017 р. по 2019 р. на базі Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

Вибірку констатувального етапу дослідження розвитку гумору як компонента ігрової компетентності склали 194 особи віком від 20 до 26 років, у рівному співвідношенні чоловіків і жінок.

Кількісна обробка первинних даних проводилася з використанням сукупності математико-статистичних методів. На етапі первинної обробки даних підраховувалися прості описові статистики (середні значення – M , стандартні відхилення – σ). Також було застосовано кореляційний, експлораторний факторний і множинний лінійний регресійний аналіз.

Спираючись на аналіз праць вітчизняних і зарубіжних учених, де відображено теорії грайливості, зв'язки гумору та грайливості, розроблений поведінковий патерн ігрової позиції «Справжній гуморист» (Gordienko-Mytrotanova & Kobzieva, 2017b), а також результати попередніх досліджень, пов'язаних із вивченням грайливості/ ігрової компетентності та її компонентів за допомогою психолінгвістичного інструментарію (Kobzieva, 2020b), було виявлено критерії та

групи показників розвитку гумору як компонента ігрової компетентності, відповідно до яких було створено психодіагностичний комплекс дослідження розвитку гумору як компонента ігрової компетентності, який представлено у таблиці 1 (Див. ст. 206).

Виклад основного матеріалу дослідження.

По-перше, було виявлено взаємозв'язки стилів гумору за Р. Мартином із показниками розвитку гумору як компонента ігрової компетентності. На даному етапі констатувального експерименту вивчалися кореляції між, із одного боку, «здоровими» (афіліативним і самопідтримувальним) і «нездоровими» (агресивним і самозневажливим) стилями гумору та, із іншого боку – показниками розвитку гумору як компонента ігрової компетентності. У таблиці 2 відображені кореляції «здорових» стилів гумору з показниками розвитку гумору як компонента ігрової компетентності (Див. ст.207).

Афіліативний стиль гумору позитивно взаємопов'язаний із грайливістю та ігровою компетентністю, зокрема з такими компонентами, як Легкість, Флірт, Пустотливість і Ф'юг, що передбачає використання здорового стилю гумору в ситуаціях взаємодії, де проявляється ігрова компетентність. Даний стиль гумору позитивно взаємопов'язаний із емоційним інтелектом узагалі, але найсильніше – із керуванням і регуляцією своєї емоційної сфери. Хоча афіліативний гумор за своїм змістом спрямований назовні – на контакти, комунікацію та взаєморозуміння з оточуючими, його використання супроводжується зростанням здатності опановувати свої емоції, контролювати й регулювати їх.

Афіліативний стиль гумору позитивно взаємопов'язаний із умінням жити «тут і зараз», із прагненням поділяти цінності самоактуалізації особистості як такі. Цей стиль гумору позитивно взаємопов'язаний із психологічним благополуччям особистості взагалі, але особливо його використання супроводжується почуттям відкритості до нового життєвого досвіду, позитивного сприйняття себе як «відкритої системи», готовності до широкого діапазону сприйняття й прийняття життєвих подій. Окрім того, зі зростанням опанування афіліативного гумору відбувається посилення позитивного ставлення до себе як важливої складової позитивної й здорової Я-концепції.

Таблиця 1.

Психодіагностичний комплекс методик вивчення психологічних особливостей розвитку гумору як компонента ігрової компетентності

Назва методики	Автори, рік створення/ адаптації/ стандартизації	Шкали методики
Опитувальник ігрової компетентності	І.В. Гордієнко-Митрофанова, Ю.А. Кобзєва, І.О. Зуєв, С.Л. Саута, 2019 р.	Сензитивність Почуття гумору Уява Легкість Флірт Пустотливість Ф'юг Загальний рівень ігрової компетентності
Методика діагностики емоційного інтелекту	М.О. Манойлова, 2004 р.	Усвідомлення своїх почуттів та емоцій Керування своїми почуттями та емоціями Усвідомлення почуттів та емоцій інших людей Керування почуттями та емоціями інших людей Інтегральний показник емоційного інтелекту
Самоактуалізаційний тест	Е. Шостром, 1963 р. Адаптований Н.Ф. Каліною, А.В. Лазукиним, 1998 р.	Орієнтація в часі Цінності Погляд на природу людини Потреба в пізнанні Креативність Автономність Спонтанність Саморозуміння Аутосимпатія Контактність Гнучкість у спілкуванні
Опитувальник стилів гумору	Р. Мартин, 2001 р. Адаптований О.М. Івановою, О.В. Мітіною, А.С. Зайцевою, О.А. Стефаненко, С.Н. Снікоповим, 2013 р.	Афіліативний гумор Самопідтримувальний гумор Агресивний гумор Самозневажливий гумор
Шкала психологічного благополуччя	К. Ріфф, 1989 р. Адаптований Т.Д. Шевеленковою та П.П. Фесенком, 2005 р.	Позитивні стосунки Автономія Управління середовищем Особистісне зростання Мета в житті Самоприйняття Баланс афекту Осмиленість життя Людина як відкрита система Загальний рівень психологічного благополуччя
Опитувальник «Способи поведінки-подолання»	Р. Лазарус, С. Фолкман, 1988р. Адаптований Т.Л. Крюковою, О.В. Куфтяк, М.С. Замишляєвою в 2004 р., стандартизований у НДПНІ ім. В.М.Бехтерева Л.І. Вассерманом, Б.В. Іовлевим, О.Р. Ісаєвою, О.А.Трифоновною, О.Ю. Щелковою, М.Ю. Новожиловою	Конфронтаційний копінг Дистанціювання Самоконтроль Пошук соціальної підтримки Прийняття відповідальності Утеча-уникання Планування розв'язання проблеми Позитивне переосцінювання
Вісбаденський опитувальник до методу Позитивної та Сімейної Психотерапії (WIPPF)	Н. Пезешкіан, Х. Дайденах, 1977 р. Адаптований С.Ю. Зелінською та А.І. Ташевою в 2000 р.	Актуальні здібності: Акуратність, охайність, пунктуальність, увічливість, чесність/щирість, старанність/діяльність, обов'язковість, ощадливість, слухняність, справедливість, вірність, терпіння, час, контакти/товариськість, довір'я, надія, ніжність/сексуальність, любов, віра/ релігія/ смисл. Сфера переробки конфліктів: Тіло/відчуття, професія/діяльність, контакти, фантазії/майбутнє. Сімейні концепції: Я Мати, Я Батько, ТИ, МИ, ПРА-МИ.

Таблиця 2.

**Кореляції «здорових» (афіліативного й самопідтримувального)
стилів гумору**

N	Показник	Афіліативний		Самопідтримувальний	
		r	p	r	p
1.	Почуття гумору (компонент ІК)	,171	0,17	,421	0,001
2.	Легкість	,332	0,01	,363	0,01
3.	Флірт	,364	0,01	,172	0,17
4.	Пустотливість	,265	0,01	,482	0,001
5.	Ф'юг	,291	0,01	,334	0,01
6.	Загальна Грайливість	,101	0,12	,433	0,001
7.	Усвідомлення своїх почуттів	,198	0,06	,386	0,01
8.	Керування своїми почуттями	,256	0,01	,324	0,01
9.	Інтегральний ЕІ	,192	0,07	,205	0,04
10.	Позитивні стосунки	,087	0,23	,343	0,01
11.	Автономія	,246	0,01	,357	0,01
12.	Управління середовищем	,171	0,17	,388	0,01
13.	Особистісне зростання	,191	0,08	,255	0,01
14.	Цілі в житті	,087	0,23	,252	0,01
15.	Самоприйняття	,258	0,01	,434	0,001
16.	Психологічне благополуччя	,224	0,02	,430	0,001
17.	Осмисленість життя	,150	0,04	,306	0,01
18.	Людина як відкрита система	,227	0,01	,343	0,01
19.	Орієнтація в часі	,265	0,01	,306	0,01
20.	Цінності самоактуалізації	,197	0,06	,309	0,01
21.	Погляд на природу людини	,125	0,84	,200	0,05
22.	Креативність	,111	0,12	,155	0,03
23.	Спонтанність	,123	0,09	,211	0,03
24.	Контактність	,019	0,79	,133	0,07
25.	Планування розв'язання проблем	,156	0,03	,158	0,03
26.	Любов	,076	0,29	,166	0,02

Примітка: для $k = 192$ критичні значення: 0,16 ($p \leq 0,05$), 0,21 ($p \leq 0,01$); сильні зв'язки від 0,41, помірні від 0,21 до 0,40, слабкі від 0,15 до 0,20.

Самопідтримувальний стиль гумору, у першу чергу, демонструє сильний позитивний зв'язок із Грайливістю/ ігровою компетентністю у цілому і, більш того – із Пустотливістю й Почуттям гумору як компонентом ігрової компетентності. При цьому помірний зв'язок із компонентами Легкість і Ф'юг говорить про те, що цей стиль передбачає здатність дистанціюватися, абстрагуватися від умовностей та іноді «приміряти маску» невласного для себе персонажа.

Самопідтримувальний стиль гумору тісно позитивно взаємопов'язаний із психологічним благополуччям особистості в цілому і практично з усіма його показниками окремо. Можна припустити, що використання й розвиток у собі цього стилю гумору супроводжується посиленням відчуття того, що життя людини цілісне, змістовне та сповнене сенсами існування. Зокрема, самопідтримувальний стиль пов'язаний, у першу чергу, із прийняттям себе таким, як є, із усіма чеснотами й недоліками, із позитивним ставленням до себе.

Цей стиль гумору в спілкуванні веде до формування теплих довірчих взаємин із оточуючими; розвит-

ку здатності вступати в близькі стосунки, піклуватися про благополуччя інших, зберігаючи при цьому можливість протистояти спробам зовнішнього середовища змусити людину думати й діяти певним чином. Людина зберігає здатність самостійно регулювати свої вчинки, оцінюючи себе за виробленими внутрішніми суб'єктивними критеріями.

Також розвиток самопідтримувального стилю гумору супроводжується розвитком особистості, який виражається в реалізації здібностей, досягненні нових рубежів і рівнів зростання, у відкритості до нових знань та вмінь. Людина з розвиненим самопідтримувальним стилем гумору краще контролює своє життя й керує ним відповідно до особистих потреб, планів і цілей.

Самопідтримувальний стиль гумору позитивно взаємопов'язаний із емоційним інтелектом і його показниками Усвідомлення своїх почуттів і Керування ними. При володінні цим стилем у спілкуванні відбувається краще розуміння себе, своїх психологічних особливостей, якостей свого характеру, емоційних реакцій, що

веде до оптимізації моделей емоційної поведінки й покращення саморегуляції в цілому.

Самопідтримувальний стиль гумору позитивно взаємопов'язаний із самоактуалізацією особистості в цілому й із більшістю її окремих показників. Так, людина, яка дотримується цього стилю гумору, живе теперішнім часом, актуальною ситуацією, не піддаючись негативному впливу минулих проблем або майбутніх очікувань, що надає більшій реалістичності її життю. Така людина дивиться з оптимізмом на події, що відбуваються, акцентується на позитивних якостях оточуючих його людей, цінує й проявляє творчий підхід у різних сферах життя.

Людина, яка віддає перевагу цьому стилю, більш ясно усвідомлює свої життєві проблеми, краще в них розбирається і завдяки цьому здатна планувати способи їх розв'язання.

Слабкий позитивний зв'язок самопідтримувального стилю гумору з первинною актуальною здібністю Любов/Прийняття є досить цікавим для інтерпретації. У термінології позитивної психотерапії «Любов являє собою всеохоплювувальну здатність із різними характерними особливостями. ... Якоюсь мірою вона навіть має бути спочатку спрямована на своє «Я», щоб узагалі створити міцне ставлення до цього почуття» (Pezeshkian, 2007, р. 70). Таким чином, людина, яка має оптимально розвинену актуальну здіб-

ність Любов/Прийняття, використовує гумор для подолання стресу й вирішення конфліктних ситуацій, не вдаючись до агресивних форм захисту, заперечення або до інших малоефективних стратегій.

Усі значимі й близькі до значимих кореляції «нездорових» стилів гумору вказані в таблиці 3.

У цілому, для агресивного й самозневажливого стилів гумору виявлена менша в порівнянні зі здоровими стилями кількість зв'язків, і вони або слабкі, або на рівні тенденцій, що може говорити про те, що ці стилі гумору можуть бути взаємопов'язані з якимись іншими характеристиками особистості, які не входять до концептуальної моделі розвитку гумору як компонента ігрової компетентності.

Агресивний гумор позитивно слабо корелює з Усвідомленням своїх почуттів, Управлінням своїми почуттями (показники емоційного інтелекту), також виявлено тенденцію кореляції Агресивного гумору зі Спонтанністю, Контактністю (показники самоактуалізації).

Виявлено тенденцію до негативної кореляції Агресивного гумору з Пошуком соціальної підтримки (показник стратегії поведінки-подолання).

Отримані результати можливо поінтерпретувати таким чином. Агресивний стиль гумору позитивно взаємопов'язаний із емоційним інтелектом, і, зокрема, із усвідомленням людиною своїх почуттів та їх управ-

Таблиця 3.

Кореляції «нездорових» (агресивного й самозневажливого)

N	Показник	Агресивний		Самозневажливий	
		г	р	г	р
1	Сензитивність	-,233	0,01	,295	0,01
2	Пустотливість	,342	0,01	,137	0,21
3	Ф'юг	,121	0,23	,224	0,01
4	Усвідомлення своїх почуттів	,178	0,01	,063	0,61
5	Керування своїми почуттями	,182	0,01	,002	0,98
6	Автономія	-,080	0,78	-,105	0,29
N	Показник	Агресивний		Самозневажливий	
		г	р	г	р
7	Цілі в житті	-,106	0,22	-,091	0,26
8	Цінності самоактуалізації	,066	0,70	,124	0,16
9	Потреба в пізнанні	,054	0,59	,128	0,15
10	Спонтанність	,130	0,09	-,077	0,36
11	Контактність	,119	0,20	,035	0,83
12	Гнучкість у спілкуванні	-,079	0,39	-,114	0,12
13	Пошук соціальної підтримки	-,132	0,20	-,085	0,24
14	Прийняття відповідальності	-,095	0,38	-,109	0,24
15	Справедливість	-,089	0,26	-,104	0,28

Примітка:

для $k = 192$ критичні значення: 0,16 ($p \leq 0,05$), 0,21 ($p \leq 0,01$); сильні зв'язки від 0,41, помірні від 0,21 до 0,40, слабкі від 0,15 до 0,20.

лінням. Отже, виявлений зв'язок із тими ж показниками емоційного інтелекту, що й у стилів здорового гумору – афіліативного та самопідтримувального. Таким чином, почуття гумору, що вбирає в себе різні стилі гумору, безумовно пов'язане з тим аспектом емоційного інтелекту, який відображає власні емоції й почуття людини (на відміну від аспекту, що відображає емоції, почуття інших людей). І тоді гумор можна розглядати як один із факторів прояву емоційного інтелекту.

Виявлена тенденція до кореляції з деякими показниками самоактуалізації (спонтанність, контактність) проявляє складний психологічний зміст агресивного стилю гумору, який, крім вираженої негативної функції, містить також і позитивну – у специфічних комунікативних контекстах.

Тенденція до негативної кореляції з Пошуком соціальної підтримки свідчить про те, що для людини, яка застосовує цей стиль гумору, більш характерна опора на внутрішні, ніж на зовнішні ресурси при розв'язанні проблемної ситуації. Р. Мартин вважає, що уявлення З. Фрейда про гумор як про захисний механізм і засіб катарсису та підхід до гумору Ч. Грунера із погляду переваги й агресії, забезпечують основу для сучасних уявлень про гумор як спосіб упоратися зі стресом у повсякденному житті. Гумор як захисний механізм до-

зволяє захистити себе від болісних емоцій у несприятливих обставинах, а як спосіб довести свою перевагу гумор дозволяє не губитися перед людьми й ситуаціями, які загрожують благополуччю. Однак таке агресивне подолання, покращивши самопочуття, може негативно вплинути на стосунки з близькими, руйнуючи їх (Martin, 2007).

Позитивна кореляція на рівні тенденції Самозневажливого гумору з Цінностями самоактуалізації, Потребою в пізнанні може свідчити про потребу людини в розвитку й гармонійному співіснуванні, але при цьому на шкоду власній репутації.

Цей стиль гумору не припускає вирішення конфліктів шляхом прийняття на себе відповідальності, а також справедливого й гнучкого ставлення до інших, і до себе – у першу чергу.

Взаємозв'язки гумору як компонента ігрової компетентності. На наступному етапі констатувального експерименту вивчалися кореляції між, із одного боку, почуттям гумору як компонентом ігрової компетентності і, із іншого боку – показниками ігрової компетентності, самоактуалізації особистості, емоційного інтелекту, психологічного благополуччя, поведінки-подолання, актуальних здібностей. Виявлені кореляції

Таблиця 4.

Кореляції гумору як компонента ігрової компетентності

N	Показники	r	p
1	Легкість	,407	0,001
2	Флірт	,279	0,01
3	Пустотливість	,333	0,01
4	Ф'юг	,266	0,01
5	Афіліативний гумор	,221	0,02
6	Самопідтримувальний гумор	,447	0,001
7	Усвідомлення своїх почуттів	,362	0,001
8	Керування своїми почуттями	,222	0,02
9	Орієнтація в часі	,294	0,01
10	Цінності самоактуалізації	,252	0,02
11	Погляд на природу людини	,203	0,04
12	Потреба в пізнанні	,193	0,07
13	Спонтанність	,209	0,03
14	Контактність	,203	0,04
15	Позитивні стосунки з іншими	,391	0,001
N	Показники	r	p
16	Управління середовищем	,501	0,001
17	Особистісне зростання	,369	0,01
18	Цілі в житті	,273	0,01
19	Самоприйняття	,538	0,001
20	Психологічне благополуччя	,511	0,001
21	Осмисленість	,411	0,001
22	Людина як відкрита система	,428	0,001
23	Любов	,193	0,07

Примітка: для $k = 192$ критичні значення: 0,16 ($p \leq 0,05$), 0,21 ($p \leq 0,01$); сильні зв'язки від 0,41, помірні від 0,21 до 0,40, слабкі від 0,15 до 0,20.

гумору як компонента ігрової компетентності (значущі й близькі до значущих) відображені в таблиці 4.

Гумор як компонент ігрової компетентності позитивно пов'язаний із обома стилями здорового гумору, але більш сильно – із самопідтримувальним стилем. Перш за все, він виконує психологічно підтримувальну функцію для самої людини, зміцнює та захищає її особистість.

Із кореляційного аналізу випливає також висновок про те, що розвиток гумору супроводжується підвищенням здатності засвоювати нову інформацію. Гумор пропонує іншу точку зору, несподіваний, свіжий погляд на об'єкти та явища. При цьому в людини формується реалістичний і цілісний погляд на навколишню дійсність, вона стає більш відкритою до нового досвіду, а життєві події переживає більш природно й безпосередньо.

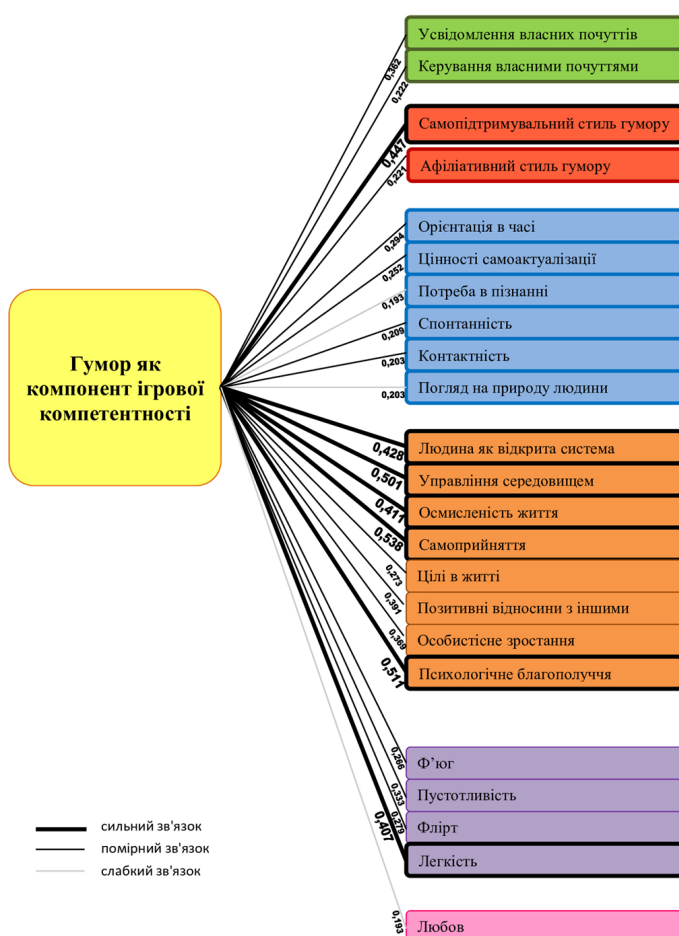

Рис.1. Кореляційна плеяда залежності між гумором та показниками його розвитку

Гумор взаємопов'язаний із багатьма показниками самоактуалізації, але найтісніше – із орієнтацією в часі. Це означає, що з розвитком гумору в людини посилюється прагнення жити в теперішньому часі, «тут і зараз», скористатися наявними можливостями теперішньої ситуації, не відчуючи негативного впливу минулого досвіду або невиправданих надій на майбутнє.

Усі значимі кореляції гумору графічно представлені на рис. 1.

Таким чином, за своїм психологічним змістом гумор як компонент ігрової компетентності спрямований на те, щоб:

- зберігати гумористичне, легке, веселе, іронічне і/або самоіронічне ставлення до подій у житті, до оточення, до себе самого в найрізноманітніших ситуаціях;
- виявляти суперечності або невідповідності в поведінці інших людей, зосереджуючись на чомусь позитивному навіть у важких, проблемних життєвих ситуаціях і обставинах – для того, щоб упоратися з ними, подолати ці обставини;
- використовувати гумор як засіб пізнання, перш за все себе, можливостей розвитку, а також оточуючих людей.

Факторна структура гумору. Для виявлення латентних факторів, які визначають психологічний зміст гумору, був застосований факторний аналіз за методом головних компонент із Varimax обертанням. До факторного аналізу було залучено 15 показників як компоненти, виявлені за підсумками кореляційного аналізу, як такі, із якими почуття гумору має найбільш сильні кореляції (значимість $p \leq 0,001$): Самопідтримувальний стиль гумору, Усвідомлення своїх почуттів, Позитивні стосунки з іншими, Управління середовищем, Самоприйняття, Психологічне благополуччя, Осмисленість, Людина як відкрита система, Сензитивність, Почуття гумору, Легкість, Уява, Флірт, Пустотливість, Ф'юг.

У таблиці 5 можна побачити навантаження виявлених чинників (Див. ст. 211).

Факторний аналіз із застосуванням критерію Кайзера виявив три латентних фактори з різною вагою.

Таблиця 5.

Фактори гумору та їхні навантаження

Компонент	Фактори		
	1	2	3
Самопідтримувальний стиль	,553	,588	,093
Усвідомлення своїх почуттів	,423	,485	,272
Позитивні стосунки з іншими	,765	-,174	-,193
Управління середовищем	,864	-,099	-,202
Самоприйняття	,866	-,023	-,291
Психологічне благополуччя	,955	-,142	-,158
Осмисленість	,822	-,188	-,030
Людина як відкрита система	,708	-,238	,206
Сензитивність	,492	-,263	,464
Почуття гумору	,623	,311	,036
Легкість	,517	,386	,217
Уява	,516	-,337	,301
Флірт	,394	-,175	,656
Пустотливість	,465	,473	-,076
Ф'юг	,486	,044	,090

Перший фактор, який описує близько 44% дисперсії, містить у собі 11 основних компонентів: психологічне благополуччя (0,955); самоприйняття (0,866); управління середовищем (0,864); осмисленість (0,822); позитивні стосунки з іншими (0,765); людина як відкрита система (0,708); почуття гумору (0,623); самопідтримувальний стиль гумору (0,553); легкість (0,517); уяву (0,516); сензитивність (0,492).

До складу другого фактору, що описує близько 9% дисперсії, увійшли 3 основних компоненти: самопідтримувальний стиль гумору (0,588); усвідомлення своїх почуттів (0,485); пустотливість (0,473).

До складу третього фактору, який описує 8% дисперсії, увійшли 2 основні компоненти: флірт (0,656) і сензитивність (0,464).

У таблиці 6 можна побачити навантаження виявлених факторів після обертання.

Після обертання перший фактор зберіг 6 компонентів, але їхнє навантаження змінилося: психологічне благополуччя (0,879), самоприйняття (0,845), управління середовищем (0,818), позитивні стосунки з іншими (0,758), осмисленість (0,718), людина як відкрита система (0,514). Цей фактор, що включає показники, можна умовно назвати *Психологічне благополуччя*, оскільки всі вони належать до цього критерію розвитку гумору як компонента ігрової компетентності.

Таблиця 6.

Фактори почуття гумору та їхні навантаження після обертання

Компонент	Фактори		
	1	2	3
Самопідтримувальний стиль	,212	,783	,050
Усвідомлення своїх почуттів	,042	,672	,187
Позитивні стосунки з іншими	,758	,167	,225
Управління середовищем	,818	,276	,227
Самоприйняття	,845	,324	,123
Психологічне благополуччя	,879	,292	,317
Осмисленість	,718	,217	,387
Людина як відкрита система	,514	,171	,553
Сензитивність	,212	,104	,686
Почуття гумору	,379	,566	,149
Легкість	,175	,620	,222
Уява	,342	,017	,595
Флірт	,005	,174	,765
Пустотливість	,268	,607	-,074
Ф'юг	,321	,284	,250

Другий фактор частково змінив свої компоненти та їхнє навантаження: усвідомлення своїх почуттів (0,856), самопідтримувальний стиль гумору (0,756), легкість (0,620), пустотливість (0,607), почуття гумору (0,566). Цей фактор можна умовно назвати *Гумор як інструмент самодопомоги*.

Третій фактор також частково змінив свої компоненти та їхнє навантаження: флірт (0,765), сензитивність (0,686), уява (0,595). Цей фактор можна умовно назвати *Креативна комунікативна сприйнятливність*, що вже було виявлено в більш ранньому факторному аналізі ОІК (Кобзева, Гордиєнко-Митрофанова, Зуєв, Саута, 2019). Зміст цього фактору відображає виключно грайливість дорослої людини (adult playfulness), стан Дорослого (зрілої особистості) у термінології Е. Берна. Ідеться про те, наскільки майстерно людина володіє вербальними й невербальними засобами спілкування, проявляє свободу й творчу спонтанність у складних ситуаціях і, зокрема, має розвинені навички адаптивності та саморегуляції. Це дозволяє швидко оцінювати ситуацію, уникаючи фрустрації та напруження. Іншого, і не боятися приймати нестандартні рішення – «трати

хологічне благополуччя, Свідомість, Людина як відкрита система».

У результаті було виявлено регресійну модель впливу виділених чинників на гумор, яка містить три компоненти: Самоприйняття як показник психологічного благополуччя, Самопідтримувальний стиль гумору, «Людина як відкрита система» як показник психологічного благополуччя. Результати вивчення містяться в таблиці 7.

Якість моделі визначають коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,381$, коефіцієнт Фішера $F = 39$. Тим самим ця регресійна модель визначає майже 40% дисперсії залежної змінної – гумору. Це показує полідетермінованість гумору незалежними змінними.

До визначення психологічного змісту гумору роблять внесок усі змінні, хоча цей внесок різний. Найбільший вплив на гумор роблять самоприйняття, самопідтримувальний гумор і позиція людини як «відкритої системи». Їх можна визначити як предиктори розвитку гумору в людини.

Серед чотирьох стилів гумору єдиним предиктором гумору виявився самопідтримувальний. Цей же

Таблиця 7.

Регресійна модель впливу факторів на гумор

Змінні моделі	B	Стандартна помилка	Бета	t	p
Константа	8,153	1,849	0	4,408	0,0001
Самоприйняття	,105	,22	,327	4,697	0,0001
Самопідтримувальний стиль	,083	,21	,254	4,005	0,0001
Людина як відкрита система	,102	,31	,214	3,304	0,0001

Примітка: B – нестандартизований коефіцієнт, бета – стандартизований коефіцієнт і константа рівняння регресії, t – відношення B до стандартної помилки, p – статистична значимість.

з ситуацією», зберігаючи при цьому баланс прямої (щирості) і чемності (увічливості), що виражається в адекватній вербалізації інтересів і очікувань (Пезешкиан, 2006: 34).

Предиктори розвитку гумору. Вихідними факторами для складання моделі були обрані ті показники, із якими за результатами кореляційного аналізу в гуморі виявлені найбільш значущі зв'язки ($r > 0,35$): Самопідтримувальний гумор, Усвідомлення своїх почуттів, Позитивні стосунки з іншими, Управління середовищем, Особистісне зростання, Самоприйняття, Пси-

стиль гумору – предиктор інших компонентів грайливості: легкості, пустотливості, флірту, ф'югу. А серед показників психологічного благополуччя виявлені два предиктори гумору – самоприйняття та особистісна позиція «людина як відкрита система». Це означає, що цілісність сприйняття себе, використання гумору як інструмента подолання стресу, а також здатність добре інтегрувати окремі аспекти свого життєвого досвіду впливає на формування здорового почуття гумору – гумору як компонента ігрової компетентності.

Висновки. Результати кореляційного аналізу взаємозв'язків гумору як компонента ігрової компетентності із окремими показниками дозволяють стверджувати, що гумор як компонент ігрової компетентності являє собою здатність особистості:

- до зміни сприйняття складних життєвих подій і ситуацій, формуючи їх цілісне сприйняття (позитивних і негативних аспектів),

- до самозбереження, психологічного захисту від несприятливих факторів, являючи собою психологічну «опору», яка дозволяє особистості зберігати стресостійкість,

- до особистісного розвитку при поєднанні афіліативного та самопідтримувального стилів гумору, які дозволяють особистості виробити стратегію «опора на найкраще, найбільш здорове» в собі.

Факторну структуру гумору як компонента ігрової компетентності представляють 3 фокуси: 1) показники, пов'язані з психологічним благополуччям особистості, 2) власне гумор як засіб самопідтримки й усвідомлення свого емоційного стану і 3) один із аспектів грайливості/ ігрової компетентності – здатність до креативного сприйняття партнера в процесі комунікації.

Предикторами розвитку гумору як компонента ігрової компетентності, які можуть слугувати критеріями оцінювання цього розвитку, за результатом множинного лінійного регресійного аналізу, є: *Самоприйняття*, *«Людина як відкрита система»* як показники психологічного благополуччя, і *Самопідтримувальний стиль гумору*.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в дослідженні чорного гумору як інструмента самопомогі у складних життєвих ситуаціях, а також у вивченні структури гумору і психологічного благополуччя в умовах пандемії COVID-19.

References :

- Barnett, L. A. (1990). Playfulness: Definition, Design, and Measurement. *Play and Culture*, 3, 319-36.
- Csikszentmihalyi, M. (1975). Play and intrinsic rewards. *Journal of Humanistic Psychology*, 15(3), 41-63.

E2030 CONCEPTUAL FRAMEWORK: KEY COMPETENCIES FOR 2030 (DeSeCo 2.0) (2016). Directorate for education and skills education policy committee. Retrieved from <https://www.oecd.org/education/2030-project/about/documents/E2030-CONCEPTUAL-FRAMEWORK-KEY-COMPETENCIES-FOR-2030.pdf>

Glynn, M. A., & Webster, J. (1993). Refining the nomological net of the Adult Playfulness Scale: Personality, motivational, and attitudinal correlates for highly intelligent adults. *Psychological Reports*, 72(3,1), 1023-1026.

Gordienko-Mytrofanova, I., & Kobzieva, Iu. (2017a). Playful Competence: the Access Code to the Inner Resources, *Proceedings from 15th European Congress of Psychology 2017*. Netherlands: Amsterdam.

Gordienko-Mytrofanova, I., & Kobzieva, Iu. (2017b). Humor as a component of ludic competence. *Visnyk HNPU imeni G.S. Skovorodi. Psihologija*, 57, 40-56.

Gordienko-Mytrofanova, I., & Kobzieva, Iu. (2019). Gender- and Role-Specific Differences in the Perception of the Concept «Impishness» (based on the results of a psycholinguistic experiment). *Psycholinguistics*, 25 (1), 33-48. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2019-25-1-33-48>

Gordienko-Mytrofanova, I., Kobzieva, Iu., & Silina, A. (2018). Psycholinguistic Meanings of the Verbalized Concept “Holy Fool” (based on the results of the psycholinguistic experiment). *Visnyk HNPU imeni G.S. Skovorodi Psihologija*, 59, 18-34. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2527863>

Gordienko-Mytrofanova, I., Kobzieva, Iu., & Sauta, S. (2019a). Psycholinguistic Meanings of Playfulness. *East European Journal of Psycholinguistics*, 6 (1), 19–31. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3371627>

Guitard, P., Ferland, F., & Dutil, É. (2005). Toward a better understanding of playfulness in adults. *OTJR: Occupation, Participation and Health*, 25, 9-22.

Kobzieva, Iu., Gordienko-Mytrofanova, I., Zuiiev, I., & Sauta, S. (2019b). Development of Ludic Competence Questionnaire (LCQ). *Psychological Journal*, 5(12), 280-301 [in Russian].

Gordienko-Mytrofanova, I., Kobzieva, I., & Borokh, K. (2020). Investigating the concept of “lightness” as reflected in the Russian-speaking Ukrainians’ linguistic consciousness. *East European Journal of Psycholinguistics*, 7(1), 48-65. <https://doi.org/10.29038/ejpl.2020.7.1.gor>

Kobzieva, Iu., Gordienko-Mytrofanova, I. V., & Sauta, S. (2020a). Psycholinguistic Features of Imagination as a Component of Ludic Competence. *EUREKA: Social and Humanities*, 2, 15-23.

Kobzieva, Iu., Gordienko-Mytrofanova, I.V., Udovenko, M., & Sauta, S. (2020b). Concept “humour” in the linguistic consciousness of the Russian-speaking population of Ukraine. *European Journal of Humour Research*, 8 (1), 29-44.

- Martin, R. A. (2007). *The psychology of humor: An integrative approach*. New York: Elsevier.
- Peterson, Ch., & Seligman, M. E. P. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification*. Oxford: Oxford University Press.
- Pezeshkian, N. (2007). *Conflict resolution training*. Moscow: Institute of Positive Psychotherapy [in Russian].
- Proyer, R.T. (2012). Examining playfulness in adults: Testing its correlates with personality, positive psychological functioning, goal aspirations, and multi-methodically assessed ingenuity. *Psychological Test and Assessment Modeling*, 54(2), 103-127.
- Proyer, R. T. (2017). A new structural model for the study of adult playfulness: Assessment and exploration of an understudied individual differences variable. *Personality and Individual Differences*, 108, 113-122.
- Schaefer, C., & Greenberg, R. (1997). Measurement of playfulness: A neglected therapist variable. *International Journal of Play Therapy*, 6(2), 21-31.
- Shen, X. Sh., Chick, G., & Zinn, H. (2014). Validating the Adult Playfulness Trait Scale (APTS): An Examination of Personality, Behavior, Attitude, and Perception in the Nomological Network of Playfulness. *American Journal of Play*, 6(3), 345-369.
- Tsuji, H., Fujishima, Y., Tsuji, H., Natsuno, Y., Mukoyama, Y., Yamada, N., Morita, Y., & Hata, K. (1997). Five-factor model of personality: Concept, structure, and measurement of personality traits. *Japanese Psychological Review*, 40(2), 239-259.
- Yarnal, C., & Qian, X. (2011). Older-adult Playfulness: An innovative construct and measurement for healthy aging research. *American Journal of Play*, 4(1), 52-79.
- Yue, X.D., Leung, C.L., & Hiranandani, N.A. (2016). Adult Playfulness, Humor Styles, and Subjective Happiness. *Psychological Reports*, 119(3), 630-640.

Iuliia Kobzieva

MA in Psychology, PhD student at the department of psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv (Ukraine)

THE PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF HUMOUR AS A COMPONENT OF LUDIC COMPETENCE (THE SUMMATIVE ASSESSMENT)

ABSTRACT

The article is devoted to the empirical study of humor as a component of game competence. A set of psycho-diagnostic methods which include the author's methodology for diagnosing game competence based on the mentioned humor development criteria including ludic compe-

tence, potentially beneficial humor styles, emotional intelligence, coping strategies, self-actualization, psychological well-being, actual abilities, has been designed.

The use of groups of indicators and a set of methods created on their basis to study the peculiarities of the development of humor revealed at the ascertaining stage of the study the factor structure of humor, which is represented by three factors: Communicative Perceptiveness". As multiple linear regression analysis showed, among humor development predictors being simultaneously its assessment criteria were "Self-Acceptance" and "Human as an Open System" as markers of psychological well-being and "Self-Enhancing Humor" as a marker of beneficial humor style. A correlation analysis of the links between humor as a component of ludic competence and its concrete indices made it possible to conclude that humor as a component of ludic competence represents a personality's capacity to shift the perception of life challenges through forming their integral perception of positive and negative aspects. Next, humor is a means of self-preservation, and psychological defense against unfavorable factors. This provides an individual with the ability to cope with stress, self-development under the condition of combining affiliative and self-supporting humor that underlies a "reliance on the best, the most healthy-in-onself" strategy.

According to its psychological content, humor as a component of game competence is aimed at: 1) maintaining a humorous, easy, fun, ironic or self-ironic attitude to life events, to the environment, to himself in a variety of situations; 2) identify contradictions or inconsistencies in the behavior of other people, focusing on something positive, even in difficult, problematic life situations and circumstances - in order to cope with them, to overcome these circumstances; 3) use humor as a means of learning, especially yourself, development opportunities, as well as others.

Key words: ludic competence, playfulness, humor, beneficial humor styles, psychological well-being.

Кобзева Юлия Андреевна

Магистр психологии, аспирант кафедры психологии Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды, г. Харьков (Украина)

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЮМОРА КАК КОМПОНЕНТА ИГРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ КОНСТАТИРУЮЩЕГО ЭКСПЕРИМЕНТА)

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена эмпирическому исследованию юмора как компонента игровой компетентности. По определенным критериям развития юмора (игровая компетентность, здоровые стили юмора, эмоциональный интеллект, копинг-стратегии, самоактуализация, психологическое благополучие, актуальные способности) и соответствующим группам их показателей создан комплекс психодиагностических методик, в составе которых есть авторская методика диагностики игровой компетентности.

Применение групп показателей и созданного на их основе комплекса методик изучения особенностей развития юмора позволило выявить на констатирующем этапе исследования факторную структуру юмора, которая представлена тремя факторами: «Психологическое благополучие», «Юмор как инструмент самопомощи» и «Креативная коммуникативная восприимчивость». Предикторами развития юмора, которые могут служить критериями оценки этого развития, по результатам множественного линейного регрессионного анализа, является «Самопринятие» и «Человек как открытая система» как показатели психологического благополучия, а также «Самоподдерживающий стиль юмора» как показатель здорового стиля юмора. Результаты корреляционного анализа взаимосвязей юмора как компонента игровой компетентности с отдельными его показателями позволяют утверждать, что юмор как компонент игровой компетентности представляет собой способность личности к изменению восприятия сложных жизненных событий и ситуаций, формируя их целостное восприятие (положительных и отрицательных сторон); к самосохранению, психологической защите от неблагоприятных факторов, представляя собой психологическую

«опору», которая позволяет личности сохранить стрессоустойчивость; к личностному развитию при сочетании аффилиативного и самоподдерживающего стилей юмора, которые позволяют личности выработать стратегию «опора на лучшее, самое здоровое» в себе.

По своему психологическому содержанию юмор как компонент игровой компетентности направлен на то, чтобы: 1) сохранять юмористическое, легкое, веселое, ироничное или самоироничное отношение к происходящему в жизни, к окружающим, к себе самому в самых разнообразных ситуациях; 2) выявлять противоречия или несоответствия в поведении других людей, сосредотачиваясь на чем-то положительном даже в тяжелых, проблемных жизненных ситуациях и обстоятельствах – для того, чтобы справиться с ними, преодолеть эти обстоятельства; 3) использовать юмор как средство познания, прежде всего себя, возможностей развития, а также окружающих людей.

Ключевые слова: игровая компетентность, игривость, юмор, здоровые стили юмора, психологическое благополучие.

Дата отримання статті: 01.02.2020

Дата рекомендації до друку: 19.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ПРАЦЯХ ФРЕНСІСА ГАЛЬТОНА

Самошук Оксана Петрівна¹

¹ Науковий кореспондент лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4152-632X>

UDC: 159.99

АНОТАЦІЯ

У статті подаються результати теоретичного дослідження методології та методів, які використовувалися Френсісом Гальтоном у його вивченнях таланту, здібностей та їхнього спадкового характеру. Були розглянуті та проаналізовані усі праці та статті дослідника, які мали відношення до сфери психології. Розглянуто основні гіпотези, що викладались зазначеним автором, а також методи, що використовувалися під час дослідження спадковості таланту та висновки, які були зроблені на основі відповідних досліджень.

Автор статті виносить свої зауваження стосовно достовірності деяких методів, запропонованих Гальтоном, і обґрунтовує, чому засновані на цих методах результати досліджень щодо спадковості таланту можуть мати певні недоліки. Було визначено основні логічні помилки, які допускались при формулюванні аксіом гіпотези та звернено увагу на відсутність визначень в термінологічному апараті проаналізованих досліджень. Також, автором статті подаються свої пропозиції для удосконалення теорії обдарованості та методів визначення таланту.

Ключові слова: здібності, спадковий талант, обдарованість, видатна особистість, метод композитної фотографії.

Постановка проблеми дослідження. Неоднозначність та складність таких понять як творчість, талант та обдарованість змушують робити спроби в пошуках даних дефініцій у працях попередників, що вивчали ці явища. Особливу цікавість становить і методологія дослідження творчості, оскільки в більшості випадків творчі особистості та їхні твори вивчаються ретроспективно. Хоча такі явища як талант і творчість можна розглядати вужче і ширше, найбільше зацікавлення становлять саме внутрішні психологічні аспекти індивідуальної творчості, яка вважається суспільно значимою та видатною. Тому, було обрано праці відомого вченого, який опублікував не одну роботу з теми обдарованості та здібностей і є одним із основоположників теорії

творчості та обдарованості у сучасній психології.

Також надзвичайно широко-обговорюваною проблемою є ідея класифікації людей за рівнем здібностей та обдарованості; визначення характеристик таланту та спроби їхнього розвитку і підкріплення у майбутніх поколіннях. Ці та інші мотиви призвели до звернення та аналізу методології дослідження у працях Френсіса Гальтона, які вважаються класичними для психології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Сучасні дослідники теорій Френсіса Гальтона основну увагу приділяють теорії спадковості та євгеніці, які між собою взаємопов'язані. У своїй роботі Девід і Клер Гальтони (Galton, D., & Galton, C., 1998) розглядають

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com

Copyright: © Oksana Samoshchuk

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

спадкову теорію в якості історичної першооснови сучасних генетичних досліджень. Також виділяють євгенічні методи сучасної науки, стверджуючи, що в результаті революції в молекулярній генетиці нещодавно стали доступні дуже потужні євгенічні методи. Генетичні маркери і файли тепер можуть бути легко отримані для кожної людини. Проте зазначають, що як у часи Гальтона, так і зараз, наукові дослідження даної теми стикаються з етичними проблемами, які мають відношення до питань щодо можливого доступу до генетичної інформації кожної людини.

У своїй роботі Фенчер (Fancher, 1983) розглядає теорії Гальтона крізь призму його життєвого досвіду та намагається пояснити їхню неточність надмірним захопленням враженнями, які справляли на вченого різноманітні ситуації чи події. Фенчер підкреслює, що Гальтон вірив у позитивний зв'язок між розміром голови та інтелектом. Вимірювання голови були включені в число «тестів інтелекту» в антропометричних лабораторіях Гальтона в середині 1880-х років, і які, на його думку, забезпечували вимір успадкованих природних здібностей. Фенчер стверджує, що сформульована таким чином віра Гальтона здається досить очевидною формою самолюбства. Тому, співвідношення великих теорій Гальтона і основних фактів його життя можна інтерпретувати аналогічним чином.

Бербідж (Burbridge, 2001) у своїй статті присвяченій Гальтону досліджує роботу вченого над близнюками з використанням його збережених робочих документів. Це показує, що його розслідування було масштабніше і систематичніше, ніж передбачалося раніше. Також у роботі відбувається обговорення дослідження Гальтона у зв'язку з його розумінням фізіології подвоєння і його теорії спадковості. Сучасна концепція монозиготних близнюків ще не була встановлена на той час, тому схожість між роботою Гальтона та сучасними дослідженнями близнюків не слід переоцінювати. Відповідно, Бербідж робить висновки, що хоча робота Гальтона була важлива як новаторське дослідження, в деяких випадках його заключення виходили за рамки доказів. У статті також з'ясовується, чи вплинули дослідження близнюків Гальтона на його позицію щодо зв'язків між соціальним класом, спадковістю і соціальною мобільністю, і аналізуються докази його поглядів

на ці питання.

Розглядаючи внесок робіт Гальтона в антропологію, варто звернутись до робіт Кена (Kenna, 1964), який вважає, що хоча деякі роботи Гальтона і з'явилися в журналі Антропологічного інституту, сьогодні, ймовірно, були б класифіковані як демографічні або соціологічні. Також Кена зауважує, що основний вплив Гальтона в антропології полягає в двох головних темах його роботи: фундаментальна важливість спадкової основи людських здібностей і методи вимірювання як основи наукового методу вивчення людини.

Найбільш визначним внеском Френсіса Гальтона сучасні вчені, такі як Кован, Булмер та Ренвік (Cowan, 1972; Bulmer, 1999; Renwick, 2011) вбачають в розробці теми спадковості та ролі генетики в розвитку людини і суспільства.

Мета дослідження. Проаналізувати інтерпретацію та визначення Френсісом Гальтоном таких понять як обдарованість, талант, здібності, видатна особистість; з'ясувати вихідну гіпотезу дослідження щодо спадковості таланту; визначити які методи дослідження даних психологічних категорій використовував вчений; з'ясувати на скільки ці методи можуть бути використані у сучасних дослідженнях таланту та творчості.

Методи дослідження. У даному теоретичному дослідженні використовувалися такі методи як аналіз, який був спрямований на термінологічні концепції, що широко використовуються в психології: «талант», «обдарованість», «здібність». Також застосовувався метод порівняння результатів досліджень вченого у різні роки.

Серед інших, був взятий в роботу і аксіоматичний метод, оскільки природа предмета дослідження - здібність, обдарованість - досі не розкрита. Його суть полягала в побудові наукових припущень, в яких деякі твердження приймалися без доведень, а всі інші знання виводилися з них відповідно до певних логічних правил. З методів логіки використовувалися висновки за аналогією, коли порівнювалися нові факти з дослідженнями, які розглядалися в даній статті. Абстрагування та індукція використовувалися під час аналізу висновків досліджень.

Виклад основного матеріалу. Перша робота яку ми розглянемо – це книга заслуженого професора

психології Гердженхана «Вступ до історії психології» (Hergenhahn, 1992), в якій висвітлені і узагальнені основні ідеї та результати досліджень Френсіса Гальтона. Цей розгляд буде більше загальним, вступним для того, щоб дати уявлення про основні ідеї та дослідження вченого.

Отже, у Гердженхана сказано, що ми можемо бачити по тому, як Гальтон складав карти під час своєї подорожі до Африки, здібність і пристрасть, яку він мав протягом всього життя: пристрасть до вимірювання речей (Hergenhahn, 1992, р. 271). Це твердження наводить на думку, що люди, які займаються творчістю чи дослідженнями, мають певну специфічну установку для реалізації (іншими словами – провідну ідею, або провідний стиль), яка прослідковується як один головний сюжет у різних творах. Наприклад, у випадку з Гальтоном, всі його твори з психології на різну тематику зводяться до одного – вимірювання. Для підтвердження цієї тези, можемо навести його інші досягнення: у спробі виміряти і передбачити погоду винайшов метеорологічну карту і першим ввів такі терміни, як максимальні та мінімальні значення, фронти; був першим, хто запропонував ввести відбитки пальців для персональної ідентифікації; спробував встановити ефективність молитви і знайшов її неефективною; вимірював рівень нудьги на наукових лекціях (Hergenhahn, 1992).

Далі вказується наступна теза: «Гальтон припустив, що розумові здібності (intelligence) є питанням гостроти сенсорних відчуттів, оскільки люди можуть пізнавати світ тільки через них. Тому, чим більш гострі відчуття, тим більш розумною людина мала би бути» (Hergenhahn, 1992, р. 272). У даному твердженні, як вважає автор статті, зроблена основна логічна помилка у побудові гіпотези. Бо немає, і на той час не існувало, жодного доказу того, що гострота відчуттів впливає на рівень розумових здібностей. Натомість, можна привести наступний контраргумент: більшість тварин мають в десятки разів гострішу (чутливішу) сенсорику, але не є інтелектуально розвинутішими за людину. Також гіпотеза Гальтона має наступні твердження: «Через те, що сенсорна чутливість є в основному функцією природного дару, тому розумові здібності можуть бути успадковані» (Hergenhahn, 1992, р. 272). Отже, повертаючись

до першої помилки в припущенні, на основі неї можна спростувати цю основну гіпотезу всіх робіт Гальтона щодо спадковості таланту, тому що у разі якщо гострота відчуттів не має відношення до розумових здібностей, або принаймні не прямо впливає на них, то, відповідно, неможливо говорити про спадковість розумових здібностей по аналогії зі спадковістю фізичних чи фізіологічних якостей. Хоча сучасні дослідження підтверджують кореляцію між сенсорною чутливістю і високими когнітивними здібностями, цей ефект набагато менш значимий, ніж передбачав Гальтон (Jensen, 2006).

Гальтон у своєму припущенні йде далі: «Якщо розумові здібності є спадковими, тоді можемо побачити стрімку тенденцію розвитку розумових здібностей у сім'ях» (Hergenhahn, 1992, р. 272). За умови, якщо високий рівень репутації або визнання людини є точним індикатором високої розумової здатності, Гальтон мав намір виміряти частоту визнання (популярності) серед нащадків видатних людей в порівнянні до частоти визнання серед нащадків загальної популяції. Тут, на погляд автора, зроблена ще одна логічна помилка: Гальтон прирівнював високий рівень репутації чи відомості людини до високої розумової здатності. Хоча є багато прикладів, коли дійсно рівень популярності вченого відповідав його науковому вкладу, проте є й інші приклади коли дуже відомі люди не відзначалися високими розумовими здібностями, а маловідомі, навпаки, були дуже талановитими.

Для порівняння із загальною популяцією Гальтон досліджував нащадків суддів, чиновників, воєначальників, літераторів, науковців, поетів, музикантів, художників, священників (Hergenhahn, 1992). Тут варто зазначити, що при вибірці і організації дослідження не враховувався вплив сім'ї на вибір професії та кар'єрного успіху, що в Англії 18-19 ст. мало надзвичайне значення. Наприклад, очевидним є те, що діти суддів мали набагато більше шансів отримати відповідну юридичну освіту і зайняти відповідний пост за протекцією батьків, ніж у дітей із загальної популяції, не дивлячись на наявність в таких кандидатів розумових здібностей.

Головними недоліками у гіпотезі дослідження Гальтона, як вважає автор, є те, що тут ототожнюються поняття: розумові здібності з гостротою сенсорних відчуттів та з високим рівнем репутації людини. Відповід-

но, результатами дослідження вченого стало те, що нащадки видатних особистостей були в більшій мірі відомі, ніж нащадки невидатних осіб. Проте, через такі першопочаткові припущення, автор вважає, що висновок Гальтона про те, що розумові здібності успадковуються чи прямо залежать від сенсорної гостроти не можна розглядати як достовірні.

На основі вищевикладених досліджень, у роботі «Спадковий талант» (Galton, 1875) була розроблена теорія – євгеніка. Головною ідеєю теорії є селективне розведення людей (за принципом розведення породистих собак). Аргументація цієї ідеї наступна: «Якщо розумові здібності успадковуються, чому б не удосконалити загальний інтелект людей через заохочування до спарювання видатних людей і стримувати спарювання менш видатних» (Hergenhahn, 1992, р. 272). Тут виправданість хоча б на теоретичному рівні могла би бути можливою за умови, якщо розумові здібності могли бути успадкованими, що, у роботі Гальтона, з точки зору автора статті, не було доведено, але взято за аксіому для побудови гіпотези. Окремо автор хоче відзначити, що в Гальтона також не було наведено чіткого визначення і переліку цих розумових здібностей.

Наступне дослідження Гальтона було присвячено здатності формувати ментальні образи. У книзі «Дослідження здібностей людини та їхній розвиток» (Galton, 1883), наведені результати того, що здатність до формування візуальних образів у людей розподілені по шкалі «нормального розподілу»: від можливостей уявляти предмети навколишньої дійсності з абсолютною точністю і чистотою, до відсутності вміння уявити (згадати) візуальний, добре знайомий предмет. Також під час дослідження було зафіксовано, що ця здатність безпосередньо залежить від професії, оскільки, наприклад, статистично доведено, що більшість з вчених колег Гальтона взагалі не могли відтворити візуально стіл за яким снідають кожного ранку. Ці дослідження будуть розглянуті більш ретельно та проаналізовані щодо застосування результатів у вивченні творчості надалі.

Зробивши короткий огляд досліджень Гальтона, автор статті пропонує більш детально проаналізувати монографії вченого та зрозуміти, як розкриваються основні поняття (психологічні явища), які досліджував

Гальтон, які методи використовуються, чи достовірними є результати дослідження і чи варто брати їх до уваги під час розгляду питання творчості.

Детальний аналіз автор розпочинає з першої по хронології роботи Гальтона психологічного характеру «Спадковий талант: його закони та наслідки» 1869 року (Galton, 1875). Перш за все, автор був зацікавлений у тому, яку дефініцію дає Гальтон поняттю «талант» чи «обдарованість» (genius), які методи дослідження даного явища були використані та якою є вихідна гіпотеза дослідження.

План гіпотези дослідження описується Гальтоном наступним чином: «Висока репутація є доволі вірним мірилом високого рівня здібностей (high ability); потім я розглядаю родинні зв'язки великої кількості безсумнівно видатних осіб, а саме: англійських суддів з 1660-1868 рр., державних діячів часу Георга III і Прем'єрів за останні 100 років, і таким чином, отримую з цього загальний огляд законів спадковості щодо таланту (genius)», і далі були взяті на розгляд «найбільш відомі полководці, літературні, вчені діячі, поети, художники, музиканти [...] певної вибірки духовенство і сучасні вчені.» (Galton, 1875, р. 4). Далі в роботі йде мова про спадкову передачу фізичних здібностей, що витікає з родоводу деяких розрядів борців та гребців, із презентацією висновків Гальтона. Перше, на що автор статті хоче звернути увагу, це те, що в гіпотезі Гальтона немає визначення поняття «талант» чи «обдарованість» (genius). Також вказується, що в роботі, без критеріїв визначення що саме означає «висока репутація», Гальтон говорить про те, як «висока репутація» є доволі вірним мірилом «високого рівня здібностей» (high ability), і також не пояснюється, що мається на увазі під «високим рівнем здібностей». Це твердження можна легко поставити під сумнів і тому, що Гальтоном не наводиться жодного аргументу, чи дійсно при будь-яких умовах і у всіх сферах «висока репутація» є доволі вірним мірилом «високого рівня здібностей». Для прикладу, автор звертає увагу, що серед перелічуваних досліджуваних Гальтон називає такі професії, як: англійські судді (18 - 19 ст.), державні діячі, Прем'єри, духовенство, - і відповідно, результати діяльності людей з такої вибірки важко оцінити з точки зору прояву таланту чи здібностей. Наприклад, як можна оцінити, що один верховний суд-

дя є більш здібним за іншого, чи державний діяч, чи священник? Якщо здібності, талант поетів, музикантів, художників і вчених можна оцінити за складністю і майстерністю створеного твору, то у вищезазначених професіях інші критерії, крім «відомості» чи «високої посади», відсутні. Не можна обійти осторонь і той аргумент, що у монографії Гальтона, при виборі досліджуваних жодним чином не сказано нічого про ймовірний вплив наданої з дитинства високоякісної платної освіти та наявності високопосадовців у родині на кар'єру чи зайняту посаду досліджуваних людей, які таким чином, могли отримати допомогу у просуванні по кар'єрних щаблях, наприклад, до верховного судді у юридичній кар'єрі. Цей фактор протекції просто нівелюється. Іншими словами, поняття «висока репутація» прирівнюється до, або вважається прямо залежним від «високого рівня здібностей» (high ability), що, як автор статті вважає, є недоведеним і неаргументованим.

Тут автор пояснює, чому має таке детальне ставлення до формулювань співвідношень у гіпотезі дослідження. Автор вважає, що точна та аргументована гіпотеза – це запорука достовірності даних дослідження, і як наслідок - його основних результатів. Оскільки, якщо з самого початку у гіпотезі допускається помилка, тоді підбір вибірки та висновки будуть неправильними. У даному випадку, умовивід, що «висока репутація» є доволі вірним мірилом «високого рівня здібностей», автор вважає є безпідставний і який не може виконувати свого роду роль аксіому у побудові теорії чи висновків по результатам дослідження.

Далі пропонується наступна цитата: «Можемо помітити, що ми маємо справу з більш, ніж одним ступенем здібності (ability). Ті особи, яким присвячена більша частина дослідження і родовід яких слугує найбільш твердою основою моєї аргументації вважались взагалі людьми обдарованими від природи незвичайним талантом (genius) (Galton, 1875, p. 4). Тут виникає одразу декілька запитань: ким вважались, тобто хто надав таку оцінку, і на підставі яких ознак. Незрозумілим є те, як був визначений *рівень таланту* (genius). Далі Гальтон продовжує: «Число цих осіб настільки незначне, що хоча вони і розсіяні по всьому історичному періоді життя людства, але їх можна нарахувати не більше 400; і при цьому ще значний відсоток особистостей цього

розряду виявляться, як ми побачимо нижче, в родинних зв'язках між собою. Наступна ступінь здібностей (grade of ability) якої я торкаюсь, включає в себе багато доволі видатних імен і всіх чудових особистостей нової англійської історії» (Galton, 1875, p. 5). Перш за все автор хотів би зазначити, що Гальтон використовує як синоніми поняття «талант» (genius) і «здібність» (ability). По-друге, не було вказано, згідно яких критеріїв визначено 400 найбільш талановитих осіб всіх часів і народів, та як був сформований другий і третій (найнижчий) ступінь таланту. Далі цитата по тексту: «Третій, найнижчий розряд складають англійські судді. Ніхто не сумнівається, що з-поміж англійських суддів можна зустріти багато осіб, що належать до числа найбільш здібних (the ablest) з нашої раси, проте середній рівень здібностей (ability) не може вважатися рівним середньому рівню обдарованості навіть нижчому із двох раніше згаданих розрядів» (Galton, 1875, p. 5). Тобто, Гальтон розділив досліджуваних на 3 класи по рівнях здібностей: до першого класу віднесені 400 найбільш талановитих, до другого – видатні особи нової англійської історії, до третього – англійські судді. Досі незрозумілим залишається те, на яких підставах виділені ці три класи, як Гальтон порівнює середній рівень низького класу з нижчим рівнем високого класу, тобто не надані пояснення, на підставі чого всі ці категорії були виведені.

Автор пропонує зробити короткий підсумок цієї вступної частини, де викладена гіпотеза і план дослідження Гальтона. По-перше, не було використане одне поняття, яке б мало значення «талант» або «обдарованість», а застосовувалися в основному два: «genius» і «ability». По-друге, не було вказано визначення таким поняттям, як «genius» чи «ability». По-третє, було зроблено безпідставне припущення, що: «висока репутація є доволі вірним мірилом високого рівня здібностей (high ability)». По-четверте, був проведений поділ найбільш талановитих осіб (з суб'єктивної точки зору Гальтона) на три класи, не вказавши жодного критерію такого поділу. По-п'яте, було здійснено порівняння рівнів таланту різних класів, не пояснюючи кого саме обрали для порівняння і на підставі яких ознак цей *рівень* визначений.

У наступному розділі під назвою «Класифікація людей за їхньою репутацією» Гальтон

намагається пояснити як репутація може бути мірилом таланту: «Суспільство цінує оригінальність думки, підприємництво, енергію і роботу, адміністративне мистецтво, різні таланти і багато інших якостей [...]. Ті, хто отримав найбільшу кількість цих неписаних оцінок, підносяться людьми, які знаходяться на вершині суспільної думки у клас найбільш помітних осіб свого часу» (Galton, 1875, р. 8). Тут вчений дає чітко зрозуміти, що найбільш талановитими вважає тих, хто є найбільш відомими в історії людства. Це твердження, автор вважає неоднозначним. Наприклад, такі відомі митці чи науковці, як: Рембранд, да Вінчі, Моцарт, Бах, Тесла, Дарвін, Сократ є дійсно всесвітньо відомими і, ознайомившись з їхніми творами, можна стверджувати, що вони володіли високим рівнем таланту і майстерності у своїй галузі. Проте, є інші всесвітньо відомі особи, наприклад: Сталін, Кім Чен Ин, Мерилін Монро, Кардаш'ян, - імена яких також на слуху, але аналізуючи складність і майстерність виконання творів чи їхні досягнення, не можна сказати, що вони володіли чи володіють високим рівнем таланту. Автор також наводить приклади тих маловідомих людей, які були високомайстерними спеціалістами у своїй галузі, але всесвітнього ім'я не отримали: Жак Фреско (інженер), Серафима Луї (французька художниця), Сриниваса Рамануджан Аїєнгор (геніальний математик, який навіть не мав загальної освіти) та ін. Отже, автор вважає, що для критерію талановитості лише тільки однієї відомості - недостатньо.

Далі, автор статті пропонує для використання власну концепцію для визначення талановитих людей, і для цього вважається за необхідним визначити наступні критерії: 1. Висока складність створеного твору (творів); 2. Популярність людини, але, перш за все, у колах спеціалістів і визнання саме спеціалістами дану людину як високоталановиту; 3. Відносна легкість створювання гармонійних складних творів, не залежно від наявності чи відсутності спеціальної академічної освіти. Автор підкреслює, що суспільна світова відомість може бути лише маркером, що привертає увагу до особистості, під яким, треба мати на увазі, може знаходитись як високоталановита людина, так і безталанна.

У главі «Класифікація людей згідно їхньої природної обдарованості (natural gifts)» йдеться про значення генетики у формуванні тих чи інших здібностей.

Автор також не погоджується з наступною цитатою: «Я абсолютно безумовно заперечую ідею про природну рівність між людьми. Я визнаю важливе значення виховання та інших суспільних впливів на розвиток діяльності сил розуму, так само як я визнаю дію вправ на розвиток м'язів руки коваля – але не більше того. Скільки коваль не працював би, він переконається, що є речі які йому не під силу і які можливі для людини з геркулесовим складом, хоча і останній вів би сидячий спосіб життя» (Galton, 1875, р. 15). Автор статті наводить власний контраргумент на цю тезу. Схоже, що Гальтон прирівнює розум і творчість до кількості і сили м'язів, закладених природою. Автором пропонується прирівняти творчість не до сили коваля, а до його майстерності, яка б завжди була вищою ніж у "людини з геркулесовим складом, яка веде сидячий спосіб життя". Розум людини починає розвиватися як і все тіло з народження, і за певних обставин його можна розвивати, можливо, до безконечності, збільшуючи кількість і складність зв'язків між нейронами. Тобто, талант і майстерність, з точки зору автора статті, потрібно прирівнювати не до кількості нейронів, а до кількості і складності зв'язків між ними.

Далі Гальтон хоче по аналогії показати, що на екзамені з математики чітко видно по балах розподіл розумових здібностей: «Не думаю, що що-небудь інше може так очевидно і безсумнівно показати величезну різницю яка існує в силі розумових здібностей між різними людьми як вражаюча відмінність в кількості балів, які здобуваються в математиці студентами Кембріджського університету» (Galton, 1875, р. 17). Але автор підкреслює, що якщо брати до прикладу екзамен з математики, то тут ми тільки можемо говорити про «математичні розумові здібності». Тобто, результати екзамену з математики не свідчать про те, чи людина з низьким балом є безталанною в інших інтелектуальних чи творчих сферах. Можна навести до прикладу Льва Толстого, який не зміг скласти екзамен з математики в університеті, але він визнаний літературний геній. Тобто, автор має на увазі, що існує надзвичайно велика кількість сфер застосування розумових здібностей, тому ми не можемо стверджувати, що той, хто не склав математику (чи інший предмет) є бездарним і у всьому іншому. Навіть тільки на основі цього аргументу можна

відкинути ідею «селекції розумних людей», оскільки ми не знаємо як виміряти цей *розум у всьому*. Тобто, неможливо з одних тестів дізнатись, чи та людина, яка заваляла тести на інтелект є так само необдарованою у творчості, спорті чи в інших сферах.

Гальтон доводить, що хороша пам'ять передається спадково на прикладі родин Сенеки, та Порсона Еллініста (Galton, 1875, p. 24). Можливо, це твердження і відповідає дійсності, але сама по собі пам'ять не обов'язково зробить людину видатною в чомусь: для цього потрібні й інші ментальні якості (уява, здатність до абстракцій) і сильна внутрішня мотивація досягнути високих результатів, яка б тривала протягом всього життя. Далі вчений ставить в приклад "Закон відхилення від середніх величин" Кетле, як мірило розподілу обдарованості серед людей. У прикладі приводить дію закону щодо округлості грудей ірландських солдат. Після цього, Гальтон припускає, що цей закон повинен мати таку ж дію в успадкуванні структури мозку: об'єм мозку, вага сірої речовини, кількість нейронів тощо (Galton, 1875, p. 32). Проте, автор зауважує, що існує проблема в тому, що мозок не статичний орган. Якщо кількість нейронів може бути вродженою, то кількість зв'язків між ними залежить від вправ і розвитку як в дитинстві, так і в дорослому віці. Тому, людина яка народилась з більшим об'ємом мозку може бути не розумнішою від людини з меншим, але із значно більшою кількістю зв'язків між нейронами.

Також автор звертає увагу на наступну цитату Гальтона: «Знаю з досвіду, з якою недовірою люди, які абсолютно незнайомі із законами спадковості здатні віднести до моїх висновків і як наполегливо тримаються вони за свої упередження» (Galton, 1875, p. 62). Автор зазначає, що ми маємо справу з монографією, яка покликана надати докази щодо спадковості таланту. Проте, Гальтон з самого вступу і у різних главах робить такі твердження, ніби ці «законоспадковості таланту» є і так очевидними, що не потребують надто детальної доказової бази. Тут дуже чітко прослідковується власне упередження самого Гальтона в тому, що ці закони точно мають місце. Науковими, в сучасному розумінні, ці твердження важко назвати. Зокрема, можна навести приклад з монографії, де Гальтон стверджував, що «не залишається сумнівів, що особливий тип здібностей,

необхідний для судді часто передається спадково», спираючись на той факт, що «з 286 суддів більш, ніж один з дев'яти мав батька, сина або брата суддею, а число суддів, родичі яких займали яке-небудь інше видне положення в юридичній сфері, ще більше» (Galton, 1875, p. 67). З точки зору автора, факт наявності родичів у суддів, що займались юриспруденцією не є однозначним доказом передачі здібностей, які відповідають за досягнення в судовій кар'єрі спадково, оскільки це можна пояснити хорошою освітою і протекцією родини. Також, детальніше не вказано, що це за «особливий тип здібностей необхідний для суддів». Отже, ро-перше, Гальтон жодним чином не говорить про те, якими саме особливими здібностями наділені люди, які займають пост судді; а сам факт зайнятого посту вважає достатнім мірилом високого рівня здібностей. По-друге, не вказуються на основі чого відбираються з усіх родичів суддів саме *видатних родичів*, і жодним чином не пояснюється, чому саме ці родичі є видатними. По-третє, не враховується, а відповідно, і не виключається ефект протекції у даній професії.

Далі Гальтон стверджував, що «державні діячі в цілому, незрівнянно талановитіші (*eminently gifted*) суддів, ми можемо бачити що і родичі їхні більш обдаровані» (Galton, 1875, p. 88). І на захист цих слів наводиться такий приклад: «Вальполь, сер Роберт; перший граф Орфорд. Прем'єр 1721-1742. У приватному житті відрізнявся добродушністю, ширістю та комунікабельністю. Мав щасливий дар набувати друзів; велику переконливість у висловлюваннях; незвичайні здібності до будь-якого роду справ; працював з великим спокоєм і легкістю» (Galton, 1875, p. 90). Це всі біографічні дані, які Гальтон вказав для даної постаті і вважав достатніми для того, щоб віднести цю людину до *обдарованих*. Приблизно так або з вказаними ще всіма посадами Гальтон описує інших обраних персоналіїв у цій главі. Наприклад, серед «видатних родичів» вказує наступні біографічні дані: «Однією родичкою Густава Адольфа була його дочка Цецилія. Вона доволі любила подорожувати. Переселилась зі своїм чоловіком в Англію, де потрапила у великі борги. Померла у 87 років після кохивного і розпутного життя» (Galton, 1875, p. 125). Що до цієї особи ніяких заслуг і обдарованостей не вказано. Тому, залишається незрозумілим, чому такі люди пот-

рапили до списку, який першопочатково створювався для підрахунку видатних родичів у відомої людини.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, Гальтон здебільшого називав обдарованими особистостями людей, які займали високе соціальне положення, і обґрунтовував таке положення їхніми здібностями, але на думку автора, в даному випадку описується життя і родовід людей певного суспільного класу, який тягнеться з дворянства, потрапити в який дуже важко, але і випасти з якого так само нелегко. В такому класі завжди присутні були: висока фінансова забезпеченість, найкраща освіта і виховання, протекція сім'ї і знайомих по кар'єрі, і одруження, як правило, з людиною такого ж походження і статусу. Те, що ці люди кланами і століттями займали високі чини, автор вважає, не говорить про їхню високу обдарованість, а швидше про данину традиціям. Про високий рівень таланту чи обдарованості має свідчити непересічний внесок у розвиток людства у формі тих чи інших творів та винаходів.

Якщо говорити про передачу талантів та здібностей по спадковому чиннику, то варто зазначити, що за підрахунками Гальтона, доволі велика кількість розглянутих вчених не мали зовсім видатних або відомих родичів. Серед музикантів, зі списку у 120 людей, Гальтон вказує, що тільки 1 з 5 мав обдарованих родичів. Такий незначний відсоток може бути прямим аргументом того, що обдарованість не передається, або мало передається спадково. Крім того, ті музиканти які потрапили до списку Гальтона, мали обдарованих родичів у різних сферах, не тільки в музичній.

Якщо коротко підбити підсумки аналізу книги «Спадковий талант», то можемо сказати, що ні в частині гіпотези дослідження, ні в самому дослідженні не розкриті визначення основних термінів, які були взяті за основу дослідження, а саме: талант (*genius*), обдарованість (*ability*), видатний (*eminent*), відомий (*illustrious*). Слова «талант» (*genius*) і «обдарованість» (*ability*) використовувалися як взаємозамінні протягом всієї монографії, а також не пояснювалось, за якими критеріями присвоюються досліджуваним наступні характеристики: «високий рівень здібностей» (*high ability*) та «високий рівень репутації». За основну аксіому дослідження Гальтон взяв твердження, що «висока репутація є доволі вірним мірилом ви-

сокого рівня здібностей», яке не підкріплене жодними фактами чи дослідженнями. Також у підборі досліджуваних були здійснені наступні помилки: не врахований фактор впливу протекції у кар'єрному рості. Тому, через неякісно складені списки з «видатними родичами», де іноді включались люди зовсім без заслуг, через відсутність пояснень, що відноситься до понять «талант» чи «обдарованість», через незрозумілість критеріїв поділу видатних осіб на більш чи менш обдарованих, через прирівнювання понять «талановитий» і «людина з високою репутацією», з точки зору автора статті результати даного дослідження не можна вважати такими, що підтверджують висунуту гіпотезу, а саме: неможливо на підставі такого дослідження сказати чи передається *талант (genius)* спадково, чи ні.

Наступна праця Гальтона, «Дослідження про людські здібності та їхній розвиток», є другою основною монографією у сфері психології, опублікованою у 1883 р. (Galton, 1883). Питання, що ставляться автором перед аналізом залишаються незмінними: що вкладається в поняття здібність (*faculty*) та які методи дослідження використовуються. Першочергово, автор ставить задачу розкрити поняття таланту та творчості.

Гальтон починає з дослідження спільних фізичних якостей, точніше рис обличчя, для чого використовує винайдений ним метод «комполітної фотографії», суть якого полягає в накладанні на фоточутливу пластину портретів різних людей, або спеціально відібраних груп людей. Накладаючись, індивідуальні риси губляться, тоді як спільні риси підсилюються, таким чином отримуємо один спільний портрет узагальненої середньої людини певної групи. Гальтон таким чином вивів середній портрет 12 офіцерів королівських інженерів та 11 приватних осіб. Ці риси усередненого обличчя офіцерів були охарактеризовані як: «вираження значної енергійності, рішучості, кмітливості та відвертості» (Galton, 1883, р. 10). Хоча, тут не зрозумілим лишається те, чи малося на увазі відповідність центральному типу на рівні фізичних рис обличчя чи психологічних характеристик, якими був охарактеризований раніше цей усереднений портрет.

Також Гальтоном було виведено таким же методом два усереднених фізіогномічних типів злочинців: перший тип – вбивці, другий – грабіжники. Кожен

з цих двох усереднених композитів дійсно мали чіткий вигляд і типаж основних але особливих рис людини. За цим же принципом Гальтон виводить основні фізіогномічні риси людей, що страждають різними хворобами. Отже, основне резюме цього цікавого дослідження наступне: певні групи людей, в даному випадку родичі, працівники однієї професії, злочинці, або люди, які страждають однаковими хворобами мають спільні фізіогномічні риси обличчя; і якщо їхні фотографії накласти одна на одну на фоточутливу пластинку ми отримаємо усереднений портрет кожної групи (фотографія композитів нижче на Рис. 1).

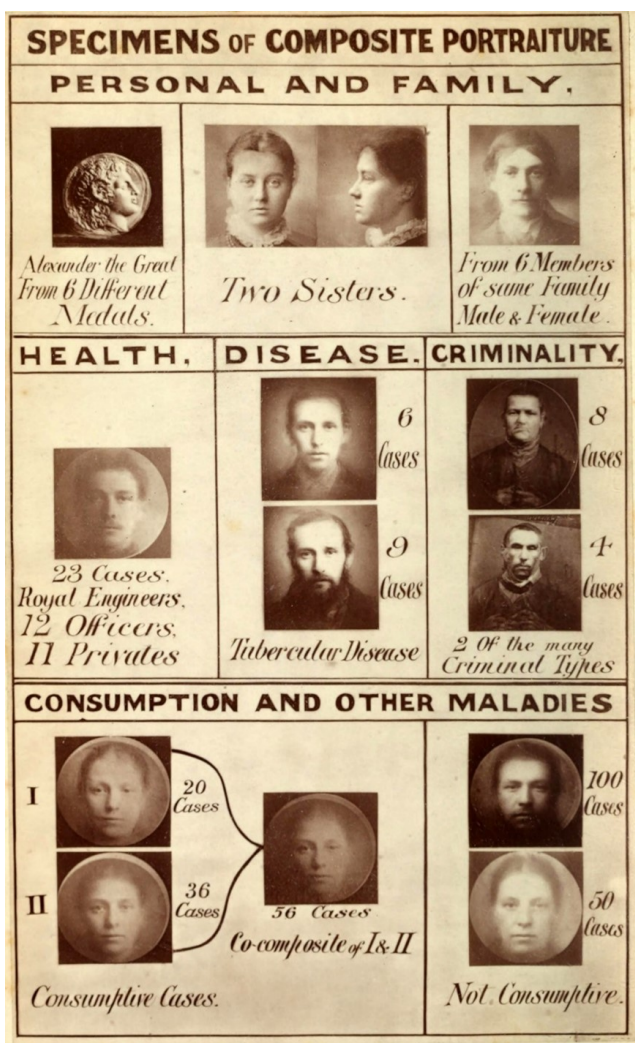

Рис. 1. Композитна фотографія різних категорій людей (Galton, 1883)

Також Гальтоном стверджується, що енергія є однією зі здібностей людини, оскільки «у будь-якій програмі євгеніки енергія є найважливішою якістю, якій надають перевагу; вона, як ми бачили, є основою

динамічних дій і це особливо передається спадково», тому позитивно відгукується про іммігрантів, говорячи, що «вигнанці в цілому є людьми виняткового та енергійного характеру», оскільки їхня енергійність передається у спадок нащадкам в новій країні (Galton, 1883, р. 19, р. 200). Автор вказує, що хоча конструктивна творча активність і працездатність є дуже важливими для розвитку суспільства, але існує багато прикладів, коли митці не були активними, проте залишили хоч і небагато, але визначних творів, наприклад: Франц Кафка, Шарлотта Бронте, Артур Рембо та ін. Додатково зазначається, що питання передачі такої характеристики, як енергійність, не досліджено достеменно, щоб стверджувати, чи передається ця риса спадково. Загалом, у монографії «Дослідження здібностей людини і їхнього розвитку» протягом усієї праці не розкриваються і не уточнюються такі поняття як «здібності», «характер» та «інтелектуальні відмінності». Найближчими дослідженнями які мають відношення до творчості та таланту в сучасному розумінні є дослідження явища візуалізації та формування ідей методом асоціацій.

Вперше поняття «євгеніка» Гальтон використав у своїй монографії «Спадковий талант», проте основу теорії виклав у статтях за 1904-1910 роки. У своїй статті «Показник досягнень близьких родичів деяких членів Королівського (наукового) товариства» (Galton, 1904), вчений пропонує результати дослідження, яке він провів серед членів Королівського товариства Англії за допомогою листів-опитувальників. У вступі до статті він говорить наступне: «Зараз практично точно можна сказати, з широкоохоплюючих і точних спостережень, що фізичні характеристики всіх живих істот: чи то людей, чи тварин, чи рослин піддаються приблизно одним і тим же спадковим законам. Також, такі розумові якості, як здібність і характер, що є лише частково вимірюваними, слідує тим же законам, як і фізичні якості, що можна виміряти» (Galton, 1904, р. 3). Автор статті зауважує, що, по-перше, у вищезазначеному твердженні повністю прирівнена спадковість ментальних якостей до фізичних характеристик, по-друге, такі загальні терміни як «характер» та «здібність» не включають детальнішого визначення цих понять. У листах-опитувальниках Гальтон просив членів королівського товариства написати про варті уваги досяг-

нення своїх родичів, беручи за стандарт «вартості уваги» досягнення в будь-якій професії, що, на думку Гальтона, «дорівнювало б щонайменше гідності серед колег, членів певного товариства, як і досягнення нагороди - членства у Королівському товаристві (F.R.S.) - серед науковців» (Galton, 1904, p.4). Результатом такого опитування було те, що «досягнення» є явно сімейною рисою. Але опитування було проведено через оцінку своїх власних родичів самим опитуваним, тому зважаючи на упередженість, докази про спадковість за допомогою такого методу не можуть бути валідними.

В обговореннях до статті «Дослідження в євгеніці» (Galton, 1905), один з авторів Макс Саймон Нордау критикує Гальтона за пропозицію селекції людей: «Селекціонер (тварин – від авт.) працює над однією конкретною якістю, до якої він прагне, за рахунок інших якостей, які могли би бути корисними для тварини, якщо не для її власника. Відбір, здійснюваний селекціонером з урахуванням певної мети, створює нові типи, які можуть бути економічно кращими, але біологічно гіршими. Простіше кажучи, наші хвалені чистокровні собаки - триумф відбору, який здійснювався протягом багатьох поколінь, можуть бути чудово адаптованими для однієї конкретної цілі, для якої вони призначені; вони можуть тішити наш утилітаризм і досягати високих цін, але їхня загальна життєва сила зменшується, вони менш стійкі до пошкоджень у житті, вони схильні до хворіб, які рідше або зовсім не зустрічаються у тварин їхнього роду без селекційного відбору; і якби людина не піклувалась і постійно їх не захищала, вони не змогли б підтримувати свою власну боротьбу за життя. Стає зрозумілим, що ми не можемо застосовувати принципи штучного розведення до людини. Яку її якість ми повинні розвивати шляхом відбору? [...] Немає визнаного стандарту фізичної та інтелектуальної досконалості. Ви хочете дюйми? У цьому випадку ви повинні виключити зі свого відбору Фрідріха Великого і Наполеона I [...] і японців як націю, оскільки вони в середньому значно нижче за деякі європейські раси. І все ж, в усіх інших аспектах, крім зросту, вони є дуже рекомендованими представниками нашого виду» (Galton, 1904, p.31). Завдячуючи коментарям Макса Нордау, ідеї якого вступили в повний паритет з поглядом автора статті на євгеніку, ми зекономимо час на

детальний критичний розбір кожного з пунктів Гальтона щодо євгеніки. У своєму відгуку Макс дуже лаконічно висвітлює основні недоліки та неістинні постулати закладені в основу ідеї євгеніки. І навіть, якби не було зловживань деякими політичними системами щодо жакливого втілення цих ідей у життя в минулому столітті, тільки по логічному розбору кожного основного твердження, ми бачимо, що ефективний штучний відбір людини неможливий. Перш за все, тому, що порушуються основні права людини, але найголовніше: ми не знаємо точних критеріїв «досконалої людини». Точніше кажучи, неможливо врахувати мільйонні фактори стрімких змін в сучасному суспільстві і прорахувати наперед, які конкретні характеристики людей стануть в майбутньому більш адаптивними, а які - менш. Тому, висловлюючи свою авторську точку зору, зазначимо, що відбір і вдосконалення раси і людської цивілізації загалом має відбуватися природньо і головне - в максимальній свободі та економічній забезпеченості кожного конкретного індивіда. Оскільки лише за таких обставин можливе повне розкриття власних здібностей, та розвиток і розкриття талантів дітей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Якщо розглядати дослідження, які проводив Френсіс Гальтон у сфері творчості та спадковості таланту, можна зробити заключення, що перш за все у гіпотезі дослідження була зроблена основна помилка. Це було твердження, що високий рівень репутації є вірним мірилом високого рівня здібностей. Також протягом усіх досліджень не використовувався один термін, який би мав значення «таланту» чи «обдарованості». Крім того, відсутня будь-яка дефініція поняття «таланту» чи «здібності», які вживались взаємозамінно. Також не було пояснено, за якими критеріями присвоювалися досліджуванам наступні характеристики: «високий рівень здібностей» (high ability) та «високий рівень репутації».

Вчений використовував для дослідження історичний метод та опитувальники. Хоча історичний метод широко використовується при дослідженні творчості, проте Гальтоном не було розроблено чітких критеріїв за якими можна було б визначити, чи відносяться ті чи інші родичі відомих людей до видатних і талановитих. За рахунок цього результати дослідження щодо

спадковості таланту можна поставити під сумнів.

Гальтон не пояснював, якими саме здібностями наділені люди різних професій, тобто не було перераховано жодних конкретних ознак таланту в певній професії. Поділ талановитих осіб на класи, який, на основі таких досліджень, був здійснений Гальтоном, не відповідав жодному критерію. Також порівнювався рівень таланту між класами без пояснень яким чином це рівень визначався.

Загальний висновок щодо досліджень спадковості таланту Френсіса Гальтона полягає в тому, що твердження про те, що талант чи здібності в певній сфері передаються спадково не можна вважати науково підтвердженими.

Вдалими дослідженнями вченого автор вважає лише ті, темою яких були явища візуалізації та формування ідей методом асоціацій.

Стосовно ідей «євгеніки», то автор зазначає, що ні Гальтоном, ні його послідовниками не було сформульовано конкретних рис (особистісних, інтелектуальних, ментальних та ін.), на які ця селекція могла б спиратися хоча б теоретично. Також не вказано, якими методами ці «кращі риси» можна визначати. Додатково автором відзначається, що такі ідеї прямо би порушували права людини та обмежували природний еволюційний розвиток.

Серед перспектив досліджень саме в сфері творчості автор вважає наступні: формулювання універсального та чіткого термінологічного апарату; дослідження структури та процесів творчості; визначення умов за яких творчі здібності розвиваються краще та розробка методів стимуляції максимального розкриття усіх здібностей кожної людини протягом її життя.

References:

- Bulmer, M. (1999). The Development of Francis Galton's Ideas on the Mechanism of Heredity. *Journal of the History of Biology*, 32 (2), pp. 263-292. URL: <http://www.jstor.org.vlib.interchange.at/stable/4331525>
- Burbridge., D. (2001). Francis Galton on Twins, Heredity and Social Class. *The British Journal for the History of Science*, 34(3), pp. 323-340. URL: <http://www.jstor.org.vlib.interchange.at/stable/4028101>
- Cowan, R. (1972). Francis Galton's Contribution to Genetics. *Journal of the History of Biology*, 5(2), pp. 389-412. URL: <http://www.jstor.org.vlib.interchange.at/stable/4330582>

www.jstor.org.vlib.interchange.at/stable/4330582

- Fancher, R. (1983). *Biographical Origins of Francis Galton's Psychology*. *Isis*, 74(2), pp. 227-233. URL: <http://www.jstor.org.vlib.interchange.at/stable/233104>
- Galton, D., & Galton, C. (1998). Francis Galton: And Eugenics Today. *Journal of Medical Ethics*, 24(2), pp. 99-105. URL: <http://www.jstor.org.vlib.interchange.at/stable/27718075>
- Galton, F. (1875). *Nasledstvennost' talanta, yeye zakony i posledstviya*. [Hereditary genius: an enquiry into its laws and consequences]. S-Peterburg. [in Russian]
- Galton, F. (1883). *Inquiries into the human faculty and its development*. London.
- Galton, F. (1904). Eugenics: Its Definition, Scope and Aims. *The Sociological Review*, sp1(1), pp. 43-51. doi: 10.1177/0038026104sp100104
- Galton, F. (1904). *Index to achievements of near kinsfolk of some of the fellows of the Royal Society*. London: R. Clay.
- Galton, F. (1905). *Studies in Eugenics*. *American Journal Of Sociology*, 11 (1), pp. 11-25. doi: 10.1086/211373
- Hergenhahn, B.R. (1992). *An Introduction to the History of Psychology*. Wadsworth: Thomson Learning.
- Jensen, A. (2006). *Clocking the Mind: Mental Chronometry and Individual Differences*. Elsevier Science. URL: <https://www.sciencedirect.com/book/9780080449395/clocking-the-mind#book-info>
- Kenna, J. (1964). Sir Francis Galton's Contribution to Anthropology. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 94(2), pp. 80-93. doi:10.2307/2844375
- Renwick, C. (2011). From political economy to sociology: Francis Galton and the social-scientific origins of eugenics. *The British Journal for the History of Science*, 44(3), pp. 343-369. URL: <http://www.jstor.org.vlib.interchange.at/stable/41241682>

Oksana Samoshchuk

Scientific Correspondent of the Laboratory of Psychology of Creativity, G.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

THE THEORETICAL ANALYSIS OF CREATIVE ABILITIES AS THEY PRESENTED IN FRANCIS GALTON'S WORKS

ABSTRACT

The study purpose was to analyze Francis Galton's works in order to determine the methodology that should be used to study creativity and its heredity. The article author

clarified the definitions of the following concepts: “ability”, “giftedness”, “talent” and also examined the relations between the theories on heredity and eugenics, formulated by Galton.

Via the performed theoretical analysis, we have found that Francis Galton, studying the heredity of talent, erroneously hypothesised that a high reputation was a true measure of high abilities. In his works, Galton did not use a single term to define “talent” or “giftedness”. Also, no explanation was given for criteria describing subjects as: “having high abilities” or “high reputation”. Also, Galton did not develop clear criteria determining whether certain relatives of famous people were also outstanding or talented.

Accordingly, the article author proposes her own approach defining an outstanding individual that excludes from consideration on creativity people who are famous, but, at the same time, are not highly talented.

Francis Galton did not explain exactly what abilities had people of different occupations; he was not able to describe specific signs of talent in a particular area. Galton divided talented individuals into classes, but the basis for such division did not meet any reasonable criterion. He also compared talents of students studied at different classes but did not explain rules determining talent levels.

Because of these and other facts, Francis Galton’s research results were unreliable. Omissions were also made in the study on talent heredity, which, in turn, led to incorrectly formulated goals for such an approach as “Eugenics”.

Key words: ability, inherited talent, giftedness, outstanding personality, method of a composite photography.

Самошук Оксана Петровна

Научный корреспондент лаборатории психологии творчества Института психологии имени Г.С. Костюка Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев (Украина)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕТОДОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ В РАБОТАХ ФРЭНСИСА ГАЛЬТОНА

АННОТАЦИЯ

Цель данного исследования заключалась в анализе работ Фрэнсиса Гальтона с целью определения методологии, которая использовалась бы для изучения творческих способностей и их наследственности. Следующий вопрос, который интересовал автора, было выяснение дефиниций понятий: «способность», «одаренность», «талант». Также сферу заинтересованности автора составила взаимосвязь теорий наследственности и евгеники, сформулированных Гальтоном.

В процессе теоретического анализа было выяснено, что изучая наследственность таланта, Фрэнсисом Гальтоном были сделаны ошибки в гипотезе исследования в том, что высокий уровень репутации является верным мерилем высокого уровня способностей. На протяжении всех исследований не использовался один термин, который бы имел значение «таланта» или «одаренности». Также не было дано объяснение, по каким критериям присваивались исследуемым следующие характеристики: «высокий уровень способностей» (high ability) и «высокий уровень репутации». Гальтоном не было разработано четких критериев, по которым можно было бы определить, относятся те или иные родственники известных людей к выдающимся или талантливым.

Соответственно, автором статьи был предложен собственный подход к определению выдающейся личности, который бы не допускал к рассмотрению такую категорию людей, которые известны, но в то же время не обладают высоким уровнем таланта.

Фрэнсис Гальтон также не объяснил, какими именно способностями наделены люди разных профессий, то есть не было перечислено никаких конкретных признаков таланта в определенной сфере. Разделение талантливых лиц на классы, которое, на основе таких исследований, было осуществлено Гальтоном, не отве-

чало ни одному критерию. Также сравнивался уровень таланта между классами без объяснения, каким образом этот уровень определялся.

Эти и другие факты оказали результаты проведенных исследований Фрэнсисом Гальтон недостоверными. Упущения были также осуществлены при изучении наследственности таланта, которые, в свою очередь, привели к некорректным формулировкам целей такого подхода как «Евгеника».

Ключевые слова: способности, наследственный талант, одаренность, выдающаяся личность, метод композитной фотографии.

Дата отримання статті: 01.02.2020

Дата рекомендації до друку: 19.02.2020

Дата оприлюднення: 26.02.2020

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

Збірник наукових праць

Випуск 6 № 2 (34) / 2020

(українською, російською, англійською мовами)

за редакцією *Максименка С. Д.*

Технічний редактор С. С. Клімовський

Комп'ютерна верстка Т.І. Мельничук

Коректор С.С. Клімовський

Обкладинка А. Бобровницька

Редакційна колегія може не розділяти думку авторів.

За достовірність поданих до друку матеріалів відповідальність несуть автори. Редакційна колегія залишає за собою право наукового редагування.

Передрук матеріалів можливий за погодженням з редакцією та авторами наукових праць.

Електронне видання: <http://www.apsijournal.com>

Автор логотипу — Віктор Кириченко

Підп. до друку 26.02.2020.

Тираж: 150 екземплярів.

Адреса редакції: 01033, Україна, місто Київ, вулиця Паньківська, будинок 2.